

**Folia
Uralica
Debreceniensia
26.**

**Debrecen
2019**

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA

26.

Szerkesztette:

Maticsák Sándor

Keresztes László

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

2019

A DEBRECENI EGYETEM
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT KIADVÁNYA

Szerkesztőbizottság:

Csúcs Sándor (Budapest)
Riho Grünthal (Helsinki)
Honti László (Budapest)
Lars-Gunnar Larsson (Uppsala)
Harri Mantila (Oulu)
Sirikka Saarinen (Turku)
Tõnu Seilenthal (Tartu)
Eberhard Winkler (Göttingen)

A tanulmányokat lektorálta:

Csepregi Márta (Budapest), Csúcs Sándor (Piliscsaba), Hoffmann István
(Debrecen), Kelemen Ivett (Debrecen), Keresztes László (Debrecen),
Petteri Laihonon (Jyväskylä), Lars-Gunnar Larsson (Uppsala),
Maticsák Sándor (Debrecen), Maria Sarhema (Debrecen),
Sipos Mária (Budapest), Sipőcz Katalin (Szeged), Szeverényi Sándor
(Szeged), Teperics Károly (Debrecen), Zaicz Gábor (Piliscsaba)

ISSN 0239-1953

© A szerzők, 2019

© A Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2019.

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor
Borító: Deli-Nagy Tünde

Készült a Kapitális Kft. nyomdájában, Debrecenben.

TARTALOM – CONTENTS – INHALT

SISÄLLYS – СОДЕРЖАНИЕ

Baksa Alexandra: A nemek kifejezése Lukács evangéliumának finn fordításaiban	5
Baksa Máté: Az első finn bibliafordítók	17
Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor: Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere	29
Csepregi Márta: Egy szurguti hanti mitikus ének száz éve. Esettanulmány a szájhagyományozódás természetéhez	45
Gulyás Zoltán: Az Ob-vidék néprajzi térképe Munkácsi Bernát és Pápai Károly expedíciója nyomán	59
Honti László: Zur Frage nach den dentalen Spiranten in den Vorgängern der uralischen Sprachen	75
Juhos Meri: Jövevényelemek Kristfrid Ganander orvosi nyelvezetében	107
Kelemen Ivett: Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról	123
Klima László: Ősök és rokonok nyomában. Kalandozó magyar kutatók keleten és északon	137
Kubitsch Rebeka: A végtagok megnevezéseinek jelentésextenziója az udmurtban	173
Lauerma, Petri: Observations on the Finnish grammar of Rasmus Rask	193
Maticsák Sándor: Gerhard Friedrich Müller, az elfelejtett nyelvész	209
Pusztai Gábor: A barátságos vademberek. Szamojédok és lappok Gerrit de Veer 1598-as leírásában	225
Sarhema, Maria: Appellatiivistuminen kielenilmiönä	245
Sipos Mária: Formula és mondatszerkezet Reguly Antal hősénekeiben	259
Várnai Zsuzsa: „Сувениры Севера” – Öslakos közösségek reprezentációja a tajmiri közösségi médiában	277
Zaicz Gábor: A földművelés terminológiája a mordvinban III.	293

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Csúcs Sándor: Miért finnugor nyelv a magyar? (<i>Rusvai Julianna</i>)	329
Pusztay János (szerk.): A Biblia finnugor nyelveken (<i>Baksa Alexandra – Baksa Máté</i>)	335
Johanna Domokos – Michael Rießler – Christine Schlosser (Hrsg.): Worte verschwinden fliegen zum blauen Licht. Samische Lyrik von Joik bis Rap (<i>Kelemen Ivett</i>)	339
Gulyás Zoltán: Reguly Antal térképészeti munkássága (<i>Maticsák Sándor</i>)	344

In memoriam

B. Székely Gábor (1954–2019) (<i>Szűcs Tibor</i>)	349
Vértes Edit születésének centenáriuma (<i>Csepregi Márta</i>).....	351
Vértes Edit és a „Finnugor-díj Vértes Edit emlékére” (<i>Zaicz Gábor</i>)	358

A nemek kifejezése Lukács evangéliumának finn fordításaiban

BAKSA Alexandra

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
baksalexandra@gmail.com

1. Bevezetés

A világ nyelvei jelentős különbségeket mutatnak a természetes nemek kifejezésében. A nyelvtani nemekkel rendelkező nyelvekben a nyelvtani nem általában egybeesik az élőlények természetes nemével. A nyelvtani nemeket nem ismerő nyelvekben – így a finnugor nyelvcsaládban is – a természetes nem leginkább lexikai eszközökkel fejezhető ki. A finnben ezek leggyakrabban férfiakra és nőkre vonatkozó elő- és utótagok (pl. *nais-* 'nő-', *mies-*, *-mies* 'férfi', *-herra* 'úr'), illetve a *-tar/-tär* képző, pl. *naiskirjailija* 'női író', *esimies* 'vezető, főnök' (*esi* 'első-, elő-'), *kuningas* 'király' – *kuningatar* 'királynő'. Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben a gyakori *-mies* 'férfi' utótagú foglalkozásneveket igyekeznek nemsemlegessé tenni, pl. *vartiomies* 'őr' (szó szerint: 'őrség + férfi') > *vartija* 'őr', *tullimies* 'vámhivatalnok' (szó szerint: 'vám + férfi') > *tullivirkailija* 'vám + hivatalnok' (Huszár 2009: 36; Maticsák 2001: 86–87, Tiililä 1994: 18).

Vajon ezek a lexikai eszközök hogyan változnak az évtizedek, évszázadok során? Milyen divatok jellemzők a nemek kifejezését illetően? Mikor jelenik meg egy-egy elem? Mikor tűnik el és miért? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ. A kutatás alapját Lukács evangéliuma finn fordításának négy változata képezi. Ennek alapján bemutatom azokat a szavakat, amelyeknek a fordítása az elmúlt közel 400 év során „nemváltáson” esett át, azaz megjelent, vagy épp ellenkezőleg, eltűnt a természetes nemre utaló lexikai/grammatikai elem. Ezt követően a megfigyelt változások alapján csoportosítom ezeket a szavakat, majd ismertetem az egyes típusokra jellemző tulajdonságokat és a nyelvtörténeti változásokat.

2. A vizsgált bibliafordítások

A bibliafordítások kiválasztása során fontos szempont volt, hogy hivatalos, az evangélikus egyház által jóváhagyott fordításokat vizsgáljak, amelyeket minél hosszabb ideig használtak, minél alaposabban lefedve az első fordítás megjelenése óta napjainkig eltelt időszakot.

Az általam vizsgált első fordítás az 1642-ben megjelent első teljes finn nyelvű Biblia volt (*Biblia. Se on Coco Pyhä Raamattu Suomexi* [A teljes Szent Biblia finnül]). Ugyan már korábban is fordították részleteit (Mikael Agricola már 1548-ban elkészítette az Újszövetség fordítását, majd nekikezdett az Ószövetségnek is, azonban 1557-es váratlan halála miatt nem tudta azt befejezni), ám végül csak az Eskil Petraeus vezette fordítói bizottságnak sikerült a teljes fordítást elkészítenie. A bizottság mind Agricola, mind a korábbi, 1602-ben IX. Károly által összehívott, Eerik Sorolainen vezette, ám eredménytelen bizottság fordításait felhasználta. Céljük az volt, hogy a fordítás egy olyan „tisztá” finn nyelven készüljön el, amelyet egész Finnországban értenek, s mentes a nyilvánvalóan idegen elemektől, amelyek még gyakoriak voltak Agricola fordításaiban (Egey 2019: 38–50; Ikola 1984: 111–138; Laine 1997: 54–59; Lehikoinen – Kiuru 2009: 20–24).

A általam vizsgált második fordítás (amely valójában időrendben a negyedik) 1776-ban látott napvilágot. Mivel a finn nyelv jelentős fejlődésen ment keresztül a 17. és 18. században, szükségessé vált a korábbi fordítások korrekciója. Ez a változat nagyrészt az 1642-est veszi alapul, annak javított, aktualizált változata. A javítást Antti Lizelius finn plébános végezte, elsősorban a fordítási hibákra, illetve a helyesírásra koncentrálna (pl. a [k] jelölése *k*-val *c* helyett: *cuin* > *kuin*). Ez a *Vanha kirkkoraamattu* [Régi egyházi Biblia] néven ismert munka az egyik legjelentősebb bibliafordítás, több mint 150 évig volt használatban az evangélikus egyház hivatalos Bibliájaként (Ikola 1984: 111–138; Lehikoinen – Kiuru 2009: 20–24).

Noha már az 1860-as években elkezdték szükségét érezni a Biblia megújításának, a következő hivatalos fordítások csak közel 80 évvel később jelentek meg: 1933-ban az Ószövetség, majd 1938-ban az Újszövetség. A fordítás során azt az elvet tartották szem előtt, hogy a Biblia nyelve és stílusa önálló „műfajjá” vált, így fontos a megőrzése. Ez azt eredményezte, hogy sok helyen törekedtek a korábban használt mondatszerkezetek, kifejezések megtartására, annak ellenére, hogy ezek már a fordítás megjelenésekor is régiesnek számítottak (Lehikoinen – Kiuru 2009: 20–24).

Az általam vizsgált utolsó fordítás, a mai napig használatban lévő *Pyhä Raamattu* [Szent Biblia] 1992-ben jelent meg. Már az 1960-as években el-

kezdték sürgetni egy új fordítás megjelentetését, mivel a korábban megőrizni kívánt archaikus bibliai nyelvezet már olyan mértékben eltért a hétköznapi nyelvhasználattól, hogy – főleg a fiatalabbak számára – problémássá vált a megértése. Az új verzió célja az volt, hogy tartalmában a lehető leginkább megőrizze az eredeti szöveget, ugyanakkor a nyelve teljesen hétköznapi, világos és érthető legyen minden finn ajkú számára (Lehikoinen – Kiuru 2009: 20–24).

3. Nemváltó szavak és típusaik Lukács evangéliumában

Az adatbázisom felépítésekor első lépésként kiválogattam Lukács evangéliumából azokat a szavakat, melyek valamilyen módon nemre utalnak. A Magyar Bibliatársulat 2014-ben megjelent új, revideált Bibliáját vettem alapul, ez alapján gyűjtöttem össze a finn nyelvű fordításokból az ide tartozó szavakat, kifejezéseket. Következő lépésként elkülönítettem azokat, amelyek „nemváltáson” estek át. Ennek két alaptípusa figyelhető meg: a) megjelent vagy eltűnt belőlük a nemre utaló elem; b) a korábban konkrét nemre utaló szó helyét átvette egy „nemsemleges” lexéma – vagy ennek épp az ellenkezője történt.

A „nemváltó” szavak, kifejezések adatbázisát a változások fajtái szerint – figyelembe véve a szavak jelentését is – négy nagyobb csoportra tudtam bontani. A következőkben ezen csoportok alapján ismertetem az adatbázis elemeit és a változásokat. A példák sorrendje minden esetben a fordítások megjelenésének időrendi sorrendjét követi (1642, 1776, 1938, 1992), zárójelben pedig a fejezet és a sor száma található.

3.1. A foglalkozásnevek változása

A nemek kifejezésének az egyik fő jellemzője az ún. általános hímnemű szavak jelentős száma. Ezek olyan szavak – többségében foglalkozásnevek –, melyekben szerepel a *-mies* ’férfi’ vagy a *-herra* ’úr’ elem (pl. *lauta/mies* ’esküdt’, szó szerint ’tábla + férfi’, ugyanakkor **lauta/nainen* ’tábla + nő’ nem létezik). Ezeknek a szavaknak a jelentése nem feltétlenül nem-specifikus, nemcsak férfiakra, hanem nőkre is vonatkozhatnak, pl. *mies/hukka* ’háborús veszteség’ (szó szerint: ’férfi + veszteség’), *puhe/mies* ’elnök’ (szó szerint: ’beszéd + férfi’) (Engelberg 2018: 86; Karlsson 1974: 26; Maticsák 2001: 86; Niemikorpi 1998: 34–35).

Az utóbbi évtizedekben egyre erősebben megfigyelhető az a tendencia, hogy ezeket az általános hímnemű szavakat igyekeznek nemek szempontjából semleges szavakra cserélni. Az általam vizsgált bibliai részletben is több

példát találtam erre a jelenségre. A *-mies* vagy *-herra* utótagú szavak számának csökkenése az 1938-as fordítástól válik jellemzővé.

Az egyik leggyakoribb módja a nemsemleges foglalkozásnevek létrehozásának a *-ja/-jä* képző használata. Ez a képző produktív a mai finn nyelvben: igékből képez ágenst, a cselekvőt, egy adott cselekvés végrehajtóját fejezi ki, pl. *kalasta-* 'halászik' > *kalastaja* 'halász', *opetta-* 'tanít' > *opettaja* 'tanár' (Hakulinen 1979: 195; Ikola 1971: 92; Lepäsmä – Lieko – Silfverberg 1996: 38–40).

3.1.1. *maanberra – maaherra – käskynhaltija*

- *joca tapahtui silloin cosca Kyrenius oli Maanberra Syrias* (1642) // *joka tapahtui silloin, kun Kyrenius oli maaherra Syriassa* (1776) // *ja tapahtui Kyreniuksen ollessa Syyrian maaherrana* (1938) // *ja tapahtui Quiriniuksen ollessa Syyrian käskynhaltijana* (1992) 'amikor Szíriában Kviriniusz volt a helytartó' (Lk 2: 2)

A *maaherra* ('föld + úr'), ill. *maanberra* ('föld-GEN + úr') 'kormányzó, helytartó' jelentésű szavak archaikus alakok. Az 1992-es fordításban a *käskynhaltija* 'kormányzó' (szó szerint: 'parancs-GEN + tartó') váltja fel. Ez a lexéma elsősorban történelmi szövegekben használatos. A *haltija* germán eredetű (vö. skand. **halđiaz*, SSA 1: 134).

3.1.2. *calamiehet – kalamiehet – kalastajat*

- *joista calamiehet olit lähtenet* (1642) // *mutta kalamiehet olivat niistä lähteneet* (1776) // *mutta kalastajat olivat niistä lähteneet* (1938) // *kalastajat olivat nousseet niistä* (1992) 'a halászok éppen kiszálltak belőlük' (Lk 5: 2)

A *kalamies* 'halász' összetett szó ('hal + férfi'). Ma helyette a *kalasta-* 'halászik' igéből *-ja/-jä* képzővel létrehozott alak használatos.

3.1.3. *wijnamäen miehille – peltomiehille – viinitarhureille – viljelijöille*

- *ja pani ne palcoille wijnamäen miehille* (1642) // *ja pani sen vuorolle peltomiehille* (1776) // *ja vuokrasi sen viinitarhureille* (1938) // *vuokrasi sen viljelijöille* (1992) 'és munkásoknak adta bérbe' (Lk 20: 9)
- *lähetti hän palvelians wijnamäen miesten tygö* (1642) // *ja ajallansa lähetti hän palvelian peltomiesten tykö* (1776) // *ja ajan tullen hän lähetti palvelijan viinitarhurien luokse* (1938) // *aikanaan hän sitten lähetti palvelijan viinitarhan viljelijöiden luo* (1992) 'És amikor eljött az ideje, elküldött a munkásokhoz egy szolgát' (Lk 20: 10)

Itt mind a négy általam vizsgált fordításban különböző lexémákat használtak a fordítók. A *wijnamäen* (mai helyesírással *viinamäen*) *mies* birtokos

szerkezet, szó szerinti jelentése 'bor + hegy-GEN + férfi'. A *peltomies* 'földműves' ('mező + férfi') az irodalmi nyelvben gyakori. A *viinitarhuri* a *viinitarha* ('szőlő + kert') utótagjának *-ri* képzős alakja. Ez a képző elsősorban bizonyos szakmák művelőinek megnevezésére használatos, pl. *laiva* 'hajó' > *laivuri* 'hajós', *lammas* 'birka' > *lampuri* 'juhász' (Hakulinen 1979: 176–177).

3.1.4. *isändä – isäntä – herra – omistaja*

- *nijn wijnamäen isändä sanoï* (1642) // *niin viinamäen isäntä sanoï* (1776) // *niin viinitarhan herra sanoï* (1938) // *mietti viinitarhan omistaja* (1992) 'akkor így szólt a szőlő gazdája' (Lk 20: 13)
- *Mitästä wijnamäen isändä on tekewä heillen?* (1642) // *Mitä viinamäen isäntä on tekevä heille?* (1776) // *Mitä nyt viinitarhan herra on tekevä heille?* (1938) // *Mitä viinitarhan omistaja nyt tekee heille?* (1992) 'Vajon mit fog velük tenni a szőlő ura?' (Lk 20: 15)

Az *isäntä* 'házigazda, a ház ura' a Biblia korábbi fordításaiban (1642, 1776) meglehetősen gyakori, de a későbbi fordítások sehol nem őrizték meg. Ez az *isä* 'apa' szó *-nta/-ntä* képzős alakja. Ez a denominális képző ma már nagyon ritka (vö. *emäntä* 'háziasszony, feleség' < *emä* 'anya'); illetve ritkán helységnevekben (pl. *Pyhäntä*) fordul elő (Hakulinen 1979: 134).

3.1.5. *sotamiehet – sotilaat*

- *niin kysyit myös häneldä sotamiehet* (1642) // *niin kysyivät myös häneltä sotamiehet* (1776) // *myös sotamiehet kysyivät häneltä* (1938) // *sotilaatkin kysyivät häneltä* (1992) 'megkérdezték tőle a katonák is' (Lk 3: 14)

A *sotamies* 'katona' ('háború + férfi') szót a nemsemleges, *-las/-läs* képzős lexéma váltotta fel. Ez a képző ritka, emberi cselekvések végrehajtóját fejezi ki (pl. *oppi-* 'tanul' > *oppilas* 'tanuló').

3.1.6. *maanwanhin – maanvanhin – maaherra*

- *ja ylönannaisit Esiwallalle ja Maanwanhimman haldun* (1642) // *ja antaisivat ylön esivallalle ja maanvanhimman haltuun* (1776) // *niin että voisivat antaa hänet esivallalle ja maaherran käsiin* (1938) // *jotta voisivat luovuttaa hänet virkavallan käsiin, maaherran tuomittavaksi* (1992) 'és átadhassák a hatóságnak és a helytartói hatalomnak' (Lk 20: 20)

Fontos, hogy – ugyan nagyon ritkán, de – a korábban említett tendenciának ellentmondó változás is előfordult Lukács evangéliumának fordításaiban. Ebben az esetben a nemsemleges *maanvanhin* 'föld-GEN + legöregebb; vezető' helyére a korábbi fordításokban előforduló *maaherra* 'kormányzó, helytartó' került.

3.2. A női nemre utaló elem megjelenése (-tar/-tär, nais-)

A nemek nyelvi kifejezésének egyik szembeötlő egyenetlensége a hímnem jelöletlensége. Meglehetősen gyakori ez a különböző nyelvekben, függetlenül attól, hogy az adott nyelv ismeri-e a nyelvtani nemeket. Ezekben az esetekben az adott szó hímnemű alakja a jelöletlen alapalak (az ún. nulla morfémás, hasonlóan a kijelentő mód, a jelen idő vagy az egyes szám harmadik személyhez), a nőnemű alak pedig ebből jön létre képző segítségével (pl. ném. *Lehrer* 'tanár' – *Lehrer/in* 'tanárnő'; magy. *doktor* – *doktor/nő*). (Karlsson 1974: 26; Maticsák 2001: 86–87; Tiililä 1994: 18)

A finn nyelvben a nőnemű személyek kifejezésére használt képző a -tar/-tär. Ez a balti eredetű *tytär* 'lánya vkinek' jövevényszóából alakult ki (vö. litv. *dukte* 'lánya vkinek'; ld. még norv. *dotter*, ném. *Tochter*; SSA 3: 349). Ez a denominális képző gyakran a folklórszövegek, népmesék, népdalok szókincsében fordul elő népi mitológiai alakok jelölésére, pl. *jumalatar* 'isten-nő', *runotar* 'múzsza', *aallotar* 'a hullámok istennője' (< *jumala* 'isten', *runo* 'vers', *aalto* 'hullám'). Régies, ma már nem jellemző, keleti nyelvjárási jelentésében valakinek a lányát vagy feleségét is jelölhette (pl. *Hiltunen* – *Hil-lutar*); emellett használatos volt a -lainen/-läinen női párjaként, egy adott terület lakójára utalva (pl. *norjalainen* 'norvég' – *norjatar* 'norvég nő'). Kifejezhet egy-egy címhez, pozícióhoz tartozó házastársat (pl. *kreivi* 'gróf' – *kreivitär* 'grófné'), ugyanakkor a *kuningatar* (*kuningas* 'király' + -tar) jelenthet mind királynét, mind királynőt. Leggyakrabban a -ja/-jä képzős foglalkozásnevekhez kapcsolódik, az adott foglalkozást űző nő kifejezésére, pl. *laulajatar* 'énekesnő', *myyjätär* 'eladónő'. Habár produktív képzőnek tekinthető, napjainkban egyre kevésbé van használatban, különösen a foglalkozásnevekben szorult vissza, mivel a jelenkori közvélekedés szerint nincs szükség annak kifejezésére, milyen nemű egy adott foglalkozást űző személy (Engelberg 2018: 59; Hakulinen 1979: 181–182; Ikola 1971: 91–92; Lepäsmä – Lieko – Silfverberg 1996: 55–56).

Lukács evangéliumában több példát is találtam a -tar/-tär képző használatára, ugyanakkor majdnem minden esetben csak az 1938-as fordításban jelent meg, azelőtt a nem kifejezése más módon történt (pl. olyan szó használatával, amely önmagában, képző nélkül is nőnemű személyt jelent).

3.2.1. *pijca* – *piika* – *palvelijatar*

- *cadzo Herran pijca* (1642) // *katso, Herran piika!* (1776) // *katso, minä olen Herran palvelijatar* (1938) // *minä olen Herran palvelijatar* (1992) 'íme, az Úr szolgálóleánya' (Lk 1: 38)

- *että hän cadzoi pījans nöyryttä* (1642) // *että hän katsoi piikansa nöyryyttä* (1776) // *sillä hän on katsonut palvelijattarensa alhaisuuteen* (1938) // *sillä hän on luonut katseensa vähäiseen palvelijaansa* (1992) 'mert rátekintett **szolgálóleányának** megalázott voltára' (Lk 1: 48)

A *püika* 'szolgálólány' összefügg a svéd *piga* (ósv. *pīka, pīgha*) 'lány, cselédlány' szóval, de a kölcsönzés iránya nem egyértelmű (SSA 2: 353). Manapság már csak régies kontextusban használatos. Az 1938-as fordítástól kezdve a *palvelijatar* váltotta fel (< *palvelija* 'szolga').

3.2.2. *ystäväs – ystäväsä – ystävättärensä*

- *cocon cudzu hän ystäväs* (1642) // *kutsuu hän kokoon ystäväsä* (1776) // *hän kutsuu kokoon ystävättärensä* (1938) // *hän kutsuu ystävättärensä* (1992) 'összehívja **barátnőt**' (Lk 15: 9)

Az előző példához hasonlóan ugyancsak 1938-ban jelent meg a *ystävätär* 'barátnő' (< *ystävä* 'barát'), felváltva a korábbi nemsemleges alakot.

3.2.3. *drötningi – kuningatar*

- *Etelän Drötningi pitä tuleman duomiolle* (1642) // *Etelän kuningatar pitää nouseman tuomiolle* (1776) // *Etelän kuningatar on heräjävä tuomiolle* (1938) // *Etelän kuningatar herää tuomiolle* (1992) 'Dél királynője feltámad majd az ítéletkor' (Lk 11: 31)

Az első, 1642-es fordításban 'királynő' jelentésben még a skandináv eredetű *drötningi* szó szerepelt. Ez a svéd *drottning* 'királynő' szó finnesített változata (a régies *drott* 'király' szó képzővel ellátott alakja). Ugyanakkor azt ezt követő fordításokban már a *kuningatar* 'királynő' alak szerepel, mely a szintén germán eredetű *kuningas* 'király' -*tar/-tär* képzővel ellátott női párja (< skand. **kuninkaz*, ld. pl. ném. *König*, ang. *king* 'király') (SSA 1: 437).

3.2.4. *prophetissa – naisprofeetta*

- *ja Hanna Prophetissa Phanuelin tytär* (1642) // *ja Anna prophetissa, Phanuelin tytär* (1776) // *Ja oli naisprofeetta, Hanna, Fanuelin tytär* (1938) // *siellä oli myös naisprofeetta Hanna* (1992) 'volt ott egy **prófétanő** is, Anna, Fánuél leánya' (Lk 2: 36)

A nőnemű személyek kifejezésére a *nais-* előtag is alkalmas. Ezt elsősorban foglalkozásnevekhez kapcsolva, az adott foglalkozást űző nők megnevezésére használják (pl. *naisopettaja* 'női tanár/tanárnő'). A Lukács evangéliumában található példában a latin eredetű *prophetissa* 'prófétanő' szó helyett használják 1938-tól (Ikola 1971: 91–92).

3.3. A *mies* szó megjelenése

A 20. századi fordításokban megfigyelhető a *mies* 'férfi' szó megjelenése olyan szövegrészekben, ahol korábban nem szerepelt. Ezek a példák két csoportra oszthatók: egyik esetben korábban nemsemleges szó szerepelt (pl. *ihminen* 'ember'), a másik esetben csak jelző vagy névmás használatával utaltak az adott személyre (pl. *mykkä* 'néma', *väkevä* 'erős'; *tämä* 'ez', *tuo* 'az', *ne* 'azok', *he* 'ők'). Feltételezhető – különösen a második esetben – hogy a változás oka az érthetőség könnyítése, a jelentés egyértelműsítése volt. Habár elsőre nem tűnhet egyértelműnek, hasonló ok állhat az első csoportba tartozó szövegek hátterében is. A finnben az *ihminen* 'ember' és a *mies* 'férfi' szavak nem tekinthetők homonimáknak, sőt egyes finn nyelvjárásokban az *ihminen* szó általában nőkre utal (Rautala 1988: 33).

- *ja Synagogas oli yxi ihmisen* (1642) // *ja synagogassa oli ihmisen* (1776) // *ja synagogassa oli mies* (1938) // *synagogassa oli mies* (1992) 'a zsinagógában volt egy tisztátalan, ördögi lélektől megszállott ember' (Lk 4: 33)
- *sillä minä olen syndinen ihmisen* (1642) // *sillä minä olen syntinen ihmisen* (1776) // *sillä minä olen syntinen ihmisen* (1938) // *minä olen syntinen mies* (1992) 'mert bűnös ember vagyok' (Lk 5: 8)
- *nijn myckä puhui* (1642) // *niin mykkä puhui* (1776) // *niin tapahtui, että mykkä mies puhui* (1938) // *mykkä mies alkoi puhua* (1992) 'megszólalt a néma' (Lk 11: 14)
- *cosca wükewä haarniscoittu hänen cotons warjele* (1642) // *kuin väkevä haarniskoitu kotonsa varjeele* (1776) // *kun väkevä aseellisena vartioitsee kartanoaan* (1938) // *Kun väkevä mies vartioi linnaansa ase kädessä* (1992) 'amikor az erős ember fegyverrel őrzi a maga házát' (Lk 11: 21)
- *tämä syndisiä vastaanotta* (1642) // *tämä syntisiä vastaan ottaa* (1776) // *tämä ottaa vastaan syntisiä* (1938) // *tuo mies hyväksyy syntiset seuraansa* (1992) 'ez bűnösöket fogad magához' (Lk 15: 2)
- *ja he kysyit hänelle* (1642) // *ja he kysyivät häneltä* (1776) // *ja ne kysyivät häneltä* (1938) // *miehet sanoivat hänelle* (1992) 'ezek megkérdezték tőle' (Lk 20:21)

Ugyanakkor – habár jelentősen ritkábban – előfordult a fenti változás ellenkezője is. Ezekben az esetekben a *mies* szót nemsemlegessel helyettesítették:

- *tämän sucucunnan miesten cansa* (1642) // *tämän sukukunnan miesten kanssa* (1776) // *tämän sukupolven miesten kanssa* (1938) // *tämän sukupolven ihmisten kanssa* (1992) 'e nemzedék férfaiival együtt' (Lk 11: 31)
- *nijn hän cocon cudzu ystäväs ja kyläsmiehet* (1642) // *niin hän kutsuu kokoon ystävänsä ja kylänsä miehet* (1776) // *kutsuu hän kokoon ystävänsä ja naapurinsa* (1938) // *hän kutsuu ystävänsä ja naapurinsa* (1992) 'összehívja barátait és szomszédait' (Lk 15: 6)

3.4. Gyermek, utódok megnevezése

3.4.1. *tyttöreistä* > *tyttäristä* > *tyttöriä* > *jälkeläisiä*

- *ja hänen emändäns Aaronin tyttöreistä* (1642) // *ja hänen emäntänsä Aaronin tyttäristä* (1776) // *Ja hänen vaimonsa oli Aaronin tyttöriä* (1938) // *Hänen vaimonsa Elisabet oli hänkin Aaronin jälkeläisiä* (1992) 'a felesége, Erzsébet Áron leányai közül való volt' (Lk 1: 5)

A fenti példában a balti eredetű *tytär* 'lány, lánya' nemet kifejező szót (ld. 3.2.) az 1992-es fordításban a *jälkeläinen* 'utód, leszármazott' nemsemleges szó váltja fel. Ez a *-lainen/-läinen* melléknévképző segítségével jött létre (< *jälki* 'után'). Ez a képző ma is produktív, pl. *koululainen* 'iskolás' < *koulu* 'iskola', *ruotsalainen* 'svéd' < *Ruotsi* 'Svédország' (Hakulinen 1979: 160–162; Ikola 1971: 91; Lepäsmä – Lieko – Silfverberg 1996: 87–88).

3.4.2. *poicanne* > *poikanne* > *lapsenne* > *teikäläiset*

- *kenengästä voimalla teidän poicanne niitä ulosajavat?* (1642) // *kenenkä kautta teidän poikanne niitä ajavat ulos?* (1776) // *kenenkä voimalla sitten teidän lapsenne ajavat niitä ulos?* (1938) // *kenen avulla sitten teikäläiset niitä karkottavat?* (1992) 'a ti fiaitok kivel üzik ki azokat?' (Lk 11: 19)

A *poika* 'fiú, fia' ősi eredetű szó (eredete azonos a magyar *fiú* szavunkkal), amely az 1938-as fordításban szereplő *lapsi* 'gyermek' nemsemlegességgel ellentétben kifejezi a természetes nemet. Az 1992-es fordításban ugyanakkor némileg megváltozott a fenti mondat megfogalmazása, hiszen nem szerepel benne 'leszármazott, utód, gyermek' jelentésű szó. Ehelyett a *te* 'ti' többes szám második személyű személyes névmás *-lainen/-läinen* képzővel ellátott alakja szerepel, jelentése 'a tieitek' (Ikola 1971: 91; Lepäsmä – Lieko – Silfverberg 1996: 87–88).

3.4.3. *poicainen* > *poikainen* > *lapsukainen* > *lapsi*

- *ja sinä poicainen pitää cudzuttaman ylimmäisen Prophetaksi* (1642) // *ja sinä poikainen pitää kutsuttaman Ylimmäisen prophetaksi* (1776) // *ja sinä, lapsukainen, olet kutsuttava Korkeimman profeetaksi* (1938) // *ja sinua, lapsi, kutsutaan Korkeimman profeetaksi* (1992) 'téged pedig, kisgyermek, a Magasságos prófétájának neveznek majd' (Lk 1: 76)

A *poikainen* szóban egy *-(i)nen* kicsinyítő képző, a *lapsukainen* alakban egy *-kainen/-käinen* összetett képző rejlik (*-kka/-kkä* + *-(i)nen*). Ez eredetileg két kicsinyítő képzőből tevődött össze (*haarukka* 'villa' < *haaru/haara* 'ág, elágazás'; *mustikka* 'fekete áfonya' < *musta* 'fekete'; *elukka* 'jóság' < *elu/elo*

'élet'), ill. *-(i)nen*. Ez utóbbi a finn nyelv egyik legproduktívabb képzője, előfordul vezetéknevekben is (pl. *Hakulinen, Paasonen, Leskinen*). Az esetek többségében az eredeti kicsinyítő jelentés már eltűnt (pl. *hevonen* 'ló', *ihminen* 'ember'). A mai modern finnben a kétszótagos szótövek esetén az *i* nélküli, *-nen* képzős változatok az általánosak, ugyanakkor ez csupán az irodalmi nyelv szabályozásával terjedt el, a 19. században még gyakoriak voltak a *hevoinen* vagy *poikainen* alakok (Hakulinen 1979: 128–129; Ikola 1971: 86–87; Lepäsmä – Lieko – Silfverberg 1996: 77).

4. Összefoglalás

A fent ismertetett példákon keresztül jól látható, hogy a finn bibliafordításokban számos esetben ment végbe „nemváltás”. Az egyik legfontosabb változás az általános hímnemű foglalkozásnevek szinte teljes eltűnése volt. Ez egybevág a Tiililä (1994: 16–19) és Engelberg (1998: 74–92) által leírt változásokkal: a *-mies* utótagú foglalkozásnevek száma az 1950-es évek óta radikálisan csökken, és egyre inkább a semleges foglalkozásnevek vannak terjedőben.

A másik jelentős változás a *-tar/-tär* képző használatának ugrásszerű növekedése az 1938-as és az 1992-es fordításokban. Noha az 1950-es évekig az egyik leggyakoribb női foglalkozásnév-képző volt, ezt követően a mindennapi beszédben meredeken csökkenni kezdett a használata. Ezzel szemben a 1992-es fordításban még megmaradtak ezek a képzők. Ennek oka az lehet, hogy a fordítások konzervatívak, még nem érte el őket a társadalmi változások nyelvi leképeződése.

A közérthetőség növelésének tudható be a névmások háttérbe szorulása (pl. *he* > *miehet*). Ezzel elkerülhetővé vált a homályos jelentésű részletek félreértése, pl.:

- *Nijn he peljästyit ja löit caswons maata päin. Nijn he sanoit heille: mixi te elävätä cuolluitten seas edzitte?* (1642) // *Niin he peljästyivät ja löivät kasvonsa maata päin. He sanoivat heille: miksi te elävää kuolleiden seassa etsitte?* (1776) // *Ja he peljästyivät ja kumartuivat kasvoillensa maahan. Niin miehet sanoivat heille: Miksi te etsitte elävää kuolleitten joukosta?* (1938) // *Naiset pelästyivät ja painoivat katseensa maahan. Mutta miehet sanoivat heille: Miksi etsitte elävää kuolleiden joukosta?* (1992). 'Az asszonyok megrémültek, és a földre szegezték tekintetüket, de azok így szóltak hozzájuk: Miért kerestek a holtak között az élőt?' (Lk 24:5).

Források

- Biblia. Se on Coco Pyhä Raamattu Suomexi. Stockholm, 1642.
Biblia. Turku, 1776.
Kirkkoraamattu. Suomen Piiphiaseura, Mikkeli, 1938.
Pyhä Raamattu. Suomen Piiphiaseura, Mikkeli, 1992.
Biblia. Magyar Bibliatársulat. Budapest, 2014.

Irodalom

- Egey Emese 2019: A finn bibliafordítás(ok) és jelentőségük In: Pusztay János (szerk), A Biblia finnugor nyelveken. Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum, Budapest.
- Engelberg, Mila 1998: Sukupuolistuneet ammattinimikkeet. Virittäjä 102: 74–92.
- Engelberg, Mila 2018: Miehiä ja naisihmisiä – suomen kielen seksismi ja sen purkaminen. Tasa-arvoasiain neuvottelukunnan julkaisu 18. Helsinki.
- Hakulinen, Lauri 1979: Suomen rakenne ja kehitys. Neljäs painos. Otava, Helsinki.
- Huszár Ágnes 2009: Bevezetés a gendernyelvészetbe. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Ikola, Osmo 1971: Nykysuomen käsikirja. Weilin + Göös, Helsinki.
- Ikola, Osmo 1984: Suomen kielen historia. In: Paunonen, Heikki – Rintala, Päivi (toim.), Nykysuomen rakenne ja kehitys. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 111–138.
- Karlsson, Fred 1974: Sukupuoliroolien kielellisistä heijastumista. Sananjalka 16: 24–33.
- Laine, Tuija 1997: Biblia, 1642. In: Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 54–59.
- Lehikoinen, Laila – Kiuru, Silva 2009: Kirjasuomen kehitys. Helsingin yliopiston Suomen kielen laitos, Helsinki.
- Lepäsmä, Anna-Liisa – Lieko, Anneli – Silfverberg, Leena 1996: Miten sanoja johdetaan. Suomen kielen johto-oppia. Finn Lectura, Helsinki.
- Maticsák Sándor 2001: A nemek hiánya a magyarban és a finnben In: Specimina Fennica 10. Kaukovertailuja 3: 85–101. Szombathely.
- Niemikorpi, Antero 1998: Suurifrekvenssinen mies. In: Heikkinen, Vesa – Mantila, Harri – Varis, Markku (toim.), Tuppisuinen mies. Kirjoitelmia sukupuolesta, kielestä ja kulttuurista. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 32–48.
- Rautala, Helena 1988: Jumala siunatkoon sikiötäni kuitenkin! Havaintoja suomen kielen piilogenuksesta. In: Laitinen, Lea (toim.), Isosuinen nainen. Tutkielmia naisesta ja kielestä. Yliopistopaino, Helsinki. 32–40.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.): Suomen sanojen alkuperä 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992, 1995, 2000.
- Tiililä, Ulla 1994: Kielenhuolto ja kielellinen seksismi. Pitäisikö puhemiehestä tehdä puheenjohtaja? Kielikello 2: 16–19.

Expressing gender in the Finnish translations of Gospel of Luke

Different languages may vary based on how they express biological sexes and genders. Grammatical genders and living beings' biological sexes usually overlap in languages which incorporate grammatical genders. However, in languages with no grammatical genders (e. g. in Finno-Ugric languages), biological sexes can be expressed using lexical components.

In my research, I examine how these lexical components changed in Finnish during the last 400 years. The foundation of my research is based on Gospel of Luke in four Finnish Bible translations: *Biblia. Se on Coco Pyhä Raamattu Suomexi* [Bible. The whole holy Bible in Finnish] from 1642, *Vanha kirkkoraamattu* [Old church Bible] from 1776, *Kirkkoraamattu* [Church Bible] from 1938 and *Pyhä Raamattu* [Holy Bible] from 1992. On the one hand my database includes "gender-changing" words in which gender-referring components appear or disappear.

On the other hand, my database also contains elements where gender-neutral words took the place of gender-referring lexemes and vice versa. Based on the collected words, I identified four different categories. The first category contains names of professions; in the past Finnish profession names often comprehended components like *-mies* 'man' or *-herra* 'lord' as only men could fill these positions. However, nowadays gender-neutral profession names are more common, which can be detected in the language of the Bible translations too. E.g. *kalamies* 'fisherman, fish + man' changed to *kalastaja*, *sotamies* 'soldier, war+man' became *sotilas*. The second category includes words where components referring to women appeared. In the early translations words that referred to women without any specific lexical components were used or gender was not included in the meaning at all. In the later translations female gender is expressed using lexical components, e. g. *piika* 'maid' – *palvelijatar* 'servant girl', *ystävä* 'friend' – *ystävätär* 'female friend'. In the third category the word *mies* 'man' was not used in early translations but was used later in place of pronouns (e. g. *tämä* 'this', *he* 'they') or the word *ihminen* 'person'. In some cases this can be explained by clarifying the meaning. Words referring to offsprings belong to the last category. Using gender referring words was common in the early translations but in some cases they were later changed to gender neutral, e.g. *tytär* 'daughter' – *jälkeläinen* 'offspring', *poika* 'son' – *lapsi* 'child'.

Keywords: gender, Bible translation, Finnish Bible vocabulary.

ALEXANDRA BAKSA

Az első finn bibliafordítók

BAKSA Máté

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
nihilpotestesse@gmail.com

A Biblia szövegeinek finnre fordítása a 16. században kezdődött meg a reformáció hatására. A legismertebb fordító a finn irodalmi nyelv atyjának is nevezett Mikael Agricola volt, a fordításokat azonban többen végezték a kor legjelentősebb finn városában, Turkuban. Cikkemben az 1527 és 1575 között létrejött bibliafordítások alkotóinak életét és munkásságát mutatom be. Kitérek szerepükre a bibliafordítások létrejöttében, illetve arra, milyen hatással voltak más fordítók munkájára. A fordításokban betöltött szerepük alapján csoportosítva ismertetem őket, ezáltal átfogó képet igyekszem adni a korai finn nyelvű bibliafordítókról.

1. A 16. század szellemi háttere, a reformáció

A 16. századi bibliafordítások létrejöttét elsősorban a reformáció szellemi mozgalma tette lehetővé. Annak megértéséhez, hogy a Svéd Birodalomban miért a lutheranizmus lett az államvallás, hogyan és miért tudott ezeken a területeken ennyire gyorsan és biztosan elterjedni az új vallási mozgalom, szükséges a mögöttes gazdasági és politikai okok ismerete. A Kalmári Unió 1523-as felbomlása után az azt megdöntő lázadás vezetője, Gustav Vasa lett az új svéd király. Ugyan nemesi családból származott és családtagjai számos fontos pozíciót töltöttek be a birodalomban, ám születése jogán nem volt király. A pápa erre hivatkozva megtagadta tőle áldását, megnehezítve az amúgy is ingatag pozícióját. A másik jelentős problémát a lázadást követő pénzügyi gondok okozták. Kétségessé vált a hadsereg finanszírozása, a seregre azonban elengedhetetlen szükség volt a király hatalmának fenntartásához. Ezek az okok vezettek Gustav Vasa döntéséhez, mellyel az 1527-es västeråsi országgyűlésen a lutheranizmust tette államvallássá. Ennek következtében az

egyház adóbevételei és értékei a királyi kincstárhoz kerültek, megszüntetve ezzel a birodalom anyagi gondjait. Az új, protestáns hierarchia szerint nem volt már szükség a pápa áldására sem, maga a király lehetett az egyház feje. A vallási irányváltás egyházi vezéralakja Olaus Petri svéd érsek, Luther korábbi tanítványa volt, a finn területekre pedig a király Martinus Skyttét nevezte ki püspöknek.

Az új vallás egyik legfontosabb reformja az anyanyelvi igehirdetés volt, azonban ennek megvalósulásához szükség volt nemzeti nyelvű bibliafordításokra. Ennek következtében a református tanok terjedésével párhuzamosan sürgetően szükségessé vált a fordítások elkészítése, ill. az erre a feladatra alkalmas emberek kiképzése. Ennek érdekében a legfelsőbb körök támogatták, hogy a Svéd Birodalom finn területeiről is érkezzenek diákok Wittenbergbe, a reformáció fővárosába. Agricolának a királyhoz írt leveléből tudhatjuk, hogy az egyetemi képzésnek a fordítások készítése is részét képezte, tudatosan hozzájárulva a fordítások későbbi megszületéséhez.

Az első, 1526-os svéd nyelvű Újszövetség időben szorososan követte a Luther-féle 1522-es német nyelvűt. Az első finn nyelvű Újszövetség-fordítás pedig 1548-ban jelent meg (Egey 2019: 38–40; Häkkinen 2016: 22–29, 38, 63, 131; Jutikkala – Pirinen 2004: 90–95; Karonen 2002: 95–96; 2008: 72–77; Lamberg 2002: 51; Perälä 2007: 13–16).

2. A 16. századi finn fordítások korszakai

A vizsgált időszak három szakaszra osztható. Az első 1527 és 1531 közé tehető, ez a västeråsi országgyűlés és az első finn diákok Wittenbergbe érkezése közti időszak. Az ide sorolható személyek közvetlenül nem vettek részt a bibliafordítások elkészítésében, de az ő munkájuk tette lehetővé azok létrejöttét. Ők egyházi tisztségeket töltöttek be, s a későbbi fordítók oktatói voltak. A második szakasz az 1531 és 1557 közötti időszak, végpontja Mikael Agricola halála. Az ide sorolható személyek Wittenbergben tanultak Luther-tól, és kapcsolatban álltak Agricolával. Az utolsó időszak 1557 és 1575 közé esik, képviselői Paulus Juusten és Ericus Härkäpää, akik szintén Wittenbergben tanultak. Agricola halálát követően a wittenbergi finnek közül csak Juusten neve alatt jelent meg új munka, így halálát tekinthetjük e korszak lezárásának.

Más felosztások szerint Juusten művei már Jaakko Finno, Hemminki Maskulainen és Eerik Sorolainen munkásságához állnak közelebb. E tagolás szerint Agricola korszaka csak 1560-ban zárul le, azonban ebben az esetben

Juusten korai, a Turku Katedrálisiskolában¹ végzett munkái nem képeznek részét életművének. Mindemellett Juusten életpályája nagyobb hasonlóságot mutat Agricoláéval, mint az őt követőkével (Bratcsikova 2018: 30; Häkkinen 2016: 27, 37–38; Karonen 2002: 95)

3. Az első korszak (1527–1531)

Finnország első református püspöke **Martinus Skytte** volt. Régi hämei nemesi családból származott, iskoláit a korban általánosnak mondható egyetemeken kívül Nápolyban végezte. Püspökké választása előtt dominikánus szerzetes volt a svédországi Sigtunában. Gustav Vasa svéd király 1528-ban nevezte ki az akkor 68 éves Skyttét Turku püspökének. Bár ő volt a protestantizmus első püspöke, mindvégig katolikus maradt, ugyanakkor nem gátolta a reformáció terjedését, amivel elnyerte a király bizalmát. Kortársai is pozitív véleménnyel voltak róla, ahogy arról Paulus Juusten is megemlékezik a Finnország püspökeiről írt munkájában.

Püspöksége alatt kétféle módon segítette a bibliafordításokat. Egyfelől neki köszönhető a wittenbergi továbbtanulás lehetősége: ez tette lehetővé a későbbi fordítók számára, hogy 1531-től eljussanak a reformáció központjába és magától Luthertől tanulhassanak. Másrészt Skytte közvetlen hatással is volt Agricola életére, mivel 1529-től Agricola az ő titkáráként szolgált Turkuban, majd wittenbergi útjáról visszatérve Skytte a Turku Katedrálisiskolában szerzett neki állást, ahol megkezdődtek a fordítási munkálatok (Egey 2019: 39–40; Häkkinen 2016: 35, 36, 41, 46–48, 131–132, 134; Jutikkala – Pirinen 2004: 92; Perälä 2007: 70).

A reformáció tanaival Európából visszatérő első finn **Petrus Särkilax** (Pietari Särkilahti) volt. Apja turku polgármester volt. Särkilax 1516 és 1522 között Leuwenben és Rostockban tanult. Paulus Juusten szerint ő az első Wittenberget megjárt finn, azonban a későbbi kutatások ennek nem találtak nyomát. Annyi bizonyos, hogy Petrus Särkilax az első finn pap, aki házasságot kötött. Tanulmányai után Turkuba ment, ahol a Katedrálisiskola vezetője lett. Előadásaiban a reformáció tanait igyekezett megismertetni a diáksággal.

¹ A Turku Katedrálisiskolát a 13. század végén vagy a 14. század elején alapították. A kor viszonyai között ez az intézmény nyújtotta a legmagasabb oktatási szintet a finn területeken. Az oktatás nyelve a latin volt, a fő tárgyak pedig a latin nyelv és a retorika mellett a dialektika és a logika voltak. Emellett számtan-, asztronómia-, zene- és geometriaoktatás is folyt az intézményben, amelyet az 1600-as években előbb gimnáziummá, majd 1640-ben egyetemmé alakítottak át. Jogutódja 1971 óta működik Katedraliskolan i Åbo névvel Turkuban.

A későbbi fordítókra oktatói tevékenysége révén volt hatással: még a frissen Turkuba érkező Agricola is hallgathatta előadásait, mielőtt Särkilax 1529-ben elhunyt (Häkkinen 2016: 25–26, 35).

Szintén oktatói tevékenysége miatt szükséges megemlíteni **Johannes Erasmi** nevét, aki 1529-ig a korabeli Finnország második legjelentősebb városa, Viipuri iskolájának igazgatója volt.² A későbbi bibliafordítók közül többen is itt végezték iskoláikat: Agricola, Teit és Juusten is az intézmény diákja volt. Erasmi igen komolyan vette tanítványai támogatását: amikor Agricolát az apja taníttatás helyett katonának akarta adni, Erasmi lebeszélte erről és ingyenesen vállalta a fiú további képzését. 1529-ben, amikor Skytte püspök Turkuba hívta, Agricolát is magával vitte. Halálát követően Agricola vette át a helyét Skytte püspök mellett (Häkkinen 2016: 34–35, 131, 158; Karonen 2002: 71, 88; Lamberg 2002: 50).

Az első időszakból még Pernaja plébánosa, **Bertil** említendő. Annak ellenére, hogy nem viselt magas egyházi tisztséget, kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett a korabeli finn területeken. 1513-ban tagja volt a Moszkvai Nagyfejedelemség és Svédország közötti háborút lezáró békedelegációnak is. A reformáció tanait ismerő Bertil egyike volt azoknak a papoknak, akik megnősültek. Fiából, Eskilből később lelkész lett, így az egyházi tisztség először öröklődhetett apáról fiúra Finnországban. Lelkesen támogatta a későbbi fordítók továbbtanulását. Bertil segítségével többeknek nyílt lehetősége Pernajából továbblépni, elsősorban Mikael Agricolának és Martinus Teitnek (Häkkinen 2016: 33–34, 130–131).

A fent említett személyek az egyház tagjai voltak, akik ismerték és terjesztették a reformáció tanait, s a következő generáció kinevelését mind kapcsolataikkal, mind anyagilag támogatták. Bár tényleges fordítói munkát nem végeztek, segítségük nélkül Agricola és társai nem vagy csak nehezebben tudtak volna alkotni.

4. A második korszak (1531–1557)

A finn bibliafordítások szempontjából a következő fontos időszak 1531-ben kezdődött. Ekkortól nyílt lehetőség arra, hogy a diákok Wittenbergben folytassák tanulmányaikat. Lehet, hogy már Petrus Särkilax is járt Wittenbergben, azonban az iskola jegyzékében nem található a neve. Az első két, dokumentálhatóan ott tanult finn diák Thomas Francisci Keijoi (Tuomas

² A 16. századi Svéd Birodalomban egyetlen egyetem működött, Uppsalában. A finn területeken mindössze hat, a király által is elismert város létezett (Turku, Viipuri, Ulvila, Porvoo, Rauma és Naantali), melyekben csupán a lakosság 10%-a élt (Lamberg 2002: 49).

Fransiskuksenpoika Keijoi) és Canutus Johannis (Knut Johanneksenpoika) volt, majd egy évvel később, 1532-ben csatlakozott hozzájuk Simon Henrici Wiburgensis (Simo Viipurilainen).

Thomas Francisci Keijoi életéről nem maradt fenn sok információ. Iskoláit Raumában kezdte, majd 1531 és 1533 között Wittenbergben tanult. Finnországba való visszatérése után a Turkui Katedrálisiskola igazgatójává nevezték ki, azonban 1539-ben visszatért Wittenbergbe, hogy befejezze tanulmányait (arról nem maradt fenn írásos bizonyíték, hogy ez megtörtént-e). 1543-ban ismét hazatért, ám ezúttal – a Katedrálisiskolában betölthető hely híján – Hämeenkyrö lelkésze lett, egészen 1543-as haláláig. Egyes kutatók szerint Keijoi lehetett az első, aki elkezdte lefordítani finnre a Bibliát, ugyanakkor nem maradtak fenn ezt igazoló iratok (Egey 2019: 42; Häkkinen 2016: 38–45, Pirinen 1988: 24).

Canutus Johannis Eurajokiban született 1505 körül, 1530-ban pedig már feltehetően prebendáriusi pozícióban³ dolgozott Turkuban. Wittenbergi tanulmányait Keijoiival egy időben, 1531-ben kezdte. 1536-ban szerezte meg mesterfokozatát, ezt követően visszatért Turkuba, ahol lelkészként és a káptalan kanonokjaként kapott munkát. Az 1540-es években Skytte püspök titkáraként a püspökség legfelső körének bizalmas tagja volt, Agricolával együtt. Skytte püspök 1550-es halálát követően 1554 májusában Gustav Vasa hívására a svéd királyi udvarba utazott a turkui püspökség többi tagjával együtt. A király ekkor jelentette be az addigi egy finn püspökség kettéválasztását és ezzel együtt a viipuri püspökség létrehozását, s egyúttal kinevezte Agricolát a turkui, Juustent pedig a viipuri püspökség élére. A kinevezést követően Canutus Johannis lett Agricola legfőbb segítsége az egyházmegye adminisztrációs feladatainak ellátásában. 1556-ban Agricolával együtt részt vett a Moszkvai fejedelemség és a Svéd Birodalom közötti béketárgyaláson. Miután az úton Agricola megbetegedett és 1557 tavaszán meghalt, rövid ideig (1558 tavaszáig) Canutus Johannis vezette a turkui püspökséget. Gustav Vasa 1560-as halála után az új király, XIV. Erik leváltotta pozíciójából. Canutus Johannis ezután Maaria településre költözött. 1563-ban Viipuri püspökévé nevezték ki. Csak rövid ideig, 1564 őszen bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a pozíciót. Saját neve alatt jegyzett fordítása nem maradt fenn, s arról sem tudunk, hogy részt vett volna-e a bibliafordításban, ezt Agricolával való szoros munkakapcsolata valószínűsíti (Häkkinen 2016: 38–39, 47–48, 50–52, 132–137; Väänänen 2011a).

³ A prebendáriusok a káptalanokban jövedelem (prebenda) ellenében a kanonokokat segítették és helyettesítették székesegyházi és más szolgálatokban.

Simon Henrici Wiburgensis 1532 és 1541 között volt wittenbergi diák. Tanulmányai befejezése után nem tért vissza hazájába, 1543-tól 1545-ös haláláig a wittenbergi egyetem tantestületének tagja volt – egyedüli finnként. A városban töltött évei alatt mind Agricolával, mind Martinus Teittel kapcsolatban állt. Agricolának a svéd királyhoz írt levelei alapján feltételezhető, hogy Wiburgensis tagja volt annak a háromfős csoportnak (Agricola és Teit mellett), akik már Wittenbergben megkezdték az Újszövetség finnre fordítását. Ugyanakkor nem különíthetők el az általa fordított részletek, és feljegyzések sem maradtak ezzel kapcsolatban (Egey 2019: 41; Häkkinen 2016: 26–27, 38–39, 41–47, 60).

A pontos dokumentáció hiánya ellenére feltételezhető, hogy az anyanyelvi ige hirdetés fontosságát hangsúlyozó reformáció központjában tanuló finn diákok már készíthettek fordításokat, azonban ezek vagy megsemmisültek, vagy a később létrejövő fordításokba épültek be.

Mikael Agricola és **Martinus Teit** 1536-ban érkezett Wittenbergbe. Mindketten a finnországi Pernaja tartományból származtak, életútjuk sok mozzanata is hasonló. Teit 1520 körül kezdte meg Viipuriban tanulmányait Bertil lelkész felügyelete alatt. 1536-ban érkezett Wittenbergbe, ahol 1539-ben szerzett mesterfokozatot. Miután visszatért Finnországba, a turkuai káptalan tagja, valamint a Turkuhoz közeli Maaria település plébánosa lett. 1542-ben a svéd királyi udvarba került, ahol János és Károly hercegek tanítója volt 1546-os haláláig. Agricola és Teit közeli barátságban állt. Biztosra vehető, hogy Teit aktívan részt vett a fordítások elkészítésében (Egey 2019: 42; Häkkinen 2016: 27, 31–33, 40–45, 60; Ikola 1988: 25–31; Knaapinen 1946: 52–62; Rapola 1969: 32–38; Tarkiainen 1946: 356–364).

A legjelentősebb finn bibliafordító a „finn irodalmi nyelv atyja”-ként ismert **Mikael Agricola** 1510 körül született a finnországi Pernaja tartomány Torsby nevű településen. Habár korábban az volt az általános elképzelés, hogy szegény földművescsaládból származott, az újabb kutatások szerint apja, Olavi Laurinpoika (Olof Larsson) tehetős ember volt. Mivel a környéket abban az időben többségében svéd anyanyelvűek lakták, különösen a gazdagok között volt ritka a finn anyanyelvű, a kutatók feltételezik, hogy Agricola anyanyelve is a svéd lehetett, a finn nyelvet pedig csak később sajátította el.⁴ Ugyanakkor ez ellentmondásra vezethet, mivel a később neve alatt jegy-

⁴ Az Agricola anyanyelve körüli vitákat Juhlius Krohn indította el 1862-ben. Elmélete szerint Agricola csak tanulta a finnt, valójában svéd anyanyelvű volt. Habár a régészeti kutatások igazolták svéd származását, az anyanyelvét tekintve nincs végleges konszenzus (Ikola 1988: 28–31).

zett fordítások számos olyan nyelvjárási elemet tartalmaznak, melyek kifejezetten szülőföldjére, Pernajára jellemzők. Mivel Agricola tanulmányai megkezdése után később sosem tért vissza ide, ezeket a nyelvjárási szavakat csak gyermekkorában tanulhatta meg, ami ellentmond a svéd anyanyelvűségnek. Azonban ezen látszólagos ellentmondás feloldására több lehetőséget is kínálnak a kutatások. Egyrészt előfordulhat, hogy Agricola finn-svéd vegyes házasságból származott, édesapja svéd, édesanyja finn anyanyelvű, ő maga pedig kétnyelvű volt. Ugyanakkor lehetséges az is, hogy a svéd nyelvű család egyik szolgálója, dajkája lehetett finn anyanyelvű, Agricola pedig tőle tanulta el a nyelvjárási elemeket. A másik lehetőség azonban az, hogy olyasvalaki segítette Agricolát a fordításaiban, aki amellet, hogy finn anyanyelvű, ugyanarról a területről származott. A kutatók feltételezik, hogy Martinus Teit lehetett ez a mindkét kritériumnak megfelelő személy. Rőla biztosan tudjuk, hogy részt vett Agricola fordítási munkáiban.

Agricola tanulmányait Bertil plébános segítségével Pernajában kezdte, majd 1520-tól Viipuriban folytatta. Itt ismerte meg Johannes Erasmit, a viipuri iskola vezetőjét, valamint itt vette fel a kor humanistái körében népszerű Agricola nevet is. 1529-ben a kor legszínvonalasabb iskolájába, a Turkui Katedrálisiskolába került. Tanulmányai során bizonyosan látogatta Petrus Särkilax előadásait, majd Erasmi halálát követően Skytte püspök segédje lett. 1530-ban szentelték pappá, 1536-tól 1539-ig, a mesterfokozat megszerzéséig pedig Teittel együtt Wittenbergben tanult tovább. A wittenbergi évek alatt kezdte meg a bibliai szövegek finnre ültetését, melyben másik két ott tanuló finn diák, Teit és Wiburgensis volt a segítségére. Miután visszatért Turkuba, a katedrálisiskola igazgatójává nevezték ki. Első műve, az *Abckiria* [Ábécés-könyv] 1543-ban jelent meg, noha valószínűleg már Wittenbergben elkezdett dolgozni rajta. 1544-ben látott napvilágot a *Rucouskiria Bibliasta* [Imádságoskönyv a Bibliából]. 1548-ben leváltották az igazgatói pozíciójából. Ugyanebben az évben készült el az Újszövetség finn nyelvű fordítása, a *Se Wsi Testamenti* [Az Újtestamentum], majd a rákövetkező évben a *Käsikirja* [Kézikönyv], a *Messu* [Mise] és a *Meiden Herran Jesusen Cristusen Pina* [A mi Urunk, Jézus Krisztus passiója].

1550-ben elhunyt Skytte püspök, azonban a király nem nevezte ki azonnal az utódját. 1554-ben kettéválasztotta az addig egységes finn püspökséget, hogy megossza annak befolyását. Turku püspökének Agricolát, Viipuriénak pedig Paulus Juustent nevezte ki. Ebben az időszakban Agricola ószövetségi részleteket fordított: 1551-ben a *Dauidin Psaltari* [Dávid zsoltára] és a *Weisut ja Ennustoxet* [Énekek és jövendölések], majd 1552-ben, utolsó műveként a *Ne Prophetat Haggai Sacharja Maleachi* [Aggeus, Zakariás és Mala-

kiás próféta] került kiadásra. Az utószóban a szerző további fordításokat ígért, hiszen célja a teljes Ószövetség finn fordítása volt. Azonban ezek a szövegek már nem készültek el, mivel 1557-ben a Svéd Birodalom és a Rettegott Iván Moszkvai Fejedelemsége közötti békedelegáció tagjaként Agricola megbetegedett, és Kuolemajärvi mellett elhunyt. (Agricola életéről és munkásságáról: Baksa 2018: 9–26; Egey 2019: 40–41; Heininen 1992: 17–18; 1993: 7–15; 1994: 7–13; 1999: 10–13; 2007: 42–61; Häkkinen 1994: 80–81; 2007: 62–92; 2016: 27, 31–49, 53–57; Ikola 1984: 117; 1988: 25–31; Itkonen-Kaila 1997: 7, 13–20; Jutikkala – Pirinen 2004: 92–93; Karonen 2002: 71, 85–88, 95–96; 2008: 78–79; Keränen 1997: 171; Klinge 1993: 29; Knaapinen 1946: 52–62; Laitinen 1981: 88–90; Laine 1997: 49; 80–81; Lehikoinen – Kiuru 2009: 13–14; Perälä 2007: 13–20, 31–39; Rapola 1969: 7–13, 32–38; Suomi 1983: 60–61; Tarkiainen 1946: 356–364.)

5. A harmadik korszak (1557–1575)

Az Agricola halálát közvetlenül követő időszak egyik képviselője **Ericus Matthaei Härkäpää**, aki 1520 körül született Pernaja tartományban. Iskoláit Viipuriban kezdte, majd a turkui katedrálisiskolában Mikael Agricola diákja lett. A katedrálisiskola küldte őt Wittenbergbe tanulni 1547-ben, majd miután a Wittenbergi Egyetem bezárt az északnémet területekre is áttérjedő német vallásháború miatt, Rostockban folytatta tanulmányait. 1549-ben visszatért Wittenbergbe, ahol Philipp Melancthon tanítványa lett. Paulus Juustennek írt 1549-es leveléből tudjuk, hogy nézeteltérései voltak tanáraival. Az Ószövetség mélyebb megismerése és tanulmányozása céljából a szükséges tárgyain felül ógörög és héber nyelvet tanult. 1551-ben Gustav Vasa és Melancthon ajánlólevelével rendelkezve tért vissza Turkuba. Itt a katedrálisiskola tanáraként kapott állást, majd 1555-től az iskola igazgatói állását is megkapta. Tanári tevékenysége mellett fordítói munkát is végzett, többek között zsoltárokat ültetett át finnre. 1559-ben át kellett adnia az igazgatói széket a Németországból visszatérő Henricus Jacobinak, ő maga pedig János herceg udvarában kapott állást. 1562-ben tért vissza a katedrálisiskola élére, valamint a turkui egyházmegye vezetői közé. 1568-ban III. János Viipuri püspökévé nevezte ki. Ez a pozíció Canutus Johannis 1564-es halála óta betöltetlen volt. Püspökként elsődleges feladata a háború utáni újjáépítés, a templom felújítása és az adminisztráció visszaállítása volt.

Feltételezhetően Härkäpää ógörög és héber nyelvtudása hasznos segítségnek bizonyult Agricola bibliafordításainak elkészítésekor. A katedrálisiskola nem titkolt célja volt már Wittenbergbe küldésekor is egy olyan fordító kita-

níttatása, aki ismeri ezeket a nyelveket és segítségükkel részt tud venni a fordítói munkában. Mindemellett azonban Härkäpää nem csak fordítással foglalkozott: Gustav Vasa megemlékezéseiben az első finn humanista költőnek nevezte őt (Egey 2019: 42; Häkkinen 2016: 73, Väänänen 2011b).

Az időszak utolsó képviselőjének **Paulus Juusten** (Paavali Juusten, 1520 k.–1575) tekinthető, akit gyakran inkább Jaakko Finno (1540 k.–1588) és Hemminki Maskulainen (1550 k.–1619) kortársának tartanak. Ugyanakkor életkorát, tanulmányait és aktív éveit tekintve Juusten inkább a két generáció közé helyezhető. Finno és Maskulainen művei csak a 16. század végén jelentek meg, azonban Juusten már korábban, Agricola idejében is részt vett fordítások elkészítésében.

Juusten gazdag polgárcsalád fiaként született Viipuriban. Iskoláit is itt kezdte el, majd szülei 1536-os halálát követően a Turkui Katedrálisiskolában folytatta tanulmányait. Itt ismerkedett meg Keijoival és Wiburgensisszel, valamint rajtuk keresztül Skytte püspökkel is, aki segédtanárrá nevezte ki. 1539-től Agricola vezetése alatt dolgozott az iskolában. 1540-ben avatták lelkésszé, majd egy évre rá a viipuri iskola igazgatója lett. 1543-tól Wittenbergben, valamint rövid ideig Rostockban és Königsbergben tanult tovább. Melanchtontól kapott kitűnő ajánlásának köszönhetően Turkuba való visszatérése után, 1548-ban kinevezték Agricola helyére a katedrálisiskola vezetőjének. 1554-től a frissen létrehozott viipuri püspökség vezetője lett, majd 1563-tól 1575-ben bekövetkezett haláláig Turku püspöke volt (Viipuri püspöki székében utódja Canutus Johannis volt).

Juusten legfontosabb műve az 1570-ben megjelent, latin nyelvű *Chronicon Episcoporum Finlandesium* [A finn püspökök krónikája]. Ennek a műnek köszönhetően Juustent gyakran nevezik az első finn történetírónak, művét pedig – amely a 18. század folyamán Henrik Gabriel Porthan finn történetíró kritikai kiadásában is megjelent – az első finn nyelvű történelemkönyvnek. Vallástörténeti szempontból legjelentősebb az 1575-ben nyomtatott misekönyve, a *Se Pyhä Messu* [A szent mise]. Ahogyan erősödött és terjedt a reformáció, egyre határozottabbá váltak a svéd királynak a református egyházzal szembeni elvárásai is. Ezek eredményezték azt, hogy Juusten művében sokkal erősebben érezhető a lutheránus hatás, mint Agricolánál. Juusten könyve önmagában elegendő volt az istentiszteletek levezetéséhez, nem volt szükséges más mű használata (Bratcsikova 2018: 16, 19–21; Egey 2019 42; Ikola 1984: 124–125; Häkkinen 2016: 27, 41, 45, 51–52, 71, 145; Karonen 2008: 78; Parvio 1978:10–19, 26–29; Perälä 2007: 132, 247–248).

6. Összefoglalás

Írásomban azokat a személyeket mutattam be, akik – akár csak közvetetten is, de – szerepet játszottak az első, 16. századi finn nyelvű bibliafordítások létrejöttében. A kor vallási, kulturális és történelmi jellemzői számos olyan közös vonást eredményeztek, amelyek minden fordításhoz hozzájáruló személyre igaznak bizonyultak. Ilyen egyrészt az egyházi pálya: minden bemutatott személy egyházi tisztséget töltött be, akár egyszerű lelkészként, akár magasabb pozícióban kanonokként vagy akár püspökként. Közös pont mindnyájuk életében, hogy lehetőségük nyílt a reformáció szellemi központjában, Wittenbergben képezni magukat, ahol Luthertől és Melanchtontól tanulhattak (az őket követő diákoknak erre már nem nyílt lehetőségük). Szintén fontos eleme a fordítók életének Turku és a turkui katedrálisiskola mind diákként, mind oktatóként vagy akár igazgatóként. Ugyanakkor a származási területük, a családi háttérük és életkoruk tekintetében jelentős eltérésekkel találkozhatunk: Canutus Johannis Raumából, Agricola Pernajából, Juusten pedig Viipuriból származik; Agricola földművelő, Juusten viszont polgári család fia volt, Johannis és Härkäpää (valamint Juusten) között pedig megközelítőleg 15 év korkülönbség volt.

Irodalom

- Baksa Máté 2018: Mikael Agricola élete és munkássága. *Folia Uralica Debreceniensia* 24: 7–30.
- Bratesikova, N. Sz. 2018: Н. С. Братчикова, Старофинский язык и письменная литература Финляндии периода 1560–1640. *Финно-угроский мир* 10/4: 14–31.
- Egey Emese 2019: A finn bibliafordítás(ok) és jelentőségük In: Pusztay János (szerk), *A Biblia finnugor nyelveken*. Budapest.
- Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleen*. Suomen kirjakielen historia. WSOY, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa 2016: Spreading the written word. Mikael Agricola and the birth of literary Finnish. *Studia Fennica Linguistica*, Helsinki.
- Heininen, Simo 1992: Mikael Agricolan Psalmisummariot. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Heininen, Simo 1994: Mikael Agricolan Psalmtarin Reunahuomautukset. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Heininen, Simo 1999: Mikael Agricola raamatunsuomentajana. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Heininen, Simo 2007: Abckirian sisältö ja lähteet. In: Häkkinen, Kaisa (toim.), *Mikael Agricola: Abckiria*. Kriittinen editio. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki. 42–61.

- Ikola, Osmo 1984: Suomen kielen historia. In: Paunonen, Heikki – Rintala, Paavo (toim.), Nykysuomen rakenne ja kehitys. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 111–138.
- Ikola, Osmo 1988: Agricolan äidinkieli. In: Koivusalo, Esko (toim.), Mikael Agricolan kieli. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 25–68.
- Itkonen-Kaila, Marja 1997: Mikael Agricolan Uusi Testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Jutikkala, Eero – Pirinen, Kauko 2004: Finnország történelme. Kairosz Kiadó, Debrecen.
- Karonen, Petri 2002: Finnország a Svéd Birodalom részeként (1521–1809). In: Halmesvirta, Anssi (szerk.), Finnország története. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 67–143.
- Karonen, Petri 2008: Pohjoinen Suurvalta Ruotsi ja Suomi (1521–1809). WSOY, Helsinki.
- Keränen, Jorma 1997: Kustaa Vaasa ja uskonpuhdistuksen aika. In: Zetterberg, Seppo (toim.), Suomen historian pikkujättiläinen. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo. 127–180.
- Klinge, Matti 1993: Finnország rövid története. Forma Kiadó, Nyíregyháza.
- Knaapinen, Maunu 1946: Missä Mikael Agricola on syntynyt? Varsinais-Suomen maakuntakirja 9. Turku. 52–67.
- Laine Tuija (toim.) 1997: Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Laitinen, Kai 1981: A finn irodalom története. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Lamberg, Marko 2002: Finnország a középkorban (1150–1520). In: Halmesvirta, Anssi (szerk.), Finnország története. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 37–66.
- Lehikoinen, Laila – Kiuru, Silva 2009: Kirjasuomen kehitys. Helsingin yliopisto Suomen kielen laitos, Helsinki.
- Parvio, Martti 1978: Paavali Juusten ja hänen messunsa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Perälä, Anna 2007: Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Pirinen, Kauko 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. In: Koivusalo, Esko (toim.), Mikael Agricolan kieli. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 9–25.
- Rapola, Martti 1969: Vanha Kirjasuomi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Suomi, Vilho 1983: Suomenkielisen kirjallisuuden synty Abckiriasta Coco Pyhään Raamattuun. In: Tommila, Päiviö – Reitala, Aimo – Kallio, Veikko (toim.), Suomen Kulttuurihistoria I. WSOY, Helsinki. 59–67.
- Tarkiainen, Viljo 1946: Mikael Agricolan syntymäseutu ja omaiset. Virittäjä 50: 356–364.
- Väänänen, Kyösti 2011a: Canutus Johannis. Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721. *Studia Biographica* 9. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-000363>
- Väänänen, Kyösti 2011b: Ericus Matthaei Härkääpää. Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721. *Studia Biographica* 9. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-001064>

The first Finnish Bible translators

Translating the Bible to national languages has begun in the 16th century as an effect of reformation. The first Finnish Bible translations were also published this time. The most well-known Finnish Bible translator is Mikael Agricola, „the father of literary Finnish”, however, many others helped him accomplish his work. In this paper, I am introducing those who have contributed to the birth of the first Finnish Bible translations or even presumably participated in the translating process.

I divided this era to three periods. The first period (1527–1531) includes those who didn't translate themselves but nevertheless contributed essentially to the birth of translations: Martinus Skytte, the first protestant bishop of Finland, Petrus Särkilax, the first protestant teacher of the cathedral school of Turku, Johannes Erasmī, the headmaster of the school in Viipuri and Bertil, a vicar of Pernaja. The second period (1531–1557) includes the first Finnish students who had the opportunity to study in Wittenberg and who presumably made translations themselves: Thomas Francisci Keijoi, Canutus Johannis, Simon Henrici Wiburgensis, Martinus Teit and Mikael Agricola. Lastly, Ericus Erici Härkápää and Paulus Juusten belong to the third period (1557–1575) as they also took part in translating but represented a younger generation. In my study I am presenting the remaining information about these people, their life and work. Regarding the life of second and third periods' translators, some similarities can be detected. They had all been to Wittenberg where they studied directly from Melanchton and Luther (the following generations didn't have this opportunity as Luther died in 1546 and Melanchton in 1560).

Besides this, they all held church positions and were in the cathedral school of Turku as student, teacher or headmaster (or all). Nevertheless there are also differences regarding their place of birth, family background or age: Canutus Johannis was from Rauma, Agricola from Pernaja and Juusten from Viipuri. Agricola's family consisted of farmers but Juusten was from bourgeois ancestors and the age difference between Johannis and Härkápää (and Juusten) was approximately 15 years.

Keywords: Mikael Agricola, Bible translation, reformation, church history.

MÁTÉ BAKSA

Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere¹

BÍRÓ Bernadett – SIPŐCZ Katalin – SZEVERÉNYI Sándor

Szegedi Tudományegyetem

birobernadett9@gmail.com, sipocz@hung.u-szeged.hu, szevers@hung.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Tanulmányunkban egy olyan helyjelölő lexémapárt vizsgálunk, amely a szibériai uráli nyelvek közül a manysiban, hantiban és a szelkupban használatos. Írásunk egyrészt áttekintést ad a témához kapcsolódó korábbi szakirodalmi megállapításokról (Csepregi 2009; Honti 2006; Ivanova 2013; Pevnov – Urmancsijeva 2011), másrészt újabb – anyanyelvi adatközlőktől és új nyelvi forrásokból gyűjtött – nyelvi adatokkal egészíti ki az eddigi ismereteket, továbbá a nyugat-szibériai nyelvi area más – paleoszibériai és mandzsu-tunguz – nyelveiben fellelhető párhuzamokra is rávilágít. Írásunk célja, hogy a vizsgált lexémák használatának kulturális és areális összefüggéseit is leírja.

2. A vizsgált nyelvek és a nyelvi források

A vizsgált nyelvek az uráli nyelvcsaládba tartoznak. A manysi és a hanti ezen belül a finnugor ág obi-ugor csoportját alkotja, a szelkup az egyetlen ma még beszélt déli szamojéd nyelv. Mindhárom nyelv erősen veszélyeztetett, a beszélők száma a hanti esetében néhány ezer fő, a másik két nyelv esetében pedig ezer körül van.

¹ Jelen tanulmány a Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata című, K129186 számú NKFH pályázat keretében készült a Szegedi Tudományegyetemen.

	lélekszám			beszélők száma		
	1989	2002	2010	1989	2002	2010
manysi	8.279	11.432	12.269	kb. 3.000 38 %	2.746 24%	938 7,6%
szelkup	3.564	4.249	3.649	1.696 47,6%	1.614 38%	1.023 28 %
hanti	22.283	28.678	30.943	13.625 60,5%	13.568 47%	9.584 31 %

Demográfiai adatok (forrás: orosz népszámlálás)

A hanti, manysi és szelkup nyelveket földrajzilag érintkező területen beszélik az Ob és mellékfolyói mentén. A hantit és szelkupot erős dialektális tagoltság jellemzi, a manysinak napjainkban már csak az északi nyelvjárását beszélik. A nyelvjárások további alcsoportokra bomlanak, és akár az ugyanazon nyelv eltérő alnyelvjárását beszélők az életmódjukban, kultúrájukban jelentősen különbözhetnek (például az északi manysi nyelvjárás beszélői az Urál vidékén réntartással, a folyók mentén pedig halászattal és vadászattal foglalkoznak).

Írásunkhoz a nyelvi adatokat egyrészt szótárakból (szelkup: Erdélyi 1969; Alatalo 2004, Kazakevics – Budjanszkaja 2010; hanti: DEWOS; manysi: Munkácsi – Kálmán 1986, Rombangyjeva – Kuzakova 1982), másrészt írott forrásokból (Szelkup Spoken Language Corpus – Brykina et al. 2018, LS) és adatközlőktől gyűjtöttük.

Az orientációs rendszer

A vizsgált egyedi orientációs rendszer a szelkupban és az obi-ugor nyelvekben egy határozószó-, illetve igekötőpárt tartalmaz,² melyek pontosan ugyanolyan jelentésekkel és funkciókkal rendelkeznek mindhárom nyelvben. E határozószók/igekötők jelentésében a folyónak meghatározó szerepe van.

A vizsgált határozószó-, illetve igekötőpár egyike a hanti NIK, manysi NAALUW és szelkup KARRÄ.³ Ezek jelentése a következő:

² A vizsgált lexémák mind határozószóként, mind pedig igekötőként használhatók.

³ Mindegyik határozószó/igekötő számos különböző nyelvjárasi és egyéb változattal rendelkezik az egyes nyelvekben: hanti *nik, niγ, nīk*, manysi *nal, nāl, nalu, naluw, nāluw, nālma, nālwal', nālwäl'*, szelkup *kare, qare, karrä* stb., és hanti *ut3, utə, uta, ütā, wut-, wit, wūt, wūti, wuti, vit*, manysi *pā, pāγ, pāγ'le*, valamint szelkup *konne:, kənna, konnä, qonne, qonnä* stb. E változatokat az egyszerűség és a könnyebb áttekinthetőség kedvéért jelen írásunkban egyetlen szóval jelöljük: NIK, NAALUW, KARRÄ, valamint UTE, PAAG, KONNÄ.

- 1) 'le a folyóhoz'; 'a folyópartról a folyó felé'; 'a kikötőből a csónakhoz'; 'a mellékfolyótól a főfolyó/tó/tenger felé'; 'a folyón lefelé'; 'le a hegyről'; 'egy zárt helyről egy nyílt helyre, a folyóhoz, a tóhoz, a mocsárhoz'; 'az erdőből a tundrára';
- 2) 'a ház/szoba belsejéből az ajtóhoz';
- 3) 'valamit a tűzre, tűzhelyre tenni'; '(meg)főzni, (meg)sütni'.

A pár másik tagja a hanti UTE, manysi PAAG és szelkup KONNÄ a következő jelentésekkel:

- 1) 'a víztől/folyótól/csónaktól a partra'; 'a folyópartról a szárazföld belseje felé'; 'fel a hegyre'; 'a (folyóparton lévő) faluból a szárazföld belseje felé'; 'az erdőbe';
- 2) '(az ajtótól) a ház hátsó részébe, a szoba felé (ahol a szent sarok található)';
- 3) 'el a tűztől, tűzhelytől'; 'levenni valamit a tűzről, tűzhelyről'.⁴

Ezek a jelentések mindhárom nyelvben megtalálhatók, ahogyan azt a következő példák szemléltetik:⁵

I. 'a víz/folyó felé' (hanti NIK, manysi NAALUW és szelkup KARRÄ)

(a) a folyóhoz/folyóparthoz, valamint a hegyhez kapcsolódó jelentések

szurguti hanti

(1) *jāwən kânəŋa nīk mən.*

'Lement a folyópartra.'

(Csepregi 1998: 68; 2009: 148)

északi manysi

(2) *Sunsi, matum ēkwa nāluw ti jōmanti.*

'Nézi, egy öregasszony sétál a víz felé (a folyóparton).'

(LS 2017/4: 15)

⁴ Megjegyzendő, hogy a szelkup lexemapárnak van egy további jelentése is: 'látható helyre' vs. 'nem látható helyre'. Egy ehhez hasonló jelentést ('a folyópartról az erdőbe' vs. 'az erdőből a folyópartra') az obi-ugor adatokkal kapcsolatban is említene, erre azonban nem találtunk példát a korpuszunkban.

⁵ Megjegyzendő azonban, hogy az összes, fent említett jelentés nem található meg egyformán mindhárom nyelvben és az összes nyelvjárásban, pl. a 'lefelé a folyón' jelentés megvan a hantiban és a szelkupban, de hiányzik a manysiból, míg a 'ház hátsó/elülső részébe' jelentés megvan a manysiban és a hantiban, de kérdéses a szelkupban. Az egész orientációs rendszer és annak logikája azonban alapvetően megegyezik mindhárom vizsgált nyelvben.

északi manysi

- (3) *Xuñ sāliŋ māxum tēli nōrnəl nāluw wāylēγət, ta porat jalantasət.*
'Mikor a réntenyésztők lejönnek a hegyről télen, akkor utaztak.'
(LS 2017/12: 11)

szelkup (középső: vaszjugani)

- (4) *ara kar kindi kare tūmba.*
'Reggel egy öregember jött a folyóhoz (a lékhez).'
(ChDN_1983_GirlAndIce_flk.001)⁶

szelkup (középső: vaszjugani)

- (5) *Tabey kare tonde tōmbay, onže piremde mulžigu.*
'A folyóhoz mentek megmosakodni.'
(ChDN_1983_Nikita_flk.045)

(b) a házhoz/a ház belsejéhez kapcsolódó mozgás

szinjai hanti

- (6) *nēlaln nīk náreməsa, γon patel kāwrəm nōxijn γətsa ān jukana.*
'A nők előre vonszolták (a házban), forró húst fektettek a hasára, nem tányérra.'
(Pevnov – Urmancsijeva 2011: 535)

északi manysi

- (7) *nāl' γujən!* 'Feküdj az ágy szélére! (ne az ágy belső oldalára, ami közelebb van a falhoz)' (adatközlő)

északi manysi

- (8) *sasiγ'em kolt nāl pāγ'le liγəm, nas lūratāli, nālwal' liγəm, nas lūratāli.*
'Bácsikám házában ha befelé lövök egy nyilat, csak peng, ha kifelé lövök, csak peng.'
(Kálmán 1976: 66)

(c) a tűzhöz/főzéshez kapcsolódó jelentések

szurguti hanti

- (9) *ma nōk kiΔtamka nīk tārtəlem.*
'Ha felkelek, megsütöm.'
(Csepregi 1998: 68; 2009: 149)

⁶ A forrásokra a szelkup korpuszban történő hivatkozást követjük: beszélő_dátum_cím_műfaj.mondatszám).

északi manysi

- (10) *mōš-ne āyijiy piyiy ōs nāluw-pājtijaγuw.*
 'A Moš-nő lányát és fiát is megfőzzük.'
 (Kálmán 1976: 60)

szelkup (északi: tazi)

- (11) *nī:nī rākī činti karrū potte:ŋiti.*
 'Aztán az üstöt a tűzre tette.'
 (KMP_1971_Ichkyta_flk.044)

II. 'a víztől/folyótól' (hanti UTE, manysi PAAG és szelkup KONNÄ)

(a) a folyóhoz/folyóparthoz, valamint a hegyhez kapcsolódó jelentések

szurguti hanti

- (12) *utā pitmama*
 'miután elértem a folyópartot'
 (Csepregi 1998: 68; 2009: 148)

északi manysi

- (13) *mōš-ne āyikwe pāγ-kwālās.*
 'A Moš-nő lánya kilépett a partra (a vízből).'
 (Kálmán 1976: 62)

szelkup (nem jelölt nyelvjárás)

- (14) *Paja kussan qwetampa, a wančəm konne čéččət.*
 'Az öregasszony morgott, de a lazacot a partra kivitte.'
 (NN_1879_Iitja_flk.035)

szelkup (középső: narimi)

- (15) *ča:mže nilžik a:ndilba: manan fa: tolžem onži ča:ža kare i konne.*
 'A béka örült: remek sítalpaik vannak, maguk mennek le és fel.'
 (MNS_1984_BrotherSister_flk.044)

szelkup (középső: narimi)

- (16) *Kibače udound oralbat tabip, konne čančimbaq.*
 'A fiú kézen fogta és felmentek a hegyre.'
 (MNS_1984_BrotherSister_flk.059)

(b) a házhoz/a ház belsejéhez kapcsolódó mozgás (ld. még (8))

serkáli hanti

- (17) *miltat postat antaptat wut norija āt iχəttatte!*
 'Akassza fel a sapkáját, a kesztyűjét és az övét a vendég-gerendára.'
 (Pevnov – Urmancsijeva 2011: 534)

északi manysi

(18) *śalten, śalten, jijen, jijen, pāγ-jijen.*

'Lépj be, lépj be, gyere, gyere, gyere bentebb a házba!'

(LS 2015/14: 14)

(c) a tűzhöz/főzéshez kapcsolódó jelentések

szurguti hanti

(19) *tī putat utā wajiλan!*

'Vedd le azokat az üstöket a tűzről!'

(Csepregi 2009: 149; Paasonen – Vértes 2001: 72)

szelkup (déli: ket nyelvjárás)

(20) *qwāldi mü:ssaγ qonnä i:γat*

'A fazék forrt, felvette (= tkp. levette).'

(KNI_1964_ItjaCapeOfWorms_flk.031)

A vizsgált lexémapárok használatát illetően kutatásunk alapján megállapíthatjuk, hogy az obi-ugor folklórszövegekben az összes fent említett jelentés megtalálható. A jelenkori nyelvhasználatra vonatkozóan a manysi adatokat vizsgáltuk meg részletesebben a manysi nyelvű újság, a *Luima Seripos* alapján. Eredményeink azt mutatják, hogy az újságban főleg a külvilághoz kapcsolódó jelentések fordulnak elő. A többi jelentés is felbukkan ugyan, de csak nagyon ritkán. A manysi esetében lehetőségünk volt anyanyelvi beszélőkkel való konzultációra is. Az adatközlőktől gyűjtött anyag azt mutatja, hogy a beszélők szinte kizárólag csak a folyóhoz kapcsolódó jelentéseket ismerik. Különösen figyelemre méltó, hogy még a (18)-as példa esetében is (ez a példa a manysi újságból származik), amelyben a PAAG jelentése egyértelműen 'be a házba', az adatközlők 'a folyópartra' jelentéssel fordították le az adott lexémát. Ugyanígy, mikor a NAALUW szót a 'főzni' igével kombináltuk (a szándékolt jelentés 'megfőzni, átfőzni' volt, (21)-es példa), adatközlőink továbbra is úgy fordították a szerkezetet, hogy 'a folyóparton főzni'.

(21) *nāluw pajti* *'a folyóparton főz' (adatközlő)

Úgy tűnik tehát, hogy a mai manysi nyelvhasználatban pusztán a folyóhoz/folyóparthoz kapcsolódó jelentések maradtak fenn.

Ami a szelkup adatokat illeti, mintegy 170 szöveget átvizsgálva megállapítható, hogy sem a KARRÄ, sem a KONNÄ nem gyakori lexéma, és elsősorban a házon kívüli viszonyok megnevezésére használják őket ('le a folyóhoz', 'fel a partra', 'le a hegyről', 'fel a hegyre'). Az áramlás irányához kap-

csolódó jelentések gyakoriak,⁷ ahogyan a 'be a csónakba'/'ki a csónakból' jelentések is, l. pl. (22). A ház belsejében való mozgáshoz kapcsolódó jelentések közül a szelkupban a 'tűzre'/'tűzről' fordul elő, más jelentés azonban nem található meg.

szelkup (középső: tym)

(22) *Me andokte qare pinnu:t, ügunnut andokse čwisse.*

'Betettük őt a csónakba (le), és hazavittük.'

(PAV_NN_HowIBearCatch_nar.121)

3. Etimológia

A fenti lexémák részletes etimológiai vizsgálata nem célunk, csupán a vonatkozó szakirodalom megállapításait közöljük, s hangsúlyozzuk, hogy a pontos jelentésbeli megegyezést mutató térjelölő lexémák történetileg nem kapcsolódnak egymáshoz, azaz a jelenség nem tekinthető alapnyelvi örökségnek.

Az obi-ugor nyelvekben a manysi *paag* és hanti *ute* szavak bizonyítanul eredetűek, a manysi *naaluw* és hanti *nik* pedig történetileg összetartozhatnak, vö. **näm* 'itt, a közelben' ['hierher, in die Nähe; hier, in der Nähe', vö. Honti 2006] > *nä* 'közel' ['Nähe'].

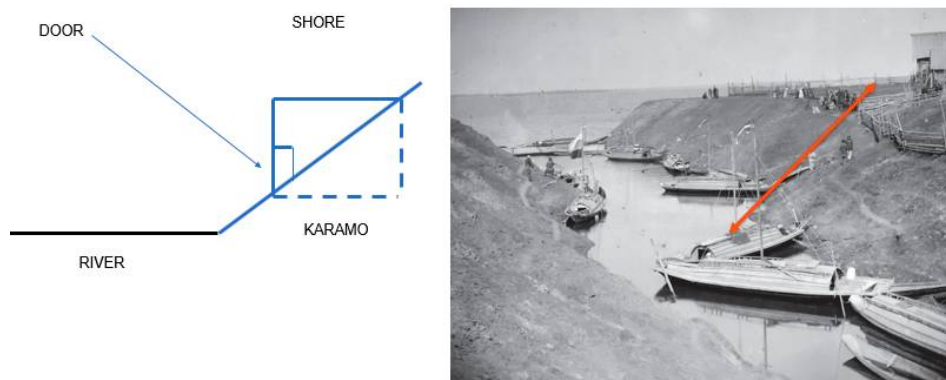
A szelkup szavak eredetét kutatva csak bizonyítanul etimológiákat találunk. Ha van protoszelkup alak, akkor leginkább **qər* 'meredek part' formában rekonstruálható (Brykina et al. 2018), amelyből a *karrä* alak származtatható: **qər* 'meredek part' > *karä* 'vízbe (bis auf eine Fläche: ins Wasser) etc.' (Alatalo 2004: 323/2224). A mai szelkupban ugyanakkor nincsen olyan **kar* alakból levezethető szó, melynek jelentése 'part' vagy 'folyópart' lenne, és melynek alapja a folyóhoz és nem a parthoz és/vagy hegyhez kapcsolódna.

4. A magyarázat

A fenti nyelvi adatokkal kapcsolatban a két fő kérdés az, hogy lexémák meglepőnek tűnő párhuzamos jelentései miért jöttek létre, valamint a három nyelvben megtalálható egyértelmű összefüggés miképpen magyarázható. A szakirodalomban e kérdések megválaszolására már több próbálkozás történt. Prokofjev (1937) a szelkupok hagyományos lakóhelyével, az ún. *karamo*-val hozza összefüggésbe a különféle szelkup jelentések kialakulását. A *karamo* a

⁷ A hantiban a *nik* 'le a folyón' és *ute* 'felfelé a folyón, árral szemben' jelentések szintén megtalálhatók (DEWOS).

szelkupok partfalba vájt háztípusa volt („a frame-type self-supporting prism sunk into the ground”, vö. Napolskih et al. 2007: 18). Az ajtaja, mely az építmény alsó részén helyezkedett el, a folyó felé nézett, és a tűzhely belül, az ajtó mellett vagy a *karamo* közepén volt (Tucskova 2012: 131). Így, ha a szelkupok az ételt feltették föni a tűzre, akkor voltaképpen letették azt a tűzre. Az alábbi ábra szemlélteti a *karamo* és részei elhelyezkedését:

1. ábra
A *karamo* elhelyezkedése

Csepregi (2009) elfogadja Prokofjev magyarázatát, és néprajzi kutatásokra (Szokolova 1998; Tucskova é.n.) hivatkozva megállapítja, hogy a szelkupok és obi-ugorok építkezési szokásai számos hasonló vonást mutatnak. A *karamo* típusú földbe vájt kunyhók az obi-ugoroknál is használatosak voltak. Csepregi szerint a vizsgált helyjelölő lexémák eredetileg az ebben a háztípusban való mozgás irányát jelölték, majd ezután alkalmazták a folyóparton történő mozgásra is. A nyelv konzervatív jelleme magyarázza, hogy a későbbiekben általánossá vált vízszintes alapzatú ház esetében is megmaradtak ugyan ezek a szavak a házon belüli mozgások irányának megnevezésére. A szelkupok és az obi-ugorok hasonló életkörülményei (a folyók szerepe és a lakóházak azonos típusai) adnak választ arra, hogy a három nyelvben miért csak a jelentések egyeznek, míg a lexémák maguk etimológiailag különbözőek.

Pevnov és Urmancsijeva egy 2011-es tanulmányukban hasonló jelenséget mutatnak be további szibériai nyelvekben is (ld. 5.), bár az uráli nyelvek közül csupán a hantit és a szelkupot említik, s a manysit azon nyelvek közé sorolják, ahol nem található meg a vizsgált lexémapáros. A jelenséget izopoliszémiának nevezik, ami tehát a szemantikai struktúrák olyan izomorfizmusát jelenti, melyben egy nem triviális lexikális poliszémia számos nyelvben jelent-

kezik (Pevnov – Urmancsijeva 2011: 519). Az izopoliszémia létrejöttét areális okokkal magyarázzák, de a tárgyalt irányjelölő morfémák egyes nyelvekben való pontos használata a tanulmány szerint már különféle módon történhet. A szerzők szerint a morfémák által jelölt két irány egyben két értéket is jelent: az egyik a biztonságos, a pozitív szféra irányát jelöli, s ez a folyó felé mutat, a másik pedig a veszélyesnek és negatívnak értékelt irányt, mely az erdő felé mutat. A házon belüli szférák párhuzamot mutatnak a külső világ szféráival: a többnyire a ház középső részén elhelyezkedő tűzhely a folyónak felel meg, mely tehát a biztonságos szféra, és a tűzhelytől a ház hátsó fala felé mutató irány pedig a folyótól az erdő irányába történő elmozduláshoz hasonló. Számos szibériai népnél a ház hátsó fala tiltott zónának számít, mivel itt tárolják a szakrális tárgyakat. Ennek megfelelően a tűz irányába történő mozgást ugyanazzal a morfémával jelölik, mint a folyó irányába történőt, a tűztől való távolodást pedig ugyanazzal, amivel a folyótól az erdő felé való mozgást jelölték (uo. 526–527).

Mindhárom uráli nyelv esetében a vizsgált lexémák szótári adatai tartalmaznak olyan jelentéseket, melyek megerősíteni látszanak a fentieket: (1) a külső világban: szelkup *konna* 'a faluból az erdőbe', 'egy nem látható helyre' / *karra* 'az erdőből a faluba', 'egy látható helyre' (Kazakevics – Budjanszkaja 2010: 38, 48); hanti *ute* 'vom (am Ufer gelengen) Dorf her landeinwärts' / *nik* 'zu einem freien Platz hin' (DEWOS 210–1, 984–5), manysi *paag* 'hinein in den Wald' (Kálmán 1976: 280); (2) a házban: hanti *ute* 'nach dem hinteren Teil des Hauses, der Stube hin' (DEWOS 201–1[AF54]), manysi *paag* 'gegen die Tür' (Kálmán 1976: 280) / *naaluw* 'von der Wand zum Inneren der Stube' (Munkácsi – Kálmán 326).

Megemlítendő, hogy Pevnov és Urmancsijeva (2011) az általuk felvázolt oppozíciót a „saját” / „nem saját” dichotómiára vezetik vissza. Eszerint az erdő felel meg a „nem saját” térnek, s a folyó felé közeledve az ember egyre inkább a „saját” térhez közelít, elérve a folyópartot, a folyóparton leereszkedve a vízhez, s végül eljutva a csónakhoz, amely ténylegesen a „saját” kategóriát jelenti. A házon belül hasonlóan történik ez a tűzhelyhez közeledve, melyen az üst voltaképpen analóg a csónakkal (uo. 542).

A fenti szerzőktől függetlenül a manysi származású Ivanova (2013) hasonló megállapításokat tesz egy írásában, melyben csak a manysi nyelvre vonatkozóan írja le a kérdéses helyjelölő lexémák használatát és a hozzájuk kapcsolódó általános elképzeléseket. Ő is értéket rendel az irányokhoz, s ezt kapcsolatba hozza a manysik hagyományos életmódjával és világfelfogásával. E világképben vertikálisan három szféra van, a középső az emberek szférája, a felső az isteneké és az alsó pedig a halottaké és a gonosz szellemeké.

A középső világban a folyó fontos szerepet tölt be. A folyó mentén élő manysik számára az erdős rész az alsó világgal kapcsolódik össze, (vö. *paag*: *pāg pati* 'meghal', Rombangyjeva – Kuzakova 1982: 86), a folyó pedig a megélhetést, az életet, a pozitív pólust jelenti. Ugyanakkor az Urál vidékén, az erdős területeken élők számára mindez pontosan fordítva van, az itt található legelők, a rének jelentik a megélhetés forrását, a pozitív szférát, s számukra a folyó kapcsolódik az alsó világhoz. Azaz a folyók mentén élő manysiknál a *naaluw* mutat a pozitív pólus felé és a *paag* a negatív irányú, a réntartóknál pedig fordított értékek kapcsolódnak e helyjelölő lexémákhoz. Ivanova az irányjelölők házon belüli használatát is leírja, de magyarázatot nem fűz hozzá. A *paag* az ajtótól a ház belseje és a ház hátulja felé vezető irányt jelöli. A ház hátsó része a szakrális hely, itt (*puji*⁸ *kol sam* 'a ház hátsó része', lit. „hátsó ház szöglet”) található a szakrális tárgyak, mint pl. a bálvány, és ide csak szakrális értelemben tiszta emberek léphetnek, fiatal nők számára tiltott zóna. A ház bejárata melletti tér (*nalwal olne kol sam* 'a ház elülső, frontális része', lit. „elől levő ház szöglet”) ellentéte a hátsó résznek, a fiatal nők például ide akaszthatják fel a tárgyaikat. Mindez tehát alapvetően összhangban van Pevnov és Urmancsijeva (2011) fentebb ismertetett elképzelésével.

5. Areális párhuzamok

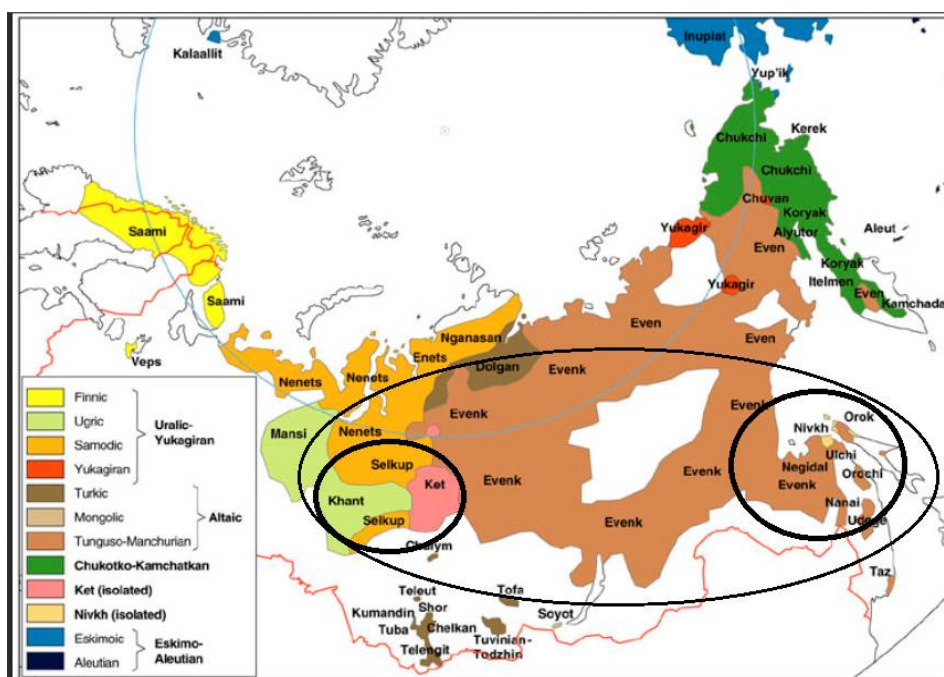
Az eddigiekben három uráli nyelvre koncentráltunk, azokra, amelyekben megtalálható a felvázolt orientációs rendszer. Ebben a szakaszban azt mutatjuk be, hogy a jelenségnek vannak-e areális vonatkozásai, megtalálható-e más, nem uráli szibériai nyelvekben, és ez segít-e a jelenség értelmezésében.

A finnugor nyelvészet sokáig eltekintett az areális vizsgálatoktól e kérdés kapcsán, egészen Pevnov és Urmancsijeva (2011) fentebb már említett tanulmányáig, melyben a szerzők meglehetősen hosszú és kimerítő áttekintést közöltek a vizsgált jelenségről. Tanulmányukban nagy mennyiségű nyelvi anyagot sorolnak fel, amelyből az tűnik ki, hogy a jelenség sokkal nagyobb területen ismert. Ugyanakkor tévesen a manysi nyelvet nem sorolják ide.

Munkájukban Pevnov és Urmancsijeva (2011) két kisebb és egy nagyobb földrajzi területet jelölnek ki (ld. 2. ábra). Az egyik kisebb régió a nyugat-

⁸ A *puji* és *paag* szavak esetében az etimológiai összetartozásokat feltüntető Munkácsi – Kálmán szótár is utal a két lexéma kapcsolatára. A *puji* jelentései egyértelmű párhuzamot mutatnak a *paag* jelentéseivel, és Ivanova írása szerint a manysi nyelvérzék számára is összefüggnek egymással a szavak. Vö. *puji-pal* 'a part felőli oldal, a tüztől távolabbi oldal', *pujin* 'távol a folyótól, fenn' (Munkácsi – Kálmán 472).

szibériai ún. „Ostyak” terület, amely az obi-ugorok, a szelkupok és a ketek hagyományos lakóterületeit foglalja magában. Közismert, hogy ezek a nyelvek közvetlen kontaktusban álltak egymással (ne feledjük, hogy a szerzőpáros a manysit itt nem említi). A másik kisebb terület a Távolszelelőn található, és elsősorban a (régebben giljáknak nevezett) nyivh és bizonyos mandzsunguz nyelvek területe. Végül a harmadik, kiterjesztett terület az, ahol még az evenki és even nyelveket beszélték/beszélik. Utóbbiak mindkét kisebb régióval közvetlen kontaktusban voltak – s szerintük ez lenne a magyarázat arra, hogy a két, egymástól távol lévő régióban hasonló rendszerek alakultak ki.

2. ábra

Szibéria őshonos nyelvei

(<https://joshuaproject.net/assets/media/profiles/maps/m00306.pdf> alapján)

A ketből (jenyiszjeji nyelv) a következő elemeket említik (Pevnov – Urmancsijeva 2011: 539–541):

1. A víz (folyó) mint viszonyítási pont: 'a vízről a partra, szárazföldre'; 'a vízen fel a part mentén az erdőig (felfelé)'; 'az erdőbe'; 'felfelé a folyón' →← 'a vízre a partról'; 'a partról le a vízhez az erdőből (lefelé)'; 'lefelé a folyón'.

2. A tűz/tűzhely mint viszonyítási pont: 'a tűznél/tűzhelynél'; 'a tűzön, tűzhelyen, tűz felett'; 'a tűzön/tűzhelyen lévő edénybe'; 'tűzbe, tűzre'.
3. A lakóhelyen, az embereknél →← az erdőben, a tajgán.

A harmadik csoport is érdekes lenne, ám csupán futólag említik, ugyanis kevés a releváns nyelvi adat. Az ugyanakkor egyértelmű, hogy a ket rendszer nagyon sok hasonlóságot mutat az említett uráli nyelvek rendszereivel. Ugyanez elmondható a mandzsu-tunguz nyelvekről (Pevnov – Urmancsijeva 2011: 523–524):

- evenki, even: 'le a hegyről'; 'le a partra a vízhez'; 'a szárazföldről a vízre'; 'tűzre, tűzhelyre' →← 'az erdőbe'; 'fel a partra a vízről'; 'a vízről a szárazföldre'; 'a tűzről, tűzhelyről';
 udehe: 'le a partra, a folyóhoz'; 'a tűzre, tűzhelyre' →← 'fel a partra a vízről'; 'a tűzről, tűzhelyről';
 negidal, orocs, ulcsa: 'le a hegyről'; 'le a partra, a folyóhoz' →← 'a hegyre fel'; 'fel a partra a vízről'.

A Távol-Kelet mandzsu-tunguz nyelvei (pl. nanáj, orok) és a nyivh nyelv mutatnak egymással hasonlóságot: mindegyikben megtalálhatók a 'kikötni (csónakot)'; 'kihúzni valamit a partra a vízből' és a 'levenni a fazekat a tűzről/tűzhelyről' jelentések.

Az ősi kontaktushatással történő magyarázatot azonban némiképp gyengítik a Fortescue monográfiájában írottak. Fortescue (2011) több orientációs rendszert is megkülönböztet az északi csendes-óceáni térség nyelveit vizsgálva. Külön fejezetet szentel a vízhez és tűzhöz kapcsolódó kifejezéseknek, hivatkozva is Pevnovék tanulmányát, mégpedig azért, mert ő is említ olyan nyelveket a térségből, amelyekben a tűz és víz szerepet játszik az orientációs rendszer felépülésében (98–107). Ilyen nyelvek a tlingit, a haida és az északi wakasa (és utal még további nyelvekre is). Értelemszerűen – mivel ezeket a nyelveket Észak-Amerikában beszélik – a kontaktus-magyarázat komolyan nem merülhet fel (habár megemlítendő, hogy a tlingit és a haida nyelvek a na-dene nyelvcsaládba tartoznak, amelyek nagyon távoli rokonságát a jenyiszeji nyelvekkel az elmúlt években állapították meg, vö. pl. Karri 2011). Pontos magyarázattal Fortescue sem tud szolgálni, de nem zárja ki – Nicholstra (1992: 260) hivatkozva – a nagyon ősi genetikai és/vagy areális kapcsolatok lenyomatát, a tűzhöz és vízhez kapcsolódó sajátos orientációs rendszer ugyanis szerinte nem magyarázható csupán a hasonló földrajzi környezet hatásával. Szerinte az ilyen orientációs rendszert használó népek két szférát kü-

lönböztenek meg, és ezek képeződnek le a nyelvben: a házon belüli teret/visszonyokat (mikrokozmosz) és a házon kívülieket (makrokozmosz), e rendszer kialakulásában a hasonló felépítésű lakóépületek is szerepet játszhattak. A nyivh, a tlingit és a haida közötti párhuzamok kapcsán a lakóhely azonos típusát említi meg Fortescue: a négyszög alapú, egy bejárattal rendelkező (de nem minden esetben a partra néző) partmenti épületet.

Összességében a következőket tudjuk megállapítani. A bemutatott rendszer alapvetően hiányzik a sarkvidéki, tundrai nyelvekből. Egyfelől az uráli nyelvek északi szamojéd ágából, a nyenyecből, az enyecből és a nganaszánból, másfelől a tundrai paleoszibériai nyelvekből, mint a csukcs-kamcsatkai nyelvek, a jukagír és az eszkimó nyelvek. Az teljesen egyértelműnek tűnik, hogy a folyó melletti élet ezen népek esetében nem releváns, bár a folyásirányt gyakran megkülönböztetik lexikális szinten. A tűzhöz és a vízhez kapcsolódó orientációs rendszer sokkal nagyobb területen és több nyelvben található meg, mint azt eddig gondoltuk, ugyanakkor ezen népeket nem csupán a hasonló földrajzi környezet köti össze, hanem az egymás közötti nagyon régi vagy éppen ma is létező areális vagy nyelvgenetikai kapcsolatok is. Éppen ezért a kiindulópontot, a kialakulás forгатókönyvét talán sosem fogjuk teljesen megismerni.

6. Összefoglalás

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a vizsgált hanti, manysi és szelkup orientációs rendszer egymástól független, és nem csupán kontaktushatásnak köszönhető párhuzamos fejlődés eredménye. E párhuzamos fejlődés oka egyrészt a nyelvi kontaktus – hiszen e nyelvek bizonyos csoportjai évszázadok óta kapcsolatban állnak egymással –, másrészt pedig az adott népek egyedi földrajzi körülményei, nevezetesen az, hogy meredek folyópartokon élnek (vagy éltek hagyományosan). Az azonos jelentésű lexémák párhuzamosan fejlődtek az egyes nyelvekben, hiszen lexikális forrásuk nyelvenként teljesen különböző – de az orientációs rendszer szerkezete mégis szinte teljesen azonos.

E nyelvek orientációs rendszere tehát a nyugat-szibériai őslakosok hagyományos életmódjához kapcsolódik. A rendszer alapkonceptiója a folyókhoz és a lakóhelyekhez köthető, ilyen tipikus lakóhely a szelkupok ősi, partfalba vájt lakóhelye, a *karamo*, de hasonló, négyszög alapú építmények a Távolskeleten és észak-amerikai népeknél is megtalálhatók – hasonló orientációs rendszerrel együtt. Ez is azt mutatja, hogy a rendszer (ki)alakulása összetet-

tebb folyamat, mint ahogyan azt korábban gondolták, s nem csupán a közvetlen környezet hatását mutatja, hanem egy sajátos világszemléletet is.

Ugyanakkor a vizsgált orientációs rendszer az adott nyelvek areális vonása, ezt támasztja alá az is, hogy a szelkup legközelebbi rokon nyelveiből (a nyenyecből, enyecből és a nganaszából) hiányzik. Az északi-szamojéd nyelvekben nyomokban sem mutatható ki hasonló rendszer, ami összefüggésben van azzal, hogy az északi szamojédok hagyományosan teljesen eltérő, sarkvidéki életmódot folytattak, amely nomád-félnomád, a rén köré épített életmódot jelent. A tárgyalt nyelvek beszélőit pedig jellemzően szubarktikus, tajgai erdőben, folyók mentén élő halászó-vadászó életmód jellemzi.

Megállapítható még, hogy a hagyományos kultúra eltűnésének és a nyelvvesztés folyamatának következményeként a vizsgált orientációs rendszer egyszerűsödése és felbomlása figyelhető meg az adott nyelvekben.

Irodalom

- Alatalo, Jarmo – Donner, Kai – Sirelius, U. T. 2004: Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von K. D., U. T. S. und J. A. Zusammengestellt und herausgegeben von Jarmo Alatalo. LSFU XXX. Helsinki.
- Brykina et al. 2018 = Brykina, Maria – Orlova, Svetlana – Wagner-Nagy, Beáta: INEL Corpus. Version 0.1. Publication date 2018-12-31. Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-CAE5-3>. In: Wagner-Nagy, Beáta – Arkhipov, Alexandre – Ferger, Anne – Jettka, Daniel – Lehmborg, Timm (eds), The INEL corpora of indigenous Northern Eurasian languages.
- Csepregi Márta 1998: Szurguti osztják chrestomathia. Studia uralo-altaica. Supplementum 6. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta 2009: Egy obi-ugor igekötőpár – kognitív szempontból. In: Fancsaly Éva (szerk.), Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére. Studia Linguistica. Pécs. 146–156.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferungen 1–15. Akademie Verlag, Berlin, 1967–1993.
- Erdélyi, István 1969: Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fortescue, Michael 2011: Orientation systems of the North Pacific Rim. Museum Tusulanum Press, Copenhagen.
- Honti, László 2006: Eräästä ugrilaisten kielten postpositioperäisistä kaasussuffiksien perheestä. Journal de la Société Finno-Ougrienne 91: 81–91.
- Ivanova, V. Sz. 2013: В. С. Иванова, Роль лексем *паагле* и *налваль* в семантике мансийского языка. In: Коренные малочисленные народы Севера и Дальнего Востока: традиции и инновации. Материалы НПК XI югорские чтения. ООО Технополис, Ханты-Мансийск. 52–56.

- Kálmán Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Karri, James – Potter, Ben A. (eds) 2011: *The Dene-Yeniseian connection*. Anthropological papers of the University of Alaska. Vol. 5. University of Alaska, Fairbanks.
- Kazakevics, O. A. – Budjanszkaja, Je. M. 2010: *O. A. Казакевич – E. M. Будянская, Диалектологический словарь селькупского языка (северное наречие)*. Баско, Екатеринбург.
- Kuznyecova et al. 1980: *A. И. Кузнецова – E. A. Хелимский – E. В. Грушкина, Очерки по селькупскому языку I*. Издательство Московского университета.
- LS: Luima Seripos [Manysi újság]. Hanti-Manszijszk (<http://www.khanty-yasang.ru/>).
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Napolskih, Vladimir – Hoppál, Mihály – Siikala, Anna-Liisa (eds) 2007: *Selkup Mythology*. Akadémiai Kiadó, Budapest – Helsinki.
- Nichols, Johanna 1992: *Linguistic Diversity in Space and Time*. University of Chicago Press, Chicago – London.
- Paasonen, Heikki – Vértés Edit 2001: *H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 240. Helsinki.
- Pevnov, A. M. – Urmancsijeva, A. Ju. 2011: *A. M. Певнов – A. Ю. Урманчиева, Неординарная изополисемия в некоторых языках Северной Азии*. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32/33: 519–556.
- Prokofjev, G. Ny. 1937: *Г. Н. Прокофьев, Селькупский (остяко-самоедский) язык*. In: *Языки и письменность народов севера I*. Учпедгиз, Москва – Ленинград. 91–124
- Rombangyejeva, Je. I. – Kuzakova, Je. A. 1982: *E. И. Ромбандеева – E. А. Кузакова, Мансийско–русский и русско–мансийский словарь*. Просвещение, Ленинград.
- Szokolova, Z. P. 1998: *З. П. Соколова, Жилище народов Сибири: опыт типологии*. ИПА "Три Л", Москва.
- Tucskova, N. A. é.n.: *Н. А. Тучкова, Жилища южных селькупов*. Manuscript.
- Tucskova, N. A. 2012: *Н. А. Тучкова, Поселения и жилища*. In: *Н. А. Тучкова – С. В. Глушков – E. Ю. Кошелева – A. В. Головнев – A. В. Байдак – Н. П. Максимова (ред.), Селькупы. Очерки традиционной культуры селькупского языка*. Издательство Томского политехнического университета. 117–152.

**Specific system of spatial orientation
in the Uralic languages of Western Siberian river valleys**

The aim of the present paper is to analyze the cultural background of a unique spatial orientation system found in some Uralic languages spoken in Western Siberia, namely in Khanty, Mansi and Selkup. This paper is partly based on former research, but our main aim is to also present new data from native speakers and recently assembled language corpora. And, last but not least, we make an attempt to identify similar phenomena in other languages of the area in order to give an explanation of the phenomena. Several sources have been used for this investigation. In the case of Selkup – beside the lexicographical sources, the Selkup Spoken Language Corpus was used. In the case of Khanty and Mansi, in addition to the dictionaries, an Ob-Ugric Database was used, which contains analyzed and annotated folklore text corpora. Besides, we collected data from the Mansi newspaper and from native speakers of Mansi. We can state that the investigated Khanty, Mansi, and Selkup orientation subsystems (an adverb/preverb pair meaning 'toward/away from the river(bank)'; 'up to/down from the hill' and 'toward/away from the fire(place)') are results of independent but contact induced parallel development – however, following Fortescue 2011 – the language contact cannot be the only explanation, because similar systems can be detected in North-American languages as well.

The development of these orientation systems was motivated by the particular geographic circumstances of the speakers, namely, living on steep river banks, furthermore fire and water play an important role in the way of thinking as well. Speakers of the investigated languages seem to divide the world into two parts: one of them is the safer zone, the direction towards the water, believed to be more positive, whereas the other one is its opposite, pointing towards the forest, which is considered dangerous. The analogy of the outer world was reflected inside the house: the fireplace, which is usually found in the middle of the house, is analogous to the river of the outer world. This is the safe zone, and going towards the wall from it is analogous to going from the river to the forest. The orientation system is in correlation with the traditional way of life of the indigenous peoples of Western Siberia. The source concepts of the system are connected to the rivers and the dwellings, namely, the ancient cave dwellings on the upper part of the river bank.

Keywords: Uralic languages, Siberian languages, orientation lexemes.

BERNADETT BÍRÓ – KATALIN SIPŐCZ – SÁNDOR SZEVERÉNYI

Egy szurguti hanti mitikus ének száz éve Esettanulmány a szájhagyományozódás természetéhez

CSEPREGI Márta

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
csepregi.marta@btk.elte.hu

Fél évszázaddal ezelőtt, 1969 májusában az MTA Néprajzi Kutatócsoportja nemzetközi megbeszélést szervezett, melynek keretében a világ vezető folkloristái vitatták meg tudományáguk aktuális kérdéseit. A szimpozion anyagából Voigt Vilmos kötetet szerkesztett *A szájhagyományozódás törvényszerűségei* címmel (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974). Ez a kötet azóta klasszikussá, a szimpozion pedig tudománytörténeti jelentőségűvé vált. A szájhagyományozódás megnyilvánulásainak kutatása azóta is a folklorisztika egyik fő feladata. Jelen tanulmányban ezt a kötetet és Voigt Vilmos későbbi írásait használom hivatkozási alapként (1972, 1998, 2014, 2018). Ezzel kívánok a szerző 80. születésnapja előtt tisztelegni.

1. Az obi-ugor folklór főbb műfajai

Tanulmányomban egy mitikus ének két változatának összehasonlításával próbálom nyomon követni a szájhagyományozódás útját a nyugat-szibériai hantik körében. A magyarral rokon nyelvet beszélő hantik (osztjások) a manysikkal (vogulokkal) együtt alkotják a finnugor nyelvcsalád obi-ugor ágát. A vizsgálandó mitikus énekek a (keleti hanti csoportba tartozó) szurguti hanti folklór hagyomány részei.

Az obi-ugorok folklórjáról szólva a kiinduló pont mindig Reguly Antal 19. század közepi kutatóútja és gyűjtése, mely mind a nyelvek, mind a kultúrák vizsgálatának alapjául szolgál.¹ A kutatók egyetértenek abban, hogy az obi-ugor népekre illik Voigt Vilmos kifejezése, *homo traditionis oralis*, azaz

¹ 2019-ben ünnepeltük Reguly születésének bicentenáriumát.

'szájhagyományozó ember' (1974: 48). Az obi-ugor folklór legfőbb jellemzője az improvizáció, mellyel a közösség legtöbb tagja élni tud, az alkotások pedig a szóbeliségben terjednek.

Az obi-ugor folklór műfajokat különböző szempontok alapján lehet csoportosítani. Elkülöníthetünk énekes és prózai műfajokat, beszélhetünk epikus, lírai és drámai formákról, de mindig tudjuk, hogy nincsenek tiszta formák, sok az átfedés, keveredés – ahogy ez egy élő, állandóan változó és újraalakuló hagyományban megszokott (Csepregi 1997a).

A mi szempontunkból most az a felosztás a leglényegesebb, mely a prófán és a szakrális műfajokat választja el egymástól. Az előbbi sokkal szabadabb mind az alkotás folyamatát, mind az előadás idejét, valamint a hallgatóság összetételét tekintve. Magyarul: bárki lehet költő, alkotását – a gyászidőt kivéve – bármikor megoszthatja hallgatóságával, melyben nők és férfiak, gyermekek és felnőttek egyaránt helyet foglalhatnak. A hallgatóság pedig eltanulhatja, alakíthatja, továbbadhatja a művet, ha azt – esztétikai vagy más okból – arra érdemesnek találja. A szakrális műfajokat viszont több tiltás övezi. Az istenek és hősök viselt dolgairól szóló mesék és énekek, az istenidéző énekek és imák csak bizonyos alkalmakkor, meghatározott közönség (például a nemzetséghez tartozó férfiak) előtt hangozhatnak el, s ezen kívül a szövegek variációs lehetőségei is korlátozottak.

2. Kutatók a szurguti hantik között

Reguly Antal nyomán kutatók nemzedékei követték egymást az Ob-vidéken, s ezáltal viszonylag pontos kép alakult ki az egyes csoportok nyelvéről, néprajzáról és szóbeli hagyományairól. A folklór szövegek szempontjából a keleti hanti, ezen belül a szurguti terület kissé szegényesebb képet mutat, mint a többi nyelvjárás vidéke. Pedig nem mondhatjuk, hogy elkerülték volna a kutatók a Középső-Ob és mellékfolyói környékét. A 19. század közepén elsőként a finn M. A. Castrén járt erre (1845), a 19. század végén a svéd Fredrik Martin (1891), a magyar Pápai Károly (1888) és Jankó János (1898), valamint a finn U. T. Sirelius (1898–1899), K. F. Karjalainen (1898–1902) és Heikki Paasonen (1900–1901). Az oroszországi kutatók közül A. A. Dunyin-Gorkavics munkássága a legmaradandóbb ebből az időből.

Az említett kutatók mindegyike gyűjtött nyelvi anyagot, de az etnográfusok inkább csak szavakat, kifejezéseket: használati tárgyak neveit, helyneveket, köztük szent helyek és istenségek neveit. Szöveggyűjtése K. F. Karjalainennek és Heikki Paasonennek volt. E két kutató hagyatékának nagy részét,

azaz a nyelvtani feljegyzéseket és a déli hanti szövegeket Vértes Edit adta ki a 20. század második felében, azonban Karjalainen keleti (szurguti és vaszjugani) szövegeire már nem volt ideje.²

Köztudomású, hogy a szovjet időben külföldi kutató nehezen jutott el te-repre. Wolfgang Steinitz, aki az 1930-as években a leningrádi Északi Népek Intézetében tanított, kapcsolatba került az élő nyelvvel és kultúrával, de az ő tanítványai zömében északi hanti csoportokból kerültek elő. Keleti hanti folklór szövegeket Honti Lászlónak és Rusvai Juliannának sikerült gyűjtenie 1976/77-ben szintén Leningrádban (Honti – Rusvai 1977, Honti 1978).

A szovjet kutatók közül a Tomszki Egyetem néprajzosai, V. M. Kulemzin és N. B. Lukina jártak rendszeresen gyűjteni a keleti hanti területekre. A néprajzot és a hitvilágot érintő információkon kívül feltehetőleg szövegeket is rögzítettek magnetofonnal, de ezeknek a lejegyzésével senki sem foglalkozott. Az 1990-es években, amikor Schmidt Éva Szibériában élt, ő is inkább csak az északi obi-ugor nyelvjárások területén dolgozott, bár módszertani tanácsokkal ellátta a keleti területek önkéntes gyűjtőit is. A feladathoz közben felnövő helyi értelmiség és a novoszibirszki egyetem kutatói a 2000-es években már kiadtak néhány szöveggyűjteményt, melyek meséket és mondákat, a lakóhellyel kapcsolatos hagyományokat tartalmaznak (Koskarjova 2004, Koskarjova – Peszikova 2006, Peszikova – Volkova 2013).

Egy magyar kutatócsoport az 1990-es években jutott el a keleti hantik szurguti csoportjához: Kerezsi Ágnes néprajzkutató, Lázár Katalin etnomuzikológus és Csepregi Márta nyelvész. Három alkalommal gyűjtöttek közösen, többször külön-külön is. Tapasztalataikat számos tanulmányban, önálló kötetekben (Kerezsi 1996, Lázár 1996, Csepregi 1998) és egy közös kiadványban fogalmazták meg (Lázár 1997). A szurguti hanti nyelvjárás és folklór az ő munkájuk révén vált egyre ismertebbé és kutathatóvá.

3. Egy ének két változata – száz év különbséggel

A szurguti hantik, ahogyan nevük is elárulja, Szurgut városától északra és délre élnek mintegy háromezren, körülbelül Magyarország nagyságú területen. Szálláshelyeik a Középső-Ob mellékfolyói, a Pim, a Tromjegan,³ az

² K. F. Karjalainen és H. Paasonen 1919-ben halt meg, abban az évben, amikor Vértes Edit született, azaz 100 éve.

³ Karjalainen a Tromjugan nevet használta. A mai térképeken Tromjegan vagy Tromagan (Trom-Agan) folyónév látható. A folyó hanti neve *torəm jăwən* 'Isten folyója'.

Agan, valamint a Nagy és Kis Jugan mentén helyezkednek el. A ritkán lakott területnek az alábbiakban lesz némi jelentősége akkor, amikor a szájhagyományozódás módjait próbáljuk megérteni.

Az a mitikus ének, melynek két variánsát vetjük össze, a medveünnepi repertoár része. A szurguti hanti terminológia elkülöníti a profán szférához tartozó egyéni énekeket (*arəγ*) és a szakrális műfajokat, melyek közé a medvéhez vagy a medvéről szóló énekek (*pupi arəγ*) és a hősénekek (*tarnəη arəγ*) is tartoznak. Az általunk vizsgált ének a *łǎηəłtəp* típusába tartozik. Ez az énekeknek azt a csoportját takarja, melyek a szertartás során megidézett istennel, valamint egyéb szakrális témákkal kapcsolatosak. Mivel a *łǎηəłtəp* szó a *łǎη-* 'belép' igéből képzett főnév, Karjalainen szerint 'a behozás énekének' lehet fordítani, utalva ezzel arra, hogy az adott istenség ennek a produkciónak a révén lép be, hozatik be a medveünnepi házba, hogy részt vegyen a medvét engesztelő szertartáson (Karjalainen 1918: 453).

A vizsgált ének a medveünnep első napján, a *łǎηəłtəp* típusú énekek közül elsőként hangzik el, ezért a címe *sət łǎηəłtəp owəł łǎηəłtəp*, azaz 'száz mitikus ének első éneke'. Más változatban *łǎηəłtəpət tiwəm łǎηəłtəp*, amit úgy fordíthatunk, hogy az a mitikus ének, mely az összes többi szüli, mely után az összes többi következik. Emellett az előadók úgy is emlegetik ezt az éneket, hogy *kǎn iki łǎηəłtəp*, azaz 'Fejedelem férfi éneke'. Ez az istenség, *kǎn iki* 'Fejedelem férfi' vagy *sǎrni kǎn iki* 'Aranyfejedelem' nem más mint Ég atya (*torəm at'i*) legkisebb fia, a szurguti hanti nép legfőbb védelmezője. Az északi obi-ugor területeken Obfői öregnek vagy Világügyelő Férfiúnak hívják.

Megjegyzendő, hogy nyelvjárási területenként mind a medveünnepi repertoár, mind a műfajokat jelző terminológia igen eltérő. Az északi hanti és manysi nyelvjárásokban például a *łǎηəłtəp* szó nyelvjárási megfelelői nem énekes, hanem drámai műfajt, a medveünnepi színjáték egyes darabjait jelölik. A rendelkezésünkre álló medveünnepi leírásokból (kazimi és polnovati medveünnep elemzése, Moldanov 1999) az derül ki, hogy északon egészen más forgatókönyv szerint zajlik a medveünnep, mint keleten. A most vizsgálat tárgyául szolgáló énekekről nincs tudomásunk sem a 19. századi, sem a 20. századi északi obi-ugor feljegyzésekben. Éppen ezért ügyelünk arra, hogy csak egymással összehasonlítható énekeket állítsunk egymás mellé.

A *kǎn iki łǎηəłtəp* ének egyik változatával először 1992 júliusában találkoztam a Nagy Jugan forrásvidékén, Kurlomkino nevű szálláshelyen. A családfő, Pjotr Vasziljevics Kurlomkin (1936–2013) híres énekes volt, ezért a szurguti járási hivatal északi osztályának vezetője egy alkalmi helikopterrel és egy hanti kíséreléssel elszállított bennünket (a fentebb már említett Kere-

zsi Ágnes, Lázár Katalint és engem) Kurlomkinóba. A család elsőre bizalmatlanul, mi több, ellenségesen fogadta a váratlan és ismeretlen vendégeket, de a hanti–magyar rokon szavak felsorolásával sikerült meggyőznünk a helyieket tisztességes szándékainkról, és végül nagyon gyümölcsöző lett az együttműködésünk. A családfő énekelt, majd utána kitartóan fordította és értelmezte a magnetofonnal rögzített énekeket. Gyermekei meséket mondtak. Az utolsó éjszaka Pjotr Vasziljevics felnőtt fiai is próbáltak bekapcsolódni az énekek fordításába, de sikertelenül: hiába használták napi szinten hanti anyanyelvüket, a mitikus énekek szókincese és mögöttes tartalma nem nyílt meg a számukra.

A *kān iki ľāňāłāp* első lejegyzése és hevenyészett fordítása tehát rögtön a felvétel visszahallgatásakor történt. Két évvel később, 1994-ben Agrafena Peszikova budapesti tartózkodása alatt szintén végighallgatta és leírta a szöveget. Az ének teljes terjedelmében megjelent a szurguti hanti folklór műfajokról szóló összefoglalásomban, magyar és angol nyelven (Csepregi 1997a, 1997b). A hanti nyelvű eredeti szöveg egyelőre kéziratban várja a megjelenést, bár különböző tanulmányokban már közöltem belőle részleteket.

A második – de keletkezését tekintve időben az első – változattal abban a kéziratcsomagban találkoztam, mely Vértes Editről maradt rám, s mely K. F. Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtését tartalmazza. A Tremjugan folyó mellékéről 68 oldalnyit, Likriszovóból (a vahi és a szurguti nyelvjárás határvidékéről) hét oldalnyit, a Vaszjugan folyó mellől pedig 89 oldalnyi fordítás nélküli szöveget hagyott ránk Karjalainen. Évek óta foglalkozom ezeknek a szövegeknek az átírásával és értelmezésével. Az anyagról beszámoltam a piliscsabai finnugor kongresszuson (Csepregi 2011). Az anyag nyelvtörténeti és folklorisztikai szempontból is jelentős, ugyanis az egyetlen, terjedelmes szövegegyüttes a 19. század végéről, másrészt pedig olyan műfajokat is tartalmaz, melyeket a keleti hanti nyelvterületen sem korábban, sem később nem jegyeztek fel, például hősénekeket, valamint egy légyölő galóca hatása alatt született éneket.

K. F. Karjalainen 1899. december 9-én fejezte be azt az éneket, melyet *ľāňāłāpāt tiwām ľāňāłāp* címmel látott el, és zárójelben még odaírta: *kān iki ľāňāłāp*. Mivel a 19/20. század fordulóján a gyűjtők sajnos nagyon szűkszavúan nyilatkoztak a gyűjtés körülményeiről és az adatközlők személyéről, ennek az éneknek az előadójáról is csak azt tudjuk, hogy a Tremjugan folyó mellől származik, és Al. Kecsemep a neve (Alekszej? Alekszandr?). A Kecsemov vagy Kecsimov családnév ma is igen elterjedt a tromagani hantik között.

4. A két változat cselekménye

Mindkét ének *kân iki* vadászatáról és az oroszokkal való kereskedéséről szól. Az ének hőse, *kân iki* neve nem hangzik el az énekben, ugyanis az énekes egyes szám első személyben énekel, az istenség nevében. Elhangzik viszont egy orosz ember neve, *kariška p̃y roməńka* azaz 'Griska fia Romenyka', vagyis Roman Grigorjevics. Ő *kân iki* partnere a kereskedésben. Roman Grigorjevics feltehetőleg történeti személy volt, egy valaha élt orosz kupec, aki bekerült a keleti hanti mitológiába és máig őrzi ott előkelő pozícióját. Más énekekben is megjelenik mint *kân iki* barátja és ivócimborája. Egyelőre nem sikerült a nyomára akadnom a történeti forrásokban. Érdekes kutatás lenne kideríteni, kit takar ez a név.

Ha összehasonlítjuk a 19. századi és a 20. századi változatot, észrevehetjük, az azonos szüzsé és tartalom ellenére sok különbséget találunk mind a cselekmény, mind a nyelvi megformáltság szempontjából. Elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy a két ének különböző terjedelmű. A 19. századi változat 284 sorból áll, a 20. századi majdnem kétszer olyan hosszú, 433 soros.

A 19. századi változat a világ teremtésénél kezdi a történetet. Eszerint Ég Atya száraz fücsomóból font kötéllel leeresztett a vízre hét testvért, azaz a hét fiát. Arra repült egy fenyőszajkó, csőrében egy „könyök hosszúságú” cirbolyafenyő tobozzal. A madár elejtette a tobozt, melyből egy „merőkanál feje nagyságú, bögre feje nagyságú”, cirbolyafenyőkkel benőtt sziget keletkezett. Ezen a szigeten kezdődött a földi élet (1–48. sor). Az ének hőse, akit az énekes egyes szám első személyben szólaltat meg, tetőgerendás házában üldöggel. Amint beköszönt a „kutyaláb rövid tiszta ősz” a „zúzmarás szájú” reggelekkel, a tarka madárrajhoz hasonló hófelhőkkel meg a nyenyec szánkaravánokra emlékeztető, víz sodorta falevelek hosszú sorával, a vadász előkészíti iját és nyilait, és elindul az erdőbe, ahol a partmenti erdőben medvebőrrel fedett vadászkunyhója várja (49–118). Sok cobolyt és mókust elejt, a bőröket zsákokba, a húsokat fedeles kosarakba rakja. A nyár közeledtével, amikor Ég Atya „tetovált kezét a vízre helyezi”, a főhős kéziszánon elhúzza a zsákmányt a folyóig (119–153). „Kérge hántott fából” jó tutajt ácsol, és a jég elolvadása után azon úsztatja kosarait lefelé, északi irányba (154–202). Két folyó „darvaktól taposott” kereszteződésénél beszéltek meg a találkozózt Griska fia Romenykával, a „légypete lerakó időre” úgy, hogy ha egyikük korábban odaér, megvárja a másikat (203–230). Griska fia Romenyka megérkezik, a főhős a prémeket és a húsokat selyemre cseréli. A „tömött szájú sok zsák, sok fedeles kosár a vízre eresztetik”, a sok drága selymet pedig a partra hoz-

zák, amíg a „nyírkéreggel fedett ház korhadt fája megtelik”. Utána mindketten folytatják az útjukat (231–284).

A 20. századi változat rögtön a medveünnepi házban kezdődik, igaz, hogy itt is hét testvér ül, azaz „egymást szerető hét ember, egymást szerető hat jó ember”. Az énekes a vadászat és a halászat közben gyűjtött szavakat, mondatokat énekké formálja (1–35. sor). A „kutyaláb rövid tiszta ősz, lópata megtartó keményhavú ősz” beálltával a főhős készül a vadászatra: előveszi „gyantás fájú, szőrös sítalpát”, nyírkéreg puttonyába szárított halat, kenyeret, azaz „nemzetes orosz ember készítette szitált lisztből ehető ételmezt” pakol. Bozontos, nagy kutyáját „halszálkás mintájú övéhez” csatolja, és útnak indul „a fejsze élével megjelölt ösvényen a vízparti erdő irányába” (36–79). „Cobolyos forrású sok folyón” átkel, s közben „földi karmos sok cobolyt, ködös szemű erdei sok mókust” elejt (80–102). Tél közepén, „sível nem járható havas télen” otthon időzik. Egyszer csak „téres falu terén vékony farkú farkas kutyák éles hangon felugatnak” (103–137). Csilingelő szánon megérkezett a főhős barátja, „kékszemű, nemzetes orosz ember, orosz ember fiacskája”, Griska fia Romenyka. Az orosz kereskedő a prémekért gyapjúval, posztóval és „halpikkelyként csillogó ezüstpénzzel” fizet (138–178). A tél végén, amikor „szeles szájú nagy isten sielésre való síkos szelet” bocsátott le a földre, és megkeményedett a hótakaró, lehet készülni a második vadászidényre. A hős „nyíl keskenységű keskeny szánra” rakja az ételmezt, és „puha prémből készült széles heveder” segítségével húzza maga után a szánt (179–208). Ezúttal nagyvadra, „bogyószínű bundás égi jávorra” vadászik. A húst és a bőrt az általa levágott ágakra akasztva szárítja (208–230). Amikor „nagy isten jó atyánk havat olvasztó két kezét ránk bocsájtja”, s szétszórt kutya- majd jávorbőrre hasonlító, olvadt foltok jelennek meg a hómezőn, az ének hőse a folyópartra viszi zsákmányát. A felolvadt és újra megfagyott jég a jávorszarvas gerincéhez, a kisebb jégtorlaszok récebegyhez, a nagyobbak nyenyec sátozottókhöz hasonlítanak. Az árral úszó tavalyi avar nyenyec szánsorokra emlékeztet (231–274). A jégzajlás után a hős tutajon úsztatja a zsákmányát házáig, nyírkéreg tetejű házáig, ahol „húsos állatok sok húsát, prémes állatok sok prémjét” a partra hordozza (275–300). Egy szép nyári napon a folyókanyar mögül felbukkan egy gőzhajó, mely olyan, mint egy „halszárító nyársakkal teletűzdelt, bokros halom”. A „kátrányos orrú zajos hajó” elején „istenarcú, faragott oszlop” van, a hangja „erdei vad ziháló torkához”, a vizet felkavaró hajócsavar „vízimadarak csapkodó lábaihoz” hasonlít (301–348). Megérkezik Griska fia Romenyka „előreálló ellenzős sapkában”, „hátról felvágott kabátban”, „kölykeit hordó két hermelin” hangjához hasonló, csikorgó „szöges talpú csizmában”. Vele jön „haja nyírott” sok katonája, akik kikötik

a hajót, és egy deszkapallót löknek a partra (349–376). Griska fia Romenyka köszönésképpen füles kancsójából tölt a hős poharába, majd kezdődik az árucseré: a sok fekete és tarka prémért a hős színes gyapjúszövetet és posztót kap, és pénzt is, melyet „vasalt élű, éles lapáttal” hánynak feléje. Ezután a kereskedő felszáll a hajóra, mely a rakomány súlyától „vadréceként vízbe süllyed”, és dudaszó kíséretében elindul az Obon észak felé (377–433).

5. Tartalmi és stilisztikai összehasonlítás

A 19. századi változatban egyetlen vadásatról és kereskedésről van szó. A 20. századi énekekben végig kíséjük az egész gazdasági évet, melyben két vadászidény van (ősszel és tél végén), valamint kétszeri kereskedés (télen és nyáron). A mai szurguti hantik tanúsága szerint ez az ének arról szól, hogy *kån iki* megtanítja a hantikát, hogyan kell vadászni és kereskedni. Talán ezért is kapjuk annyira pontos, képszerű leírásait az eszközöknek, a járműveknek és a vadászati módoknak. És talán ezért olyan rokonszenves alak Griska fia Romenyka.

Nem ismerjük a 19. századi változat gyűjtésének a körülményeit. Vajon éneket jegyzett le Karjalainen, vagy csak az ének szövegét diktálta le neki Al. Kecsemep? Ha ez utóbbi történt, az magyarázza a szikárabb, szóképekben szegényesebb szerkezetet. Mintha csak az ének vázlatát hallanánk. Ugyanis a két éneket összehasonlítva a 20. századi variáns különösen gazdag hasonlatokban. Pontos, képszerű ábrázolását kapjuk az évszakok változásának, a tavaszi hóolvadásnak és jégzajlásnak, de a prüszkölő, zakatoló gőzhajónak is. De az is lehetséges, hogy míg Pjotr Kurlomkin kivételes tehetségű énekes volt, Al. Kecsemep esetleg másban jeleskedett.

Azok az hanti énekesek, akikkel az 1990-es években találkoztunk, mind elmondták, hogy a mitikus énekeken nem szabad változtatni. Úgy kell előadni őket, ahogyan kapta az ember, ugyanis a mitikus énekek tudását égi ajándéknak tartják a szurguti hantik. Ha viszont összehasonlítjuk a két változatot, észrevehetjük a technikai fejlődés nyomait. A 19. századi változat részletes leírást ad a kétféle fából összeragasztott íjról, ez Pjotr Kurlomkin énekében már nem szerepel. Az ő énekében *kån iki* útra készülődve a szárított hal mellé „kékszemű orosz embertől való szitált lisztből készített élelmet” is csomagol. A hanti vadász tutajon szállítja a zsákmányt, de Griska fia Romenyka már gőzhajón érkezik, „nyírott fejű” katonái kíséretében. A 19. századi változatban még egyszerű cserekereskedelemről van szó, a 20. századiban már megjelenik a pénz is.

Mindkét énekben megtaláljuk az obi-ugor szóbeli költészet összes jellemzőjét. A szöveg bevésését és felidézését elősegítő ismétlések, párhuzamosságok (pl. „karmos medvebőr takarta ház, fagyos medvebőr takarta ház”), figura etymologicák (pl. „orros hajó orra, tatos hajó tatja”) a verssorok és dallamsorok egyezését biztosító terjengős szerkezetek és töltőelemek („íjas dolog jó kezdetét csinálgom, nyilas dolog jó kezdetét csinálgom”, stb.) ismerősek más obi-ugor énekekből is.

6. A szájhagyományozódás lehetséges módjai

A vizsgálandó két szöveg között száz év és ötszáz kilométer különbség van. A 19. századi az Obtól északra, a 20. századi a Obtól délre került feljegyzésre, és közben eltelt majdnem száz év, amely időszakból nincs nyoma az éneknek. Ezért a hagyományozódást nem tudjuk pontosan nyomon követni, csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Pedig azt tanultuk Voigt Vilmostól – Descartes nyomán –, hogy „mindig az adatokból kell kiindulnunk, és mindig a sejtésekig kell eljutnunk” (2018: 155). Jelen esetben kevés adat áll rendelkezésre, ezért óvatossá kell lennünk a sejtések terén.

Jöjjenek tehát a feltételezések! Az általam ismert, a hagyományos kultúrában járatos szurguti hantik szerint ezzel az énekkel kell kezdeni a medveünnepet. Arról nincs adatunk, hogy ezzel a tartalommal és funkcióval az ének máshol is ismert lenne, tehát feltételezhetjük, hogy ez az ének a szurguti nyelvjárás területén született és terjedt el.

Más kérdés a költői eszközök és formai elemek hatóköre – az valószínűleg sokkal szélesebb. Az obi-ugor nyelvterület minden sarkában lehet találkozni például a „húsz rénbika futotta táplálékos Ob” meg a „téres falum terére kimegyek” verssorokkal. Túl bátor feltételezés lenne ezeket a formulákat visszavinni az obi-ugor együttélés korába. Inkább – szemléletességük és poétikai szépségük miatt – az a valószínűbb, hogy közösségről közösségre terjedtek el szerte az Ob-vidéken. Hosszú vándorutat járhattak be azok a képek is, melyek a vízben sodródó faleveleket a nomadizáló nyenyeczek szánsoraihoz hasonlítják. Ez a kép a vizsgált ének mindkét változatában szerepel. Az erdős tundra vagy a tajga területén élő szurguti hanti bizonyára nem találkozott a tőle több mint 1000 km távolságra élő tundrai nyenyeczek szánsoráival – a szóképp viszont ezt a távolságot is le tudta győzni.

A szurguti hanti nyelvjárás területén az egyes folyóvölgyek lakói élénk kapcsolatban álltak egymással. Természetesen a szomszédos szálláshelyek és folyóvölgyek között nagyobb volt az átjárás, mint a távolabbiak esetében. Az

Agan és a Tromagan népe egymás között házasodott, s ugyanilyen viszonyban voltak a Nagy és Kis Jugan lakói. Az Obon már nehezebben lehetett átkelni, leginkább csak télen, amikor befagyott a vize. Nagyobb nemzeti ünnepeken viszont, meg vásárokon a távolabbi területek lakói is találkoztak, s kicserélhették azokat a szellemi kincseiket, melyeket gyermekkoruktól fogva a családban sajátítottak el, tanultak meg az idősebb nemzedéktől.

A mitikus énekek hagyományozódásáról egyébként saját véleményük van a szurguti hantiknak. Pjotr Kurlomkin szerint az énekeket erdei szellemek költötték, akik az emberek előtt éltek a területen. Joszif Szopocsin (Tromagan 1994) azt állította, hogy a medveünnepi éneket nem lehet megtanulni, sámánképesség kell az elsajátításához. Az énekek értelmezésekor egy-egy ismeretlen szónál meg is jegyezték: „ez az istenek nyelvéből maradt benne, akiktől az éneket kaptuk” (Csepregi 1997a: 61–62). Schmidt Éva így fogalmazott egy interjújában: „a medveünnepi szelleménekek közül sokról ismeretes, hogy maga a szellem diktálta látomásban valamelyik arra különlegesen fogékony embernek” (Halmy 2014: 197). Európában ilyenkor a kreativitás, (isteni) tehetség, ihlet szavakat használnák.

A 19. század vége és a 20. század vége közötti időben valóban, majdnem-hogy isteni beavatkozásra, kisebbfajta csodára volt szükség ahhoz, hogy megtörténhessenek a folklór alkotások átadása és átvétele úgy, ahogyan azt az elméleti irodalomból ismerjük (Voigt 1972: 168–172; 2014: 28, 127, 399). Már a múlt századi utazók is beszámoltak arról a nyomásról, amelyet a hittérítő papok gyakoroltak az obi-ugorokra, amikor megtiltották nekik, hogy bálványszellemeikről énekeljenek. De ez semmi volt ahhoz a szellemi tisztításhoz képest, amit a szovjethatalom idején kellett elszenvedniük a hantiknak és a manysiknak. A hagyományok legjobb ismerőit, akik általában sámánok is voltak, börtönbe vetették, ahol a legtöbbjük elpusztult. A gyerekeket bentlakásos iskolába vitték, ahol anyanyelvüket elfelejtették, és megtagadni kényszerültek szüleik, nagyszüleik hitét. Ez az ún. internátus-nemzedék nem tehet arról, hogy nem tudja ősei énekeit. S a mai gyerekeknek már a nagyszülei is internátusban tanultak. S mégis, ma is él a költészet, születnek egyéni énekek és átadódnak a hagyományok. A szóbeliség máig fontos eszköze a továbbadásnak, hatását fokozza a rádió, televízió és az internet. Az írásbeliség szerepe azért nem nőtt meg, mert a szurguti hantik közül – önhibájukon kívül – csak kevesen tanultak meg írni az anyanyelvükön.

Van a hagyományozódásnak más, számunkra talán meglepő módja is. 1996-ban a szurguti osztják területen három mitikus éneket vettem magnóra. Az énekes, egy sámán lánya elmesélte, hogy az énekeket álmában tanulta halott apjától. Érkezésem előtt sokat beszélgettek a férjével arról, hogy apja mi-

lyen sok tudást vitt magával a túlvilágra. Néhány nap múlva megjelent neki álmában az apja, s így szólt: „Tudom, lányom, hogy sokat aggódsz amiatt, hogy olyan sok mesét, éneket magammal vittem a sírba. Most elénekelek neked néhányat. Jól figyelj, jegyezd meg őket, és add tovább a gyermekeidnek”. Amikor az asszony felébredt, emlékezett az énekekre. Hármat elénekelt, a negyediket elkezdte, de nem tudta folytatni, bezavarodott. Másnap elmondta, hogy szerinte az apja nem engedi, hogy ez az ének elhangozzék. Egyrészt azért, mert nem akarja, hogy ez a nemzedék, mely alatt neki olyan sokat kellett szenvednie a sámánsága miatt, birtokába kerüljön ennek az éneknek. De azt is gondolta az asszony, hogy ha ezt az éneket elő tudná adni, akkor olyan nagy erőre tenne szert, mint az apja, amit ő nem akarhat (Csepregi 1997a: 61). Ez a negyedik ének pedig éppen a most vizsgált *sát лăηəлтəр оwəл лăηəлтəр* egyik változata volt.

7. Optimista befejezés

Elképzelhető, hogy a vizsgált éneknek számos változata lappang még az adathordozók mélyén. Az észtt Lennart Meri író, filmrendező, aki 1991–2001 között az Észtt Köztársaság elnöke volt, a szovjet időben több néprajzi filmet forgatott a finnugor népek körében. 1985-ben és 1988-ban az Agan folyó menti hantik medveünnepi szokásait örökítette meg (Torum fiai 1989). Az 50 perces filmbe a felvételeknek csak egy töredéke került be, de az észtek gondosan megőriztek minden filmkockát és hanganyagot. Most keresik az anyagi és szellemi forrásokat ahhoz, hogy kiadhassák az összes ének és az egész szertartás szövegét. Hasonlóképpen a moszkvai egyetemen oktató, amerikai Andrew Wiget és munkatársa, Olga Balalajeva évek óta kutatja a Jugan folyó mentén élő hantik hagyományait. Kutatásuk kezdetén, az 1990-es évek elején még csak orosz fordításban rögzítették az adatokat. Újabban azonban – nem kis részben annak következtében, hogy együttműködnek a jugani hantikkal a medveünnepi hagyományok felélesztésében – érdeklődésük kiterjedt az eredeti nyelvi szövegekre is, és tervezik e szövegek kiadását. Ha ezek megjelennek, jelentősen bővül majd az összehasonlításra alkalmas anyag.

Irodalom

- Csepregi Márta 1997a: Mutatványok a szurguti osztják folklór műfajaiból. In: Lázár 1997: 59–104.
- Csepregi Márta 1997b: Samples from the genres of Ostyak folklore. *Acta Ethnographica Hungarica* 42: 285–348.
- Csepregi Márta 1998: Szurguti osztják chrestomathia. *Studia uralo-altaica. Supplementum* 6. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- Csepregi Márta 2011: Восточно-хантыйские тексты с конца XIX века. *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum* 11/4: 53–60. Piliscsaba.
- Halmy György (szerk.) 2014: Utazás a túlsó világba Schmidt Éva nyomán. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest.
- Honti László 1978: Tromagani osztják szövegek. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 127–139.
- Honti László – Rusvai Julianna 1977: Pimi osztják szövegek. *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 223–232.
- Karjalainen, K. F. 1918: Jugralaisten uskonto. *Suomensuvun uskonnot* III. WSOY, Helsinki.
- Kerecsi Ágnes 1996: Hideg ország varázslói. Magyar nők a sámánok között. Magyar Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Koskarjova, N. B. 2004: Н. Б. Кошкарёва, Образцы текстов на сургутском диалекте хантыйского языка. In: Н. Б. Кошкарёва – Н. Н. Широкова (ред.), Языки коренных народов Сибири. Вып. 13. Экспедиционные материалы. Сибирское отделение РАН, Новосибирск. 104–148.
- Koskarjova, N. B. – Peszikova, A. Sz. 2006: Н. Б. Кошкарёва – А. С. Песикова, Детские сказки варьёганских ханты. Полиграфист, Ханты-Мансийск.
- Lázár Katalin 1996: A keleti hantik vokális népzeneje. Budapest.
- Lázár Katalin (szerk.) 1997: Tanulmányok a szurguti osztják kultúráról. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Moldanov, Ty. 1999: Т. Молданов, Картина мира в песнопениях медвежьих игрищ северных хантов. Издательство ТГУ, Томск.
- Paasonen, Heikki – Vértes, Edit 2001: H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 240. Helsinki.
- Peszikova, A. Sz. – Volkova A. N. 2013: А. С. Песикова – А. Н. Волкова, Сказки, рассказы с реки Лямы. Фольклорный сборник на языке сургутских ханты. Юграфика, Ханты-Мансийск.
- Voigt Vilmos 1972: A folklór alkotások elemzése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Voigt Vilmos (szerk.) 1974: A szájhagyományozás törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Voigt Vilmos (szerk.) 1998: A magyar folklór. Osiris Kiadó, Budapest.
- Voigt Vilmos 2014: A folklorisztika alapfogalmai. Argumentum – Equinter, Budapest.
- Voigt Vilmos 2018: A magyar ősköltészet. In: Maticsák Sándor (szerk.), Finnugrisztika, filológia, folklorisztika. Válogatott tanulmányok. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 70. A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének és Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének kiadványa, Debrecen. 149–156.

К вопросу о природе устного народного творчества – на примере фольклора сургутских ханты

В статье автор сравнивает две мифические песни, записанные с разницей в 100 лет. Обе песни были записаны на территории проживания сургутских ханты. Первый вариант был собран финским учёным К.Ф. Карьялайненным в 1898 г. на реке Тромъеган, а второй – венгерской исследовательницей Каталин Лазар в 1992 г. на берегу Большого Югана. Информантом её был знаменитый певец Петр Курломкин (1936–2013).

Название песни: Первая из ста священных песен – во время медвежьих игрищ её исполняют первой. В песне говорится о том, как *Кон ики*, самый младший сын Небесного Отца охотится и торгуется. В обеих вариантах партнером протагониста является русский купец «Гришкин сын Роменька». Следовательно, этот когда-то живший в этих краях историческая личность попал в мифологию восточных ханты и до сегодняшнего дня занимает в ней важное место.

Вариант XIX в. состоит из 284 строк, а собранный 100 лет спустя вариант почти в два раза длиннее, 433 строки. Несмотря на то, что вариант Карьянайнена начинается с сотворения мира: Небесный Отец спустил 7 братьев (7 сыновей) по сплетённой из сухой травы верёвке. Кедровка уронила из клюва шишку кедра, из которой родился кедровый остров. С этого острова началась жизнь на Земле. Песня Петра Курломкина сразу же начинается в доме медвежьих игрищ, правда, и здесь сидят 7 братьев («7 любящих друг друга человек, 7 любящих друг друга хороших людей»).

В варианте XIX в. говорится об одной единственной охоте и последующей торговле. Как только наступает «студеная чистая осень», охотник подготавливает лук и стрелы, отправляется в лес, где его ждет охотничий домик, покрытый шкурой медведя. Ловит много соболей и белок, шкуры кладёт в мешки, мясо в корневатик. На санях везёт добычу до реки, где строит плот, и после таяния льда плывет вниз по реке, в северном направлении. На пересечении двух рек встречается с Романом Григоричем, обменивает шкуры и мясо на шёлк. Дальше оба продолжают свой путь.

В песне XX в. мы можем проследить целый экономический год. Осенний сезон охоты начинается с падения первого снега, когда тонкий слой снега ещё не препятствует бегу собаки, охотнику – ходьбе на лыжах. В это время охотятся на пушных животных, соболей, белок. В середине зимы, во время метели невозможно передвигаться по лесу, в это

время года охотники сидят дома. Роман Григорич приезжает торговать на санях с колокольчиками. Под конец зимы, когда снежный покров твердеет и удерживает на поверхности человека и нарты, начинается второй сезон охоты. В это время охоту ведут на крупных диких животных, на лосей у истоков рек. Добычу обрабатывают на месте. После раскола льда сухое и замороженное мясо и шкуру по воде везут в находящееся у реки летнее стойбище. Второй сезон охоты также сопровождается торговлей. Друг главного героя Роман Григорич уже прибывает на пароходе, чтобы заплатить за мясо и меха деньгами и тканью. Успешную торговлю отмечают водкой.

По мнению ханты мифические песни не должны меняться, их всегда нужно исполнять так, как их передали. Если мы сравним оба варианта, то заметим следы технического развития. Вариант XIX в. дает более подробное описание лука, скрепленного из двух разных видов дерева. Этого уже в песне Петра Курломкина нет. В его песне *Кон ики* готовясь в путь вместе с сушеной рыбой берёт с собой «еду, приготовленную из муки, полученной от голубоглазого русского человека». Свою добычу он перевозит ещё на плоту, а Роман Григорич прибывает уже на пароходе с сопровождающими «бритоголовыми» солдатами. Поэтическое описание парохода достаточно колоритное. Пароход, выплывающий из-за поворота, как «огромный кустарник с вертелами для сушки рыб», «гремучее судно с покрытым дёгтем носом» и впереди с «вырезанным из дерева столбом с лицом бога». Гул судна сравнивает с «рёвом лесного дикого зверя», циркулирующий воду вентилятор с «хлопаньем лап водных птиц по воде».

Сравнение двух варианта песни показывает, что несмотря на трудности, на территории обских угров постоянно появляются талантливые певцы, которые сохраняют и воссоздают песни и сказки.

Ключевые слова: ханты, устное творчество, мифические песни, Карьялайнен.

МАРТА ЧЕПРЕГИ

Az Ob-vidék néprajzi térképe Munkácsi Bernát és Pápai Károly expedíciója nyomán¹

GULYÁS Zoltán

Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház, Zirc
szibir@map.elte.hu

1. Bevezetés

A magyar tudomány történetét tekintve több kiváló kutatót is megemlíthetünk, akik eredményeikkel jelentősen hozzájárultak az obi-ugor nyelvek és kultúrák minél alaposabb megismeréséhez. Az Ob folyó vidékén végzett terapi kutatások egyik úttörője Reguly Antal, aki a páratlanul gazdag nyelvészeti és néprajzi gyűjtőmunkája mellett a térképészet terén is komoly érdemeket szerzett. A helyszínen készített kéziratok vázlatai, valamint az ezek alapján megszerkesztett térképe nem csupán a kartográfia szemszögéből, hanem a filológia oldaláról nézve is mindmáig forrásértékű alkotások (Reguly 1844a, 1844b, 1844c, 1845a, 1845b, 1846).

A Reguly részéről véghezvitt adatgyűjtő és értékmentő munka méltó folytatásának tekinthetjük Munkácsi Bernát² és Pápai Károly³ 1888–1889-ben

¹ A dolgozat elkészítéséhez szükséges kutatásokat az NKFI_K 18 128272 jelzésű tudományos pályázati projekt (Regulyverzsum: Reguly Antal hagyatékának on-line közzététele) tette lehetővé.

² Munkácsi Bernát [Nagyvárad, 1860. március 12. – Budapest, 1937. szeptember 21.]: nyelvész, néprajztudós, az MTA tagja (1890-től levelező, 1910-től rendes tag). 1885 tavaszán az udmurtokhoz utazott, ahol nyelvjárásgyűjtő körúton vett részt. 1888–1889-ben bejárta a manysik (vogulok) népterületét, megfejtette Reguly vogul szövegeit, és újabb nyelvészeti anyagokat gyűjtött. Tudományos eredményei között ugyancsak említésre méltó a halászat magyar terminológiájáról írt tanulmánya (1893), valamint a magyar nyelv iráni és kaukázusi jövevényszavait tárgyaló munkája (1901).

³ Pápai Károly [Pápa, 1861. december 20. – Görz (ma Gorizia, Olaszország), 1893. november 25.]: néprajztudós, az obi-ugor népek kutatója. Munkácsi Bernáttal együtt az

megvalósított szibériai expedícióját, amelynek célja a manysik és a hantik nyelvének, illetve életmódjának vizsgálata volt. A gyűjtőútról írt beszámolóiban Pápai Károly egyaránt tájékoztatta a hazai néprajzos és geográfus köröket (Pápai 1888, 1889a, 1889b, 1890). Az expedíció keretében a két utazó egy térképet is összeállított, amely az Ob-vidék településeit és etnikai jellemzőit mutatja be. Reguly utazása és a Munkácsi–Pápai-féle expedíció között szembevetendő a párhuzam. Jóllehet mindkét tudományos vállalkozás elsősorban nyelvészeti, etnográfiai és antropológiai célokat szolgált, ugyanakkor számottevő földrajzi és térképészeti hozadékkal is járt.

Jelen dolgozatomban – a rendelkezésemre álló forrásanyagokból kiindulva – górcső alá veszem a Munkácsi Bernát és Pápai Károly terepi munkájának nyomán megrajzolt néprajzi térkép tartalmi elemeit, továbbá ismertetem az általam kivitelezett korszerű vizuális feldolgozás menetét. Mindemellett kísérletet teszek a térképen szereplő települések azonosítására és a Reguly kartográfiai műveiben feltüntetett névalakokkal való összevetésére.

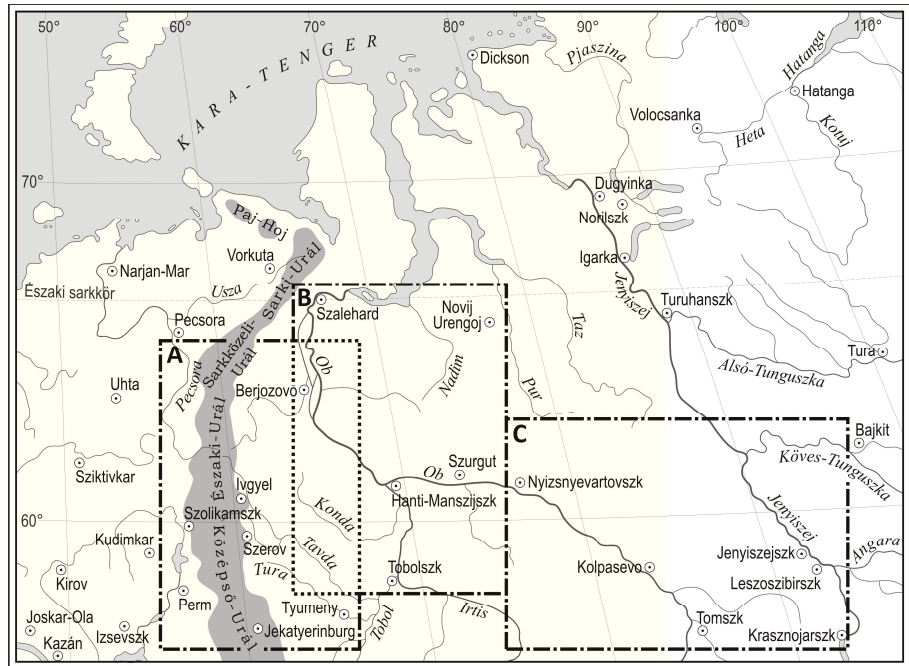
2. Az Ob-vidék néprajzi térképe

Munkácsit és Pápai Károlyt a saját expedíciós térképük elkészítésekor hasonló szándék vezérelte, mint korábban Regulyt az uráli és nyugat-szibériai felvételezése idején: a terepen gyűjtött nyelvészeti és néprajzi információkat igyekeztek a földrajzi térben is elhelyezni, márpedig ennek a leglátványosabb módja a térkép. Az Ob vidékét ábrázoló kéziratos alkotás az expedíció többi anyagával együtt Magyarországra került, a későbbiek folyamán Munkácsi hagyatékának részeként tartották számon, és ekképpen is hivatkoztak rá.

A térkép azonban napjainkra elkeveredhetett, ugyanis nem találtam meg a hagyatékban, és a felkutatására irányuló kísérleteim eddig még nem vezettek eredményre. A kartográfiai jellegű vizsgálatokat viszont lehetővé teszi az a tény, hogy a hazai finnugrista szakemberek a múlt században már tanulmányozták a térkép tartalmát, amelynek jelentős részét publikációk formájában megőrizték az utókor számára. A következőkben – egyelőre az eredeti kéziratos mű hiányában – jórészt eme filológiai munkákra támaszkodva vállalkozom a teljes térképi tartalom rekonstruálására és kartográfiai értékelésére.

Ob, a Szoszva és a Konda folyók mentén sokoldalú és gazdag gyűjtőmunkát végzett. Halála után a nyelvészeti anyagait részben Munkácsi rendezte sajtó alá. Számos értékes néprajzi feljegyzése és útinaplója kéziratban maradt fenn.

A kéziratos térképpel mindezidáig a legrészletesebben Kálmán Béla⁴ foglalkozott a Munkácsi-hagyaték feldolgozásaként napvilágot látott *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény* IV. kötetének második részében (Munkácsi – Kálmán 1963). A könyvben lényeges információkat tudhatunk meg a térképről, amelyet Kálmán három kisebbített méretű vázlat formájában ábrázoltatott, majd ez utóbbiakat a kötethez mellékelte. Ezenkívül a térképen feltüntetett településnevek listáját is közreadta az egyes etnikumoknak megfelelő csoportosításban.

A három vázlat kivágatának határai egy mai térképen ábrázolva.

⁴ Kálmán Béla [Lakompak (ma Lackenbach, Ausztria), 1913. február 28. – Budapest, 1997. augusztus 22.]: nyelvész, egyetemi tanár, az MTA tagja (1973-tól levelező, 1982-től rendes tag). 1952–1983 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvészeti Tanszékének vezetője. Az obi-ugor nyelvek, a magyar nyelvjárások, illetve a névtan jeles kutatója. Munkásságának fontos részét képezi Munkácsi Bernát hagyatékának feldolgozása és kiadása.

Az eredeti térképet Hajdú Péter⁵ is szemrevételezte, sőt annak egy szeletét fakszimilében közölte a Pápai Károly szölkup szójegyzékéhez kapcsolódó tanulmányának végén. E munkájában Hajdú rámutatott arra, hogy Munkácsi és Pápai Károly a térképet közösen tervezte, földrajz szakos lévén minden bizonnyal Pápai rajzolta meg, és a bejegyzett névrajzi elemekben is szemmel láthatólag az ő kézírása ismerhető fel (Hajdú 1953). Ezen elgondolást Kálmán ugyancsak elfogadhatónak tartotta, mivel meglátása szerint „az Ob és mellékfolyóinak olyan részei is részletesen föl vannak benne dolgozva, ahol Munkácsi sohasem járt. Föltehető, hogy a manysik lakta területre vonatkozóan a térkép Munkácsi segítségével készült” (Munkácsi – Kálmán 1963: 57).

Kálmán közléséből az derül ki, hogy a Munkácsi hagyatékában talált térkép nagysága 137 × 85 cm, erős vászonpapírra rajzolták tintával, amely viszont napjainkra már eléggé kifakult, a hajtogatások mentén szinte az olvashatatlanságig megkopott. A térkép filológiai értékét felismerve Kálmán fontosnak tartotta a közzétételét és sokszorosítását. Eleinte a munka fénymásolásában gondolkodott, azonban – a korabeli technológiai lehetőségeket mérlegelve – ettől eltekintett, mivel az ily módon készült kópia egyrészt nehezen lett volna olvasható, másrészt pedig az eredeti térképen különböző színekkel jelzett nemzetiségi megoszlás sem mutatkozott volna meg rajta. Gyakorlati okokból végül a térkép – részlegesen tartalomhű – átrajzolása mellett döntött, és a feladattal Szücs Lajost⁶ bízta meg.

A térképi tartalom másolata gyanánt keletkezett vázlatok mindegyikét betűjelzéssel és önálló címmel látták el: A) A nyugati Ob-vidék / B) A középső Ob-vidék / C) A keleti Ob-vidék néprajzi térképe. Ebből arra következtek, hogy az eredeti kéziratok alkotás címe „Az Ob-vidék néprajzi térképe” lehet. A méretcsökkentést és a részterületekre osztást ebben a formában az a törekvés indokolhatta, hogy a vázlatok a kötet méretével összhangban, beköttve és összehajtva, kényelmesen áttekinthetők legyenek.

⁵ Hajdú Péter [Budapest, 1923. december 27. – Budapest, 2002. szeptember 19.]: Széchenyi-díjas nyelvész, egyetemi tanár, az MTA tagja (1970-től levelező, 1975-től rendes tag). 1959-ben megalapította a szegedi József Attila Tudományegyetem Finnugor Tanszékét, melyet 1974-ig tanszékvezetőként irányított. 1974–1982 között az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, 1986–1991 között az ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének vezetője. Tudományos munkássága keretében legfőképpen a szamojéd nyelvekkel, valamint az uráli őstörténet kutatásával foglalkozott.

⁶ A feltehetően geográfus végzettségű Szücs Lajos akkoriban – ahogyan Kálmán Béla is – a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem munkatársa volt. Ismeretségük és tudományos kapcsolatuk valószínűleg az egyetemi munkájukkal hozható összefüggésbe.

Az eredeti térkép szöveges elemeinek nagy része nem kapott helyet a vázlatokon. Mivel az egymáshoz viszonylag közel fekvő falvak neveinek beírása igen sok hibaforrást és zsúfoltságot eredményezett volna, Kálmán a három vázlaton csak a folyók és a városok neveit íratta be, a falvakat pedig a településjelek mellett elhelyezett számokkal jelölte. A könyvben a bekötött vázlatok környezetében adta közre az azokhoz tartozó névjegyzéket. A számolás mindegyik térképvázlaton és nemzetiségenként is újra kezdődik.

A vázlatok a kéziratos térképpel ellentétben fekete-fehér kivitelben készültek, ezért ezeken az ötféle etnikumhoz kapcsolódó településeket színjelzés helyett geometriai jelekkel különböztették meg. Az orosz falvakat kitöltés nélküli, a manysikat kitöltött kör; a komi-zürjéneket kitöltés nélküli, a hantikát kitöltött négyzet; a szölkupokat pedig kitöltött háromszög alakú jel szemlélteti. Amennyiben az adott falu templommal is rendelkezik, úgy a nemzetiségre utaló településjel egy kereszttel egészül ki. A vázlatokon – mint ahogyan az eredeti térképen is – számos olyan falujel szerepel, amelyhez egyáltalán nem tartozik név.

A Hajdú tanulmányához mellékelt faksimile részlet arról tanúskodik, hogy a kéziratos térképet alapvető földrajzi és kartográfiai ismeretek birtokában lévő személy készítette. A térképen fokhálózat is található, amely viszont a vázlatokra már nem került fel. Pápai Károly valószínűleg korabeli oroszországi forrásanyagok felhasználásával szerkesztette meg a térkép topográfiai alapját, amelyre később felvezette a terepi munka eredményeként összegyűjtött tematikus adatokat. A térkép vetülete és méretaránya nem ismeretes, ugyanakkor egészen biztosan van rajta méretarányszám vagy versztben⁷ kifejezett mértékléc, mivel ez utóbbi a vázlatokon is megjelenik. Jelmagyarázat is tartozhat hozzá, azonban az eredeti mű hiányában nem tudjuk megállapítani, hogy az egyes etnikumokat milyen színnel jelölték. Ez a Hajdú-féle faksimile részletből sem derül ki, ugyanis azt csupán fekete-fehérben publikálták. Mindazonáltal a faksimilén jól látható, hogy Pápai Károlyék – Reguly példáját követve – a saját útvonalukat is ábrázolták a térképen, amely így az expedíció történetének is forrásértékű dokumentumává vált.

Az eredeti térkép pontos kivágatát nem ismerjük, ám a három vázlat alapján ezt könnyedén ki lehet következtetni. Ha a vázlatok lapjának körülbelüli határait egy mai térképre vetítjük, akkor nagyjából kirajzolódik a kéziratos mű keretvonala, és egyúttal az is megfigyelhető, hogy az A) és B) jelzésű vázlatok között bizonyos mértékű átfedés van (lásd a térképi illusztrációt).

⁷ 1 verszt (orosz mérföld) = 1067 méter.

Az átfedésből adódóan a két vázlaton – és így Kálmán településjegyzékében – néhány falu kétszer is előfordul.

Az ábrázolt területeket illetően az A) jelzésű vázlat nyugati oldalán a Káma és a Csuszovaja képezi a határt, az északkeleti oldalon az Obnak egy rövid szakasza látható az Északi-Szoszva torkolatánál. Délkeleten feltűnik még a Konda, a Tavda és a Tura vidékének jelentős része. Erre a vázlatra nyolc adminisztratív központ került fel: Berjozovo, Cserdiny, Irbit, Jekatyerinburg, Perm, Turinszk, Tyumeny és Verhoturje. Latin betűs megírásukban nem fedezhető fel következetesség, ez bizonyára az eredeti térképen is így lehet. A térképezett falvak itt jórészt a két magyar tudós útja mentén, a Konda, Pelim, Lozva és Északi-Szoszva folyók vonalára felfűzve jelennek meg.

A második, B) jelzésű vázlat az Obot a torkolatától körülbelül a mai Nyizsnyevartovszkig, az Irtist pedig Tobolszkiig terjedő szakaszán szemlélteti. Ezen a vázlaton négy várost láthatunk: Berjozovo (itt ismételtelen szerepel, de az eredeti térképen csak egyszer), Obdorszk,⁸ Szurgut és Tobolszk. A Szurguttól délre eső vidéken a legtöbb falut a Nagy- és Kis-Jugan folyásánál jelölték be. Mivel ezt a területrészt – az útvonal térképi rajza szerint – Pápai Károly sem érintette, az itteni falvak ábrázolásakor kizárólag az őslakosok földrajzi adatközléseire támaszkodhattak.

A harmadik, C) jelzésű vázlat nyugati szélétől az Ob folyó vonala tovább folytatódik, egészen Tomszk környékéig, magában foglalva a jelentősebb mellékfolyókat is (Vaszjugan, Parabel, Vah, Tim, Kety, Csulim, Tom). A be-rajzolt falvak mindegyike a vázlat nyugati felén helyezkedik el. A keleti oldalon a Jenyiszej tűnik fel erősen kiemelve, azonban a térképi tartalom itt már lényegesen ritkább. Ezen a vázlaton csak három város nevével találkozhatunk: Jenyiszejszk, Narim és Tomszk.

Kálmán Béla munkájának köszönhetően, a kötet lapjain közzétett településjegyzék és a mellékelt három vázlat nyomán a kéziratos térképnek csaknem a teljes névanyaga fennmaradt (Munkácsi – Kálmán 1963). Mindössze négy olyan településnév – három hanti és egy szölkup – szerepel a térképen, amelyet Kálmán nem tudott kibetűzni, vélhetően annak fizikai állapota miatt. A vázlatokon ezeket a falvakat is számozással látta el, a névjegyzékben pedig nagyköötőjellel utalt az elnevezések olvashatlanságból származó hiányára.

A vázlatok alapján – a köztük lévő átfedéseket is maradéktalanul figyelembe véve – összegeztem és nemzetiségek szerint csoportosítottam a térképen megjelenő településjelek és az azokhoz tartozó nevek mennyiségét, ahogyan azt a mellékelt táblázat is mutatja (1. táblázat). Szembetűnő, hogy sok

⁸ Ma Szalehard. A Jamal-Nyenyec autonóm körzet központja.

településhez egyáltalán nem kapcsolódik megírás. Együttesen $533 + 2 = 535$ tételni településjelet számoltam össze. A kiegészítés abból ered, hogy a térképen – és így a B) jelzésű vázlaton – *Obdorszk* és *Kanas-p.* nevekhez két-két eltérő jel tartozik, amely a két település orosz és hanti nemzetiségű lakosaira utal. Pápai Károlyék a térképen összesen 445 település nevét tüntették fel. Legnagyobb számban a hanti települések fordulnak elő, a falvak tekintetében a második leggyakoribb nemzetiség a manysi. A térképi tartalom további értékes része az az 52 szölkup falu, amelyek szinte mindegyikéhez fűződik név. Munkájában ezeket Hajdú Péter is tételesen megvizsgálta (Hajdú 1953).

Települések	Orosz	Hanti	Manysi	Komi	Szölkup	Összesen
Jelek (tétel)	89	256 (+2)	132	4	52	533 (+2)
Nevek (tétel)	71	201	119	4	50	445

1. táblázat:

Az eredeti térképen feltüntetett településjelek és -nevek mennyisége az egyes nemzetiségeknek megfelelő csoportosításban

Az általam felhasznált finnugrisztikai forrásanyagok tükrében lényeges megállapításokra jutottam a kéziratós térképről. A nagyméretű, vászonpapírra rajzolt munka tekintélyes nagyságú területet mutat be, amelynek középpontjában az Ob folyó vidéke áll. Fekvő téglalap alakú kivágata észak–déli irányban az Ob-öböltől a Jekatyerinburg–Tomszk vonalig, nyugat–keleti irányban pedig a Káma és a Csuszovaja folyók vidékétől egészen a Jenyiszegjig húzódik. Vélhetően a jobb felső sarkában helyezkedik el a címmező és a jelmagyarázat, amely eredetileg is magyar nyelven íródhatott. A térképet kb. 1 : 1 300 000 méretarányúnak gondolom, és nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a Reguly-térképhez hasonlóan valamilyen kúpvetületben készült. A vízrajzi nevekkkel együtt összesen 522 névrajzi elemet tartalmaz, amelyek jelentős része a filológiai vizsgálatokhoz is jól használható.

Az eredeti térkép felkutatása részemről továbbra is zajlik. A kéziratós munka – vagy legalább egy arról készített értékelhető fényképfelvétel – megtalálása és tanulmányozása esetén érdekes lesz majd összevetni, hogy a finnugrista szakemberek publikációira alapozva összeállított elemzésem mennyire bizonyult helytállóknak.

3. Korszerű vizuális feldolgozás

Az Ob-vidék – eredetileg színes – néprajzi térképének átrajzolásával három kisebbített méretű vázlat jött létre (Munkácsi – Kálmán 1963). A fekete-fehér kivitelezés lehetővé tette ugyan a térkép tartalmának megőrzését, azonban a vázlatok az eredeti kéziratok alkotáshoz képest jóval kevésbé szemléletesek. Tanulmányozásukat eleve megnehezíti, hogy a tartalom legértékesebb részét képező falunévek – az esetleges zsúfoltság elkerülése végett – beszámozva, különálló jegyzékben kaptak helyet. A vázlatokon a falujelek melletti számokból első ránézésre nem derül ki, hogy mely településekre vonatkoznak. Mindez csak a névjegyzék egyidejű böngészésével állapítható meg, ennek révén viszont körülményessé válik a nevek földrajzi helyzetének vizsgálata. További bonyodalomra ad okot, hogy a számozás minden egyes etnikumnál előlről kezdődik, amely a vegyes lakosságú területeken meglehetősen zavaró. A geometriai alakzatokkal jelölt települések gyakorta beleolvadnak az ugyancsak fekete színnel ábrázolt egyéb térképi elemekbe (pl. az állóvizek, nagyobb folyók felületszerűen jelentkező rajza), ezáltal nehezen lehet felismerni őket. Pápai Károly és Munkácsi Bernát útvonalát sem egyszerű követni a folyók mentén, ráadásul a haladási irányt mutató nyilak sincsenek feltüntetve.

Az említett problémák kiküszöbölése érdekében szükségesnek láttam a térképi tartalom modern kartográfiai feldolgozását. Ennek megvalósításához célszerű volt a három vázlatból kiindulni, és nemcsak azért, mert az eredeti térkép nem állt a rendelkezésemre, hanem azért is, mivel a vázlatok a névjegyzékkel együtt alapos feltáró munka⁹ eredményeként születtek meg, továbbá méretükből adódóan könnyen kezelhetők, és mindazonáltal szorosan kapcsolódnak a kötet szöveges anyagához, ami a korszerű feldolgozással szemben is lényeges elvárás lehet.

A Regulyhoz fűződő kutatásaim kezdetén, térképész mesterszakos hallgatóként kidolgoztam egy eljárást, amely az Északi-Urált bemutató kéziratok térkép egy választott részletének grafikus újraalkotására és névanyag-rendszerezésére irányult (Gulyás 2013). A feldolgozást később a térkép egészére, majd Reguly terepi vázlataira is kiterjesztettem. E kartográfiai művek modern változata – mint a témában megírt könyvem mellékletei – szélesebb

⁹ Kálmán Béla azon túlmenően, hogy a kéziratok térképről kigyűjtötte és etnikumok szerint csoportosította a települések neveit, ez utóbbiakat a Munkácsi szöveganyagában és Hajdú Péter tanulmányában előforduló nevekkel is összevetette, majd a különféle alakváltozatokat az oldalszámra való hivatkozással és esetenként a saját megjegyzéseivel ellátva adta közre a településjegyzékben (Munkácsi – Kálmán 1963: 57–69).

körben is ismertté és elérhetővé váltak (Gulyás 2019). Jelen feldolgozási módszert kívántam alkalmazni az Ob-vidék néprajzi térképének esetében is.

A térkép tartalmának korszerű vizualizációja – a vázlatokhoz igazodóan – három részből áll, amelyek eredeti címét nemcsak meghagytam, hanem orosz nyelven is feltüntettem. Mindhárom részhez tartozik mértékléc és jelmagyarázat, ez utóbbinál a szöveges elemeket magyarul és oroszul egyaránt szerepeltettem.

A vizualizációt színes változatban készítettem el, színvilága jól illeszkedik a Reguly-féle térképészeti munkák modern feldolgozásaihoz. A vízrajzi elemek felvétele során világoskék színt használtam. A legnagyobb folyók – Ob, Irtis, Jenyiszej – a teljes szakaszukon felületszerűen jelennek meg, diszkrétén a háttérben maradnak, és nem zavarják a tematikus tartalom felismerését. Az ötféle etnikumot kifejező színek megválasztásakor arra törekedtem, hogy a településjeleiket akkor is határozottan el lehessen különíteni, amikor a falvak sűrűn és egymáshoz igen közel helyezkednek el. Az oroszokat élénksárgával, a hantikát vörössel, a manysikat sötétkéssel, a komi-zürjéneket sötétzölddel, a szölkupokat pedig rózsaszínnel jelöltem. A településjeleket a hierarchiának megfelelően alakítottam ki, a három kategória – városok, egyházas falvak, falvak – közötti jellegbeli eltérés szinte azonnal megmutatkozik. A két magyar tudós útvonalát folytonosan vezetett színes vonalakkal – Munkácsi Bernátét narancssárgával, Pápai Károlyét világoszölddel – ábrázoltam. A haladási irányt szemléltető nyilak az út vonalával párhuzamosan, a vonalhoz igazodó színben tűnnek fel.

A földrajzi neveket latin betűs formában, diakritikus jelek felhasználásával írtam meg. A nevek írásmódját tekintve a könyv lapjain közreadott településjegyzékben és a vázlatokon is szembetűnő a következetlenség (pl. Kušvinski, Turinszk, Surgut, Jeniszejszk, Jekaterinburg), ami minden bizonnyal az eredeti térképről származik. Éppen ezért a neveket a vizualizáción sem változtattam meg, ugyanabban az alakban vettem át. A megírásokhoz használt betűk méretét és tulajdonságait úgy állítottam be, hogy azok jól olvashatók legyenek, ugyanakkor ne vezessenek zsúfoltságához. Amikor a sűrűn elhelyezkedő falvak miatt mégsem fértek el a nevek, akkor a megírást valamilyen távolabb helyeztem el, és egy vékony vonallal kapcsoltam hozzá a jelhez.

A vizualizáció mindhárom részét kerettel és keresőhálózattal láttam el, ezáltal valamennyi névrajzi elem – egy betűből és egy számértékből összetevődő azonosítókód segítségével – könnyedén visszakereshető a grafikus feldolgozáson.

4. Névazonosítási táblázatok

A korszerű feldolgozáshoz kapcsolódóan magam is összeállítottam egy földrajzinév-jegyzéket az Ob-vidék néprajzi térképe alapján. Ebben az etnikumok szerint csoportosított településneveket – Kálmán munkájától eltérő módon – betűrendben soroltam fel. A nevek mellett megadtam a vizualizációhoz tartozó keresőhálózati kódjukat is. A jegyzékbe vett településeket későbbi kiadású térképeken is igyekeztem azonosítani.

Az Ob folyó környékét ábrázoló legújabb földrajzi térképek – az aktualitás követelményének megfelelően – a jelenkori állapotokat tükrözik, és csak a napjainkban használatos helyneveket jelenítik meg. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Pápai Károlyék által rögzített települések nagy része mára elnéptelenedett, sőt bizonyos falvak már fizikailag sem léteznek a terepen. Az azonosítási munkálatokhoz éppen ezért a topográfiai térképek használata ígérte a legnagyobb eredményességet. Ezek a térképművek nagyobb méretarányban készülnek, a közvetlen terepi tájékozódás szempontjából fontos szerepet játszanak, ennél fogva – a földrajzi térképekkel ellentétben – a lakatlan településeket, illetve azok maradványait is feltüntetik rajtuk, gyakran az elnevezéseikkel együtt.

Az azonosítás során múlt századi, főként a hetvenes és nyolcvanas években kiadott orosz topográfiai térképekre támaszkodtam. A vizsgált terület egészét lefedő térképszelvények 1 : 200 000 méretarányban álltak a rendelkezésemre. A Pápaiék néprajzi térképén névvel megjelölt településeket egyenként próbáltam beazonosítani a szelvényeken. Kísérletezésem minden egyes tételnél az alábbi hét eshetőség valamelyikével végződött:

- a) A települést és a nevét egyaránt megtaláltam a térképszelvényen.
- b) A települést a névvel együtt megtaláltam, de az a térképszelvény készítése idejében már lakatlan volt. A név után zárójelben a *нежил.* rövidítés (*нежилой* = lakatlan) olvasható.
- c) A települést megtaláltam, de az a térképszelvény készítése idejében – lakosságcsere vagy ideológiai szempontú névváltoztatás miatt – már egy egészen más nevet viselt (ami később akár ismét megváltozhatott).
- d) A térképszelvényen a település maradványait találtam meg a névvel együtt. A név előtt a *разв.* rövidítés (*развалины* = romok) szerepel.
- e) A térképszelvényen csak a település nevét találtam meg, amely határ-név formájában maradt fenn. Előtte az *ур.* rövidítés (*урочище* = határ-rész) áll.

- f) A települést nem találtam meg, ugyanakkor a neve a közelben lévő más jellegű terepelemek (pl. folyó, tó, mocsár, sziget stb.) elnevezéseiből kimutatható.
- g) A települést és a nevét semmilyen formában nem sikerült megtalálnom.

A következőkben tételesen ismertetem a három részből álló vizualizáció tematikus tartalmi elemeit, a névazonosítási eredményeim összegzésével együtt. Utóbbinál a százalékos értékek azt mutatják, hogy az adott etnikumhoz fűződően az összes településnévből mennyit tudtam felismerni a topográfiai térképek szelvényein.

A) A nyugati Ob-vidék néprajzi térképe

Orosz települések jelei: 36 tétel (ebből 9 város, 4 egyházas falu)
 Orosz települések nevei: 30 tétel (ebből 9 város, 4 egyházas falu)
 Azonosítás: $20/30 = 67\%$

Hanti települések jelei: 27 tétel
 Hanti települések nevei: 23 tétel
 Azonosítás: $19/23 = 83\%$

Manysi települések jelei: 130 tétel (ebből 5 egyházas falu)
 Manysi települések nevei: 119 tétel (ebből 5 egyházas falu)
 Azonosítás: $82/119 = 69\%$

Komi települések jelei: 3 tétel (ebből 1 egyházas falu)
 Komi települések nevei: 3 tétel (ebből 1 egyházas falu)
 Azonosítás: $3/3 = 100\%$

Településnevek összesen: $124/175 = 71\%$

B) A középső Ob-vidék néprajzi térképe

Orosz települések jelei: 30 tétel (ebből 4 város, 10 egyházas falu)
 Orosz települések nevei: 30 tétel (ebből 4 város, 10 egyházas falu)
 Azonosítás: $26/30 = 87\%$

Hanti települések jelei: 168 tétel (ebből 6 egyházas falu)
 Hanti települések nevei: 132 tétel (ebből 6 egyházas falu)
 Azonosítás: $73/132 = 55\%$

Manysi települések jelei: 18 tétel
 Manysi települések nevei: 11 tétel
 Azonosítás: $8/11 = 73\%$

Komi települések jelei: 1 tétel (1 egyházas falu)
 Komi települések nevei: 1 tétel (1 egyházas falu)
 Azonosítás: 1/1 = 100%

Településnevek összesen: 108/174 = 62%

C) A keleti Ob-vidék néprajzi térképe

Orosz települések jelei: 24 tétel (ebből 3 város, 4 egyházas falu)
 Orosz települések nevei: 12 tétel (ebből 3 város, 3 egyházas falu)
 Azonosítás: 8/12 = 67%

Hanti települések jelei: 75 tétel (ebből 4 egyházas falu)
 Hanti települések nevei: 54 tétel (ebből 4 egyházas falu)
 Azonosítás: 28/54 = 52%

Szölkup települések jelei: 52 tétel
 Szölkup települések nevei: 48 tétel
 Azonosítás: 16/48 = 33%

Településnevek összesen: 52/114 = 46%

A topográfiai térképekkel való összevetés eredményeit táblázatos formában összegeztem. Mindegyik táblázat első oszlopában az Ob-vidék néprajzi térképéről származó névalakot tüntettem fel. A második oszlopokban a topográfiai térképen fellelt névváltozat, a harmadikban a korszerű vizualizációhoz tartozó keresőhálózati kód, a negyedikben a településre mutató földrajzi koordináták, az ötödikben pedig a nevet tartalmazó topográfiai térképszelvény azonosítója szerepel (2. táblázat).

Komi-zürjén településnevek az Ob-vidék térképén (1. vázlat)	Az orosz topográfiai térképeken azonosított névalak	Keresőhálózati kód	A településre mutató földrajzi koordináták	A topográfiai térképszelvény-azonosítója
Jā-sunt-p.	Ясунт	1 B1	É64°20' K61°02'	Q-41-31_32
Sarän-p.	Саранпауль	1 B1	É64°15' K60°55'	Q-41-31_32
Sükær-jā-p.	Щекурья	1 B1	É64°16' K60°51'	Q-41-31_32

2. táblázat:

Komi-zürjén településnevek azonosítási táblázata

Pápai Károlyék térképe részben azokat a nyugat-szibériai területeket szemlélteti, amelyeket négy évtizeddel korábban Reguly is bejárt és térképezett. A két tudományos vállalkozás térképműveinek összehasonlítása földrajzi és nyelvészeti szempontból egyaránt számos érdekességet kínál. Például képet kaphatunk arról, hogy a 19. században – mintegy negyvenhárom év leforgása alatt – milyen változások következtek be az Ob-vidék településhálózatában és etnikai viszonyaiban, továbbá a földrajzi nevek vizsgálatával a helyi nyelvek fejlődése is nyomon követhető.

Az Ob-vidék néprajzi térképének névanyag-rendszerezését követően felvetődött bennem a gondolat, hogy érdemes volna egybevetni a két magyar expedíció által egyazon területeken térképezett települések névváltozatait. E célból mindegyik etnikumhoz fűződően létrehoztam egy-egy táblázatot, amelynek első oszlopában a Pápai Károlyéktól származó nevek szerepelnek. A mellettük lévő oszlopokban a Reguly kéziratos térképéről és a beszámozott terepi vázlatairól, továbbá a 20. századi topográfiai térképekről kigyűjtött neveket tüntettem fel.¹⁰ A táblázatban a vizualizációhoz tartozó keresőhálózati kódok is helyet kaptak (3. táblázat).

Az összehasonlítás a manysi településnevek tekintetében volt a legeredményesebb. A Pápaiék részéről feljegyzett nevek közül azonban igen sok télt sem Reguly kartográfiai műveiben, sem a topográfiai térképszelvényeken nem találtam meg. Mindez pedig azt igazolja, hogy a Munkácsi–Pápai-féle expedíció térképe még napjainkban is igen értékes forrásul szolgál az obi-ugor témájú kutatásokhoz.

Manysi településnevek az Ob-vidék térképén	Településnév Reguly kéziratos térképén	Településnév Reguly terepi vázlatain [I. – V.]	Azonosított nevek orosz topográfiai térképeken	Keresőhálózati kód
Aurjā-p.	Aurjā	Aurjā sunt paul [II.]	Оурья (<i>нежил.</i>)	1 B1
Jā-ōntar-p.	Jeondra	Jeontr paul / Jeondra [III.]	<i>река Иондра</i>	1 C3

¹⁰ Reguly térképészeti alkotásaihoz fűződően a hazai nyelvész szakemberek közül B. Székely Gábor nagy eredményességgel végzett filológiai vizsgálatokat (B. Székely 2009, 2011). Ettől a munkától függetlenül magam is összegyűjtöttem és rendszereztem a Reguly által térképre vitt névalakokat (Gulyás 2019). A táblázatos összehasonlítás során itt és most csak az én olvasatomban feltárt neveket szerepeltettem, azonban a tanulmányozáshoz a későbbiekben mindenképpen szükségesnek tartom a Székely-féle névlistákat bevonását is.

Manysi településnevek az Ob-vidék térképén	Településnév Reguly kéziratós térképén	Településnév Reguly terepi vázlatain [I. – V.]	Azonosított nevek orosz topográfiai térképeken	Keresőhálózati kód
Jew-tit-p.	Mitjaewa	Ivtittpuäl / Mityaeva [III.]	Митяево	1 B3
Käm-p.	Käm puäl	Käm puäl [III.]	Кама	1 B3
Mūñkēs-p.	Mankess	Munkess paul [II.]	разв. Мунгес	1 B1
Pärtəχ-p.	Pärtäch paul	Pärtächpaul [III.]	Портах (нежил.)	1 B3
Poñk-tautəm	Pongtäutem paul	Pongtäutem paul [III.]	Понгугая	1 C3
Хаҗөл-sam-p.	Kanglessam	Kangle sau paul [II.]	Хангласы	1 B2

3. táblázat:

Manysi településnevek azonosítása a Pápai–Munkácsi-féle térkép, Reguly kartográfiai munkái, illetve 20. századi orosz topográfiai térképek nyomán (kivonat)

5. Összefoglalás

Dolgozatomban bemutattam a Munkácsi Bernát és Pápai Károly szibériai expedíciójának eredményeként összeállított, az Ob vidékét szemléltető néprajzi térképet. Az eredeti kéziratós alkotást egyelőre még nem sikerült megtalálnom, ezért a térképi tartalom vizsgálata során finnugrista szakemberek tollából korábban megjelent publikációkra támaszkodtam, amelyek révén a térkép névanyaga és grafikai elemeinek jelentős része megőrződött.

Kutatásaim keretében – legfőképpen Kálmán Béla értékmentő munkájából és az általa közölt vázlatokból kiindulva – elkészítettem a néprajzi térkép tartalmának korszerű vizualizációját. Mindemellett az ábrázolt településeket megkíséreltem azonosítani 20. századi kiadású orosz topográfiai térképeken, továbbá a feltárt földrajzi neveket – ahol lehetett – összehasonlítottam a Reguly Antal kartográfiai műveiben előforduló névalakokkal. Reményeim szerint az általam létrehozott vizuális feldolgozás, illetve az ahhoz kapcsolódó névazonosítási táblázatok hasznos segítséget nyújthatnak az obi-ugor népekkel foglalkozó nyelvész és etnográfus kutatók számára.

Irodalom

- Gulyás Zoltán 2013: A Reguly-térkép egy részletének modern kartográfiai feldolgozása. Diplomamunka (kézirat). ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest.
- Gulyás Zoltán 2019: Reguly Antal térképészeti munkássága. Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház, Zirc.
- Hajdú Péter 1953: Pápai Károly szelkup szójegyzéke. Nyelvtudományi Közlemények 54: 141–184.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1963: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. IV. kötet, második rész. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pápai Károly 1888: Dr. Pápai Károlynak előleges jelentése Nyugot-Sziberiába tett utazásáról. Földrajzi Közlemények 16/9–10: 619–624.
- Pápai Károly 1889a: Jelentés Dr. Pápai Károlynak északnyugati Sziberiában tett utazásáról. Földrajzi Közlemények 17/7: 422–426.
- Pápai Károly 1889b: Éjszak Szibiriából (Felolvastatott a f. évi november 28-án tartott ülésen). Földrajzi Közlemények 17/10: 561–579.
- Pápai Károly 1890: A vogulok és osztyákoknál. Pápai Károly jelentése anthropologiai és néprajzi tanulmányútról. Ethnographia 1/3: 117–130.
- Reguly Antal 1844a: Karte N^o I. Das Gebiet der oberen Lozva. Vsevolodskoi. 1844. Jan. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1844b: Karte N° II. Karte des Flussgebietes der nördl. Sossva. nach Alexei Kasimovs Nachrichten. Vsevolodskoi. 1844 Januar. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1844c: Karte N° III. Das Flussgebiet der Tavda und Konda mit einheimischen und russischen Namen die ersteren auf paul meistens endigend vogulisch. Hie u. da ist die Folge umgekehrt. in. Pelim 1844, im Mai. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1845a: Karte N° IV. Quellengebiet der. Nördl. Sossva, des Pelim und der Tapsija. Zusammengestellt in Beresov. 1845. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1845b: Karte N^o V. Übersicht des ostjakischen und samojedischen Uralgebietes. Beresov 1845. Januar. Kéziratot tinarajz. MTA KIK Kézirattár, M. Nyelvtud. 2drét 4. r., 5. sz.
- Reguly Antal 1846: Ethnographisch-geographische Karte des Nördlichen Ural Gebietes entworfen auf einer Reise in den Jahren 1844 und 1845 von Anton v. Reguly. S^t. Petersburg 1846. MTA KIK Kézirattár, Tört. Földr. 4. r. 1. sz.
- B. Székely Gábor 2009: Reguly Antal kéziratot térképázatai és térképe (filológiai vizsgálatok). Folia Uralica Debreceniensia 16: 99–120.
- B. Székely Gábor 2011: Javítások Reguly térképének első olvasatához. Folia Uralica Debreceniensia 18: 143–154.

**Этнографическая карта территории реки Обь,
созданная в результате экспедиции Б. Мункачи и К. Папаи**

Венгерские учёные, исследователи обско-угорских народов Бернат Мункачи и Карой Папаи в 1888–1889 гг. совершили путешествие в Западную Сибирь. Там они изучали язык и быт коренных жителей, а также составили этнографическую карту территории реки Обь. Карта является ценным источником для исследований в сфере этнографии и языковедения. Для сохранения данных эта карта была вручную скопирована в трёх частях, чёрно-белом варианте с уменьшением масштаба. На скопированных картах нанесены только названия крупных населённых пунктов, остальные названия пронумерованы и помещены в отдельный список, опубликованный Б. Кальманом в 1963 г.

В настоящее время местонахождение оригинальной карты Мункачи и Папаи неизвестно. Не смотря на это, автор статьи проанализировал содержание трёх имеющихся копий оригинала и составил их современную визуальную обработку. В рамках своих исследований автор совершил попытку найти названия населённых пунктов, отражённых на карте Мункачи и Папаи, в топографических картах, изданных в 20 веке. В результате исследований автором составлены таблицы идентифицированных им названий поселений. Кроме того автор сравнил анализируемые названия с топонимами, нанесёнными на рукописную карту и наброски А. Регули.

Ключевые слова: картография, топонимика, обские угры, современная обработка.

ЗОЛТАН ГУЙАШ

Zur Frage nach den dentalen Spiranten in den Vorgängern der uralischen Sprachen

László HONTI

Károli Gáspár Universität der Reformierten Kirche Ungarns, Budapest
Institut für Sprachwissenschaft, Budapest

0. Einleitung

In dieser Studie behandle ich zusammenfassend solche Fragen, mit denen ich mich bereits früher beschäftigt habe, es aber für sinnvoll halte, meine lautgeschichtlichen Erkenntnisse, ergänzt durch neue Gesichtspunkte, zum Strauß gebunden zu veröffentlichen. Dessen Grund ist, dass mich die Mitteilungen im Buch von Róna-Tas – Berta (RTA 2011a, RTA 2011b) dazu bewogen, die etymologischen und lautgeschichtlichen Meinungen der dortigen Stellungnahmen notwendigenfalls zu kommentieren, was ich bereits in meinem letzten Buch (Honti 2017) tat, aber wegen der Thematik des Buches nicht auf jedes wichtige Detail eingehen konnte und seither auch auf sonstige Fragen Antwort gefunden habe.

In dieser Studie werden folgende Konsonanten behandelt: **δ*, **δ'*, **θ*, **θ'*, **λ*, **λ'*, **s*, **ś*, **š*. Da die von mir aufgearbeiteten Studien und zum Thema gehörigen eigenen Arbeiten in mehreren, zuweilen schwer zugänglichen Foren erschienen sind, möchte ich – meinem eigenen Brauch treu – mit reichhaltigen Zitaten und bibliographischen Hinweisen die Sache meiner eventuellen Leser erleichtern. Zugleich bin ich auch bestrebt, auf die wissenschaftsgeschichtlichen Präliminarien des hier Vorgetragenen hinzuweisen. Deswegen und weil in gewissen Bibliotheken die Fachliteratur relativ mangelhaft ist, gebe ich auch an, wenn eine Studie eventuell auch an zwei Stellen erschienen ist.

Schlüsselfiguren meiner Abhandlung sind **λ*, **λ'*, **θ* und **θ'*, von denen die ersten beiden Phoneme in den ostjakischen Surgut- und Kazym-Dialekte bekannt sind. Als erste enthält Castréns Surgut-ostjakische Grammatik die Mitteilung des *ʀ* und *ɖ*, spricht aber nicht von dessen palatalisiertem Pen-

dant: „Die Consonanten ʋ und ǰ bezeichnen zwei aspirierte Laute, von denen der eine wie tl oder thl , der andere wie dl oder dhl ausgesprochen wird, z. B. áđan oder áđlan (áđhlan) Morgen, kaʋ oder katl (kathl) Tag”¹ (Castrén 1858/1969: 6). Auch in den Arbeiten des im nördlichen Dialektgebiet Material sammelnden Ahlqvist taucht dieser Laut mit der Bezeichnung l auf, aber auf dessen palatalisiertes Pendant stieß ich auch in seinen Aufzeichnungen nicht.² Ahlqvist arbeitete im Gebiet zwischen Bolšoj Atlym und Obdorsk mit seinen Sprachmeistern, unter anderem auch mit denen von Berjozovo (Ahlqvist 1880: V); unter ihnen waren gewiss auch Kazymier, die Angaben mit Buchstaben K stammen offensichtlich von ihnen. In Ahlqvists Schriften fand ich keine phonetische Charakterisierung dieses Lautes, vielleicht hat er sich damit auch nicht befasst, da er auch in seiner wogulischen Sammlung den phonetischen Wert der von ihm verwendeten Buchstabenzeichen nicht bekanntgab (s. dazu Yrjö Wichmann in: Ahlqvist 1894: XI). Zur Bezeichnung der Laute λ und λ' hat Karjalainen die verstümmelte Variante von Lambda (λ) eingeführt: λ , λ' (vgl. Karjalainen 1905: XII, XIV, KT XXVII–XXVIII). Diese Bezeichnungsweise hat der größte Teil der Fachleute akzeptiert und verwendet sie, aber Verte hat statt dieser andere kreiert, die meisten Varianten bezeichnete sie so: $\lambda = \text{ǰ}$ (Verte 1979), L (Verte 1985, 1990), l (Verte 1986); $\lambda' = \lambda$ (Verte 1979), L (Verte 1985, 1990), l (Verte 1986).³

Bedauerlich ist diese Sonderlösung, weil ein solches Verfahren den Leser zur Rätselauflösung zwingt.

Im Folgenden zähle ich meine Argumente auf, die für die Streichung der grundsprachlichen $*\delta$ und $*\delta'$ sowie die Aufnahme der grundsprachlichen $*\vartheta$ (und eventuell für die Annahme von $*\vartheta'$) sprechen. Meine Meinung trage ich bei der Behandlung der folgenden Probleme vor:

1. die angeblichen U/FU grundsprachlichen $*\delta$ und $*\delta'$,
2. die U/FU grundsprachlichen $*\vartheta$ und $*\vartheta'$,
3. die ugrischen Fortsetzungen der U/FU grundsprachlichen Sibilanten ($*s$, $*s'$, $*š$).

¹ Vgl. Trj áđan 'Morgen', kátl 'Tag' (DEWOS 83, 571).

² Vgl. lak 'Ring, Kreis', lou 'Pferd', taktem 'spucken' (Ahlqvist 1880: 92, 99) ~ Kaz lak , 'Ring', law 'Pferd', lak- 'schießen' (DEWOS 822, 730, 864).

³ Vertes Beschreibung der ostjakischen λ und λ' habe ich ausführlich in einer früheren Studie zitiert (Honti 2016a: 49–50).

1. Die angeblichen U/FU grundsprachlichen * δ und * δ'

Auf die im Punkt 0. Einleitung genannten Konsonanten stieß ich, als ich den Versuch unternahm, mich mit dem phonologischen Status der mir überaus problematisch erscheinenden grundsprachlichen Rekonstrukte * δ und * δ' zu beschäftigen. Das Wesentliche daran ist, dass es der traditionellen Ansicht nach im gewiss uralten Wortbestand der uralischen Sprachen Lexeme mit den Konsonanten * δ und * δ' gibt, die eine sehr bunte Konsonantenentsprechung in den verwandten Sprachen aufweisen. Dazu gehören z. B. FU **wi δ 3(-m3)* 'Knochenmark, Gehirn' > ung. *velő* 'Mark' ~ ostj. *weləm* ~ syr. *vem* ~ lp. *âdâ* ~ fi. *ydin* (UEW 1: 572–573), U **ka δ 'a-* 'lassen, verlassen, bleiben' > ung. *hagy* 'lassen' ~ ostj. *kāj-* ~ syr. *kol'-* ~ lp. *guodde-* ~ fi. *katoa-* (UEW 1: 115–116). Meiner Kenntnis nach versuchte sich als erster Genetz an der Bestimmung des konsonantischen grundsprachlichen Inlaut-Vorgängers (der bis heute natürlich oft zum Stammauslaut geworden ist) solcher Wörter; er vermutete einen δ (= δ)-artigen Laut zwischen den Vokalen der ersten und der zweiten Silbe und begründete es folgendermaßen: „... für die finnougriische Grundsprache ist ein spezieller, den Lauten finnisch *d*, *l* und *r* ähnelnder stimmhafter Konsonant anzunehmen... dieser Laut war kein wahrer Dental, sondern ein Alveolar, der entweder ein Spirant war wie in den westfinnischen Dialekten auch heute oder eventuell ein bilateraler Explosivlaut, von der Art wie das δ des ostjakischen Surgut-Dialektes und das *l* des Norddialektes“ (Genetz 1896: 11). Auch Setälä beschäftigte sich mit dieser Frage, aber er sprach auch der Tatsache Bedeutung zu, dass es aufgrund einiger Sprachen auch ein palatalisiertes Pendant dieses Spiranten gab, also * δ' (Setälä 1896: 418–419).

Die Erklärung von Genetz und Setälä ist tief in die Uralistik eingegangen, jahrzehntelang rechneten die Fachleute mit den Rekonstrukten * δ und * δ' . Paasonen (1917: 69–70) Setälä (1896) folgend postulierte * δ' zur historischen Deutung des jetzt zu erwähnenden Lautentsprechungstyps, und dieses Postulat löste Gegenmeinungen von zwei Finnougriisten aus. Toivonen (1929: 79–80) rechnete im Falle der Entsprechung „ostjakisch \dot{i} ~ syrjänisch und wotjakisch *l'* im Anlaut“ mit * δ' anstatt des **l'* im Einklang mit der Ansicht von Donner (1924: 6, 1933: 72–73); eine solche Wortfamilie ist z. B. ostj. V *Vj jom*, Trj *jom*, Kaz *jom* 'Ahlkirsche' (DEWOS 374–375) ~ wog. TJ *lēm*, So *lām* 'Ahlkirsche', syrj. S *lēm*, wotj. S *lēm* 'Traubenkirsche', fi. *tuomi* 'Traubenkirschenbaum' usw. < U **δ ϵ me* (**δōme*) 'Traubenkirsche, Ahlkirsche' (UEW 65–66). Später äußerte auch Steinitz (1952: 37, 1980: 139) Zweifel daran (d. h. an Genetz' und Setäläs Ansicht), und dem folgten auch

noch andere Gegenmeinungen (über sie s. z. B. Honti 1983: 118, 1992). Kazancev (1990: 181–184) lehnte die Rekonstrukte $*\delta$ und $*\delta'$ ab, er rechnete anstelle dieser mit $*l$ und $*l'$ im Inlaut unter Berufung auf die permischen und ugrischen Vertretungen und postulierte (z. T. ähnlich wie Donner und Toivonen) den Wandel $*l > *t$ ($>$ lapp. \bar{d} , fi. t, d , mord. d , tscher. \check{c}, c) und $*l' (> *l > *t >$ lapp. \bar{d} , fi. t, d , mord. d' , tscher. \check{c}, c), diese Annahme kann aber nicht ernst genommen werden. Korhonen argumentierte dafür, dass sie dennoch nicht bei den grundsprachlichen Rekonstrukten gestrichen werden müssen: „Andererseits kann man z. B. dem uralischen oder finnisch-ugrischen Phonemsystem nicht solche Phoneme wie $\bar{u}, \bar{i}, \delta, \delta'$ nur deshalb absprechen, weil sie stark merkmalfhaft und sekundär sind“ (Korhonen 1990: 170–171). Früher hat sich auch Merlingen zu dieser Frage geäußert, seiner Meinung nach konnten die archaischen Sprachen auch über mehrere Arten von lateralen Phonemen verfügen, und die Grundsprachen seien vor mehreren zehntausend Jahren „altertümlicher“ gewesen als ihre heutigen Vertreter (Merlingen 1984: 332–333, vgl. noch Korhonen a. a. O.). Seine Auffassung aktualisierte er folgendermaßen auch bezüglich der uralischen Sprachen: „Auch dort [im Uralischen; L. H.] treten in einzelnen Sprachen und in bestimmten Fällen Laterale (l, l')⁴ auf, wo sonst s, \check{s}, t, j (usw.) stehen. Auch dort haben die Väter dieser Wissenschaft aus dem Vorrat der ihnen bekannten Laute geschöpft und aus den Entsprechungen Sibilanten und (im Inlaut) δ -Laute rekonstruiert (immerhin waren die Entsprechungen deutlich genug, um nicht – wie in der Indogermanistik – beiseitegeschoben werden können“ (Merlingen 1984: 334). Mit diesen Aussagen kann ich nur schwer etwas anfangen, höchstens hinzufügen, dass die Sprachsysteme von nur einigen tausend Jahren zuvor – wie z. B. die uralische Grundsprache – offensichtlich ebenso funktionierten und ebensolchen Regularitäten gehorchten wie die heutigen, sie konnten also kaum den allgemeinen Prinzipien und Gesetzmäßigkeiten der heutigen Sprachen entgegengesetzt sein. Zudem äußerte sich Merlingen erheblich ungenau über die uralischen Sprachen, und in seiner Tabelle (Merlingen 1984: 334) gibt es Fehler.

In meinen Schriften nach Erscheinen der seine Ansicht enthaltenden Studie Korhonsens bemühte ich mich, gerade diese Auffassung mit der Analyse sprachlicher Angaben zu widerlegen. Wenn es in der Grundsprache $*\delta$ und $*\delta'$ gegeben hätte, würde es dem phonologischen Prinzip widersprechen, dass das Vorhandensein eines von irgendeinem Gesichtspunkt aus merkmalfhaften (marked) Phonem das Vorhandensein des entsprechenden merkmalflosen (un-

⁴ l, Λ

marked) voraussetzt, wenn es also die Phoneme $*\delta$ und $*\delta'$ in einem Idiom gibt, dann notwendigerweise auch die Phoneme $*\vartheta$ und $*\vartheta'$. Diese behandle ich im Punkt 2.

Könnte $*\vartheta$ nicht doch die einstige Existenz der von vielen für die Grundsprache rekonstruierten $*\delta$ und $*\delta'$ belegen? Denn damit könnte man zumindest im Falle von $*\delta$ damit rechnen, dass es das stimmlose Grundglied der „stimmhaften \leftrightarrow stimmlosen“ Opposition $*\vartheta \leftrightarrow * \delta$ doch gegeben hat, das $*\vartheta'$. Wenn es neben $*\vartheta$ $*\vartheta'$ gegeben hätte, dann natürlich auch neben $*\vartheta \leftrightarrow * \vartheta'$ das Phonempaar $*\delta \leftrightarrow * \delta'$. Ich glaube, dagegen können zwei Argumente vorgebracht werden, das erste ist ziemlich schwach, aber das zweite verdient ernsthafte Erwägung:

1. Auch wenn es die Opposition $*\vartheta \leftrightarrow * \delta$ gab, weiß ich von keiner Wortfamilie, in der $*\vartheta'$ rekonstruiert werden könnte, also dass es auch die Opposition $*\vartheta' \leftrightarrow * \delta'$ gegeben hätte. Natürlich hätte es sie geben können, aber als ein stark bezeichnetes Phonem wäre es noch seltener gewesen als $*\vartheta$; das Fehlen des Beweismaterials bedeutet selbstverständlich nicht die Unmöglichkeit seiner einstigen Existenz.

2. Ein nachdrücklicheres Argument ist, dass die Vertretung der bisher angenommenen (stimmhaften) Elemente $*\delta$ und $*\delta'$ in einem Teil der verwandten Sprachen – außer dem der Erwartung nicht widersprechenden l – ein (stimmloses) t ist (vgl. Honti 1992: 209). Statt ihrer schlug ich in einer früheren Arbeit (Honti 1992) $*\lambda$ und $*\lambda'$ zu rekonstruieren vor, obwohl auch sie sich bei den Fortsetzungen der betreffenden grundsprachlichen Wörter in keiner einzigen verwandten Sprache nachweisen lassen, sich aber phonetisch und phonologisch widerspruchlos in das System einfügen. Bakró-Nagys Untersuchungen gemäß belegen die Silbenstrukturen der solche Phoneme kennenden ostjakischen Dialekte sogar die Wahrscheinlichkeit von $*\lambda$ und $*\lambda'$, und auch sie nahm für die Unwahrscheinlichkeit von $*\delta$ und $*\delta'$ Stellung (Bakró-Nagy 2001: 271–22). Ein weiterer Vorteil dieses Rekonstrukts ist, dass es als Fortsetzung sowohl den Explosivlaut t als auch den Liquid l verständlich macht.

Ein wichtiges Moment ist auch, dass es unter den rekonstruierten Lexemen des uralten Wortschatzes keine gibt, die die eventuell gleichzeitige Existenz der Phonempaare $*\vartheta \leftrightarrow * \vartheta'$, $*\delta \leftrightarrow * \delta'$ belegen würden.

Vielleicht erhebt sich die Frage, ob statt der als $*\delta$ und $*\delta'$ (= $*\lambda$, $*\lambda'$; L. H.) rekonstruierten Elemente nicht ebenso mit $*\vartheta$ und $*\vartheta'$ gerechnet werden könne? Die Antwort ist eindeutig Nein, denn der Konsonant $*\delta$ (= $*\lambda$) und das von mir postulierte $*\vartheta$ haben in der überwiegenden Mehrheit der uralischen Sprachen verschiedene Fortsetzungen. (Über all das s. Honti 2016a: 51.)

2. U/FU grundsprachliche *ð und *ʒ

Schon als Forschungsanfänger machte mich ein Vortrag von Tibor Mikola sehr nachdenklich, die nicht viel später auch erschienen ist (Mikola 1976). Das Grundprinzip seiner Aussage formulierte er folgendermaßen: Wenn sich in zwei verwandten Sprachen Lexeme finden, die semantisch gut zueinander passen, aber keine reguläre Lautentsprechung aufweisen, können sie nicht doch zu einer Familie gehören? „Wo wir eine anscheinend unüberbrückbare phonetische Kluft sehen, aber alle übrigen Umstände für Übereinstimmung sprechen, muss zumindest versucht werden, Brücken zu bauen“ (Mikola 1976: 211). Dabei inspirierte mich eine Bemerkung Kiparskys: „ich bleibe dabei, daß bei scheinbar unüberbrückbaren semantischen Klüften zunächst einmal versucht werden soll, Brücken zu schlagen“ (Kiparsky 1966: 75, zitiert Mikola 1976: 210). Mikola suchte die folgenden Wörter in drei etymologische Wortfamilien einzubeziehen: (1) ung. *toll* usw. ~ fi. *sulka* 'Feder' usw., (2) ung. *él*, fi. *elä-* ~ md. *éa-* 'leben' usw., (3) ung. *száj*, fi. *suu* ~ ostj. *V lul*, *Vj jul*, *Trj λuλ* 'Mund' (a. a. O.). Allerdings machte er keine phonetischen, lautgeschichtlichen Vorschläge zum Beleg der Zusammengehörigkeit dieser Wörter. Über das Verhältnis von ung. *toll* usw. und fi. *sulka* spreche ich später, für die Verbindung von ung. *él*, fi. *elä-* ~ md. *éa-* sehe ich kein Hindernis (s. Honti 2016a: 53–54) aufgrund der überzeugenden Argumentation von Keresztes (1987: 181–182; vgl. noch Rédei 1980: 260), wogegen die etymologische Entsprechung von ung. *száj* und fi. *suu* 'Mund' nicht ostj. *V lul*, *Vj jul*, *Trj λuλ* 'Mund' sein kann, das nämlich ist ganz sicher der unbestreitbare Bruder der ostseefinnischen und lappischen Entsprechungen von fi. *huuli* 'Lippe' (Rédei 1988a, 1991a: 93–95, UEW 1: 903). Eines der neuesten etymologischen Wörterbücher der uralischen Sprachfamilie erwähnt dagegen das Verb md. *éa-* gar nicht als mit fi. *elä-* verwandt (s. *elää*, SSA 1: 103b–104a), und unter den Entsprechungen von fi. *huuli* findet sich ostj. *lul* nur mit Fragezeichen (SSA 1: 195a).

Durch Mikola bewogen begann ich also über das etymologische Verhältnis von ung. *toll* und fi. *sulka* sowie dem identische Entsprechung zeigenden ung. *tó* 'See' und fi. *suo* 'Morast' zu grübeln. Jetzt stelle ich kurz deren wissenschaftsgeschichtliche Beurteilung dar. Die Zusammengehörigkeit von *tó* und *suo* wurde bis zum Ende des 19. Jahrhunderts akzeptiert, später aber wegen der offenbar erkannten phonetischen Schwierigkeit abgelehnt, dann hat Janhunen (1981: 257) als eventuell regelwidrige Lautvertretung fi. *suo* bei der Verwandtschaft von ung. *tó* eingereiht, und bei Sammallahti (1988: 540b) kommt fi. *suo* überhaupt nicht vor. Sammallahti versieht die Verwandtschaft

von fi. *sulka* mit ung. *toll* mit Fragezeichen, und Janhunen (1981: 241) – wenn ich ihn richtig verstehe – akzeptiert die Zusammengehörigkeit von *sulka* und *toll*, aber als absurd betrachte ich, dass er auch fi. *tuuli* 'Wind' glaubt, eventuell dazu rechnen zu können. Das neueste finnische etymologische Wörterbuch vertritt Sammallahtis' Ansicht im Falle von *sulka* (SSA 3: 211b) und im Wortartikel *suo* Janhunens Ansicht (SSA 3: 213b–214a).

Im Grundsprachenvorgänger des Anlautkonsonanten der genannten beiden ungarisch–finnischen Wortpaare kann nicht mit einem solchen Anlautkonsonanten gerechnet werden, aus welchem im Besitz der traditionellen lautgeschichtlichen Kenntnisse die Entsprechung von ung. *t* (< **t*) und (ostsee)finnisch *s* (< U/FU **s*, **ś*) erklärbar wäre. Es muss ein solcher grundsprachlicher Konsonant postuliert werden, der phonetisch die Zusammengehörigkeit dieser Wörter belegen kann, selbst wenn er nicht bis zu den heutigen Sprachen dieser Konsonant geblieben ist. Das wiederum kann nur **θ* sein, denn sowohl *θ* > *s* als auch *θ* > *t* ist in den Sprachen der Welt reichlich belegt, es handelt sich um einen phonetisch natürlichen Wandel. In diesem Sinne müssen also ung. *tó* ~ fi. *suo* < U **θow3* 'See, Teich' (vgl. U **tow3* 'See, Teich', ohne fi. *suo*, UEW 1: 533), ung. *toll* ~ fi. *sulka* < U **θulka* 'Feder, Flügel' (vgl. U **tulka* 'Feder, Flügel', ohne fi. *sulka*, UEW 1: 535–536) eindeutig als Geschwisterworte betrachtet werden. Mit dieser Frage habe ich mich mehrfach beschäftigt, und da ich hier nur auf die wichtigsten Details eingegangen bin, erwähne ich, wo sich meine anderen diesbezüglichen Wahrnehmungen befinden: Honti 2001, 2004, 2012: 52–57, 2013a, 2016a: 52–57, 2017: 98.

In diesem Zusammenhang muss ich bemerken, dass neue, in phonetischer und semantischer Hinsicht belegte etymologische Erklärungen (wie z. B. die in diesem Punkt behandelten) zuweilen schwer in den wissenschaftlichen Kreislauf gelangen, und bei anderen Gelegenheiten die Absurditäten zu meiner nicht geringen Verwunderung ganz leicht den Weg finden (z. B. engl. *whale* ~ dt. *Wal-fisch* < IE **hwala* 'Walfisch' < U **kala* > fi. *kala* ~ ung. *hal* 'Fisch', s. Honti 2015: 487–488; fi. *löytä-* 'finden' < urgerm. **χleutan*, über sie s. Honti 2017: 124–126).

Zum Schluss muss ich bemerken, dass im erhaltenen Material des uralten Wortschatzes der Sprachfamilie – vorerst – nur zwei Lexeme auf **θ* hinweisen, und auch nur in Anlautstellung, und es keine Wörter oder Wortfamilien gibt, die auf **θ* schließen lassen.

3. Die igrischen Fortsetzer der U/FU grundsprachlichen Sibilanten (*s, *ś, *š)

Anderson hat sich in seinem 1893 erschienenen Buch detailliert mit den dentalen Spiranten der Sprachfamilie beschäftigt und ist in deren Frage zu wesentlich anderen Folgerungen gelangt als Budenz vor ihm, was sich zwischen ihnen zu einer schriftlichen Meinungsverschiedenheit ausweitete. Den Streit löste aus, dass Budenz z. B. die Lautentsprechung ung. \emptyset ~ obogr. *t*, fi. *h* mit ursprünglichem dentalen Verschlusslaut (*t* oder *d*) interpretieren zu können glaubte (z. B. ung. *egér* ~ ostj. *tengere* ~ fi. *hiire* 'Maus', ung. *öv-* (sic!; L. H.) ~ wog.-ostj. *täu*, *teu* ~ fi. *häne* (sic!; L. H.) 'er, sie', MUSz 767, 845, Budenz 1879: 312–313), während „Anderson... dem Wogulisch–Ostjakischen die bei weitem nicht natürliche Lautentsprechung *s* : *t* (Spirant : Explosivlaut) zueignet, in der Annahme, dass im Finnischen aus einem solchen Anlaut-*s*, das vorher *t* war, kaum *h* geworden wäre (seiner Meinung nach also z. B. wog. ostj. *tengere* 'Maus' nur aus dem ursprünglicheren *sengere* entstand, von dem ein für allemal fi. *hiire* ausging" (Budenz 1879: 312–313); natürlich muss angemerkt werden, dass Budenz' als Widerlegung vorgetragene Argumentation falsch ist. Dies war eine Reflexion auf Andersons folgende Aussage: „einem *s* der übrigen finnischen sprachen steht im ostjakisch–vogulischen sehr häufig *t*, resp. *thl*⁵ oder *l* gegenüber, während im magyarischen der anlautende consonant in solchen fällen meistens geschwunden ist, vgl. z. b. ... ostj. *teñer*, vog. *täñer*, magy. *egér* maus" (Anderson 1879: 30–31, Anm. **).

Es ist also auf jeden Fall Andersons Erkenntnis, dass in den auch von ihm genannten uralten Wörtern ein Anlautspirant (-sibilant) (*s, *š) war, aber ich fand keine Spur in seinen das Thema behandelnden Büchern (Anderson 1879, 1893), wie er sich die Veränderungen dieser Konsonanten in den igrischen Sprachen vorstellte. Dieses Rätsel blieb lange ungelöst, vgl. „Das in der finnougrischen Grundsprache vorhandene palatalisierte *ś verlor in der igrischen Grundsprache seine Palatalisierung, wurde zum einfachen Alveolar, während das aus der finnougrischen Grundsprache ererbte nicht palatalisierte *s sich zu irgendeinem noch nicht genau feststellbaren neuen Laut entwickelte, zu einem solchen, aus dem später im Wogulischen *t*, im Ostjakischen je nach Dialekt wechselnd *l*, Λ , *t*, *j* wurde und das im Ungarischen verloren ging" (Zsirai 1937: 146, 1994: 148). Die befriedigende Lösung haben wir Steinitz zu verdanken: „In den ugr. Sprachen ist *š und *s zusammenge-

⁵ Λ

fallen in einem im Urugr. wohl ϑ -artigen Laut... Für das Urugr. sind also anzunehmen: $\check{c} \acute{c} \vartheta (< *š, *s) s (< *ś)$ (Steinitz 1952: 28, 1980: 130), „ $*š$ und $*s >$ urugr. $*\vartheta$. Im Ostj. erscheint mundartlich (Likr.) ϑ , häufiger jedoch spirantisches Λ , das in den Randdialekten $> l$ (Erweiterung der Enge), in den mittleren Dialekten $> t$ (Schliessung der Enge: wog.–südostj. Isoglosse t). In allen diesen Dialekten ist fiugr. $*š - *s$ mit l zusammengefallen. Eine Sonderstellung nehmen die östlichen Vj. VK ein, in denen im Anlaut $*š - *s > j$, aber $*l > l$ (inlaut., auslaut. aber $*š - *s > l$)“ (Steinitz 1952: 29, 1980: 131).

Steinitz' außerordentlich wichtige Erkenntnis enthält jedoch auch einen unangenehmen Fehler, den er auch in DEWOS eingebaut hat und dadurch unwissentlich mehrere Forscher in die Irre führte (darüber s. Csepregi 2014: 26), denn die im Dorf Likrisovskoe gesprochene Surgut-Dialektvariante kann kein Phonem ϑ gehabt haben, weil Karjalainens Sprachmeister einen Sprachfehler hatte, statt des in den übrigen Surguter Dialekten vorhandenen Λ den Konsonanten ϑ und statt des Λ die Konsonanten $\vartheta, \acute{s}, \acute{z}$ und \acute{z} aussprach (s. KT XV; Honti 1981: 101), was dadurch erklärt wird, dass sein Informant lispelte: „seine Zunge lispelte“ (KT XV). Das Λ statt des ϑ von Likrisovskoe kann eine entscheidende Rolle dabei gespielt haben, dass Steinitz mit der Veränderung „U/FU $*s \times *š > *s > *\vartheta$ “ gerechnet hat. Der Zusammenfall der beiden Sibilanten und sein Wandel ist zwar ein völlig natürliches Ereignis, aber die Bewahrung des $*\vartheta$ der uralischen Grundsprache im Dialekt von Likrisovskoe ist nur Anschein, die historische Wirklichkeit ist grundsätzlich anders (Honti 1981: 101).

Im Laufe meiner wissenschaftsgeschichtlichen Nachforschung stellte sich heraus, dass vielleicht István Papp h in die Wandelreihe „früh Ug $*s >$ spät Ug $*\vartheta >$ Frühurung. $*\vartheta >$ Späturung $*h >$ ung. \emptyset “ eingetragen hat: „Es ist anzunehmen, dass im Ungarischen das s (oder das aus ihm entstandene ϑ) verschwand (eventuell über die Stufe h), d. h. der Lautwandelprozess $s > (\vartheta) h > \emptyset$ sein konnte“ (Papp 1968: 88, teilweise fehlerhaft angegeben: Papp 2014: 75), also handelt es sich darum: „FU $*š >$ Ug $*\vartheta >$ urung. ($*\vartheta >$) $*h >$ ung. \emptyset “ (vgl. Papp 1968: 89, 2014: 76).

Ein allbekanntes Faktum in der Uralistik ist, dass das uralische Phonem $*\vartheta$ in den uralischen Sprachen folgende Fortsetzungen hat: uralisch $*\Lambda >$ heutiges ostjakisch: V O l , Vj j , \emptyset -, Sur Kaz Λ , Irt Ni KO t ; urwogulisch $*t >$ heutiges wogulisch: t ; urungarisch $*\vartheta > *h >$ heutiges ungarisch: \emptyset .

Als uralische Fortsetzung von uralisch $*\vartheta$ hat Paasonen (1918: 117) – richtig – $*\Lambda$ angenommen (er aber bezeichnete es noch als ϑ).

Dies sind die häufigsten Entsprechungen, aber in allen drei Sprachen gibt es auch einige andere Fortsetzungen. Diese behandle ich jetzt.

3.1. Meines Wissens wurde als erster Anderson auf das Verb ung. *aszik* im Zusammenhang mit seiner ostjakischen Entsprechung aufmerksam, dass sich im Ostjakischen *s-* finden lässt, während in den beiden anderen ugri-schen Sprachen aufgrund mehrerer anderer Wörter ein anderer Konsonant stehen müsste: „Da die anlautsverhältnisse hier genau dieselben sind wie bei [ung.; L. H.] *arasz*, [wog.; L. H.] *târas*, [ostj.; L. H.] *sōres* spanne, vgl. n° 11,⁶ so könnten diese wörter als ein neues beispiel für die von uns vorausge-setzte metamorphose der dentalen spirans gelten, wenn nicht ein anderer um-stand dagegen spräche. Im lappischen nämlich gibt es ein wort, das nach form und bedeutung ebenso gut zum magyarischen passt wie die ostj.-vogul., das aber mit einem vocal beginnt, vgl... Lapp. N. *āstat* vertrocknen...“⁷ (An-derson 1893: 161a).

Steinitz hat die Ursache für das unerwartete Erscheinen des anlautenden ostjakischen *s* gefunden: „In Fällen wie (fiogr. **sōkś-*, **sōγś-*) ostj. V. *sōγas* usw., wog. S *tōks* usw., ung. *ősz*, wotj. *sizil*, *šizil*, tšer. KB *šāžə*, U M *šizə*, md E *sokś*, *šokś*, *šoks*, M *šokś*, *šoks*, fi. *syksy*, lp. N. *čāk'čā* liegt in mehreren Sprachen (ostj., tšer., lp., wotj. *š-*, md. *ś-*) Assimilation des anlautenden *s-* an das inlautende **ś-* vor (beachte die Parallelförmigkeiten im Wotj. und Md.)“ (Steinitz 1952: 28, 1964: 130). Also hat schon Steinitz den Grund der ostjaki-schen Erscheinung entdeckt, Collinder – vielleicht unabhängig von Steinitz – bemerkte im Zusammenhang mit der Entsprechung von ung. *asz-ik* 'trocknen' ~ wog. *tāš-* id. ~ ostj. *sos-* id.: „os *s-* by assimilation“ (Collinder 1960: 96),⁸ demnach haben Vértes (1970: 319) und Honti (1983: 115–117) dies nur erneut entdeckt...⁹ Im Mordwinischen und Wotjakischen handelt es sich jedoch nur um gelegentliche Assimilation zwischen Sibilanten, nicht um die k o n s e q u e n t e Metamorphose eines Konsonanten u n t e r p h o n e t i s c h e n B e d i n g u n g e n wie im Ostjakischen!

Im Ostjakischen findet sich in Wörtern, die Ug **ð-* vertreten, in Anlaut-stellung statt des üblichen *ʌ, l, j, t, Ø* bei mehreren Gelegenheiten *s-* (s. die

⁶ S. Anderson 1893: 12ab.

⁷ Dieses lappische Wort hierzu zu rechnen, ist selbstverständlich falsch!

⁸ Collinder erwähnt dies nicht an der glücklichsten Stelle, im Zusammenhang des Inaut-**ś*, unter **ś* der ostjakischen Entsprechung von ung. *asz-ik*, die Regel nicht erörternd und fast versteckt, nur in Klammern, in den übrigen hierzu gehörenden Fällen (i. a. W. 60, 96–97) weist er auch nicht auf diese Erklärung hin.

⁹ Vgl. noch „... im Sonderleben des Ostjakischen *ð > s*, wenn in der folgenden Silbe *s* (< finnougri-sch **ś*) stand (Hartmut Katz ist darüber der gleichen Meinung; mündliche Mitteilung“ (Honti 1972: 24).

Beispiele weiter unten; vgl. noch Collinder 1960: 96). Die dieses belegenden Angaben bemühte ich mich schon vor Jahrzehnten zusammenzustellen (Honti 1972: 22) und ergänze die damalige Liste jetzt nur mit weiteren:

- ostj. V *sǎwǎs*, Trj *sǎpǎs*, Irt *supǎs*, Kaz *sopǎs*, O *sopǎs* 'Netznadel' (DEWOS 1358) ~ wog. K *tōs* 'fatú hálókötéshez; Holznadel zum Netzstricken' (M-WWb 663a), TJ *tās*, KU *tò's*, P *tǎs* (~ *tǎst* pl.) 'Netznadel' (K-WWb 946ab)¹⁰ < OUG **ǰōpǎs* (Honti 1982: 138, 1999: 131) < < FU **sapǎs* 'Netznadel; Spule, Weberspule' (UEW 1: 432),
- ostj. V *sort*, DN *surt*, O *sorǎs* ~ wog. KU *tōrǎs*, So *tōrǎs* < OUG **ǰōrǎs* (Honti 1982: 140, 1999: 131) ~ ung. *arasz* < < FU **sorǎs* ~ **sorǎs-ǎs* 'Spanne'¹¹ (UEW 1: 448),
- ostj. V *sos-*, DN *sǎs-*, Kaz. *sōs-*, O *sǎs-*, aber: wog. TJ *tǎš-*, KU P *tōš-*, Szo *tōs-* < OUG **ǰōs-* ~ **ǰǎsǎ-* (Honti 1982: 140, 1999: 131) ~ ung. *asz-ik* < < UG **ǰasǎ-* 'dorren, trocknen' (UEW 2: 844),
- ostj. V *sōγǎs*, Trj *sǎγǎs*, Irt Kaz O *sewǎs* 'Hinterteil, Hintersteven des Bootes' (DEWOS 1324) ~ wog. TJ *tās: kǎpt.* 'Hintersteven des Bootes', TJ *tǎs*, TČ *l'ǎs* 'Heck, hinterer Bootssteven' (K-WWb 946b) < OUG **ǰōγǎs* (Honti 1982: 136, 1999: 131),
- ostj. V *sōγǎs*, DN *sēwǎs*, Kaz *sūs*, O *sus* ~ wog. TJ *tūks*, KU *tǎγs*, P *tǎks*, So *taks* < OUG **ǰūγǎs* (Honti 1982: 140, 1999: 131) ~ ung. *ősz* < < FU **sikše* (**sükše*) 'Herbst' (UEW 1: 443).

Der kombinatorische assimilatorische Wandel **ǰ > s* muss noch im Früh-urostjakischen stattgefunden haben.

3.2. Auch in zwei wogulischen Wörtern erscheint *s-*, obwohl *t-* zu erwarten wäre. Im Sonderleben des Wogulischen veränderte sich in Anlautstellung **ǰ > s*, wenn die Vokale des Wortes palatal waren und an der Grenze der ersten Silbe *j* oder ein palatalisierter Konsonant stand (Honti 1972: 24). In den wogulischen Entsprechungen von ung. dial. *ev, év* 'Eiter' findet sich Anlaut-

¹⁰ Die aus dem UEW zitierten wogulischen Angaben ergänze und/oder ersetze ich hier durch Angaben aus Kannistos zuverlässigem Wörterbuch (K-WWb).

¹¹ Vgl. aber: „Auf Grund der Ableitung auf **ǎs* im Tscher., Ostj. (Obdorsk), Wog. und Ung. kann vorausgesetzt werden, daß das Grundwort **sorǎs-ǎs* früher auch in anderen Dialekten der ostj. Sprache vorhanden war, später aber durch V *sort* usw., das das Ableitungssuffix *t* enthält, verdrängt wurde“ (UEW 1: 448); die auf das Fehlen des ostjakischen Wortes mit *t*-Anlaut gegebene Erklärung ist jedoch völlig falsch aufgrund der logischen Erklärung von Steinitz! Das Auslaut-*t* einzelner ostjakischer Wörter ist wohl dissimilatorischen Änderung zu verdanken: urostj. **sorǎs > V sort*, DN *surt* ~ O *sorǎs* (denselben Wandel zeigt wog. **sāt* 'sieben; Woche'!).

s: TJ *sāj*, KU *sāj*, P *sgj*, So *saj* 'Eiter', dagegen in den ostjakischen Entsprechungen *t*-, *l*- usw.: V *lāj*, Vj *jāj*, *āj*, DN *těj* 'Eiter', O *lij*- 'eitern'. Nach MSzFE (1: 165) ist die *B e w a h r t h e i t* von *s* mit der palatalisierenden Wirkung von *j* zu erklären. Wenn das wahr wäre, müsste wohl auch in den wogulischen Entsprechungen von ung. *ujj* 'Ärmel' *s*- stehen, jedoch findet sich *t*:- TJ *tējət*, VNK *tēt* (Plur. *tajtət*), SV *tēt*, P *tajt*, So *tājət* < U **soja* 'Arm → Ärmel' (UEW 1: 445). Die wogulischen Entsprechungen von ung. *hét* 'sieben' haben ebenfalls Anlaut-*s*: TJ *sāt*, KU *sāt*, P *sōt*, So *sāt*, wogegen im Ostjakischen *t*-, *l*- usw. steht: V *lāwət*, Vj *jāwət*, DN *tāpət*, O *lāpət* < Ug **θāptə* 'sieben' (UEW 3: 844). Nach MSzFE (2: 284): „Im Urwogulischen palatalisierte sich das ursprüngliche **s*- auf Wirkung des darauffolgenden palatalen Vokals, depalatalisierte sich dann zusammen mit den Fortsetzungen von fgr. **ś*-: **s*- > **ś*- > **s*-“. Wenn das wahr wäre, könnte man annehmen, dass sich auch in den wogulischen Entsprechungen von ung. *ősz* 'Herbst' *s*- befindet, diese aber beginnen mit *t*: TJ *tüks*, KU *tāxs*, P *tāks*, So *taks* (über diese Frage s. Honti 1972: 23). Die Erklärung für die überraschende Vertretung des Anlaut-*s* dieser beiden Wörter:

Beim Wort 'Eiter' kann die Vermeidung der Homonymie mit dem Wort 'Schöpflöffel' den vereinzelt Wandel **θ* > **s* verursacht haben, vgl. OUG **θāj*/**θēj*/**θāj* > urwog. **sāj* > wog. T *sāj*, KU *sāj*, P *sāj*, So *saj* 'Eiter' (K-WWb 714a); OUG **θēj*/**θāj* > urwog. **tāj* > KM *tāj*, P *tāj*, So *taj* 'Schöpflöffel' (K-WWb 876b; vgl. Honti 1982: 134, 1986: 262, 1999: 131–132).

Vom wog. TJ TČ *sāt* usw. 'sieben; Woche' hätte im Urwogulischen statt **sāt* das Wort die zu erwartende, reguläre Lautform **tāt* aufweisen müssen. Dass dennoch nicht die Fortsetzungen eines solchen in den heutigen wogulischen Dialekten zu sehen sind, kann ich nur mit – individueller – Dissimilierungsbestrebung erklären: **θāt* [> **tāt*] > **sāt* (vgl. Anm. 11).

3.3. Das Zustandekommen der Entwicklung von „U/FU **š* × **s* > Ug **s* > **θ* > ung. *sz*“ hat Steinitz teilweise falsch beurteilt, seiner Meinung nach: „**š* und **s* > urugr. **θ* > ung. 1. \emptyset im Anlaut und nach Konsonanten; 2. *s* intervokalisches“ (Steinitz 1952: 30, 1980: 132). Die 2. Entwicklung wäre für mein Thema interessant, aber Steinitz sagt nicht mehr über sie, die betreffende Anmerkung enthält nichts darüber, obwohl man sehr gern auch ein Beispiel sehen würde, doch offensichtlich dachte er an ung. *fészék* 'Nest', die von ihm mitgeteilte phonetische Umgebung hat jedoch nichts mit dem eingetretenen Lautwandel zu tun.

Rédei hat unter anderem seinen auch im MSzFE veröffentlichten Standpunkt in einer lautgeschichtlichen Studie formuliert: „Il faut se garder de po-

ser une évolution proto-ougrienne *-s- > hongrois -sz- sur la foi du mot *fészék* 'nid'. Nous sommes, en effet, en présence d'un changement *-s- > *-ś- > hongr. -sz- survenu sous l'effet de l'entourage vocalique palatal, dans un dialecte du proto-ougrien" (Rédei 1972: 233, Anm.).

Von Rédeis Erklärung zu *fészék* stellte sich inzwischen heraus, dass sie grundlos ist und phonetisch anders, aber völlig authentisch erklärt werden kann: „Zur Zeit der Auflösung der ugrischen Grundsprache lautete 'Nest, Vogelnest' infolge des Wandels *s > *ð etwa *peðɜ, das sich im Urungarischen durch anlautendes *p > f zu *feðɜ entwickelte. Und bei dieser Entwicklungsphase sind wir zu dem Schlüssel des Rätsels des Sibilanten in ung. *fészék* gelangt: ð → s/fV __, welcher Lautwandel eigentlich als eine Art partielle Assimilation der stridency nach aufzufassen ist (ð ist [-strident], s und f sind dagegen [+strident]) und so ist eine ungarische Form *fesɜ zustande gekommen, deren s wegen eines stellungsbedingten Wandels als vollkommen regelmäßig anzusehen ist und aus der die gegenwärtige Form *fészék* durch Anknüpfung des Ableitungssuffixes k (< *kkɜ)¹² an den Stamm und durch die Dehnung des Vokals in erster Silbe erzeugt ist" (Honti 1983: 115; vgl. noch UEW 1: 375). Zu diesem Lautwandel war zum Zeitpunkt des Erscheinens meiner Studie nur diese eine ungarische Angabe bekannt, aber drei analoge motorisch-tajgi-karagassische Etymologien bestätigen die Regularität dieses anscheinend ausnahmsweisen Lautwandels, Etymologien, die allerdings nicht genau solch ein Ergebnis aufweisen (Helimskij 1987/2000). Mit dem im Wort *fészék* als aus der phonetischen Umgebung stammende teilweise Assimilation eingetretenen Wandel FU *-s- > Ug *-ð- > ung. -sz- ist auch noch in den Wörtern *ezüst* 'Silber' und *vész* 'Not' zu rechnen. Über die Vertretungen der grundsprachlichen Sibilanten s. Honti 2017: 40–41.

Das z von *ezüst* 'Silber' entstand durch eine ähnliche Reihe von Wandeln: „ich gehe das Risiko ein, dass es in der finnougriischen Grundsprache auch eine Zusammensetzung mit der Lautform *äsš-waśkɜ und der Bedeutung 'irgendein hellfarbenedes Metall' gegeben hat. Dieses Rekonstrukt kann der einwandfreie Vorgänger der permischen Wörter (syrj. *ez-iś* ~ wotj. *az-veś*, syrj. *oz-iś* ~ wotj. *uz-veś*)¹³ sein, aber das wogulische Wort (*öq̄tβəs*, *a'tβš*, *ātβəs*) würde auch die Form FU *äsš-waśkɜ erlauben, dagegen das ungarische (*ezüst*) nur dieses letztere, mit Berücksichtigung der allgemeinen lautgeschichtlichen Tendenzen. Dennoch halte ich die Form *äsš-waśkɜ für sehr

¹² Da es sich um ein Ereignis in ugrischer Zeit handelt, muss es richtig so sein: *kɜ.

¹³ 'Zinn' bzw. 'Silber'.

wahrscheinlich, vor allem wegen der permischen Angaben. Im Falle dieses Rekonstruktus ist das *z* des ungarischen Wortes ähnlich dem *sz* von *fészék* zu interpretieren: In der uralischen Grundsprache muss der Wandel FU **äsš-wašks* > Ug **äðš-wašks* eingetreten sein, dann hat im Uralischen das *š* des zweiten Gliedes der Zusammensetzung hinsichtlich der Bildungsstelle das **ð* sich teilweise assimiliert: Ug **äðš-wašks* > urung. **äsš-wašs*, und daraus kann sich mit vereinzelter Stimmhaftmachung **-s-* > **-z-* die heutige Form des Wortes gebildet haben. Die einzelnen Elemente dieses grundsprachlichen Wortes sind in den Nachfolgersprachen (im Permischen, Wogulischen und Ungarischen) verblasst und haben deshalb möglicherweise auch unerwartete Lautwandel erlitten“ (s. Honti 2017: 94).

Der Artikel Napolskichs über die Wörter 'Silber' und 'Zinn' der permischen Sprachen (Napolskich 2010) ist bedauerlicherweise meiner Aufmerksamkeit entgangen, als ich an meinem 2017 erschienenen Buch gearbeitet habe. Darin lässt er die Möglichkeit aufblitzen, dass das Vorderglied der permischen und ungarischen Angaben auf die Grundform (?FU) **ös* zurückführbar sei (Napolskich 2010: 456–457), ein Wort, dessen Bedeutung 'weiß' gewesen sein kann. FU **ō* ist natürlich Nonsense sowohl aus der Sicht des Permischen wie des Ungarischen,¹⁴ und **ś* braucht Napolskich wegen des ungarischen *sz*, denn U/FU **ś* depalatalisierte sich zu **s* (= ung. *sz*). Die Basis der Idee ist aus semantischer Sicht rational, aber ansonsten können die etymologischen Erörterungen dieses Autors beinahe in jeder Hinsicht vergessen werden (nicht zum ersten Mal, vgl. z. B. Widmer 2002). Das wogulische Wort kann schwerlich von den permischen und dem ungarischen getrennt werden, unzweifelbar ist mit einem Erstsilben-Palatalvokal zu rechnen, der Konsonant war gewiss **s*, aus ihm lässt sich sowohl das permische *z* wie das wogulische *t* erklären; und zum ungarischen *z* s. das im vorigen Absatz Vorgetragene. So kann als Grundform nur FU **äsð* oder **esð* 'weiß, grau' in Frage kommen (vgl. Szinnyei 1897; bezüglich des Erstsilbenvokals vgl. Itkonen 1954: 270, 277, 278, 305, 306; Lytkin 1964: 159, 161).¹⁵ Sowohl im Falle von U/FU **ä* als auch von **e* gibt es ungarische Vertretungen mit *ő*, allerdings weit weniger als die Fortsetzungen von *e* (s. Csúcs et al. 1991: 16, 21). Ich halte es für sehr wahrscheinlich, dass bei der Entstehung des Vokals von ung. *ősz* 'weiß, grau' das Nomen ung. *ősz* 'Herbst' eine Rolle gespielt haben

¹⁴ Mit einem Vokal **ō* kann man in der finnougri-schen Grundsprache überhaupt nicht rechnen!

¹⁵ Auf die hier behandelten permischen Wörter bin ich in den Arbeiten über permische Lautgeschichte weder bei Itkonen (1954) noch bei Lytkin (1964) gestoßen.

kann, da beide Wörter sind, die implicite auf die vergehende Zeit hinweisen. So erweitert sich der rekonstruierte Wortbestand der finnougri-schen Grund-sprache um ein Glied, dessen Fortsetzung ung. *ősz* 'weiß, grau' die ungarischen etymologischen Wörterbücher (TESz 3: 42ab, EWUng 2: 1089a) als Wort unbekannter Herkunft verbucht haben.

3.4. Im Vorgänger von ung. *fészék* geschahen die Lautwandel „Ug **peðš* > frühurung. **peðš* > späturng. **feðš* > ung. *fészë-k*“ (Honti 1983: 113–117, 2013b: 24). Einzelne Kollegen beanstandeten teilweise die (von Steinitz aufgestellte) Hypothese von **ð* in der ugrischen Grundsprache, teilweise waren sie damit nicht einverstanden, dass der Lautwandel Ug **ð* > urung. **h* (> ung. \emptyset) möglich wäre (s. weiter unten).

Irgendwann hat Béla Kálmán auch starke Zweifel am ugrischzeitlichen **ð* formuliert, meiner Meinung nach im Gegensatz zu ihm war das **ð* keineswegs „nicht zum System passend“, ein „vom System abstechender“ Laut, der „bereits die Keime des Verfalls in sich trug“ (Kálmán 1965: 390, 391) und zwar deshalb nicht, weil es im ugrischen Konsonantensystem **t* (< finnougri-sch **t*) und **s* (< finnougri-sch **ś*) gab, bzw. neben **k* ~ **γ*, **p* ~ **w* das **t* ~ **ð* sehr gut passte (s. Honti 1972: 24). Aber auch nach Rédei (1972: 233–234) ist „POu/PFOu **s*, **ś* > proto-ougrien **ð* (> hongrois \emptyset)...“.

Edit Vértes äußerte sich zur von mir vorgetragenen Erklärung. Mit einem längeren Zitat muss ich zwei ihrer Behauptungen kommentieren. In einem Artikel geht Edit Vértes auch auf die phonetische Erklärung von ung. *fészék* ein: „Vom **-s-* in der Rekonstruktion des in allen uralischen Sprachen belegten *fészék* können weder ungarisch *-sz-* noch wogulisch *-t'* abgeleitet werden. Von den vier modernen etymologischen Wörterbüchern geht nur das UEW auf das ungarische Problem ein; seine Begründung, dass *sz* statt zu erwartendem \emptyset der teilweisen assimilierenden Wirkung von *f* zuzueignen ist, kann nicht überzeugen, denn aus FU *s* musste in ugrischer Zeit *ð* entstehen, und warum sollte daraus im Ugrarischen nach dem Abläufen der Entwicklung *p* > *f* – von der wir nicht wissen, ob sie der Umwandlung *ð* > \emptyset voraus-ging oder folgte – sich *sz* assimiliert haben? Die Behauptung kann nicht mit einer Analogie gestützt werden. Statt des zu erwartenden wogulischen *t* gibt es nirgendwo eine Erklärung für den entsprechenden palatalisierten Laut. Das kann kaum dem *i* der ersten Silbe zugesprochen werden, da im Wogulischen die Lautverbindung *-it-* keine Seltenheit ist... vgl. noch *kit* 'zwei', *pit* 'schwarz', *tit* 'Baumstamm, torkolat/Mündung'..., aber s. *t'* in der wogulischen Entsprechung von *víz* 'Wasser'“ (Vértes 1994: 454). Darauf muss ich in drei Punkten reagieren:

1. Die von mir gegebene Erklärung des *sz* von *fészék* rechnet mit dem Wandel $*s > *ð$, und für den Wandel $*ð > *s$ (= *sz*) gab ich einen plausiblen phonetischen Grund an, nämlich den sog. rau (strident) gebildeten Konsonant φ -/*f*-, gegenüber dem nicht rau gebildeten $-ð$ -, das, sich auf Wirkung des Anlautkonsonanten teilweise assimilierend, zum Sibilanten des ebenfalls rau gebildeten $-s$ - (= *-sz-*) wurde. Auch wenn die ungrische Lautgeschichte nur mangelhaft ausgearbeitet ist, wissen wir doch mit voller Sicherheit, dass der Wandel $*s \times *š > *s > *ð$ und der mit ihm fast synchrone Wandel $*ś > *s$ ugrischzeitliche lautgeschichtliche Erscheinungen waren, dagegen $*ð > *h > \emptyset$ und $*p- > *φ- > f-$ urungarischzeitliche. Das Wesentliche ist, dass $*φ$ -/*f*- und $*ð$ gleichzeitig am Beginn des Urungarischen existierten, also die Voraussetzung der teilweisen Assimilation vorhanden war, und bekanntlicherweise kommt es, wenn die Voraussetzung eines Wandels besteht, zum Wandel oder nicht...¹⁶

2. Das wogulische *So pit* 'schwarz' hat enge dialektale Verbreitung, ist offenbar ein Folklorewort spätostjakischer Herkunft (DEWOS 1136, M-WWb 444a, K-WWb 663a).

3. Auch das *t'* der wogulischen Entsprechung von *víz* 'Wasser' erklären MSzFE (3: 696), TESz (3: 1166–1167), UEW (1: 570) und EWUng (2: 1648) nicht, weil es eine triviale Sache ist. Den Wandel $t > t'$ neben *i* belegt die auch von Vértes genannte Tawda-Form des Zahlwortes '2', von der sie den Anzeichen nach nichts wusste: KU P *So kit* 'zwei' ~ TJ *kit'* 'id.', KU P *kitəy*, *So kitiy* ~ TJ *kit'əw* 'beide' (z. B. MSzFE 2: 360); solche (Ver)Änderung anzeigenden Entsprechungen sind im Wogulischen nicht selten, es genügt schon ein Blick in die wogulischen Wörterbücher, damit der/die Zweifelnde sich überzeugen kann. Zudem ist die von Helimskij (1987) zitierte Analogie sehr wohl eine Analogie, wenn auch nicht aus dem Ungarischen (s. weiter unten)... Natürlich wäre es ungeachtet dessen um der Vollständigkeit willen tatsächlich sinnvoll gewesen, von diesem vereinzelt Lautwandel zu reden, zumindest im MSzFE und UEW, schließlich kann nicht von jedem (auch) die Kenntnis der wogulischen Sprache erwartet werden.

Übrigens hat den Wandel urostjakisch $*ðVsɜ > *sVsɜ$ schon Vértes festgestellt: „Wenn wir statt der finnougri-schen bzw. uralischen Dreiheit $*ś, *s, *š$ die uralische und finnougri-sche Zweiheit $*ð, *s$ (? $*ś$) akzeptieren, dann blei-

¹⁶ Dessen prächtiges Beispiel ist, dass während die Sequenz $\vartheta V(C(V))s$ im Ostjakischen zur Lautreihe $sV(C(V))s$ wurde, im Ungarischen $\emptyset V(C(V))s$ steht, z. B. Ug $*ðsɜsɜ$ 'trocknen' > ostj. *V sása-* ~ *sos-* ~ ung. *asz-ik*, Ug $*ðöyšš$ 'Herbst' > ostj. *V šöyəs* ~ ung. *ősz*.

ben unsere bisher Sibilanten enthaltenden etymologischen Zusammenstellungen unverändert richtig, nur die rekonstruierten Formen müssen wir revidieren. Ausführlicher: Die für die finnisch-permischen, finnisch-wolgaischen Grundsprachen oder die späteren als diese geschaffenen Rekonstruktionen (permisch, wolgaisch, ostseefinnisch, urlappisch usw.) bleiben vollständig unverändert; anstatt *s und *š kommt in die uralische, die finnougri- sche und die uralische Rekonstruktion *ʃ, und eventuell an die Stelle von fgr., uralisch *ś kommt *s. Außer der Unverändertheit der etymologischen Zusammenstellungen können sich die stellenweise erforderlichen Erklärungen modifizieren: z. B. *aszik*, das nicht aus der uralischen Grundform *sššš- ableitbar ist (wo ś auf keinen Fall als uralischzeitlich rekonstruiert werden kann, sondern nur als finnougri- sch), sondern aus uralisch *ʃššš-; und ostjakisches -s- im Anlaut ist statt den lautregelmäßig zu erwartenden l-, λ-, t-, j- darauf zurückzuführen, dass sich auf assimilierende Wirkung des *-s- im Inlaut aus *ʃ, abweichend vom Üblichen, das sibilante Element im Urostjakischen bewahrt hat und so die weitere Entwicklung mit der der Fortsetzungen des *s zusammenfiel. Ähnlicherweise kann somit der Vorgänger von *ošz* und seinen finnougri- schen Entsprechungen nicht *šikeše (CompGrUr. 414)¹⁷ gewesen sein, sondern vielleicht *ʃššš oder noch eher *ʃššš, wo das ostjakische -s- im Anlaut wie beim vorangehenden zu erklären ist, die eventuell mögliche Erklärung von mordwinisch s ~ ś s. oben auf S. 316–8” (Vértes 1970: 319). Das stimmt genau mit dem auch von mir vorgeschlagenen Wandel *ʃ- > s- des im Urostjakischen vor dem an der Grenze von erster und zweiter Silbe stehenden s überein (Honti 1983: 115–117), der wesentliche Unterschied zwischen unseren beiden Auffassungen liegt darin, dass Vértes, wie aus dem Zitat eindeutig hervorgeht, statt *s, *ś und *š der uralisch–finnougri- schen Grundsprachen „uralische und finnougri- sche *ʃ, *s (?ś) Doppelheit” voraussetzte, wo *ʃ statt *s und *š stehen würde, während die Stelle des traditionellen *ś bei ihr *s einnehmen würde, aber woher das in Klammern stehende „?ś” kommt, wird nicht klar. Ebenso wenig gab sie eine rationale Erklärung (auf den von Vértes angegebenen Seiten 316–318 ihrer Studie), wie die erheblich vielen Lexeme uralischer und finnougri- scher Zeit interpretiert werden sollen, in denen die Fachleute von Anfang an mit *ś rechnen. Dazu gehören z. B. U *paśz (*paškz) ’Loch, Öffnung, Spalt, Riß’ (UEW 1: 357), FU *keśz- ’reißen’ (UEW 1: 151) und das gerade von ihr auch erwähnte FU *sikše (*šikše) ’Herbst’ (UEW 1: 443; s. Honti 2017: 172–173).

¹⁷ Collinder 1960: 414.

Katz (1973: 283) verneinte, dass der angenommene Lautwandel habe eintreten können, weil seiner Ansicht nach: „ein *ð > *h (> ∅ im Ungarischen) unwahrscheinlich ist“ (s. Honti 1979a: 203; ebenso Honti 1979b: 7).

Den in der uralischen Grundsprache vor sich gegangenen Wandel der U/FU grundsprachlichen Sibilanten (*s, *š, *ś) hat Róna-Tas auf ganz radikale Weise zurückgewiesen: „PUgr /s/ disappeared through EAH /h/ to /θ/¹⁸: PUgr *sāppə > EAH *hāpə > H *epe* 'bile', but PUgr /ś/ changed to /s/ in EAH after the change of PUgr /s/ to /h/“ (RTA 2011b: 1095). „In word-initial position PFUgr /s/ was preserved in PUgr, becoming voiceless interdental /θ/ in POUgr, and disappearing in H in 29 cases (21 PFUgr + 8 PUgr). For general phonological reasons I have to suppose that PUgr had /s/ and not /θ/. /s/ changes frequently to /h/, while this is not the case with /θ/.

PFUgr /s/ > PUgr /s/

PFUgr *sārə > PUgr *sārə (> POUgr *θērə > PVog *tār, POsty *ʌer) > EAH *hārə > H *ér* 'vein, artery“ (RTA 2011b: 1027, s. noch 1015; s. noch Honti 2017: 169).

Róna-Tas erklärte die Lautform von *fészék* folgendermaßen: „PUgr had /s/ in intervocalic position, which was preserved only under special conditions: PFUgr *pesä > PUgr *pesə > EAH *φesə > H *fészék* 'nest' under the influence of the spirant /φ/“ (RTA 2011b: 1095), hier allerdings sieht die faktische Reihe des Wandels so aus, wie ich auch früher schon vorgetragen hatte: U *pesä > Ug *pedš > ung. *φedš > *φesš > *fesš > *fészé-k* (vgl. Honti 1983: 113–117, 2013b: 23–24, 2017: 169).

Die Erklärung von Róna-Tas kann ich sogar mit drei Argumenten zurückweisen:

1. Die zwei ersten Abschnitte der Modifizierung der Sibilanten der uralischen Grundsprache (*s × *š > *s > *ð und *ś > *s) scheinen mit vollster Sicherheit ein einheitlicher uralzeitlicher Wandel zu sein, den wir im Gegensatz zur Meinung von Helimskij (1982: 119, 123–125) und Salminen (2002: 49) nicht als mit dem ähnlichen ursamojedischen Wandel eine in Raum und Zeit gemeinsamene, zusammenhängende lautgeschichtliche Entwicklung interpretieren können (vgl. Honti 2014a: 220–221).

2. Neben dem Wandel U/FU *s > Ug *ð > OUG *ð (> wog. *t ~ ostj. *ʌ) ~ frühurung *ð > späturng. *h (> ung. ∅) hatte nach Róna-Tas die Sequenz

¹⁸ θ

urung. **pVs* als Ausnahme den Sibilanten beibehalten, wenn als spezielle Voraussetzung diese Lautsequenz verständlich war, aber für diesen (von Róna-Tas vorgestellten Wandel) gibt es keine phonetische Motivation.

3. Auch *ezüst* 'Silber' belegt zweifellos meine Erklärung (s. Honti 2017: 169); über *ezüst* s. noch weiter oben (3.3.) und unten in diesem Punkt.

Tatsächlich ist „*s > h*“ ein häufiger Wandel, und „*ð > h*“ ist es nicht. Auch Serebrennikov (1974: 93), der die häufigsten Wandel, „Frequentalien“ vieler Sprachen registrierte, konnte nur einen Fall nennen, eben das hypothetische „Ug **ð > urung. h > ung. Ø*“. Wir müssen akzeptieren, dass es sich um einen sehr seltenen Wandel handelt, aber im Südlappischen, in einzelnen finnischen Dialekten, im Persischen und sonstigen südwestiranischen Sprachen ist er gewiss eingetreten (s. weiter unten).

Auch das Lappische belegt die Möglichkeit des Wandels „*ð > h*“, denn dort findet sich in den alten skandinavischen Lehnwörtern statt *p*¹⁹ *h*. „... the initial *d*- or *t*- versus *h*- in words such as Kola *tam'bâ*, Skolt Lapp – Arjeplog *dab'bâ*, etc. Arvidsjaur *hab'bâ* ... 'the marrow-bone above the reindeer's knee (radius and ulna)' ... (Finnish *tymä*).²⁰ In Southern Lapp it has probably passed to *h*- through a voiceless dental spirant, cf. *huwrə*- 'thunder' ... < ON *þór(r)*, whereas in the northern and eastern dialects, as also in Finnish, the spirant has coincided with the original dental stop“ (Bergsland 1967: 43, vgl. noch Collinder 1960: 61–62). „In the 14th century *p* became Norwegian *t*-, and no doubt Southern Lapp *h*-...“ (Bergsland 1962: 39).

Der Wandel finnisch dialektal „*ðð ~ ð > östlich ht ~ t (ðð ~ ð > westlich tt ~ t)*“ (Rapola 1966: 190 ff.) zeigt, dass der Wandel „*ð > h*“ im Finnischen, wenn auch nur beschränkt, dennoch belegt ist! Im Wesentlichen wird dies dadurch bestärkt, dass im frühen Urfinnischen der Schlusslaut der schwachstufigen Variante der Lautverbindung **tr* im westlichen Dialektgebiet die Vertretung *h* hat, im Osten dagegen *tr* erhalten bleibt; also **tr > *ðr/*ðr >*

¹⁹ ð

²⁰ SSA (3: 346ab) bezog in die Familie fi. *tymä* mit Fragezeichen ostj. *V ejäm* usw., wog. So *eläm* usw., ung. *enyv* 'Leim' (so UEW 2: 835) mit ein. Diese Übereinstimmung ist unter den maßgeblichen Quellen zuletzt bei Bárczi (1941: 65a) zu sehen, FUV¹, FUV² und SKES (5: 1452ab) haben sie gar nicht erwähnt, und UEW lehnte sie wegen der abweichenden Anlaute ab, s. U **ðimä* (**ðümä*) 'Leim' (UEW 1: 66), Ug **äðz-mz* (**äðmz*) 'Leim' (UEW 2: 835). Die Erklärung von SSA: „Das wogulische, das ostjaische und das ungarische Wort gehören zusammen und gehen auf die Form **äðmz* oder **iðmz* zurück; sie gehören in dem Fall hierzu, wenn im Anlaut eine Metathese geschah“ (SSA 3: 346ab); dies erscheint eine sehr reale Hypothese zu sein, diese Erklärung kann also akzeptiert werden.

westlich *hr* ~ östlich *tr* (Rapola 1965: 138, 1966: 216–218), z. B. *kehrä* ~ *keträ* 'Spindel, Scheibe' (SKES 1: 176b, SSA 1: 336b), *ohra* ~ *otra* 'Gerste' (SKES 2: 420a, SSA 2: 259b, s. noch Honti 2017: 174).

In den iranischen Sprachen ist ebenfalls bei mehreren Gelegenheiten der Wandel „*ð* > *h*“ belegt (s. Oranskij 1979: 99–101).

Ähnlich war das Schicksal des ehemaligen **ð* (d. h. des stimmhaften Pendants des *ð*) im Südestnischen, wo dieser Konsonant unter gewissen Bedingungen zu *h* und *hh* geworden ist (Nigol 1975).

Aus allem folgt, dass der Wandel „Ug. **ð* > urung. **h* > ung. *∅*“ nicht verworfen werden kann, ja sogar als sicher zu betrachten ist, also mit Ug **ð* gerechnet werden muss, und dessen Fortsetzung offensichtlich über die Zwischenstufe **h* im Ungarischen *∅* wurde. Zu diesem ugrischzeitlichen Lautwandel s. noch Honti 1979: 7, 1999: 124–134, 2017: 173.

Für ung. *ezüst* halte ich also als finnougri-schen Grundsprachenvorgänger die Form **äsš-waškø* für sehr wahrscheinlich. In der ugrischen Grundsprache muss der Wandel FU **äsš-waškø* > Ug **äðš-waškø* stattgefunden haben, später im Urungarischen hat *s* des zweiten Gliedes der Zusammensetzung in Bezug auf die Bildungsstelle sich *ð* teilweise assimiliert, also: Ug **äðš-waškø* > urung. **äsš-waškø*, und daraus konnte sich die heutige Lautform *ezüst* unseres Wortes entwickelt haben (s. Honti 2017: 169).

Brühwarm habe ich entdeckt, dass es noch ein drittes Wort gibt, das den Wandel des vermutlich nicht rauen Reibelautes **ð* in der Nähe eines rauen Reibelautes zum ebenfalls rauen Reibelaut belegt. Das wiederum ist die ungarische Wortfamilie *veszik* 'umkommen, sich verlieren', *vész* 'Not, Unglück', *veszekszik* 'zanken', *veszély* 'Gefahr', als deren fraglichen Verwandten die Fachliteratur wotj. *vez-* 'sich entfernen, sich aus dem Staube machen' in Evidenz hält und welches ungarisch–wotjakische Wortpaar aus der Grundform FU **wäsɜ-* 'verschwinden, verlorengehen' abzuleiten ist (UEW 1: 566). Diese Etymologie stammt von Berczki, der nur festgestellt hat, dass „... es auch aus semantischer Sicht keine Schwierigkeit für die Zusammengehörigkeit des ungarischen und wotjakischen Verbs gibt“ (Berczki 1964: 385). Die phonetische Entsprechung schien jedoch im Licht der damaligen phonetischen Kenntnisse regelwidrig zu sein, worauf unser erstes modernes etymologisches Wörterbuch aufmerksam machte und zu erklären versuchte: „Die Übereinstimmung kann nur dann angenommen werden, wenn ungarisch *-sz-* – als Ergebnis der durch Wirkung des darauffolgenden Palatalvokals eingetretenen Palatalisierung – als letzte Station der Entwicklungsreihe fgr. **-s-* ugrisch (dialektal) oder frühurung. **-ś-* > urung. **-sz-* betrachtet werden kann. Eine ebensolche Entwicklungsreihe setzen wir in unserem Wort *fészek*

voraus...” (MSzFE 3: 688). Ähnlich hat auch das TESz (3: 1126b) diese Etymologie beurteilt. Das EWUng (1626a–1628b) hat dagegen die Übereinstimmung im Wesentlichen zurückgewiesen. Das UEW (1: 566) ist ähnlicher Meinung wie MSzFE, ja beruft sich bezüglich des Schicksals des ungarischen Sibilanten auf ung. *fészék* und verweist den Leser zu U **pesä* ’Nest’ (UEW 1: 375) auf recht inkonsequente Weise, denn dort steht bereits die von mir mitgeteilte Lösung. Diese drei ungarischen Wörter (*ezüst*, *fészék*, *vész*) belegen nicht nur eindeutig die von mir vorausgesetzte raue Lautung, sondern konnten auch **ð* bezüglich der Stimmhaftigkeit zum den Lautwandel verursachenden rauhen Konsonanten ausrichten, also einerseits: (**pVs* > **φVð*²¹ > **φVs* > **fVs* (*fészék*), andererseits: **wVð* > **wVs* > **vVz* (*ezüst*, **vezö* > **veszö* > *vész*). Im Falle von *vész* ’Not’ musste ursprünglich demnach **vezö* der Vorgänger gewesen sein, aber offensichtlich kam zur Vermeidung der Homonymität mit dem Verb *vez-et* ’führen’ (< FU **wetä-* ’führen, leiten, ziehen’, UEW 1: 569–570) die Form **veszö* zustande (s. Honti 2017: 169–170).

Als ich die Erklärung des *sz* von *fészék* formulierte, musste ich mit Bedauern feststellen, dass für den Wandel „Ug **ð* > ung. *sz*” nur diese eine Angabe existiert. Auf diese (damalige) Tatsache wies auch Helimskij (1987: 58) hin, ebenso Kotliarov (2009: 233) und Róna-Tas (2011b: 1027). Da wir nun schon in drei ungarischen Wörtern damit rechnen müssen, fällt dieses statistische Argument weg.

Helimskij (1987: 58–59) hat in seinem Kommentar zur von mir für *sz* von *fészék* gegebenen Erklärung **φVð* > **φVs* (Honti 1983: 115–117) als Parallele mitgeteilt, dass in drei motorisch–taigisch–karagassischen Wörtern statt des zu erwartenden Wandels **pVs* > **hVs* der Wandel **pVs* > **bVs* geschehen sei. Diese und andere Beispiele mit Inlautkonsonant (Helimskij 1987: 58) vergleichend, habe ich den Verdacht, dass in dieser südsamojedischen Gruppe auf dissimilierende Wirkung des stimmlosen *-s-* die Stimmhaftwerdung *p-* > *b-* in der Lautverbindung **pVs* stattfand. Wegen des sehr spärlichen sprachlichen Materials gelang es mir nicht, zu kontrollieren, ob sich dasselbe auch bei den Sequenzen **kVs* und **tVs* verwirklicht hat (s. Honti 2017: 171).

Ähnlich könnte auf den ersten Blick das Verhältnis von ung. *fal* ’Wand’ ~ fi. *pato* ’Damm’ (< FU **pað3*; UEW 1: 347) erscheinen, da dessen Inlautkonsonant zu Zeiten der finnougri-schen Grundsprache der traditionellen Rekonstruktion nach **ð* (der stimmhafte Pendant von **ð*) war (Honti 1983: 118), in dessen Fortsetzung könnte im Laufe seiner Geschichte jedoch nicht

²¹ Zum Lautwandel **p-* > **φ-* > **f-* vgl. Honti 2013b: 4, Anm. 3.

die Sequenz *urung*. **paδz* entstanden sein, da (1) dem Lautwandel U/FU **p* > *urung*. **φ*- der angebliche Wandel „U/FU **δ* > Ug **l*“ vorangegangen wäre, vgl. der traditionellen Auffassung gemäß: „FU **paδz* (UEW 1: 347) > Ug **palz*“; (2) bemühte ich mich zu beweisen, dass in der uralischen oder finnougri-schen Grundsprache kein **δ* (und **δ*) stehen konnte, sondern statt dessen **Λ* (und **Λ*), und demnach der Vorgänger in finnougri-scher Zeit von ung. *fal* 'Wand' **paΛz* war.

3.5. Es gibt wogulische Wörter, in denen anlautendes U/FU **ś*- die Fortsetzungen *s*- und *š*- hat. Sammallahti meinte dazu: „... there was a tendency to alveolarize **s* (from PFU **ś*] to **š* except in words with palatalized consonants (PFU **šilmä* 'eye' > PUg **šimä* > PV **šäm*, cf. PU **šüd'i* 'charcoal' > PUg **šüd'i* > PV *sül'i*). This tendency has been independently noticed by Honti (forthcoming)²² (Sammallahti 1988: 511), vgl. noch FU „**šüksi* > **θüksi* > *ősz*“ (Sammallahti 1988: 517, 518), was auch richtig ist, abgesehen von dem offensichtlichen Fehler, dass Sammallahti die FU Grundform an beiden letzteren Stellen in der Form **šüksi* angab statt des richtige(re)n **süksi*.²³

Im UEW sammelte ich Material, um zu entscheiden, wann für den Konsonanten „U/FU **ś*- > Ug **s*-“ im Wogulischen *s* die Fortsetzung ist und wann *š*. Insgesamt fand ich neun Wortartikel, in denen grundsprachliches **ś*- im Anlaut stand; sie zeigen, dass dessen Vertretung wog. *s*- ist, wenn im Inlaut **j* oder ein palatalisierter Konsonant stand:

KU P *sōjam*, So *sōjam* 'Bach' (K-WWb 721a) (< wog. **sājəm* ~ ostj. **sajəm*, Honti 1982: 182, 1999: 127) < FU **śajmz* 'Vertiefung' (UEW 1: 457),

TJ *sēlt'*, KU *sālt*, P *sēlt'*, So *sālt* 'Lindenbast' (K-WWb 748a) (~ ung. *száldok* 'Linde') < ?FU, Ug **śal'z* 'Bast, Baumrinde' (UEW 1: 462),

KU P *siw(ə)s*, So *siγəs* 'Möwe' (K-WWb 710a) (< wog. **siγəs* ~ ostj. **siγəs*, Honti 1982: 183, 1999: 127) < FU **śäkće* 'eine Art Raubvogel' (UEW 1: 469),

TJ *sül̄t* 'Kohle', KU *sül̄əńś-* 'erhitzt werden', So *sūlit-* 'erhitzen' (K-WWb 746a) (< wog. **sül̄t* ~ ostj. **sōj*, Honti 1982: 181, 1999: 127; ~ fi. *sysi*) < U **śiδz* (**śüδz*) 'Holzkohle' (UEW 1: 477),

²² Honti 1986.

²³ **süksi* = **sikše* (**sükše*) 'Herbst' (UEW 1: 443).

TJ *sül'k-*, KU *säl'γ-*, P *säll'*, So *sal'γ-* 'spucken' (K-WWb 746b) (< wog. **sül'γ-* ~ ostj. **söjəγ-*, Honti 1982: 181, 1999: 127; ~ fi. *sylke-*) < FU **sil'ke-* (**sül'ke-*) 'spucken' (UEW 1: 479),

TJ *sēl'*, KU *sāl'*, P *sēl'*, So *sāl'* 'Entenart' (K-WWb 743ab) (< wog. **sīl'* ~ ostj. **saj*, Honti 1982: 181, 1999: 127; fi. *sotka*) < FU **śoδka* 'Entenart' (UEW 1: 482); zum Konsonantismus im Inlaut vgl. FU **śuδ'a* 'Reif, Rauhrost' (UEW 1: 488) unten,

TJ KU *soj*, P So *suj* 'Stimme' (K-WWb 716a) (< wog. **suj* ~ ostj. **sōj*, Honti 1982: 181, 1999: 127; ~ ung. *zaj*, veralt. *szaj*, fi. *soi-*) < FU **śoje-* 'Ton, Laut, Stimme; tönen, lauten' (UEW 1: 482),

KU KM *sājy-* 'sich drehen' (K-WWb 718b–719a) (< wog. **sājy-* ~ ostj. **sej-*, Honti 1982: 182, 1999: 127; ~ ung. *szé-dül*) < Ug **sejə-* 'sich drehen → schwindeln' (vgl. DEWOS 1297–1298, UEW 2: 889).

Bei den neun scheint nur die folgende Wortfamilie Ausnahme zu sein: wog. TJ KU P *šal'*, So *sol'* 'Reif' (K-WWb 742b) ~ ostj. **soj* (Honti 1982: 181, 1999: 47, 127, 134) ~ lp. *čodde* < FU **śuδ'a* 'Reif, Rauhrost' (UEW 1: 488; vgl. Honti 1982: 181, 1986: 260–262, 1999: 125–132). Ich nehme an, hier muss man mit Dissimilation **śuśa* > **śuśa* und Wandel **ś* > **δ*: **śuδa* im frühen Uralpischen und mit Dissimilation **śuśa* > **suśa* im Urobugrischen rechnen. Auch die Möglichkeit ist nicht auszuschließen, dass drei alternative FU Grundformen existierten: **śuśa*, **suśa*, **śuśa*. Das Lappische spricht übrigens eher für **śuśa*, während das Obugrische eher für **śuśa* (vgl. noch unten).

Aus dem zusammengekommenen etymologischen Material schließe ich, dass nach den Wandeln

1. U/FU **ś* > Ug **s*,
2. U/FU/Ug **s* > Ug **ð* die Stelle des früheren *s* nicht ein als Ergebnis einer allgemeinen Depalatalisierung **ś* > **s* entstandener Sibilant eingenommen hat, sondern
3. ein (a) infolge des Wandels **ś* > **s* entstandener Sibilant vor dem in der Zeit des ugrischen Zusammenlebens positionsgebundenen, als aus dissimilativer Herkunft zu betrachtenden *j* oder einem palatalisierten Konsonanten und in sonstigen Situationen (b) infolge des Wandels **ś* > **š*.

Dieser Depalatalisierungsvorgang begann in der ugrischen Grundsprache, setzte sich aber – nun nicht mehr positionsgebunden – auch nach deren Zerfall fort, aber mit jeweils anderem Ergebnis im (frühen) Urungarischen und in der obugrischen Grundsprache:

4. (U/FU **ś* >) Ug **s* > ung. *s* (= *sz*), selten *š* (= *s*) ~ OUg **s* und **š* > wog. **s* und **š* ~ ostj. **s* (in der phonetischen Umgebung der beiden Fort-

setzungen der obugrischen Grundsprache konnte ich keinerlei Unterschied feststellen, eventuell Zeuge des chronologischen Unterschiedes können OUG *s und *š sein) (vgl. Honti 2016b: 279). Das heißt:

1. U/FU *ś × *š > Ug *s

2. Ug *s > *ð

3.a U/FU *ś → Ug *s / $\left[\begin{array}{c} *j \\ *ć \end{array} \right]$

3.b U/FU *ś → Ug *š

4. (U/FU *ś >) Ug *s > ung. s ~ š ~ OUG *s ~ *š > wog. *s, *š ~ ostj. *s.

Als dessen Ergebnis haben die Stelle der Sibilanten U/FU *ś, *ś, *š in der igrischen Grundsprache Ug *s, *š, *ð eingenommen. In den igrischen Sprachen weisen diese Sibilanten im Anlaut das folgende reguläre, aber nicht einheitliche Entsprechungssystem auf (vgl. Honti 1999: 124–130): 1) Ug *ś > ung. sz ~ OUG *s > wog. s ~ ostj. s, 2) Ug *š > ung. s ~ sz ~ OUG *š > wog. *š > š ~ s ~ ostj. s.

Das Problem des Vorgängers der obugrischen Grundsprache der Lautentsprechung urwog. *š ~ urostj. *s scheint mir also mit der Hypothese igrisch *š > obugrisch *š lösbar zu sein. Dieses *š fiel im Urwogulischen mit dem das frühere *č fortsetzenden *š und im Urostjakischen mit *s zusammen.

Es gibt reichlich Wortfamilien, die die Lautentsprechung „ung. s- (= sz-) ~ wog. s- ~ ostj. s-“ aufweisen z. B.

ung. *szél* 'Rand' ~ wog. KU So *sēl* (K-WWb) (< urwog. *sīl, Honti 1982: 184, 1999: 128) ~ ostj. V O *sil* (< urostj. *sil, Honti 1982: 184, 1999: 128 < Ug *selz 'Rand', vgl. UEW 2: 887).

Die Voraussetzungen der dem Zerfall der igrischen Grundsprache folgenden Phonenspaltung *ś > obugrisch *s und *š kann ich zwar nicht feststellen, aber die obigen acht Etymologien lassen für die Zeit des igrischen Zusammenlebens nur die Hypothese des dissimilativen Lautwandels *ś > *s zu. Die einzige mögliche Ausnahme ist FU *śuđ'a [= *śuła, *suła, *śuła] 'Reif, Rauhrost' (s. oben).

Es gibt zudem igrische Wörter, die eine Entsprechung „ung. sz, s ~ wog. s, š ~ ostj. s“ aufweisen. Sie verdanken ihre Existenz offensichtlich der Wandelreihe „(U/FU *ś >) Ug *s > ung. sz (= s) ~ s (= š) ~ OUG *s ~ *š > wog. *s, *š ~ ostj. *s“:

ung. *száz* 'hundert' ~ wog. TJ *šēt*, KU *šāt*, P *šēt*, So *sāt* (K-WWb 808a) ~ ostj. V *sat*, Trj *sāt*, DN *sot*, Ni Kaz *sot*, O *sat* '100' (< wog. *šytz ~ ostj. *sat [Honti 1982: 186, 1999: 125] < Ug *sata < FU *šata 'hundert', vgl. UEW 1: 467),

TJ *šat* (~ *šāt*), KU *šot*, P *šot* (~ *šōt*), So *sōt* 'Glück' (K-WWb 807a) ~ ostj. Kaz *sot*, O *sot* 'Kraft, Macht' (< wog. *šāt ~ ostj. *sot/*sot; Honti 1982: 186, 1999: 186, DEWOS 1383),

ung. *szőr* 'Haar' ~ *sörény* 'Mähne' ~ wog. TJ *šār*, KU *šār*, P *šār*, LO *sāyr*, So *sāyra* (K-WWb 779b) (< wog. *šār < Ug *sāy3-r3 oder *sākr3 'Haar', vgl. UEW 2: 886),

ung. *szēm* 'Auge' ~ ?*sömör* 'Flechte' ~ wog. TJ KU P *šām*, So *sam* (K-WWb 749a) ~ ostj. V Ni Kaz O *sem* (< wog. *šām ~ ostj. *sem; Honti 1982: 184, 1999: 128 < Ug *sem < *šilmä 'Auge', vgl. TESz 3: 579ab, EWUng 2: 1348ab, UEW 1: 479),

ung. *sző* 'weben' ~ *sővény* 'Hecke' ~ TJ *sāw*, KU *sāy*, LU *sā*, So *say* 'Flechte' (K-WWb 703a) ~ ostj. V *sōy*, DN O *sew* 'Haarflechte' (< wog. *sāy ~ ostj. *sōy; Honti 1982: 182, 1999: 108) < Ug *sey3 < FU *šāne (*šāk3 etc.) 'Haar' (UEW 1: 471),

ung. *segg* 'der Hintere' ~ wog. TJ *sūŋ*, *sāŋ*, KU *sōŋk*, P *sōŋk*, So *sāŋka* 'die Weichen' (K-WWb 766b) (< wog. *sāŋk3 < Ug *sāŋk3 < FU *šāŋk3 'der Hintere, Arsch'; vgl. UEW 1: 472, Honti 1986: 260). Die Lautform des letzteren ungarischen Wortes konnte auch dadurch beeinflusst sein, dass sie die Homonymie mit dem Verb *szeg* 'nähen; schneiden' (< FU *čāŋk3 ~ *šāŋk3 'brechen', UEW 1: 31–32) vermeiden sollte.

Übrigens ist infolge der im Ugrischen vereinzelt eingetretenen Desaffrikatisierung (und Depalatalisierung) die Zahl der Sibilanten enthaltenden Wörter gewachsen. Solche sind z. B.

ung. *szeg* 'nähen; schneiden' ~ wog. TJ *sāŋk*, KU *sōŋχ*, P *saŋk*, LO *sāŋk* 'hacken' (K-WWb 767a) ~ ostj. V *sōŋk*, DN O *seŋk* 'schlagen' (< wog. *sāŋk- ~ ostj. *sōŋk-; Honti 1982: 185, 1999: 110–111) < FU *čāŋk3 ~ *šāŋk3 'brechen' (UEW 1: 31–32),

wog. TJ *sāk*, KU *saχ*, P *sak*, So *sāŋk* 'Hitze' (K-WWb 725b) ~ ostj. Trj DN *čēŋk*, O *sāŋk* 'id.' (< wog. *sāŋk ~ ostj. *čēŋk; Honti 1982: 133, 1999: 124) ~ fi. *henki* 'Atem etc.' < FU *čēŋke 'Dampf, Dunst' od. 'warm, Wärme' (UEW 1: 57),

wog. TJ *koŋć*, KU *χoŋś*, P *kuŋś*, So *χuŋś* 'harnen' (K-WWb 330a) ~ ostj. VVj *kōs*, DN O *χōs* 'id.' (< wog. *kūŋć- ~ ostj. *kōs-; Honti 1982: 153, 1999: 129) ~ ung. *húgy* ~ fi. *kusi* < U *kuŋće ~ *kuće² 'Harn; harnen' (UEW 1: 210).

Diesen Punkt muss ich damit schließen, dass der in ihm behandelte Fragenkreis einer der schwierigsten Punkte der ugrischen Konsonantismus-Geschichte zu sein scheint, woraus auch folgt, dass meine hiesigen Folgerungen in einigen Fragen im Gegensatz zu den Berufungen auf meine früheren Arbeiten stehen. Offensichtlich ist weitere Recherche vonnöten...

Literatur

- Ahlqvist, August 1880: Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Sprachtexte, Wörtersammlung und Grammatik. Forschungen auf dem Gebiete der ural-altaischen Sprachen. Dritter Theil. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- Ahlqvist, August 1894: Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer Grammatik. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 7.
- Anderson, Nikolai 1879: Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen Sprachen und der indogermanischen Sprachen. I. Heinrich Laakmann, Dorpat.
- Anderson, Nikolai 1893: Wandlungen der anlautenden dentalen spirans im ostjakischen. Ein Beitrag zur ugrofinnischen Lautlehre. Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, St.-Petersbourg.
- Bakró-Nagy, Marianne 2001: A hangtani rekonstrukció valószínűsége. In: Oszkó, Beatrix – Sipos, Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely II. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 15–24.
- Bárczi, Géza 1941: Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. = SzófSz.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1976: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1995: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- Bergsland, Knut 1962: The Lapp dialects south of Lappland. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 125: 27–39.
- Bergsland, Knut 1967: Lapp Dialectal Groups and Problems of History. In: Hoff, Ingeborg (ed.), Lapps and Norsemen in Olden Times. Universitets-forlaget, Bergen. 32–53.
- Bereczki, Gábor 1964: Etimológiai megjegyzések. Nyelvtudományi Közlemények 66: 385–388.
- Budenz, József 1873–1881: Magyar–ugor összehasonlító szótár. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = MUSz.
- Budenz, József 1879: Nikolai Anderson: Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen. Nyelvtudományi Közlemények 15: 309–324.
- Castrén, M. Alexander 1858/1969: Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Anton Schiefner. Zweite verbesserte Auflage. Nordische Reisen und Forschungen 6. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg. / Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig.
- Collinder, Björn 1955: Fenno-Ugric Vocabulary. Almqvist & Wiksells, Stockholm. = FUV¹.

- Collinder, Björn 1960: Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Collinder, Björn 1977: Fenno-Ugric Vocabulary. Second Revised Edition. Helmut Buske Verlag, Hamburg. = FUV².
- Csepregi, Márta 2014: Az obi-ugrisztika egyik rejtélye. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 13–23.
- Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit 1991: Statistik der uralischen Lautentsprechungen. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- Donner, Kai 1924: Zu den ältesten berührungen zwischen samojedem und türken. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 40: 1–42.
- Donner, Kai 1933: Uralisches **δ*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 67: 72–75.
- EWUng 2 = Benkő (szerk.) 1995.
- FUV¹ = Collinder 1955.
- FUV² = Collinder 1977.
- Genetz, Arvid 1896: Suomalais-ugrilainen *đ* ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä. *Suomi* 3/13: 3–12.
- Helimskij, E. A. 1982: E. A. Хелимский, Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- Helimskij, E. A. 1987/2000: E. A. Хелимский, Правило Хонти для венг. *fészek* и его аналог в маторско-тайгийско-карагасском языке. *Советское финно-угроведение* 23: 57–60. = In: E. A. Хелимский, Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи. Языки русской культуры, Москва. 218–220.
- Honti, László 1972: Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 74: 3–26.
- Honti, László 1979a: Az ugor nyelvek jellemző vonásai (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez). *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 225–245.
- Honti, László 1979b: Characteristic Features of Ugric Languages (Observations on the Question of Ugric Unity). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29: 1–26.
- Honti, László 1981: Zur Frage nach der Herausbildung der ostostjakischen Mundarten im Lichte der Lautgeschichte. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31: 87–106.
- Honti, László 1982: Geschichte des obugrischen Vokalismus. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti, László 1983: Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33: 113–122.
- Honti, László 1986: A vogul *s* és *š* U/FU alapnyelvi szibiláns előzményei. *Nyelvtudományi Közlemények* 88: 258–263.
- Honti, László 1992: Adalék a magyar *l* ~ finn *t* megfelelésének és alapnyelvi előzményének magyarázatához. In: Deréky, Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy, Marianne – Hajdú, Péter (Hrsg.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 209–213.

- Honti, László 1999: Az obi-ugor konsonantizmus története. JATE, Szeged, 1999.
- Honti, László 2001: Ung. *tó* 'See' ~ fi. *suo* 'Morast', ung. *toll* ~ fi. *sulka* 'Feder' (Ein Beitrag zum Konsonantismus der U/FU Grundsprache). *Linguistica Uralica* 37: 241–244.
- Honti, László 2004/2013a: „The missing link”, avagy rokon-e a magyar *toll* és a finn *sulka*? In: Mészáros, Edit – Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta (szerk.), Mikola-konferencia 2002. SzTE Finnugor Tanszék, Szeged. 75–84. = In: Magyar nyelvtörténeti tanulmányok. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 139–151.
- Honti, László 2012: Hangtörténeti és szemantikai megfelelés az uralisztikai etimológiai kutatásban. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 43–60.
- Honti, László 2013b: Comments on Uralic Phonology. *Acta Linguistica Hungarica*: 60: 1–68.
- Honti, László 2014: Elnöki zárszó – Nyelvtörténet szekció. In: Sudár, Balázs – Szentpéteri, József – Petkes, Zsolt – Lezsák, Gabriella – Zsidai, Zsuzsanna (szerk.), Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest. 219–222.
- Honti, László 2015: Ernst Kausen nyelvcsaládkönyveiről. *Die indogermanischen Sprachen*. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2012. *Die Sprachen der Welt*. Teil I: Europa und Asien. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2013. *Die Sprachen der Welt*. Teil II: Afrika – Indopazifik – Australien – Amerika. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2014. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 480–495.
- Honti, László 2016a: Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 7–75.
- Honti, László 2016b: A Halotti beszéd *isa* szavának kutatástörténete és etimológiája. *Magyar Nyelv* 112: 269–283.
- Honti, László 2017: A magyar és a nyugati őtörök szókészleti kapcsolatairól. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Erkki 1954: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 31: 149–345.
- Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. 1975: Suomen kielen etymologinen sanakirja V. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 5.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) 1992: Suomen sanojen alkuperä 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Janhunen, Juha 1981: Uralilaisen kantakielen sanastosta. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 77: 219–274.
- Kálmán, Béla 1965: A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. *Magyar Nyelv* 61: 385–398.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko – Moisis, Arto 2013: *Wogulisches Wörterbuch*. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von E. V., herausgegeben von A. M. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki. = K-WWb.
- Karjalainen, K. F. 1905: Zur ostjakischen Lautgeschichte. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 23.

- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. 1948: Ostjakisches Wörterbuch I–II. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = KT.
- Katz, Hartmut 1973: Noch einmal zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. *Советское финно-угроведение* 9: 273–290.
- Kazancev, D. E. [Казанцев, Д. Е.] (1990), К вопросу о реконструкции *δ и *δ в финно-угорском праязыке. *Linguistica Uralica* 26: 180–187.
- Keresztes, László 1987: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus. *JATE*, Szeged.
- Kiparsky, Valentin 1966: Etymologie gestern und heute. *Kratylos* 11: 68–78.
- Korhonen, Mikko 1990: Glottogenetik und Sprachgeschichte. In: Keresztes, László – Maticsák, Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 1A. Sessiones plenares*. Debrecen. 159–178.
- Kotliarov, Ivan 2009: Laws of Non-Indo-European Languages. *Studia Etymologica Cra-coviensia* 14: 227–235.
- KT = Karjalainen – Toivonen 1948.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) 1995: Suomen sanojen alkuperä 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- Kulonen, Ulla-Maija (toim.) 2000: Suomen sanojen alkuperä 3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- K-WWb = Kannisto et al. 2013.
- Lakó, György (szerk.) 1967: A magyar szókészlet finnugor elemei. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- Lakó, György (szerk.) 1971: A magyar szókészlet finnugor elemei. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 2.
- Lakó, György (szerk.) 1978: A magyar szókészlet finnugor elemei. III. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- Lytkin, V. I. 1964: В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков. Наука, Москва.
- Merlingen, Weriand 1984: Laterale in altertümlichen Sprachen. In: Gschwantler, Otto – Rédei, Károly – Reichert, Hermann (Hrsg.), *Linguistica et Philologica. Gedenkschrift für Björn Collinder (1894–1984)*. Braumülle, Wien. 331–337.
- Mikola, Tibor 1976: Hangtan és jelentéstan az etimológiában. *Nyelvtudományi Értekezések* 89: 209–212.
- MSzFE 1–3 = Lakó (szerk.) 1967, 1971, 1978.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = M-WWb.
- MUSz = Budenz 1873–1881.
- M-WWb = Munkácsi – Kálmán 1986.
- Napolskich, Vladimir 2010: Über die Herkunft der Benennungen 'Silber' und 'Blei/Zinn' in den permischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32–33: 447–460.
- Nigol, Salme 1975: Über einige Fortsetzer des einstigen Dentalspiranten in dem Südostnischen Dialekt. In: Hallap, Valmen (red.), *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus* 17.–23. VIII 1970. Pars I. Valgus, Tallinn. 298–300.

- Oranskij, I. M. [Оранский, И. М.] 1979: Введение. In: В. С. Расторгуева (отв. ред.), Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. Наука, Москва. 10–128.
- Paasonen, Heikki 1917: Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Franklin, Budapest.
- Paasonen, Heikki 1918: Die finnisch-ugrischen *s*-Laute. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 41.
- Papp, István 1968: Unkarin kielen historia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Papp, István 2014: Magyar nyelvtörténet. http://mnytud.arts.unideb.hu/ukh/papp_ukh.pdf. Debrecen.
- Rapola, Martti 1965: Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1966: Suomen kielen äännehistorian luennot. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rédei, Károly 1972: L'évolution en hongrois des mots à structure proto-ouralienne et finno-ougrienne VC_s/sV et CVC_s/sV . Études Finno-Ougriennes 8: 231–236.
- Rédei, Károly 1980: Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 82: 260–264.
- Rédei, Károly 1988a: Suomen *huuli*-sanán alkuperästä. Virittäjä 92: 177–178.
- Rédei, Károly 1988b: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei, Károly 1988c: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 2.
- Rédei, Károly 1991a: Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 92: 83–111.
- Rédei, Károly 1991b: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band III. Register. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 3.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011a: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 1: Introduction, Lexicon: »A–K«. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2011a. = RTA 2011a.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011b: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 2: »L–Z«. Conclusions, Apparatus. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2011b.
- RTA 2011a = Róna-Tas – Berta 2011a.
- RTA 2011b = Róna-Tas – Berta 2011b.
- Salminen, Tapani 2002: Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies. In: А. Е. Кибрик (ред.), Лингвистический беспредел. Сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой. Издательство Московского университета, Москва. 44–55.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.

- Serebrennikov, B. A. 1974: Б. А. Серебрянников, Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.
- Setälä, E. N. 1896: A finn-ugor δ és $*\delta'$. Nyelvtudományi Közlemények 26: 377–437.
- SKES 1 = Toivonen 1955.
- SKES 2 = Toivonen et al. 1958.
- SKES 5 = Itkonen – Joki 1975.
- SSA 1 = Itkonen – Kulonen (toim.) 1992.
- SSA 2 = Kulonen (toim.) 1992.
- SSA 3 = Kulonen (toim.) 2000.
- Steinitz, Wolfgang 1952/1980: Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. Linguistica 1. Stockholm. 15–39. = In: Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten. Band IV. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 117–141.
- Steinitz, Wolfgang 1964: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. 2., mit einem Anhang und Wortregistern erweiterte Auflage. Akademie-Verlag, Berlin.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Szinnyei, József 1897: *Ezüst*. Nyelvtudományi Közlemények 27: 165.
- SzófSz = Bárczi 1941.
- TESz 3 = Benkő (szerk.) 1976.
- Toivonen, Y. H. 1929: Beiträge zur Geschichte der finnisch-ugrischen /-Laute. Finnisch-Ugrische Forschungen 20: 47–82.
- Toivonen, Y. H. 1955: Suomen kielen etymologinen sanakirja I. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 1.
- Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. 1958: Suomen kielen etymologinen sanakirja II. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 2.
- UEW 1 = Rédei 1988b.
- UEW 2 = Rédei 1988c.
- UEW 3 = Rédei 1991b.
- Verte, L. A. 1979: Л. А. Верте, Латеральные фонемы [l], [ʃ], [ʎ] в казымском диалекте хантыйского языка. In: В. М. Надеяев (отв. ред.), Фонетика сибирских языков (сборник научных трудов). АН СССР, Новосибирск. 14–27.
- Verte, L. A. 1985: Л. А. Верте, Основные характеристики консонантной системы языка казымских ханты. Советское финно-угроведение 21: 38–46.
- Verte, L. A. 1986: Л. А. Верте, Ассимиляция согласных в языке казымских ханты. In: В. М. Надеяев (отв. ред.), Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов. Наука, Новосибирск. 84–88.
- Verte, L. A. 1989: Л. А. Верте, Фонологическая трактовка консонантизма языка казымских ханты. In: Veenker, Wolfgang (Hrsg.), Viertes Internationales Symposium „Uralische Phonologie“ 4.–8. September 1989 in Hamburg. Thesen zu den Vorträgen und Referaten. Societas Uralo-Altaica, Hamburg. 195–199.

- Verte, L. A. 1990: Л. А. Верте, The Kazym-Hanty Noise Consonants. In: Г. В. Федюнёва (отв. ред.), Материалы VI международного конгресса финно-угроведов. Том 2. Наука, Москва. 457–459.
- Vértes, Edit 1970: Rekonstrukció és valószínűségyszámítás. Nyelvtudományi Közlemények 72: 297–322.
- Vértes, Edit 1994: Kikövetkeztetett alapnyelvi szibilánsaink problémáihoz. Magyar Nyelv 90: 453–455.
- Widmer, Paul 2002: Nugae uralo-tocharicae. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 24–25: 172–178.
- Zsirai, Miklós 1937/1994: Finnugor rokonságunk. Magyar Tudományos Akadémia / Trezor Kiadó, Budapest.

*

The question about the foregoers of dental fricatives in the Uralic languages

Statements on etymology and phonological development in the book by András Róna-Tas and Árpád Berta (RTA 2011a, RTA 2011b) encouraged the author to write about certain consonants in the Proto-Uralian / Proto-Finno-Ugric language again in his recent book (Honti 2017), but the main topic of the volume did not make it possible for him to discuss all the important details, and some new answers have been elaborated since then.

This paper focuses on the following consonants: * δ , * δ' , * ϑ , * ϑ' , * λ , * λ' , * s , * \check{s} . The author refutes the presence of the * δ and * δ' sounds in the proto-language, but suggests accepting the early existence of the * λ , * λ' , and * ϑ sounds.

The author endeavours to assess the presented events in the history of sounds by quoting previous opinions from the relevant literature, and summarizes his views published earlier on these issues, adding some further, more recent arguments and proofs. The latter include the following: the author argues that the Proto-Ugrian * ϑ became \emptyset in Hungarian via * h , reciting facts from the history of the sounds in the Lappish, Finnish and Iranian languages; the author also presents in what circumstances the rare sequels of the non-palatal sibilants in present-day Ugrian languages were formed: U/FU * s \times * \check{s} > early Ug * s > late Ug * ϑ > Ostyak s , Vogul s and Hungarian sz , instead of the general and regular Ostyak l , λ , t , j , \emptyset -, Vogul t and Hungarian \emptyset correspondences, on the basis of the available etymological evidence, the author argues that the presence of the * ϑ' sound in the Proto-Uralian / Proto-Finno-Ugric language is not justifiable.

Keywords: Uralic languages, dental fricatives, historical phonetics.

LÁSZLÓ HONTI

Jövevényelemek Kristfrid Ganander orvosi nyelvezetében

JUHOS Meri

Debreceni Egyetem
juhos.meri@arts.unideb.hu

Bevezetés

Kristfrid Ganander (1741–1790) szótárkészítő, népköltészeti gyűjtő volt, aki számos művel járult hozzá a 17. századi finn irodalom fejlődéséhez. Neve leginkább az első finn nagyszótár, a *Nytt Finskt Lexicon* [Új finn lexikon] és a svéd nyelvű mitológiai összefoglaló, a *Mythologia Fennica* kapcsán ismeretes, ám az eredetileg teológusként végzett tudós nem csak a humán tudományok terén alkotott maradandót. Számos népköltészeti gyűjtemény kiadása után 1788-ban megjelent három, orvostudománnyal foglalkozó műve is, amelyekből kettő finn nyelven, egy pedig svédül íródott.

Ganander a nyelvválasztással elsősorban a célközönség igényeinek kívánt megfelelni. A finnül írt könyvek a népi gyógyászattal foglalkoznak. A *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* [Földművelők házipatikája] az emberek, az *Eläinden Tauti-Kirja* [Állatok betegség-könyve] pedig az állatok megbetegedéseit tárgyalja, és az azok megoldására kínált, a gyűjtőutak során összeszedett recepteket tartalmazza. Mindkét könyv célközönsége az egyszerű földművesek voltak, akik a városoktól távol élve nehezen vagy egyáltalán nem juthattak magasabb szintű orvosi ellátáshoz. A harmadik mű, a *Kansan parannuskeinoista Rantsilassa 18:lla vuosisadala* [Népi gyógyító technikák a 18. századi Rantsilában] tudományos kutatómunka, amely elsősorban a svédül beszélő orvosok, kutatók és más műveltebb emberek számára készült. (Ganander életéről és munkásságáról: Gustaffson 1995: 203–219; Häkkinen 1995: 161–180; Heikinheimo 1955: 224; Kotivuori 2005; Palola 2009: 21–28; Pentikäinen 1995a: 133–160.)

Ganander korának orvostudománya

A kor orvostudománya a városokban és azok közelében élő, jobb módú finnországi lakosok számára volt elérhető, de számukra is csak korlátozottan, ugyanis – annak ellenére, hogy az 1640-ben alapított Turku Akadémia lehetőséget biztosított orvosok képzésére – meglepően kevés hivatásos gyógyító volt az országban. Még az 1700-as évek végén is csak egyetlen orvos jutott 50 000 lakosra, s ez az arány a későbbiekben sem mutatott nagy változást: 1800-ban még mindig 40 000 lakos osztozott egyetlen orvoson. A Turku Akadémián évente átlagosan 5-10 orvos végzett. Ilyen arányok mellett a legjobb szándékkal is fizikai lehetetlenség volt megfelelő ellátást biztosítani azoknak az embereknek, akik a városoktól távol éltek (Pesonen 1973: 89–92).

A körülményeket figyelembe véve nem meglepő, hogy a finnlakta területeken a szomszédos országokhoz képest kiugróan magas volt a halandóság. Ennek fő okai az általános szegénység, az alapvető higiénia hiánya és az orvosi ellátástól való elzártság volt. Az elszórtan élő, alapvető oktatásban sem részesülő földművesek körében jellegzetes felfogás volt a „Jumala antaa ja Jumala ottaa” [’Isten adja, Isten elveszi’] elv. A fiatalokban bekövetkezett, betegség okozta halál akkoriban teljesen természetesnek számított. Az a hiedelem sem kedvezett az egészségügynek, miszerint a betegségek csak levegőn át terjednek, érintéssel nem. Ennek köszönhetően számos, az alapvető higiéniai szabályok betartásával megelőzhető járványos betegség pusztított, a legjellemzőbbek a tuberkulózis, a vérhas, a hastífusz, a tüdőgyulladás és a különböző himlőtípusok voltak (Forsius 2005: 81–99; Haarala 1999; Harjula 2007: 16; Ignatius 2000: 508–510).

Bár számos gyakori betegség megelőzhető és kezelhető orvos közreműködése nélkül is, a szegény földművelő réteg ezekhez az ismeretekhez is csak korlátozottan fért hozzá. Általában minden területnek megvolt a maga helyi gyógyítója, aki népi praktikák segítségével próbálta kúrálni a hozzá fordulókat, de az alapanyagok korlátozottan beszerezhető volta és a gyógyszerkészítéshez szükséges eszközök hiánya az ő munkájukat is megnehezítette (Achté 1995: 181–202). Ráadásul az egyes területek gyógyítói nehezen tudtak találkozni és tapasztalatot cserélni. Voltak ugyan egészségügyi praktikákkal foglalkozó kiadványok már ebben az időben is, de azok svéd nyelve miatt elérhetetlenek maradtak a csak finnül tudó, értelmiségi körökből kiszoruló lakosok számára (Sirelius 1921: 569–572).

Némi könnyítést hozhattak a Finnország területén az 1700-as években megjelenő gyógyszertárak, amelyek az otthon nem előállítható vagy más országból importált alapanyagok forrásaivá váltak. A kezdetekben ún. gyógy-

szerboltokként működő patikák terjedésével a népi gyógyítók eszköztárába is egyre több, gyógyszerertárból vásárolható cikk került be (Forsius 1995: 3638).

A fent leírt körülményeket figyelembe véve világossá válik, hogy egy, az egészségügyi ellátás szempontjából kifejezetten hátrányos helyzetben lévő embereknek szánt orvostudományi mű mennyire volt hiánypótló és újszerű ebben az időben. Ganander népköltészeti anyagainak gyűjtése közben a finn-lakta területek nagy részét bejárta, és nagyszámú, addig csak szájhagyomány útján terjedő népi gyógyító praktikát jegyzett le. A kutatásom korpuszát alkotó *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* 101 receptet tartalmaz, amelyek egyrészt helyi gyógyítók módszereit, másrészt addig kizárólag svéd nyelven elérhető, egyszerű praktikákat mutatnak be. (A műről részletesebben ld. Juhos 2018: 73–97.)

Az összegyűjtött anyag rendszerezése és kiadása során Ganander arra törekedett, hogy a mű a célközönség, tehát az egyszerű finn földművesek számára maximálisan érthető és követhető legyen, emiatt magától értetődő volt, hogy a recepteket finn nyelven kell kiadnia. A kor tudományos nyelvét azonban a latin és a svéd uralta, ami alól nem volt kivétel az orvoslás nyelvezete sem. Emiatt sok olyan orvosi kifejezés akadt, aminek nem volt finn megfelelője, illetve az alapanyagok nevének egy részét már a gyűjtőútjai során is idegen nyelven (leginkább svédül) jegyezte fel. További nehézségeket okozhatott a svédül már megjelent receptek finnre fordítása és leegyszerűsítése oly módon, hogy a szövegek mindenféle egészségügyi tapasztalat nélkül is értelmezhetők legyenek. Bár a könyv „alapszövege” finn, előfordulnak benne latin, svéd kifejezések is.

Kutatásom során Ganander orvosi szókincsét elsősorban az alapján vizsgáltam, hogy a szöveg milyen mértékben tartalmaz idegen nyelvű kifejezéseket, valamint azt, hogy ezek a kifejezések mennyire nehezíthették meg a célközönség számára a mű értelmezését. Az orvosi szókincs kifejezést gyűjtőfogalomként használom a következő csoportokra: gyógyászati alapanyagok; betegségek és tünetek; technikai eszközök és módszerek; a gyógyászati készítmény állagára és más minőségi jellemzőire vonatkozó kifejezések; mértékegységek, testrészek.

Latin nyelvű kifejezések

a) A szövegben található latin eredetű szavak elsősorban alapanyagok megnevezései. Leginkább olyan alkotórészeket jelölnek, amelyek főként gyógyszerertárból voltak beszerezhetők: különféle ásványi anyagok, gyanták, illetve Finnország területén a természetből nem gyűjthető növényi részek, pl.

- No. 4: *Ota 1 naula Waxia, (...) ja 4 luodia Storax Calamita* 'végy egy font viaszt (...) és négy lat gyantát' < lat. *storax* 'gyanta', *calamita* 'maradék'.
- No. 5: *ja 2 luodia Myrrha, molemmat hienoxi jauhoxi surwotut* 'és két lat mirhát, mindkettőt finom porrá örölve' < lat. *myrrha* 'mirha'.¹
- No. 11: *Camforti Spiritus, ei ole muuta kuin Camfortti sulattu Palowijnasa hywin äkeäxi* 'a kámforpálinka nem más, mint kámfor feloldva pálinkában jó töményen' < lat. *camphorum* 'kámfor', *spiritus* 'szesz'.
- No. 12: *otetaan sisälle tätä öljyä 1/2 qwintijniä Cardobenedicti wedesä* 'vegye be ezt az olajat fél kvint² benedekfü vizében' < lat. *Cnicus benedictus* 'benedekfü'.

Mivel ezekért az alapanyagokért a földművesnek mindenképp a gyógyszerárba kellett mennie, feleslegesnek bizonyult lefordítani a hozzávalókat, hiszen a gyógyszerész ismerte a latin kifejezéseket, és az alapján tudta kiszolgálni a vevőt.

A Finnország területén is megtalálható gyógynövények esetében a latin elnevezés néha kiegészítésként, zárójelben szerepel a finn elnevezés mellett. Ez minden bizonnyal az alapanyag könnyebb azonosítását volt hivatott könnyebbé tenni. Például:

- No. 19: *Oxennus juurta (ipekacuanha)* 'hánytató gyökér (ipekakuána)'.

A szövegben előfordul ennek a fordítottja is, amikor az elsődleges megnevezés latin, de mellette pontosításként Ganander a finn nevet is feltüntette:

- No. 4: *Ota 1 naula Waxia, ja saman werta Colophoniumia eli Hartsia* 'végy egy font viaszt és ugyanannyi gyantát'.

Néhány esetben viszont a több nyelven való megnevezés épp az ellenkező hatást éri el, ugyanis előfordul, hogy a finn és a hozzácsatolt latin név két teljesen különböző növényt takar. Ez történik pl. a *waleriana* 'macskagyökér' esetében, ahol a zárójelben lévő finn kifejezés nem a macskagyökér (fi. *rohtovirmajuuri*), hanem az acsalaput (lat. *Petasites*, fi. *ruttojuuri*) jelöli.

- No. 1: *Ota Walerianan (Ruton juuren) juurta* 'végy valeriána (acsalapu) gyökeret'.

Hasonlóval találkozunk a 42. receptben, ahol a gilisztaüző varádics (lat. *Tanacetum vulgare*, fi. *nappikukka, pietaryrtti, Pietarin kukka*) és a cickafark (lat. *Millefolium achillea*, fi. *siankärsämö*) vannak egymás szinonimájaként feltüntetve:

- No. 42: *Pietarin kukka (mille folium achillaea) lehdet ja kukat keitetään wedesä* 'gilisztaüző varádics (cickafark) levelét és virágát felfőzzük vízben'.

¹ A mirha a szomáliai balsamfa szirupja, fertőtlenítő, gyulladásgátló hatása van.

² Kis súlymérték, ld. a mértékegységekkel foglalkozó fejezetben.

A magyarázat a régi falusi gyógyítók logikájában keresendő; a gyógyhatású növényeket nem feltétlenül illették külön névvel, gyakran a gyógyhatásért felelős növényi rész megnevezése gyűjtőfogalmat alkotott. Például egy 'hasajtó gyökér' jellegű név több olyan növényt jelölt, amelyeknek vagy a hatása, vagy a felhasznált része megegyezett. Így előfordulhatott, hogy a forrás-személy egyazon növényként használta és nevezte meg a valójában más fajba tartozó növények gyökereit.

b) Latin eredetű a gyógyszerek kikeveréséhez szükséges módszerek megnevezésének és a technikai kifejezéseknek egy része is, pl.

Előszó: *Lääkitysten, Metikamentein ja Woidetten nimeä* 'a gyógyászatnak, a gyógyszereknek és a kenőcsöknek a neveit' < lat. *medicamentum* 'gyógyszer, orvosság' (itt a latin eredetű szó már finnül ragozódik, többes genetivusban áll).

No. 1: *Hikiä ajawa Tincturi eli öljy* 'izzasztó tinktúra, vagyis olaj' < lat. *tinctura* 'alkoholos oldat'.

No. 20: *Aloen Extracti. 6 Graania täysi ikäisille* 'Aloe kivonat. 6 graani³ felnöttek számára' < lat. *extractum* 'kivonat'.

No. 11: *on tämä Spiritus hywä saipuan kansa* 'ez a szesz jó rá szappannal együtt' < lat. *spiritus* 'szesz'.

No. 25: *Dosis, korkeintaan 1 ja 1/2 drachma* 'az adag legfeljebb 1 és fél drachma'⁴ < lat. *dosis* 'adag'.

No. 16: *Että tehdä Essentia Witae (Elämän öljyä) ja mihenkä se kelpaa ja on hywä* 'Az élet vizének elkészítése, és mire alkalmas és mire jó' < lat. *essentia vitae* 'életelixír'.

Ezekre a megnevezésekre szintén a gyógyszerészeknek volt szükségük, emiatt maradhattak eredeti formában, bár néhány esetben finnül is meg van magyarázva a kifejezés:

No. 1: *Hikiä ajawa Tincturi eli öljy* 'izzasztó tinktúra, vagyis olaj'.

No. 26: *Dosis eli sisälle oton määrä* 'dózis, avagy a bevételi mennyiség'.

A 101 receptcímből 27-ben fordul elő teljesen vagy részben latin cím. Ebből tízszer a latin kifejezés kiegészítésként, zárójelben szerepel a finn és/vagy svéd név mellett, például:

No. 57: *wattaa wahwistawa Elixiri (Elixir viscerale Rosenii)* 'hasat gyógyító keverék' < lat. *elixir* 'keverék', *visceralis* 'zsigeri, hasi'.

³ Kis súlymérték, ld. a mértékegységekkel foglalkozó fejezetben.

⁴ Egy grammot jelölő súlymérték.

Ganandert a latin megfelelők megadásával ezekben az esetekben is az egyértelműségekre való törekvés vezethette. Ezek a latin megnevezések valószínűleg már korának nemzetközi orvosi könyveiből ismertek voltak.

Ganander receptjei között 17 olyan van, amelynek a teljes címe latinul van megadva. Ezekre a receptekre jellemző, hogy rövidek, laikusok számára nemigen használhatók. Ezek általában valamilyen kivonat vagy tinktúra leírását tartalmazzák, amit a földművesek csak a gyógyszerertárban tudtak beszerezni. Így nem kellett érteniük az adott gyógyszer összeállításához (ami gyakran hiányzik is ezekből a receptekből). Feltehetőleg ezek azok a receptek, amelyeket Ganander a korábban kiadott orvosi könyvekből fordított finre. Erre a szövegekben található jellegzetes orvosi rövidítések – pl. *extr.* (*extractum* 'kivonat'), *rad.* (*radix* 'gyökér') – is utalnak. A hasonló recepteknél előfordul, hogy egyedül a felhasználási javaslat és az adagolás van köznap személyek által is érthető módon feltüntetve.

No. 88: *Ungventum Aegyptiacum* 'egyiptomi kenőcs'.

No. 89. *Tinctura Thebaica. Londin. seu Laudanum Liqvid* 'thébai tinktúra [= ópium tinktúra], laudanumként is ismert'.

No. 95. *Syrupus Pectoralis* 'köptető szirup'.

A latin szavak írásmódját Ganander alapvetően megőrizte. A könyv célközönsége nem tudott latinul, aki pedig igen (orvos, gyógyszerész) az az eredeti írásmóddal is megértette a recepteket. A különböző területekről gyűjtött szavak ugyanakkor többféle írásmóddal fordulnak elő, pl. *camfortti*, *camphoratus*, *comfortti*, *camfertti*, *camforti* 'kámfor'. A latinosabb írásmód jellemzően azokban a receptekben jelenik meg, amelyeket a szerző maga is más gyógyászati könyvekből vett át, míg a többi formát valószínűleg a gyűjtőterületre jellemző nyelvjárás alapján jegyezte le.

Svéd jövevénylelemek

A receptekben sok svéd jövevénylelem található. Ezekről nagyon nehéz megmondani, a Ganander által bejárt területeken még idegen elemnek vagy már inkább jövevényszavaknak számítottak-e.

a) A legtöbb svéd eredetű szó az alapanyagok, azon belül is a gyógynövények és a növényi részek elnevezései között található:

No. 33: *ota keltaisia Reenfanan ja Camillin kukkia, warsista nykityt* 'végy sárga gilisztaüző varádics- és kamillavirágzatot, a száráról letépve' < sv. *renfana* 'gilisztaüző varádics'.

No. 17: *Malin-nuppia ja Lawendeli-kukkia, kourallinen kumpiain, hakataan hienoxi* 'Fehér üröm bimbóját és levendulavirágot, maréknyit mindkettőből, vágjuk apróra' < sv. *lavendel* 'levendula'.

- No. 5: *ja 2 luodia walkiata Lilje-öljyä, ja wihdoin 3 luodia (muutamalla palowijna pisaralla) hienoxi jauhettua Camforttia* 'és 2 lat fehér liliomolajat és végül 3 lat (néhány csepp égetett szesszel kevert) porrá örölt kámfort' < sv. *lilja* 'liliom'.
 No. 29: **Safframia**. *Dosis 2 eli 3 graania, lapsen synnyttäille* 'Sáfrányt. Adagolás: 2 vagy 3 graani gyerekszüléskor' < sv. *saffran* 'sáfrány'.
 No. 2: *ota Waxia, ja Suutarin pikiä* 'végy viaszt és cipész szurokját' < sv. *vax* 'viasz'.

A növények neveinél gyakran előfordul, hogy a szerző több nyelven is megnevezi az adott gyógynövényt, egy recepten belül finnül is és svédül is:

- No. 1: *ota Walerianan (Ruton juuren) juurta ja putken juurta (Angelika)* 'végy vale-riána [acsalapu] gyökeret és angelika gyökeret'.
 No. 7: *pakkaa Wanhoja Tuohia ja Newa kanerwia (get pors) isompaan pataan* 'rakj öreg nyírfakérget és csarabot [hanga] egy nagyobb tálba' < sv. *getpors* 'hanga' (szó szerint: 'kecske + cserje').

Ennek az eljárásnak a célja valószínűleg a növények pontos azonosításának a megkönnyítése volt. Egyes esetekben Ganander viszont éppen az ellenkező hatást érte el vele, ugyanis néha előfordul, hogy a feltüntetett név és annak zárójelben lévő megfelelője egyáltalán nem ugyanazt a növényt jelöli (ahogy ez a latin neveknél is előfordul).

Valószínű, hogy Ganander a receptek begyűjtése után nem egységesítette az elnevezéseket, így amit a forrásszemély csak svédül jelölt meg, azok mellé nem kerültek oda a finn nyelvű változatok, ahol pedig igen, ott mindkét nyelvű elnevezést lejegyezte és feltüntette.

b) A svéd eredetű szavak másik nagy csoportja a gyógyszerek előállításához szükséges eszközöket, módszereket, illetve más, a gyógykészítmény minőségéhez kapcsolódó fontos kifejezéseket (típus, szín, időtartam, állag) jelöl:

- No. 31: *annetaan 1 eli 2 pulweria joka päiwä* 'adjunk 1 vagy 2 adag port minden nap'. Ez a szó ma már a finn szókincs teljes jogú tagja. Végző soron latin eredetű (*pulvis* 'por'). A finnbe svéd közvetítéssel juthatott el, vö. sv. *pulver* 'por' (SSA 2: 425).
 No. 30: *on kuumentawa lääkitys, pruukataan ainoastans nijlle, joilla on kinonen ja kylmä ruumis* 'melegítő gyógyír, elsősorban azoknál használjuk, akiknek dermedt és hideg a teste'. A *pruukata* alak Agricólánál fordul elő először. Előzménye a sv. *bruka* 'használ, alkalmaz' (SSA 2: 413).
 No. 16: *yhteen korttelijn Franskt (...) wijnan sekaan* 'egy kortteli⁵ francia szesszel keverve' < sv. *fransk* 'francia'; ennek semlegesnemű alakja a *franskt*, tehát itt még egyértelműen a svéd szó szerepel (SSA 3: 47).

⁵ Térfogatmérték, a pint egynegyede.

- No. 15: *sixi kuin se tulee **klaarixi*** 'amíg tiszta nem lesz'. A *klaari* első finn írásos előfordulása 1638-as, igeként (*klaarata*) 1731-ből való. A svéd *klar* 'világos, tiszta' átvétele (vö. lat. *clarus*) (SSA 1: 378).
- No. 7: *ja se reikä kansi wäliin, sawella **klijsteröity**, tee walkia päälle* '[és tedd közé] a lyukas fedőlemezt, ragaszd körbe agyaggal, rakj rajta tüzet' < sv. *klistar* 'enyv, ragasztó', *klistra* 'ragaszt'
- No. 3: *anna seisoa koskemata 8 eli 12 **tiimaa*** 'hagyd állni érintetlenül 8 vagy 12 órán át'. A *tiima* első írásos előfordulása a finnben az 1630-as évekből való. Ez a szó a svéd *timma*, *timme* 'óra' átvétele (SSA 3: 291). Az első szótagi hosszú magánhangzó arra utal, hogy már bekerült a finn szókincsbe.
- No. 3: ***klasi** kaataan sitten täyteen wettä* 'az üveget teletöltjük vízzel'. Agricolánál *clasi* formában fordul elő. Mai finn alakja *lasi*. Svéd átvétel, vö. sv. *glas* 'üveg, pohár' (SSA 2: 49).
- No. 4: *sixi kuin se tulee **pruunixi*** 'amíg barnává nem válik' < sv. *brun* 'barna'.

Ezek a svéd eredetű szavak tehát nemcsak az orvosi nyelvbe kerültek be, hanem a mindennapi élet (nem szak)szókincsébe is. Valószínű, hogy az ezeket a szavakat tartalmazó recepteket Ganander olyan nyelvterületen gyűjtötte, amely erős svéd hatás alatt állt. Ganander ritkán feltünteteti zárójelben a finn megfelelőt is, pl.

- No. 42: *sixi kuin se tulee **pruunixi (ruskiaksi)*** 'amíg barnává nem válik' < sv. *brun*, fi. *ruskea* 'barna'.
- No. 37. *Wattaa Wahwistawa **Tekokti (keitto)*** 'gyomorerősítő főzet/leves' < sv. *dekokt* 'főzet, párlat', fi. *keitto* 'leves, főzet'.

c) Ganader a betegségnevek, tünetek megnevezése egy részében a svéd szót adta meg zárójelben, pontosítva, egyértelműsítve az adott betegséget, pl.:

- No. 15: *Lasten nawan puhkemiseen itkusta (**bräck**)* 'A gyerek hasfalának sírástól való megnyílásakor (sérv)' < sv. *brock* 'sérv'.
- No. 18: *Jolla on (...) ja jalka-tauti (**podager**)* 'akinek lábbetegsége (podagrája, köszvénye) van' < sv. *podager* < lat. *podagra* 'köszvény'.

d) A receptek címeiben összesen három esetben fordul elő teljesen svéd nyelvű cím, mindhárom recept Haartman nevéhez köthető. Feltehetően az ismert orvos által híressé tett módszerről van szó, emiatt a módszer neve az eredeti nyelven és írásmóddal vált ismertté (Haartmanról ld. lentebb).

- No. 48: *Haartmans preserwerände droppar* 'Haartman megelőző cseppje'.⁶
 No. 51. *Haartmans Catarrhal⁷ piller* 'Haartman tablettája gyulladásra'.

⁶ De a recept leírásában már finnül van az adott mértékegység: *yskään ja flussein hywä, 30 pisarta erältä* 'köhögésre és orrfolyásra jó, mindkettőre 30 cseppet [kell bevenni]'
⁷ < lat. *catarrhus* 'gyulladás'

Egy recept címében a svéd megnevezést zárójelben a latin megfelelő követi:

No. 50: *Haartmans pulwer mot syra (pulvis contra acredinem)* 'Haartman epe elleni pora'.

A receptekben található svéd kifejezésekre általánosan jellemző, hogy a szerző igyekezett a finnes írásmódra törekedni (kivéve a fentebb említett Haartman-recepteket, ahol a svéd írásmód megmaradt), így pl. a svédre jellemző *b, g* hangokat már finnesítve, *p, k* betűkkel jelöli (*bruka* > *pruukata*, *brun* > *pruun*; *glas* > *klasi*), s a ragokat is finnül kapcsolja a szavakhoz. Mindez azt mutatja, hogy az adott nyelvterületen ezek a jövevényszavak már többé-kevésbé beilleszkedtek (kezdték beilleszkedni) a finn nyelv rendszerébe.

Mértékegységek

Finnországban az SI-mértékrendszer 1887-es bevezetése előtt számos régi mértékegységet használtak. Ezek javarésze finn eredetű volt, de átvettek számos svéd vagy orosz szót is. Eltérő rendszereket használtak a kereskedelemben, a tengerészetben és az orvoslásban, sőt az is előfordult, hogy két különböző városban ugyanaz a mértékegység teljesen eltérő mennyiséget jelölt.

A régi finn mértékegységek őrzik a hagyományokat, a vadászattal és halászattal foglalkozó őslakosok emlékét. Gyakran előfordul, hogy egy mértékegység alapját aszerint határozták meg, hogy hány állatbört vagy halat ért. Ennek megfelelően a mértékek nagyon ingadozóak voltak, meghatározásuk sokszor eszköz nélkül, szemre történt vagy épp aszerint, hogy az adott mennyiség hányszori felhasználásra lesz majd elég. Utóbbira jó példa, hogy a különböző takarmányokat úgy mérték, hogy hány tehenet lehet belőle eltartani egy tél alatt. Elszigeteltebb területeken mai szemmel nézve egészen különös mértékeket is találunk, ilyen pl. a *peninkulma*, ami akkora távolságot jelöl, amennyire a kutyaugatás tiszta időben elhallatszik,⁸ vagy a *poronkusema*, ami akkora út, amekkorát a rénszarvas megtesz két vizelés között⁹ (a régi mértékekről: PJ 1073).

Csak az 1700-as évek közepén került sor arra, hogy a mértékegységeket egységesítsék. Az 1734-ben kiadott törvény szerint az egész Svéd Birodalom (amelynek Finnország ekkor részét képezte) köteles hivatalosan kalibrált mértékeket használni. Mivel a törvény megszegése szigorú büntetést vont

⁸ *peni* 'kutya' (mai finn *penikka* 'kutyaölyök') + *kuuluma* 'hallás, ami hallatszik'

⁹ *poro* 'rénszarvas' + *kusema* 'vizelés'

maga után, a városi kereskedők csakhamar átálltak az új rendszerre, de a kisebb településeken, ahol az ellenőrzés kevésbé volt szigorú, gyakran továbbra is megmaradt a régi mértékegységek használata.

A Ganander-könyv receptjeiben használt mértékegységek a következők:

drachmer, drahmi: egy grammot jelölő súlymérték. Kiindulópontja az ókori görög súlymérték (majd pénzegység), a *drakhma* (δραχμή). Ez eredetileg a nagy értékű talentum 1/6000 része volt, az i. e. 6. században 4,37 grammot nyomott (NS 1: 177; PS 1: 90).

graani, kraani: a súlymérték a lat. *granum* '(gabona)mag, szem' szóra megy vissza, eredetileg 0,0648 grammnak felelt meg. A hivatalos mértékrendszer előtt a gyógyszerészek használták ezt a nagyon kis súlyegységet (*apteekki graani*). Pénzegységként is ismeretes, a máltai Lovagrend, a Szicíliai és a Nápolyi Királyság kis értékű pénze volt (Maticsák 2018: 86–87; NS 1: 307).

kannu 'kanna': nagyjából 2,5 litert jelölő űrmérték. Skandináv eredetű szó, vö. sv., norv. *kanna* 'kanna, ivóedény; űrmérték' (NS 1: 182; SSA 1: 300).

kappa 'véka': nagyjából öt litert jelölő űrmérték, de jellemzően szárazanyag (pl. burgonya) mérésére használják. Napjainkban a *kappa* vagy *iso-kappa* 'nagy véka' nagyjából ötliteres edénybe beférő burgonyamennyiséget jelöl, a *pikkukappa* vagy *pieni kappa* 'kisvéka' kétliteres. Germán eredetű szó: **skapa*, **skappa*, vö. ófn. *scaf*, *scapf* 'edény', sv. *skäppa* 'mérőedény szárazanyagok mérésére' (NS 1: 208; PS 1: 398; SSA 1: 306).

kortteli: egyaránt használták hossz és térfogat mérésére. Svéd eredetű szó (*kvarter*), végső forrása a latin *quartus* 'negyed'. Ez rávilágít a használatára is: hossz mértékként a *kortteli* egynegyede a könyököknek (~ 15 cm), térfogatban pedig a pintnek (NS 1: 499; PS 1: 539; SSA 1: 407).¹⁰

luodi 'tömb, darab'. Régi mértékegység, elsősorban gyógyszerészek és ötvösök használják kis súlyok mérésére, nagyjából 13 grammot tesz ki. Mai finn alakja *luoti*, elsősorban 'puskagolyó' jelentése ismeretes. Svéd jövevényszó, vö. ósv. *lodh* 'golyó; súlymérték' < kfn. *lōt* 'ua.; ólom'. A német *Lot* szóból származik a magyar *lat* súlymérték. A *lat* a font 1/30 vagy 1/32 része (NS 2: 264; PS 2: 110; SSA 2: 111; TESz 726).

¹⁰ A mai finn *kortteli* ismertebb jelentése '(város)negyed, háztömb'. Eredetileg a négy utca által határolt területeket nevezték így.

naula: mai jelentése 'szeg, szög', de valaha súlymértéket is jelentett, 425 grammot tett ki, ez a *leiviskä* (Észak-Európában használt régi mértékegység, kb. 8,5 kg) 1/20 része volt. Ez a súlyegység a fontnak felel meg.¹¹ A *naula* germán eredetű szó, vö. **naglan* 'szeg; súlymérték, ósv. *naghle*, sv. *nagel* (NS 2: 630; PS 2: 282; SSA 2: 209).

qwinti: más írásmóddal *kwintijni*, *kvintti*, mai alakja *kvintiini*. A latin *quinta* 'ötödik' szóból származik, kis súlymértéket jelöl, mintegy 3,3 grammnak felel meg (NS 1: 653; PJ 1073; PS 1: 610).

skrupuli: más írásmóddal *skrupeli*, mai alakja *krupula*. Kis súlymérték, nagyjából 1,3 grammot tesz ki (PJ 1073).

tuoppi 'pint': nagyjából 1,3 litert kitevő űrmérték. Az angolszász pint (> fi. *pintti*) fél liter körüli mennyiséget jelöl. A *tuoppi* germán eredetű szó, vö. sv. *stop* (< k-aln. *stop*). A mai finnben a *tuoppi* elsődleges jelentése '(fél literes) korsó'. A szó bekerült az észtbbe is, vö. *toop* (NS 3: 63; PS 3: 364; SSA 3: 330).

untsi 'uncia' (mai írásmóddal *unssi*). Mintegy 31 grammot jelölő súlymérték. Az uncia leginkább a brit mértékrendszert használó országokban terjedt el. Végső forrása a latin *uncia*.¹² A finnbe svéd közvetítéssel került be (*uns*) (NS 3: 208; PS 3: 426; SSA 3: 373).

Személyekre utaló receptcímek

A 101 recept közül néhány címében két ismert személy megnevezése szerepel, akihez az adott gyógymódot társítják:

No. 32: *Hartmannin Rewäisin öljy* 'Haartman kólíka-olaja'.

No. 47: *Assess. Haartmannin Essentia Dulcis (punanen öljy)* 'Haartman édes esszenciája (piros olaj)'.

No. 48: *Haartmans Präserwerande Droppar* 'Haartman megelőző cseppjei'.

No. 49: *Hartmans Essentia Confortans* 'Haartman erősítő esszenciája'.

No. 50: *Haartmans pulwer mot syra (Pulvis contra acredinem)* 'Haartman epe elleni pora'.

No. 51: *Haartmans Catarrhal piller* 'Haartman gyulladás elleni tablettája'.

No. 4: *Lorentz von der Lindin Haawa Plastari* 'Lorenz von der Linde sebtapasza'.

¹¹ A font súlya országonként változó, a svéd font 0,42 kg, az angol 0,453 kg, a dán és a svájci pontosan 0,5 kg. Orosz megfelelője, a pud 0,4 kg (Maticsák 2018: 77–79).

¹² Ez pénzegység is volt a köztársaság kori Rómában, az i. e. 3–2. században. Az *as* egytizenketted részét tette ki (Maticsák 2018: 191).

Ezek közül hat esetben találkozunk a Haartman névvel. A Haartman család számos orvost és az orvostudomány területén tevékenykedő tudóst adott, akik közül a mű keletkezési idejét tekintve egy személy jöhet szóba a receptek névadójaként: Gabriel Erik von Haartman (1757–1815), a Turku Akadémia rektora és professzora. Az ő neve az antiszeptika és a sebészet területén bevezetett újításainak köszönhetően vált ismertté (Kotivuori 2005). A Haartman név különböző írásmódokkal fordul elő, ahogy a receptek címei is hol latinul, hol svédül vannak megadva. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy mivel Haartman orvosi körökben ismert volt, a tőle származó vagy hozzá kapcsolt receptek is az orvosok nyelvén, azaz latinul vagy svédül kerültek kiadásra és terjedtek el.

Egy sebeket gyógyító tapasz kapcsán jelenik meg Lorentz von der Lindt (eredeti írásmóddal Lorens von der Linde, 1610–1670) svéd tábornok neve. Hosszú és eredményes katonai, hivatalnoki és diplomáciai szolgálata alatt nagy területű földbirtokot is vezetett. Meglehet, hogy ismerhetett vagy földműveseitől eltanulhatott néhány gyógyászati praktikát is, amelyek közül egy a nevéhez kapcsolódhatott, de másutt nem találtam utalást a róla elnevezett orvosságra (Åberg 2019).

Érdekes elnevezés a *Neljän Ryöwärin Etikkata, Parijsista, Wuonna 1764* 'a négy rabló ecete Párizsból, az 1764-es évből' (17. recept). Ez egy, a fertőzések ellen hatékonyan védő keveréket takar, és a recept címe alapján a francia fővárosból származik. A név mögött egy több országban is ismert legenda áll, mely szerint a nagy európai pestisjárvány idején Dél-Franciaországban egy négyfős rablóbanda fosztogatott. A tolvajok arról váltak híressé, hogy bár érintkeztek a betegekkel, mégsem fertőződtek meg. A különleges képességet egy ecetbe áztatott gyógynövényeket tartalmazó elixírnek köszönheték. A legenda szerint a tolvajok ezzel dörzsölték be a kezüket és arcukat, így menekültek meg a betegségtől, majd később a halálbüntetéstől is, ugyanis az életükért cserébe elárulták a titkos recept összetevőit (ld. filantropikum.com).

Összefoglalás

Kristfrid Ganander hiánypótló munkája, a *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* összeállítása során arra törekedett, hogy a gyűjtött receptek mind alkalmazhatóság, mind nyelvezet tekintetében megfeleljenek a célközönségnek, azaz a városoktól messze élő, így az orvosi segítségtől elzárt, általában gyenge olvasási készségekkel rendelkező földműveseknek. Mivel az adott korban a tudomány nyelve a svéd és a latin volt, a csak finnül tudó lakosság még akkor is nehezen érthetett szót az orvossal vagy a gyógyszerésszel, ha

történetesen volt lehetősége eljutni a városba. A nyelvi hiányosságok miatt pedig a korlátozott számban elérhető, svéd nyelvű házipatikák is elérhetetlenek maradtak számukra. Kimondottan finn nyelvű orvosi szókincs ekkoriban még nem volt, a Turkui Akadémián kevés számban képzett orvosok svéd és latin nevezéktant használtak. Ganander első nagy feladata a gyűjtőmunka során tehát az volt, hogy meghatározza, milyen nyelven és írásmóddal jegyezze le az egyes orvosi kifejezéseket, különös tekintettel a hatóanyagokra és a kezelendő betegségekre. Mivel a receptek hozzávalói javarészt a természetből gyűjthető növényi anyagok, ezek megnevezése változatos, gyakran többnyelvű, de általában a finn név az elsődleges, ami mellett kiegészítésként a latin vagy svéd, néha mindkét név szerepel.

Csak latin név azokban az esetekben figyelhető meg, amikor az alapanyag mibenléte nem biztos (az adatközlők néha tévesen nevezték meg a növényeket), vagy az a természetben nem fordult elő, csak gyógyszerútból volt beszerezhető. Emellett megtalálhatóak a gyűjteményben olyan receptek is, amelyekhez gyógyszerutári kikeveréssel lehetett hozzájutni, ezeknél a szerző megtartotta a latin neveket és rövidítéseket. A gyógyszerek kikeveréséhez és összeállításához alkalmazott eszközök nevei között gyakran találunk svéd szavakat, de nagy valószínűséggel az adatközlők lakhelyén ezek már beépültek a finn nyelvbe és nem kezelték őket idegen szavakként. Erre utal, hogy az ilyen szavakat finnes átírással és ragozással használták, ahol pedig megmaradt a svéd írásmód, ott többnyire a finn megfelelő is jelölve volt zárójelben vagy valahol máshol a receptben.

Míg az alapanyagok és módszerek között viszonylag sok idegen vagy átvett szót találunk, a betegségek nevei szinte mindig finnül vannak.

A legváltozatosabb a mértékegységek használata, ami tükrözi az adott kor sajátosságát: mivel a mű keletkezése idején még nem volt egységes mértérendszer és törvényileg is csak a városi kereskedelmet szabályozták, a hétköznapi ember számos régies, nem hivatalos mértékegységet használt, amelyek között egyaránt van latin, finn és svéd eredetű kifejezés is.

Összességében elmondható, hogy a szerző maximálisan törekedett arra, hogy a célközönség megfelelő nyelvezetű kiadványt vehessen kézbe. Az alapanyagok több nyelven való megjelölése segítette azok könnyebb azonosításában és abban, hogy a különböző területeken élő emberek is felismerjék a hozzávalókat. A receptek felépítése pontos, praktikus, mindig aszerint összerakva, hogy ki fogja használni, így pl. a gyógyszerészek számára készült receptek a hivatalos, tudományos megnevezéseket és írásmódot tartalmazták.

Irodalom

- Achté, Kalle 1995: Ganander ja aikansa maaginen lääketiede. In: Pentikäinen 1995: 181–202.
- Åberg, Alf 2019: Lorens Linde, von der i Svenskt biografiskt lexikon (1980–1981). <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=10482>
- Forsius, Arno 1995: Lääkärit apteekkareina. Suomen Lääkärilehti 33: 3638.
- Forsius, Arno 2005: Kuolinsyyt vuosien 1749–1877 väkilukutauluissa. In: Epidemioista, väestötapahtumista ja kuolinsyistä. Suomen sukututkimusseuran julkaisuja 40: 81–97. Pieksämäki.
- Ganander, Kristfrid 1788: *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki*. Rantsila.
- Gustaffson, Philip 1995: Kristfrid Ganander – 1700-luvun monipuolinen valistumies. In: Pentikäinen 1995: 203–219.
- Haarala, Risto 1999: Miten lääketieteen suomea huolletaan? Kielikello 1999/3. <https://www.kielikello.fi/-/miten-laaketieteen-suomea-huolletaan>
- Harjula, Minna 2007: Terveiden jäljillä. Suomalainen terveystieteiden tutkimuskeskus 1900-luvulla. Tampere University Press, Tampere.
- Häkkinen, Kaisa 1995: Kristfrid Ganander etymologina ja leksikografina. In: Pentikäinen 1995: 161–180.
- Heikinheimo, Ilmari 1955: Suomen elämäkerrasto. WSOY, Helsinki.
- Ignatius, Jaakko 2000: Lääketieteet. In: Tommila, Päiviö (toim.), Suomen tieteen historia 3. Luonnontieteet, lääketieteet ja tekniset tieteet. WSOY, Helsinki.
- Juhos Meri 2018: Kristfrid Ganander orvosságoskönyve (1788) In: Folia Uralica Debreceniensia 25: 73–97.
- Kotivuori, Yrjö 2005: Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Kristfrid Ganander. <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=8109>
- Lääkäriliitto 2008: Lääkärien määrän kehitys vuosina 1900–2008. <http://www.laakariliitto.fi/tilastot/laakaritilastot/kehitys.html>
- Maticsák Sándor 2018: A mokusbörtöl az euróig. Pénznevek etimológiai szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NS = Sadeniemi Matti (toim.): Nykysuomen sanakirja I–VI. WSOY, Helsinki – Porvoo, 1954.
- Palola, Elina 2009: Arkaismi, konteksti ja kirjuri. Sananloppuisen *k:n* merkintä Christfrid Gananderin kansanrunokokoelmassa. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 89, Oulu.
- Pentikäinen, Juha (toim.) 1995: Kristfrid Ganander, Mythologia Fennica. Suomalainen Mytologia. Recallmed Oy., Tampere.
- Pentikäinen, Juha 1995a: Kristfrid Ganander mytologina. In: Pentikäinen 1995: 133–160.
- Pesonen, Niilo, 1973: Lääkärinä ja virkamiehenä. Lääkintöhallituksen pääjohtaja muistelee. WSOY, Helsinki.
- PJ = Koukkunen, Kalevi (toim.): Pikkujättiläinen. WSOY, Helsinki, 1985.
- PS = Haarala, Risto (toim.): Suomen kielen perussanakirja 1–3. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1990–1994.
- Sirelius, Uno Taavi 1921: Suomen kansanomaista kulttuuria 2. Otava, Helsinki.

SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.): Suomen sanojen alkuperä 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1992–2000.

TESz = Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

http://tieteentermipankki.fi/wiki/Oikeustiede:kodifikaatio/laajempi_kuvaus

<https://filantropikum.com/4-tolvaj-ecet-hazilag-virusolo-es-immunerosito/>

<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=8109>

[https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmat/kieli-](https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmat/kieli-ikkuna_(1996_2010)/parempi_virsta_vaaraa_kuin_vaaksa_vaaraa)

[ikkuna_\(1996_2010\)/parempi_virsta_vaaraa_kuin_vaaksa_vaaraa](https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmat/kieli-ikkuna_(1996_2010)/parempi_virsta_vaaraa_kuin_vaaksa_vaaraa)

*

Loan elements in Kristfrid Ganander’s medical terminology

Kristfrid Ganander (1741–1790) is principally known as a dictionary writer and a collector of folk poetry; however he also published a lesser known, but very important medical book in 1788. *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* [Farmers’ home remedies] contains popular medicine practices and medical formulae formerly only available in foreign languages that had been collected by the author during his field trips. The intended audience is the community of Finnish-speaking farmers who hardly had any access to medical care due to contemporary conditions. Thus, the book was written in Finnish, but several expressions did not have Finnish equivalents at the time, since the scientific language was dominated by Latin and Swedish. This is why the predominantly Finnish text contains Latin and Swedish words as well. The present paper studies Ganander’s medical terminology from the point of loan words: what the amount of foreign expressions is in the text and how much they made it difficult for the contemporary reader to understand it.

Latin names are usually applied in cases where the native speaker named the given ingredient (mostly herbs) ambiguously, or the given ingredient required measuring and mixing in a pharmacy. The tools used for the mixing and preparation of medicines are often named in Swedish, but these words had probably blended in the Finnish language at the location of collection and speakers did not use them as foreign words anymore. This seems to be supported by the fact that they are used in the text in a Finnish transcription and with Finnish inflection. Units of measurement are the most varied, which reflects a peculiarity of the time: no unified system of measurements was available then and everyday people used several old, unofficial units that may be Latin, Finnish or Swedish in the text.

It can be stated in conclusion that the author made every effort to create a book that was suitable for the needs of the intended audience, being easy to understand and use. The structure of the formulae is punctual and practical, conforming to the requirements of the intended use. E.g. formulae written for pharmacists applied the official and scientific names and spelling, while ingredients collectible from nature were named in multiple languages to make their identification easier.

Keywords: Kristfrid Ganander, medical terminology, Latin and Swedish names.

MERI JUHOS

Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról

KELEMEN Ivett

Debreceni Egyetem
kelemen.ivett@arts.unideb.hu

1. Bevezetés

A norvég teológus Knud Leem (1697–1774) nem volt képzett nyelvész, de munkássága olyannyira kiemelkedő, hogy tulajdonképpen vele kezdődik a norvégiai számi lingvisztika első, 18. századi korszaka. Az északi számi nyelv megismerésére és leírására tett törekvésének szerves részeként alakította ki (északi) számi ortográfiáját.¹ Jóllehet az általa használt rendszer több, későbbi helyesírás alapjául szolgált,² az idők folyamán mégis számos kritika érte. Leem helyesírásának egyik legfőbb bírálója az a Sajnovics János volt, aki kritikai megjegyzésein túl,³ 1770-ben a magyar ortográfia bevezetését javasolta a Leem-féle bonyolult helyesírás helyett.

Nem ő volt azonban az egyetlen kortárs, aki kritikával illette a kor szaktekintélyének számító Leem helyesírását: maga Leem munkatársa, Anders Porsanger (1735–1780) a Missziós Kollégiumnak írt leveleiben többször is utalt Leem helyesírásának problémásabb részeire, sőt javaslatot is tett azok módosítására.⁴

¹ A számi helyesírás szerteágazó történetéről ld. Bergsland 1973: 45–67; Domokos 2001: 107–120; Rydving 1995: 25–30.

² Rasmus Rask dán nyelvész 1832-ben megjelent, *Ræsonneret lappisk sproglære* című munkájában rendszerezte Leem 1748-as nyelvtanát, és revidálta helyesírási rendszerét is. Jaakko Fellman (1795–1876) utsjoki lelkész 1825-ös kiadványában – *Prima duo capita evangelii Matthei in lingvam Lapponicam translata (i finnmarkisk dialekt)* – szintén Leem helyesírási rendszerét használta (Domokos 2001: 109).

³ A Sajnovics-féle kritika nem tárgya tanulmányomnak, arról részletesen ld. a Demonstratio IV–V. paragrafusát. Ld. még Kelemen 2018.

⁴ Ő maga szigorúan hangsúlyozta – vélhetően udvariasságból, Leem iránti tisztelete jelekül –, hogy nem módosítási javaslatokat, csupán észrevételeket jegyzett le levelében.

Tanulmányomban a Porsanger legkorábbi, 1767-ből származó levelében megfogalmazott jelentést ismertetem, mint egyfajta előzményét a – magyar szempontból is releváns – 1770-es *Betænking om den lappiske Orthograpies Forandring efter den Ungarske* [Jelentés a lapp nyelv ortográfiájának változtatásáról a magyar alapján] című levelének.

1. Knud Leem élete és munkássága

Knud Leem a közép-norvégiai Trondheimtől délre eső Haram szigetén, Ålesund közelében született.⁵ 1715-ben, 18 évesen szerzett teológiai diplomát a Koppenhágai Egyetemen. Frissen végzett hallgatóként élénken érdeklődött Finnmarken⁶ és az ott élő számik iránt. Ez az érdeklődése az apjától származhatott, aki 1688 és 1693 között lelkész volt a Norvégia északkeleti csücskében található Vardøben. Diplomaszerezését követően Leem még túl fiatal volt ahhoz, hogy aktív papi tevékenységet folytasson, így évekig házitánító volt Haramban, illetve magas rangú papok asszisztenseként dolgozott a nyugat-norvégiai Møre tartományban (Volda és Tingvoll helyhatósági körzetben). 1722-ben követte Thomas von Westent⁷ missziós útjára Finnmarkenbe. Ez az út tovább fokozta a számik és a számi nyelv iránti érdeklődését, így 1723-ban kérvényezte a Missziós Kollégiumnál,⁸ hogy finnmarkeni számik közé kerülhessen misszionáriusnak. Mivel fontosnak tartotta, hogy a számikat saját nyelvükön szólíthassa meg, ez idő tájt megkezdte számi nyelvi tanulmányait is. Trondheimbe utazott, ahol 1723–1725 között a Seminarium Scholasticumban⁹ tanult számiul. Tanára Isaac Olsen (1680–1730), a szeminárium első számi nyelvtanára volt.

⁵ Pontos születési dátuma nem ismeretes. Keresztelésének (1697. január 12.) bejegyzése alapján – miszerint nem sokkal születése után történt a keresztelő –, a feltételezett születési dátuma 1696 decemberének vége vagy 1697. január eleje.

⁶ Norvégia legészakkeletibb és egyben legnagyobb (74 293 km²) kiterjedésű tartománya. Lakosainak száma 76 ezer. Lappföld részét képezi, az itt lakók egynegyedét teszik ki a számik. Finnmarken 1803-ig a trondheimi egyházmegyéhez tartozott.

⁷ Thomas von Westen (1682–1727) a Seminarium Scholasticum vezetője volt 1717-től haláláig.

⁸ 1714-ben IV. Frigyes király alapította meg Koppenhágában az ún. Missziós Kollégiumot (Missionskollegiet), amely királyi védnökség alatt finanszírozta és irányította a protestáns missziókat. 1716-tól kezdve a számik lakta területek misszionáriusi tevékenységeinek irányítása is hozzá tartozott.

⁹ Az intézmény 1717-től a leendő papok, misszionáriusok számára biztosított számi nyelvi képzést, mielőtt megkezdték volna teológiai tanulmányaikat Koppenhágában. Feladata volt továbbá a bibliai ismeretek közvetítése, illetve a norvég nyelvtanárok kép-

Leem 1725-ben megkapta az engedélyt, hogy Porsangerben¹⁰ és Laksefjordban (mai Lebesby¹¹ helyhatósági terület) végezhesen misszionáriusi munkát, így még közelebbről tanulmányozhatta a számik hitét, életformáját és nem utolsósorban a nyelvét is. Thomas von Westen 1726-ban a Missziós Kollégiumnak írt levelében elismerően szólt Leem számi nyelvtudásáról: máris számi nyelven prédikál, és a számik nagyon kedvelik (Hammond 1787: 849). Leem 1728-tól 1733-ig a Finnmarken délnyugati részén fekvő Alten-Talvik lelkesze volt. Saját beszámolója alapján a misszionáriusi élet igen nehéz volt. A hideg (sokszor megfagyott a tinta a tollán) és a sötét nagyon megviselte egészségét. A hegyi sátrakban, melyekben prédikált és tanított, zavarata a füst, illetve hogy az emberek és állatok ugyanabban a helyiségben éltek.

1733-ban elutazott Finnmarkenből, majd 1735-ben a délnyugat-norvégiai Avaldsnes plébánosa lett. Közben Haramban 1733. június 26-án feleségül vette Sophia Alettha Ruberget. Egy lánya született, Anna Bugge Leem, 1734-ben (Steen 1954: 123, 411).

1752-ben a missziós iskola újra megnyitotta kapuit (a Seminarium Scholasticum jogutódjaként, de már Seminarium Lapponicum néven). Ennek irányításával Leemet bízták meg.

Az 1752. március 24-én kelt – a trondheimi püspöknek címzett – királyi leiratban szerepel Leem kinevezése: e szerint Leem a Seminarium docense, aki a Trondheimi Latin Iskola kiválasztott hallgatóinak oktat számi nyelvet olyan heti óraszámban, amelyet szükségesnek érez. (Továbbá a lehető leghamarabb befejezi a *Lexicon Lapponicum*-ot.) Mindezekért Leem 500 rigsdaler¹² fizetést kap (Fogtsman 1787: 371). Ezzel Leem lett a számi nyelv első professzora¹³ Trondheimben. 1752-től 1774-es haláláig a Seminarium Lap-

zése is. A szeminárium 1727-ig, az intézmény vezetőjének, Thomas von Westennek a haláláig működött. Az iskola megszüntetése feltételezhetően azért következett be, mert nem találtak megfelelő utódot Westen helyett, illetve az akkori püspök, Peder Krog (1654–1731) nem támogatta a számi nyelvű oktatást és prédikálást.

¹⁰ Porsanger (északi számiul *Porsángu*) a norvégiai Finnmarken tartomány egyik helyhatósági körzete. Közigazgatási központja Lakselv. Közel 4000 fős lakosságának nagy része számi, illetve kvén gyökerekkel rendelkezik.

¹¹ Porsangertől keletre fekvő, 3459 m² nagyságú helyhatósági körzet, melynek közigazgatási központja Kjøllefjord, lakosainak száma 1346. Északi szám megnevezése: *Dav-vesiida*.

¹² A dán–norvég perszonálunió pénzneme volt (részletesen ld. Maticsák 2018: 156).

¹³ Az 1787-es királyi gyűjteményben a *Docens*, majd később a *Prof. Leem* forma szerepel. Nils Vibe Stockfleth 1848-as művében erre az alábbiak szerint hivatkozik: „...er beskikket til Docent, med Prædicat af Professor lingvæ lapponicæ [docenssé nevezték

ponicumban oktatott számi nyelvet, s közben folyamatosan publikált, illetve a háromnyelvű szótárának, a *Lexicon Lapponicum*-nak a kéziratán dolgozott.

2. Knud Leem és Anders Porsanger közös munkája

Knud Leem számi nyelvészeti munkásságának első összefoglalásaként 1748-ban jelent meg számi nyelvtana.¹⁴ A számi nyelvvel való foglalkozása további eredményeként 1756-ban nyomtatták ki dán–számi szótárát.¹⁵ Hatalmas opuszának, a háromnyelvű (számi–dán–latin) szótárának elkészítéséhez azonban már az idősödő és betegeskedő professzornak segítségre volt szüksége, s ezt a segítséget a számi származású Anders Porsanger (1735–1780) jelentette.

Anders (Biret-Ánde) Andersen – aki szülőhelye iránt érzett tisztelete jelekül vette fel a Porsanger nevet – 1735 szeptemberében született a Finnmarken tartománybeli Porsanger helyhatósági területhez tartozó Olderfjordban. Apja Anders Henriksen (Heandaraga-Ande, 1701–1768), anyja Berit Mortensdatter (Mortte-Biret, 1695 k.–1768). A helyi plébános, a dán Ole Hierild (1708–1788) volt az első, aki igen korán felfedezte Porsanger tehetségét, és tanítani kezdte. Olyannyira tehetségesnek találta, hogy amikor visszatért Dániába, magával akarta vinni Porsangert, de a szülők, annak ellenére, hogy érezték ennek jelentőségét, nem engedték el fiukat. Szülőfalujában maradva Hans Hagerup Krogh (1723–1785) misszionáriussal kezdett együtt dolgozni.

1752-ben Porsanger Trondheimbe érkezett, hogy nyelvmesterként¹⁶ dolgozzon Knud Leem mellett, és mindeközben beiratkozott a Trondheimi Katedrális (Latin) Iskola második osztályába is.

1758-tól Porsanger a Koppenhágai Egyetemen tanult teológiát, s 1761-ben diplomázott. Johan Ernst Gunnerus (1758–1773) püspöktől Varangerben¹⁷ kapott misszionáriusi megbízást. 1764-ben a Trondheimi Kórház

ki, a lapp nyelv professzora titulussal] ...” (Stockfleth 1848: 340). Ez a Leem által viselt professzori titulus viszont vélhetően csak egy tiszteletbeli cím volt, ezt bizonyítja, hogy halála után senkit nem neveztek ki utódjául ezzel a titulussal (vö. Suphellen 2003).

¹⁴ *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne udi Porsanger-Fiorden* [Lapp nyelvtan a Porsanger-fjordi hegyi lappok dialektusa alapján].

¹⁵ *En Lappisk Nomenclator efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden* [Lapp szójegyzék a Porsanger-fjordi hegyi lappok dialektusa alapján].

¹⁶ A nyelvmester tulajdonképpen anyanyelvi adatközlő, aki asszisztensi munkákat is el látott (Kristiansen 2016: 1060).

¹⁷ Finnmarken megye legkeletibb részén lévő helyhatósági terület.

papjává¹⁸ és a Seminarium Lapponicum adjunktusává nevezték ki. Öt nyelven beszélt (latin, dán, német, héber, görög), fordítói tevékenysége¹⁹ mellett írt egy számi nyelvű grammatikát is.²⁰

1768-ban kezdődött el Leem nagyszótárának, a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* első kötetének (*Pars prima sive Lapponico–danico–latina*) nyomtatása Trondheimben. Bár az első kötet kiadásával párhuzamosan készült a második kötet kézírata is, ám Leem és Porsanger között a közös munka kezdetétől jelen lévő feszültség az idő előrehaladtával egyre inkább nőtt. Ennek csúcspontját képezte az a „helyesírási vita”, melynek következtében hosszú évekre leállt a szótár nyomtatása, s így Leem már nem érthette meg a második kötet megjelenését.²¹

3. Anders Porsanger jelentése

3.1. Leem helyesírásának nyelvi alapja

Dán-Norvégiában az 1700-as évektől fellendülő misszionáriusi munka során egyre inkább nőtt az igény arra, hogy a számik anyanyelvükön ismerkedhessenek a keresztény hittel, számi nyelven hallhassák a prédikációkat. Megindult tehát a vallásos szövegek, a Bibliai (részeinek) fordítása (vö. Kelemen 2019). Ezeknek a korai fordításoknak a közös jellemzője az volt, hogy a forrásnyelv, azaz a dán ortográfiájára épültek.

Érdekes kivétel, hogy Finnmarken második misszionáriusának, Morten Lundnak (1686–1752) 1728-ban megjelentetett kis katekizmusa²² már nem dán, hanem „svédországi lappföldi nyelvformát” tükröz (Rask 1832: 8).

Vagyis nem Leem volt az első, aki a számi helyesírás alapjait megteremtette, hanem valójában annak rendszerbe foglalásában, szisztémájának kidolgozásában volt inkább jelentős szerepe.

¹⁸ A kórházi papság a papi ranglétra egyik legalsó fokát jelentette, hiszen hívei a szegény, beteg rétegből kerültek ki. Fizetése igen kevés volt, olykor meg sem kapta.

¹⁹ Számira fordította az apostolok cselekedeteit, evangéliumi szövegeket, valamint Mózes első könyvét (Kelemen 2019: 55).

²⁰ Porsanger grammatikájáról nem sokat tudni. Annyi bizonyos, hogy sohasem jelent meg nyomtatásban.

²¹ Leem 1774-ben meghalt, a szótár pedig – Gerhard Sandberg szerkesztésében – csak 1781-ben jelent meg.

²² A. M. Hjørring dán nyelvű katekizmusát fordította számira. Gót írással készült, és két nyelvű kiadvány volt: bal oldalon az eredeti dán szöveg, jobb oldalon a számi fordítás volt olvasható. Nyelvi szempontból ez a mű nem volt igazán jó, de a norvégiai számik számára ez volt az egyetlen fordítás egészen 1764-ig (Kjølaas 1995: 45).

Leem ortográfiai megjegyzéseit *Grammaticá*-jában jegyezte le (Leem 1748: 371–388). Mint ahogy az a nyelvtan alcíméből²³ is kiderül, a hegyi számi nyelvének leírását végezte el könyvében, akik Porsanger, Laksefjord és Karasjok vidékén²⁴ éltek. Itt az északi számi nyelv finnmarkeni dialektusának keleti csoportjába tartozó aldialektust használták (vö. részletesen Sammalhti 1998: 6–18).

Nem véletlen tehát, hogy segítójének azt a Porsangert jelölték ki, aki anyanyelvként beszélte ezt a nyelvjárást. Számi származását tekinthetjük a fő érvek, miért Porsangert kérte fel a Missziós Kollégium a számi szótár első kötetének megjelenése előtti évben a Leem-féle helyesírás értékelésére.

3.2. A jelentés előzménye

Anders Porsanger dán nyelvű levelei közül hármat nyomtatásban is megjelentetett Bente Martinussen, a tromsøi Norges Arktiske Universitet adjunktusa a Porsanger munkásságát ismertető tanulmányának részeként (1992: 41–59).²⁵ A másolatban fennmaradt kéziratok közül kettő érinti a számi helyesírás kérdéskörét.

A koppenhágai Missziós Kollégium 1767 tavaszán felkérte Porsangert, nyilatkozzon a svéd számi és a norvég számi helyesírás viszonyáról. A levelet először Thode plébánosnak²⁶ küldték, ő viszont nem továbbította a megbízást Porsangernek, aki így nem értesült a feladatról mindaddig, amíg a Kollégium 1767. július 11-én közvetlenül nem fordult hozzá.²⁷ Porsanger a felkérésnek eleget is tett, és 1767. szeptember 19-én Trondheimből elküldte kilencoldalas válaszelevelét, melyben több kérdésre is válaszolt.

Miért Porsangerhez fordult a Kollégium? A testület kapott számi nyelvű könyveket²⁸ Svédországból, s ugyan a tagok nem tudtak számiul, de úgy tűnt

²³ Ld. a 14. lábjegyzetet.

²⁴ Közép-finnmarkeni helyhatósági körzetek.

²⁵ A kéziratok másolatai 2019-től digitalizált formában is elérhetőek a norvég Nemzeti Könyvtár oldalán: <https://www.nb.no/nbsok/nb/0557ac2cb70a4a917c192c048d848c8e.nbdigital?lang=no#26>

²⁶ Vélhetően Jacob Hansen Thode, aki 1731–1771 között volt a Tronheimi Katedrális plébánosa.

²⁷ Porsanger levele így a késlekedés miatti bocsánatkéréssel kezdődik.

²⁸ Valószínűleg az ún. dél-számi könyvnyelven (sv. *sydlapska bokspråket*) íródott munkákról lehet szó (pl. Pehr Fjellström 1758-as nyelvtana és svéd–számi szótára, valamint az 1759-ben megjelent Újtestamentum-fordítása). A déli könyvnyelvet 1744-ben fogadták el, mint a Svédország határain belül minden számi nyelvet beszélő számára érthető, egységes írott nyelvet. Ennek a nyelvnek a nyelvtani alapját az umei és rész-

számukra, hogy az ezekben használt helyesírási mód egyszerűbb, mint Leemé. Úgy vélték, a Norvégiában megjelenő számi munkák is íródhatnak a svéd számi helyesírással. Porsangerről tudták, hogy amikor Varangerben volt misszionárius (1762–1764), néhány svéd számi könyv alapján megismerte ezt a helyesírást. Leemen kívül ő volt az egyetlen, aki látta a különbséget az északi és a svéd területeken beszélt számi között (Martinussen 1992: 29–30).

3.3. A levél tartalma

A levél – vélhetően a Kollégium által feltett – két kérdés köré szerveződik: **1)** Egyszerűbb-e a svédországi számi helyesírás (használható-e a norvégiai számi nyelvnek leírására)? **2)** Használhatók és forgalmazhatók volna-e általa a norvégiai számi könyvek Svédországban? (Martinussen 1992: 43.) Porsanger ez utóbbi kategórián belül ejt szót Leem helyesírásának egy-egy problémásabb eleméről, javaslatot tesz a javításra, és kitér a számi nyelvű ígehirdetés jelentőségére is.

1) A Kollégium által feltett kérdések feltehetően anyagi indíttatásúak (is) lehettek: mivel a Kollégium egyszerűbbnek ítélte a svéd helyesírást, így felmerült a gondolat, hogy ha Norvégiában is használható volna a svéd számi helyesírás, úgy közvetlenül lehetne beszerezni a könyveket Svédországból és ezáltal Leem munkája (valamint az általa használt bonyolult helyesírás) is feleslegessé vált volna.

Porsanger azonban elutasító választ adott. Szerinte csak azok számára tűnik egyszerűbbnek és használhatóbbnak a svédországi ortográfia, akik nem ismerik a svéd számi és a norvég számi nyelvek közötti különbségeket (Martinussen 1992: 43). Konkrét példákat is hoz a helyesírás áttemelésének problematikájára.

Porsanger úgy véli, a svéd helyesírás betűi, betűkapcsolatai nem biztos, hogy ugyanazt a hangot jelölik az északi számiban. Példaként hozza a *tj*-vel és *g*-vel jelölt hangokat, illetve felhívja a figyelmet arra, hogy a Leem által használt *shj*²⁹-nek nem is talált megfelelőt a svéd helyesírásban (Martinussen 1992: 43–44).

ben a pitei számi adta, a szókincs pedig a pitei, umei és lulei számiból tevődött össze. Ez egy tipikus írott nyelv volt, melyet senki nem beszélt, de lényegesen nagyobb számú számi tudta olvasni/érteni, mint a korábban született számi nyelvű munkákat (Forsgren 1988: 40–41).

²⁹ A mai *š* hang jelölésének egyik módja Leemnél: pl. *shjiggom* [Vx1Sg] 'rendre utasít, dorgál' (mai alakban *šikkun*).

Látványos különbség a svéd számi és norvég számi helyesírás között, hogy előbbiben a diftongusok nincsenek jelölve. Ez látszólag egyszerűbbé teszi a helyesírást, de nem tükrözi a kiejtést, és félrevezető lehet: például a számi 'lánytestvér' jelentésű szó svéd helyesírással történő lejegyzése (*obb ~ obba*) nem pontos, a Leem-féle forma (*oaabba*) sokkal pontosabban adja vissza az északi számi kiejtést. Porsanger véleménye szerint itt csak egy látszólagos egyszerűségről van tehát szó, amely helyett célszerűbb és eredményesebb a bonyolultabb, de pontosabb megoldás (vagyis Leem helyesírása) (Martinussen 1992: 44).

2) Az egységes, minden számi számára használható ortográfia kialakításának igényéhez kapcsolódott a Kollégium második kérdése. Vagyis olyan helyesírást hoztak-e létre a svédek, amely használható a norvégiai számik esetében is? Egyszerűbbé válhat-e ezáltal a könyvnyomtatás? Melyik helyesírás lehetne az „etalon”? A svédé vagy Leemé?

Porsanger válaszában hangsúlyozza azt a számi nyelvekkel kapcsolatos sarkalatos pontot, miszerint nincs egységes számi nyelv. Ezért olyan nehéz a helyesírás kérdése, s ezzel együtt ezért is bonyolult a Szentírás számi fordítási folyamata is. Nem lehet kiválasztani „jobb” dialektusokat, melyek a helyesírás alapját képezhetik: a nyelv(járás)i tagoltság miatt Porsanger úgy vélte, hogy noha a svédországi számi érthető lehet az „övéi” számára is, a norvég számik helyesírására más elveket kell alkalmazni. Erre jó lehetne a Leem-féle rendszer, de sok hiba rejlik benne.

A legnagyobb probléma szerinte, hogy a számi szavak nem a természetes hangalakjuk alapján vannak lejegyezve (Martinussen 1992: 47). Porsanger személyes példája alapján világít rá a problémára. Már Hans Hagerup Krogh (1723–1785) misszionárius is olvasott fel szavakat neki Leem nyelvtanából, abból a célból, hogy Porsanger megadja a felolvasott szó dán jelentését. De Porsanger nem ismerte fel a hallott szavakat, csak miután Hagerup megadta a jelentést. Ekkor szembesült azzal, hogy a nem megfelelő kiejtés miatt (ami a nem megfelelően írt alakra vezethető vissza) nem értette, melyik szót olvasta fel neki Hagerup.³⁰

Tehát Porsanger szerint Leem helyesírásában a leginkább kifogásolható az volt, hogy ha maguk a számik nem tudják használni, úgy tulajdonképpen a szemináriumban sincs igazán értelme tanítani azt (Martinussen 1992: 47).

³⁰ Ennek ellentmondani látszik Qvigstad 1897-es nyilatkozata a Leem-féle helyesírásról: „A hangjelölés tökéletlen és következtelen, de könnyen érthető annak, aki ismeri a kérdéses dialektust” (idézi Nielsen 1953: 17).

3.4. Porsanger javaslatai

Porsanger leírja Leem helyesírásának általa legfontosabbnak tartott hibáit. Ezek a következők.

Egy hang – több betű. Mivel Leem a dán nyelv betűkészletével igyekezett leírni a számi nyelvet, a számi viszont több olyan hanggal is rendelkezik (ld. *č, đ, š, t, ž*), mellyel a dán nem, így azt a már bevett szokást³¹ folytatta, miszerint egy hangot több betű jelöl (Magga 2003: 33). Például a *judaladz*h ~ *judalazh*jak [PI] (mai *juvdálaš* ~ *juvdálaččat* [PI]) 'zsidó' szóban is látható, hogy Leem *dzh* és *zhj* mássalhangzó-kapcsolattal jelölte a dán nyelvből hiányzó számi hangokat.

Minden, Leem helyesírásával foglalkozó tanulmány hangsúlyozza, hogy ez a körülményes betűhasználat jelentette annak legnagyobb gyengeségét (vö. Djärv 2003: 18; Magga 2003: 33; Martinussen 1992: 35). Porsanger is úgy ítélte meg, hogy Leem hangjelölései kapcsán nem egyértelmű, hogy mikor van szó egy mássalhangzóról vagy mássalhangzó-kapcsolatról, mikor egy magánhangzóról és mikor diftongusról: pl. a *zhioearve* 'szarv' ~ (mai *čoarvi*) szó esetében nehéz eldönteni, hogy az *i* az a mai *č* hangot jelölő betűkombináció része, vagy esetleg az azt követő diftongushoz tartozik (vö. még *zhiaetze* ~ *čáhci* 'víz'; *zhieezhia* ~ *čieža* 'hét (számnév)').

Leem *zhj* betűkombinációja helyett Porsanger a gót vagy latin *z*-t, az *shj* helyett a görög *γ*-t, míg az *lj* mássalhangzó-kapcsolat (tkp. palatalizált *l'*) helyett a görög *λ* betűt ajánlja. Például a Leem által használt *Vielj* (SgNom) ~ *Villjij* (SgIll)³² így a *Vieλ* ~ *Vιλλιγ* formában valósulhatna meg.

A Leem-féle *nj*, *gnj* betűkapcsolatok helyett – amelyeket a palatális nazális³³ jelölésére használ Leem – Porsanger szintén a görög *N* ~ *ν* [n] használatát ajánlja (*Nunne* 'orr').³⁴

Porsanger javaslata szerint, ha egy karakter jelölne egy hangot, enyhítené vagy teljesen megszüntetné a korábban mutatott problémákat. Vagyis Porsanger tulajdonképpen a fonematikus írásra tesz javaslatot.

³¹ Már a svéd számi helyesírásra is jellemző volt, hogy az ismeretlen számi hangokat betűkombinációk formájában adták meg. Leem előzményeként Morten Lund is betűkombinációkat használt fordításaiban, pl. *tz* a /c/ hang és *ng* az /ŋ/ hang jelölésére (Magga 2003: 33).

³² Mai alakja: *viellja* 'fiú', egyes illativusa *villjii*.

³³ Porsanger az északi norvég nyelvjárásokból hoz példát: *Mand* 'férfi', *Land* 'ország', *Sand* 'homok'.

³⁴ Mai alakja: *njunni*.

A diftongusok jelölése. Ahogyan azt Sajnovics János is megemlíttette Leem helyesírásának ismertetésekor, ortográfiájában Leem öt magánhangzót és 39 diftongust használt, ami igencsak megnehezítette a szavak értelmezését (vö. pl. Dem. 38). Levelében Porsanger a diftongusok „kiváltására” az alábbi példákat hozza:

– Leem *oaa* diftongusa helyett Porsanger a görög *ω* használatát javasolja: pl. *oaabba*³⁵ ’lánytestvér’ helyett *ωbba* forma lenne használatos.

– A kiejtést jobban tükröző *av* változatot preferálja az *au* helyett (*audogas* > *avdogas* ’áldott’³⁶).

– Az *ae* helyett *aa*-t ajánl a megfelelő pozícióban: pl. *zhjaella* helyett *zhjaalla* ’ír’³⁷ (Martinussen 1992: 48).

Az *a* fonéma jelölése.³⁸ A modern számi helyesírás az alábbi betűket használja a számi monoftongusok jelölésére: *a, á, e, i, o, u*. A helyesírás és a magánhangzórendszer kapcsolata viszont bonyolult.

A nyugati dialektusokban meglehetősen tiszta ez a kapcsolat: *i = /i/, e = /e/, u = /u/, o = /o/, a és á = /a/*. Az esetek többségében a hosszúság jelöletlen marad, kivéve az utóbbi esetben, vagyis az *a = /a/* (pl. *mannu* [mannu] ’menés, mozgás’), míg az *á = /aa/* (pl. *mánnu* [maannu] ’hold’).

Ezzel szemben a keleti nyelvjárásokban (amelyhez a Leem által vizsgált dialektus is tartozott) a helyesírás és a magánhangzórendszer kapcsolata jóval bonyolultabb. Az *a* és *á* között ugyanis – szemben a nyugati nyelvjárásokkal – kvalitatív és nem kvantitatív különbség van. Az *a = /o/*, ha hangsúlyos szótagban áll (pl. *mannu* [mønnu] ’menés, mozgás’) de *a = /a/* hangsúlytalan szótagban (pl. *mannat* [mønnaah] ’megy’). Az *á* betű ezzel ellentétben az */a/* hangot jelöli hangsúlyos szótagban, ha a következő szótagban veláris magánhangzó áll (pl. *mánnu* [mannu] ’hold’), de */æ/* minden más esetben: pl. *mánná* [mænnæ] ’gyerek’) (Aikio – Ylikoski 2019: 2–3).

Leem minden bizonnyal érzékelte ezeket az ejtésbeli különbségeket. Ennek bizonyítéka, hogy többféleképpen jelöli a kérdéses hangot (*addam* [Vx1Sg] < mai *addit* ’ad’); *o* (*forg*, mai *fargga* ’hamarosan’); *oa* (*boalam*

³⁵ Mai alakja: *oabbá*.

³⁶ Mai alakja: *ávdugas*.

³⁷ Mai alakja: *čállá* [Vx3Sg] (< *čállit*).

³⁸ Az északi számi nyelv fonológiája rendkívül összetett és bonyolult. A nyelven belül ugyanis igen nagy különbségek figyelhetők meg az egyes dialektusok kiejtése között. Nincs olyan standard kiejtés, mely a leírás alapját képezhetné. Az írás és a változó dialektális formák közötti megfelelés általában szabályos, de bonyolult. Sőt, néhány fontos fonológiai jelenség még a modern északi számi helyesírásban is jelöletlen maradt (Aikio – Ylikoski 2019: 4–5).

[VxSg1] < mai *boallit* 'ég'). Felismerte tehát, hogy ezek jelölésére az *a* betű nem elégséges.

Porsanger az *a*-á fonéma jelölésének tisztázására szintén a görög ábécé elemeihez nyúlt. A fenti példák Porsanger javaslata alapján a következő formában valósulnának meg: *adam*, *farg*, *balam* (Martinussen 1992: 49).

Porsanger ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az általa felvetett javaslatok azonnali bevezetése zavart okozna, csupán azt szeretne volna megmutatni, hogy a számi nyelv leírására az általa felvetett megoldásokat alkalmazhatóbbnak és pontosabbnak tartaná. Felhívja viszont a figyelmet arra, hogy ezeket a javaslatokat már két évvel korábban (1765-ben) vázolta Leem professzornak, ám azok nem valósultak meg (Martinussen 1992: 49).

Porsanger jelentésében kitér arra is, hogy a korábbi jelentésekkel ellentétben – miszerint a számik elboldogulnak a dán nyelvvel, s azon keresztül is megismerhetik a Szentírást – igenis szükséges, hogy az isteni Igazság megismerését a számik is hadd tegyék saját nyelvükön, mint minden más nép (Martinussen 1992: 50).

Levele végén Porsanger ígéretet tesz, miszerint legjobb tudása szerint segíti Leemet a lexikon fejlesztésében (Martinussen 1992: 51).

Jóllehet Leem tisztában volt a számi helyesírásának tökéletlenségével,³⁹ mégis érzékenyen érintette az őt ért kritika. A fenti levélre három évvel később, Porsanger távollétében⁴⁰ reagált. Ez a reakció azonban sokkal inkább a személyes sértettség megnyilvánulása, semmint szakmailag megalapozott válasz: az *a* fonémák jelölését érintő megjegyzésre nem is reagált, viszont megjegyzi, hogy ő már akkor számi nyelven prédikált, mikor Porsanger még meg sem született (Martinussen 1992: 30).

4. Összegzés

Kritikai megjegyzéseitől függetlenül Porsanger elismeri Leem érdemeit, hiszen sok munkával szerezte hírnevét. Az is dicsérendő, hogy Leem úgy tanulmányozta meg a nyelvet, hogy nem állt rendelkezésére északi számi grammatika. Porsanger egy-egy élesebb kritikai megjegyzése ellenére végig rendkívül udvariasan ír Leemről és annak munkásságáról.

³⁹ „A legjobb mester sem képes – úgymond – a lappok beszédét úgy lejegyezni, hogy betűi minden tekintetben és olyan pontosan tükrözzék a lapp kiejtést, hogy az olvasó ezek alapján helyesen tudja kiejteni a lapp szavakat és úgy, ahogy a lappok ejtik” (Leem 1748: 378).

⁴⁰ 1770-ben Porsanger már Sajnovics Jánossal dolgozott együtt Koppenhágában.

Porsanger is úgy véli, hogy a Leem által kidolgozott helyesírásnak éppen a tökéletességre törekvése jelentette a negatívumát is: Leem szerette volna pontosan visszaadni a hangok kiejtését, ezért lett rendkívül bonyolult az ortográfiája.

A fent bemutatott levél folytatásaként 1770-ben újabb jelentés született Anders Porsanger tollából. Ekkor viszont már a Sajnovics János által javasolt magyar helyesírást is görcső alá vette a számi tudós, s ezzel véglegesen magára haragította az idős professzort. Jóllehet az északi számi helyesírással kapcsolatos észrevételei, javaslatai, illetve a Sajnoviccsal közös munka után Porsanger a szakmai felemelkedést várta, ám ennek az ellenkezője történt: a háttérben működő hatalmi érdekek mellett a cikkemben bemutatott helyesírási vita okozta tudományos pályafutásának végét.

Irodalom

- Aikio, Ante – Ylikoski, Jussi 2019: North Saami. In: Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford University Press. Oxford. [Kézirat.]
- Bergsland, Knut 1973: Simplification of the Finno-Ugric transcription: Lapp. In: Posti, Lauri – Itkonen, T. (toim.), *FU-transkription yksinkertaistaminen*. *Castrenianumin toimitteita* 7: 45–67.
- Djärv, Ulrika 2003: *De första samiska ordböckerna – mission och upplysning*. *Opuscula Uralica* 7. Uppsala.
- Domokos Johanna 2001: A norvég-lapp nyelv helyesírásának története. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 107–120.
- Fogtsman, Laurids 1787: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden*. V. Deel. I. Bind. 1746–1754. Gyldendals Forlag, København.
- Forsgren, Tuuli 1988: *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*. (Arbetsrapporter från Pedagogiska institutionen Umeå universitet 36.) Pedagogiska institutionen, Umeå.
- Hagland, Jan Ragnar 2003: Knud Leem – ei kort biografisk skisse. In: Ragland, Jan Ragnar – Supphellen, Steinar (red.), *Knud Leem og det samiske*. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter* 2. Universitetsforlaget, Trondheim. 11–15.
- Hammond, Hans 1787: *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlande Finmarken og Trundhiems Amt til Lappers og Finners Omvendelse fra første Begyndelse indtil hen udi Aaret 1727...* Gyldendalske Forlag. København.
- Hanssen, Einar Richter 1986: Anders Porsanger. *Porsanger bygdebok, Porsanger kommune*. 121–126.
- Kelemen Ivett 2018: A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. Vázlatok a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.

- Kelemen Ivett 2019: A Biblia számi nyelveken. Az északi számi bibliafordítás története. In: Puszta János (szerk.), A Biblia finnugor nyelveken. Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum, Budapest. 51–62.
- Kjølaas, Per Oskar 1995: Bibelen på samisk. En bok om samisk bibeloversettelse. Det Norske Bibelselskap, Oslo.
- Kristiansen, Roald E. 2016: Den norske kirken og det samiske. In: Lindmark, Daniel – Sundström, Olle (red.), De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 2. 1053–1083.
- Leem, Knud 1748: En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden.
<https://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10589100.html>
- Magga, Ole Henrik 2003: Knud Leem som utforsker av samisk språk og kultur. In: Hagland, Jan Ragnar – Suphellen, Steinar (eds), Knud Leem og det samiske. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2. 2003. 29–43.
- Martinussen, Bente 1992: Anders Porsanger – teolog og språkforsker fra 1770-tallets Finnmark. Nordlyd 18: 15–59.
- Maticsák Sándor 2018: A mókusbörtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Nielsen, Konrad 1953: Knud Leems Lexicon lapponicum. *Studia septentrionalia*. Vol. V. Liber saecularis in honorem J. Qvigstadii. Pars II: 17–31. Oslo.
- Norsk biografisk leksikon. <https://nbl.sn1.no/>
- Rask, Rasmus 1832: Ræsonneret Lappisk Sproglære efter den Sprogart, som bruges af Fjælldapperne i Porsangerfjorden i Finmarken: en omarbejdelse af Prof. Knud Leems Lappiske Grammatica. København.
- Rydving, Håkan 1995: The Saami literary languages: problems of unification. In: Zaicz Gábor (red.), Zur Frage der uralischen Schriftsprachen. *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes*, 17. Institutum linguisticum Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest. 25–30.
- Sammallahti, Pekka 1998: The Saami Languages. An Introduction. Davvi Girji, Kárášjohka.
- Solbakk, Aage 1998: Anders Porsanger – Biret-Ánde (1735–1780). *Cafe Boddu: essay-čoaakkáldat*. Davvi Girji, Kárášjohka. 7–19.
- Steen, Adolf 1954: Saamenes kristning og finnemisjonen til 1888. Egede Istituttet 5. Oslo.
- Stockfleth, Nils Vibe 1848: Bidrag til Kunskaab om Finnerne i Kongeriget Norge. I. C.A. Dybwad Forlagt, Christiania.
- Suphellen, Steinar 2003: Knud Leem og hans språkprofessorat i lærdomshistorisk perspektiv. In: Hagland, Jan Ragnar – Suphellen, Steinar (eds), Knud Leem og det samiske. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2. 2003. 17–27.
- Szűj Enikő (szerk.) 1994: Sajnovics János: Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. *Bibliotheca Regulyana* 2. ELTE, Budapest. = Dem.
- Valijärvi, Riitta-Liisa – Kahn, Lily 2017: North Sámi. An Essential Grammar. Routledge Taylor and Francis Group.

**Anders Porsanger's report
on Knud Leem's (Northern) Saami orthography**

The work of Knud Leem (1697–1774) is outstanding in the history of Norwegian Saami linguistic research. The importance of his activity as a theologian and a researcher of Saami language and culture is well represented by the honorary professor title given to him by Danish-Norwegian king Christian VI (1699–1746). He was the only one to bear such title from 1754 until his death in 1774. Due to his interest in the Saami language and people, he wrote several papers in this area of interest, applying a spelling method developed by him based on the Danish set of letters to spell Saami words. This spelling method was often criticised subsequently.

His first critics were among his contemporaries: Anders Porsanger (1735–1780) was a junior “language master” working under Leem’s supervision and later as his colleague. As an assistant professor of the Seminarium Laponicum he was invited to send multiple reports to the College of Missions on the spelling method applied by Leem.

The present paper discusses the earlier report of the two available to us in a copied format today. This nine page long report was sent to the College from Trondheim, on 19 September 1767. In this study, Porsanger compared the way of spelling used in Sweden for the transcription of Saami language with Leem’s spelling, and highlighted some of the problematic elements in Leem’s method. These observations reflected mostly on the overly difficult nature of his sound notation. Porsanger also mentioned the problem of the multiple kinds of notations for the same sound; the reading difficulties caused by the large number of diphthongs; and the issue of the notation of the phoneme *a*. Although Porsanger introduced his notes as simple “remarks”, in fact, he also offered possible solutions for the issues discussed, e.g. the introduction of Greek letters in Saami spelling (the use of the Greek letter λ for *lj* [l']).

Porsanger’s report deepened the conflict between the two theologian-linguists. The situation peaked in 1770, when Porsanger wrote another letter to the College of Missionaries, one that has Hungarian relevance as well. In this letter, based on his 1769–1770 cooperation with János Sajnovics, he discussed the suitability of Hungarian spelling for the transcription of Saami language.

Keywords: Knud Leem, Anders Porsanger, Saami orthography.

IVETT KELEMEN

Ősök és rokonok nyomában Kalandozó magyar kutatók keleten és északon¹

KLIMA László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
klima.laszlo@btk.ppke.hu

Az elmúlt ezer évben számtalan magyar utazó – diplomata, kereskedő, tudós, vagy csak kedvtelésből utazgató kalandor – fordult meg Eurázsianak azon területein, melyek egykor szerepet játszottak a magyar nép és a magyar nyelv történetében. Egyesek megírták úti élményeiket, így azok széles körben ismertek. A kalandos életű utazókról filmek is készültek.² A földrajzi szakirodalom számon tartja a kevésbé ismert utazókat is.³ Jelen összefoglalásunk nemcsak az expedíciók nyelvészeti eredményeire koncentrál, hanem igyekszik felhívni a figyelmet a magyar őstörténetkutatás, a tárgyi néprajz és a folklorisztika ismereteit gyarapító híradásokra is. Véleményünk szerint a finnugrisztika hasznára válik, ha a magyar nép és nyelv eredetének kutatástörténetét egységben szemléljük. A különböző korok különböző égtájak felé indított felfedező expedíciói és tudományos tanulmányútjai mind egy cél szolgáltak: a honnan jöttünk, kik vagyunk? mindig aktuális kérdéseire keresték a választ. Áttekintésünket Illyés Gyula és Kodolányi János utazásaival zárjuk.

¹ Ez az írás az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport TUDFO/51757-1/2019/ITM) projekt keretében készült.

² Például Julianusról (Julianus barát, 1991, rendezte Koltay Gábor), Benyovszky Móricról (Vivát, Benyovszky!, 1975, rendezte Igor Ciel és Várkonyi Gábor), Vámbéry Ármínról (A sánta dervis, 1987, rendezte Kis József).

³ Agárdi 1955a; 1955b; Agárdi – Borsody Bevilaqua 1955; Lázár 1986; Magyar utazók lexikona 1993; Székely A. 1968, 1969.

Korai magyar utazók

Minden nép büszke hagyományaira. Az évszázadok, olykor évezredek mélyébe visszatekintő, írásban és szóban megőrzött hagyományaink szinte észrevétlenül ivódnak belénk, s adjuk tovább őket nemzedékről nemzedékre. Ilyen ősi hagyomány a magyarság kultúrájában a keletről való származás tudata. A középkori krónikák szerint a magyarok a hunok legközelebbi rokonai, a két nép két ősapja, Hunor és Magor testvérek voltak (Anonymus – Kézai 1999).

Kr. u. 895-ben csak a magyarság egy része költözött Kárpát-medencei új otthonába. A lelki kapcsolat azonban tovább élt az egymástól elszakadt csoportok között. Az új hazába költözött magyar nép mindig vágyott elhagyott testvérei, rokonai után. Ez az érzés hajtotta a középkori magyar királyokat, amikor expedíciókat indítottak kelet felé, s ez indította később a tudósokat az ősök és rokonok felkutatására.

A Kárpát-medencében szerveződő magyar állam két fontos vezetője, **Bulcsu** és **Tormás** vezér Kr. u. 950-ben látogatást tett Bizáncban. Az eseményről Bíborbanszületett Konstantin számolt be *De Administrando Imperio* című művében. A Bizáncba látogató magyar hercegek azt is elmesélték vendéglátóiknak, hogy a honfoglalás előtt a magyarok kettéváltak, és másik csoportjuk Perzsia határvidékére költözött: „*Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők között háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávartü ászfalünek hívják*” (DAI 38, Moravcsik 2003: 98–99).

Bulcsu és Tormás azt is elmesélte a bizánci császárnak, hogy az új hazában élő magyarok rendszeresen felkeresik keleti testvéreiket. Ez a híradás a legkorábbi magyar utazók emlékét őrizte meg. De hol élhetett a *szávartü ászfalü*-nak nevezett keleti magyarság? Mit jelent az a kifejezés, hogy Perzsia vidékén?

Az ősmagyarok által ismert két terület nevezhető Perzsia határának. Az egyik a Kaukázus északi előtere, a másik pedig Khorezm. A Kaukázus északi előterében még a 18. századi orosz expedíciók is tanulmányozhatták Madzsar város romjait. E területen ma is él a magyarok emléke. Több kisebb kaukázusi nép is a magyarok rokonának tartja magát.

Várady László 1989-ben úgy vélte, hogy a Bíborbanszületett Konstantin művében említett „*Perzsia határvidéke*” és a keleten maradt magyarság nem feltétlenül a Kaukázusban, hanem esetleg Khorezm területén keresendő (Várady 1989: 27). Egy ismeretterjesztő írásunkban mi is fölvetettük ezt az

ötletet (Klima 2011). Később Zimonyi István tudományos igényvel elemezte ezt a lehetőséget (Zimonyi 2014: 147–159). Khorezmmel a honfoglalás után is kimutathatók a magyar kereskedelmi kapcsolatok, arról a területről mohamedán betelepülők is érkeztek a Kárpát-medencei magyar államba. Őket a magyar krónikák kálizoknak nevezik. (Ez a Khorezm szó hangtanilag szabályos változata.)

A Kárpát-medencei és a keleti magyarság kapcsolatai fokozatosan megszakadtak, emlékei is majdnem feledésbe merültek. A 12. század végén keletkezett krónika (Anonymus: Gesta Hungarorum) már csak annyit tud, hogy a magyarok valahonnan az Etil folyó (Volga, Don, Dnyeper?) mellékéről érkeztek a Kárpát-medencébe.

Pár évtizeddel később azonban a magyar trón várományosa, **Béla herceg** elkezdett érdeklődni a keleten maradt magyarok iránt. Akkoriban bontakoztak ki a magyarok és a Kárpát-medence előterébe (a mai Románia területére) érkező kunok kapcsolatai. A kunok a mongolok elől menekültek, és annak érdekében, hogy a magyar állam megvédje őket a mongolok ellen, készek voltak a kereszténységet is fölvenni. Így jutott eszébe Bélának, 1235-től IV. Bélaként Magyarország királyának, hogy a keleti magyarokat megkeresse és a kunok után őket is keresztény hitre térítse. Igen ám, de hol keresse ezt a néptörödéket?

1232 táján indították útnak **Ottó** domonkos szerzetest három társával, hogy kutassák fel a keleti magyarokat. A majdnem három évig tartó útról csak Ottó tért haza, súlyos betegen. Beszámolt útjának tapasztalatairól, elmondta, merre talált rá a keleti magyarokra, majd egy héttel visszaérkezése után elhunyt. Ottó halála után újabb négy domonkos szerzetes indult útnak. **Julianus** és három társa 1235 tavaszán hagyta el Magyarország területét. Eleinte a Kaukázus felé tartottak. Julianusék azonban hiába járták be Alánia területét, nem találtak rá a magyarokra. Ezután már csak két szerzetes folytatta a keresést. Julianus és Gerhardus a Volga mentén északi irányba indult. Sajnos, jelentésében Julianus nem írta le, hogy miért döntöttek így. Gerhardus halála után a keresést egyedül folytató Julianus végül Volgai Bulgária egyik városában találkozott egy magyar asszonnyal, akinek segítségével rábukkant a keresett magyarokra. Julianus jelentésében ez olvasható: „*ennek az országnak egyik nagy városában, mely állítólag ötvenezer harcost tud kiállítani, a barát egy magyar nőt talált, aki a keresett földről erre a vidékre ment férjhez*” (Györffy György fordítása, Julianus barát 1986: 68). Perényi József szerint Julianus a Volga jobbpartján lévő településen találkozott a magyar asszonnyal (Perényi 1959). Fodor István azonban úgy vélte, hogy Julianus átkelt a Volgán, és a találkozás a Volgától keletre történt, valószínűleg Bol-

gar városában (Fodor 1982). A „nagy város”-ra történő utalás azonban konkrétan Biljarra utal, ugyanis az orosz évkönyvek ezt a várost „*velikij gorod*”-nak, vagyis nagy városnak nevezik (Gyóni 2019: 226).

A keleti testvérektől kapott hírek a fenyegető mongol támadásról Julianust gyors visszatérésre készítették, s a mordvinok földjén átutazva 1236. december 27-én Magyarországra érkezett. Úti jelentésében értékes információkat őrzött meg a mordvinokról is. Arról természetesen nem lehetett szó, hogy a magyar–mordvin nyelvrokonságot felismerje. Julianus jelentéséből tudjuk azt is, hogy IV. Béla még két expedíciót indított a keleti magyarokhoz, de a mongol támadás szétszórta a keleti magyarokat, ezért a szerzeteseknek már csak a menekülőkkel sikerült felvenniük a kapcsolatot a Szuzdali Fejedelemség keleti határán (Julianus barát 1986: 76–77).

IV. Béla expedíciói után újabb évszázadok teltek el, s a keleti magyarok emléke majdnem megint teljesen feledésbe merült. A 15. században Hunyadi Mátyás (1458–1490) magyar uralkodó élénken érdeklődött a reneszánsz Itália kultúrája iránt. A Magyarországra érkező olasz humanista tudósok közül **Antonio Bonfini** (1427/1434 k.–1502) tanulmányozta a magyarok őstörténetét. Művében beszámolt Aeneas Sylvius Piccolomini (1458-tól II. Pius pápa) azon híradásáról, hogy a Don folyó mellett élő emberek ugyanolyan nyelvet beszélnek, mint a pannóniai magyarok. Ezt az információt ismerte Hunyadi Mátyás másik krónikaírója, Thuróczy János is.

Cosmographia című művében Piccolomini egy bizonyos veronai ember beszámolója alapján írt a Tanais (Don) folyó melletti emberek nyelvéről.

Bonfininél ezt olvashatjuk: „*Pius pápa, szerintem igen nagy tudós, akit ugyanolyan érzelmek vezérelnek, mint Jordanist, nem hiszi, amit minden történetíró állít, hogy a magyarok a hunoktól erednének... Ez a szentséges atya tanúságra hív egy veronai polgárt, aki azt mondta, hogy amikor a Don forrásánál járt, ott magyarul beszélő népre bukkant*” (Bonfini 1995: 62).

Bonfini arról is beszámolt, hogy Mátyás királynak egyéb információi is voltak a keleti magyarokról: „*A mi isteni Mátyásunk szarmata kereskedőktől értesült ugyanerről, követeket és kutatókat küldött oda, hogy a rokon népet, ha lehet, átcsábítsa a folytonos háborúságtól meglehetősen elnéptelenedett Pannóniába, ami ugyan eddig nem sikerült, de ha megéri, bizonyára megvalósul*” (Bonfini 1995: 62).

Hunyadi Mátyás keleti magyarokat kereső expedícióiról (ha ugyan voltak) nem maradtak fenn híradások. Moszkváig azonban egészen biztosan eljutottak Mátyás futárai. Ez a magyar király és III. Iván moszkvai nagyfejedelem levelezéséből ismert (Géresi 1879).

Mátyás uralkodása után nehéz évszázadok köszöntöttek Magyarországra. Előbb a litván Jagelló-dinasztia, majd a Habsburg-ház vette át Magyarország irányítását. Közben az ország középső részét a török birodalom szerezte meg. Ebben a helyzetben indult Oroszországba a Habsburgok érdekeit képviselő diplomata, **Siegmund Herberstein** (1486–1566).

Herberstein két alkalommal járt Moszkvában: először 1517-ben, másodszor 1526-ban indult veszélyekkel teli, hosszú küldetésére. Moszkvai görög tárgyalópartnere, Jurij Dmitrijevics Trahanyiot kincstárnok és pecsétőr első találkozásuk alkalmával kijelentette, hogy fejedelme jogot formál Pannóniára, Moráviára és Polsára [Lengyelországra], mert ezeket a területeket *a jugrák*-nak, tehát a moszkvaiak alattvalóinak nyugatra szakadt csoportjai foglalták el valamikor. Az orosz évkönyvekben szereplő jugrák/jugorok és az ugorok egy népként való értelmezése valószínűleg orosz környezetben született meg a két népnév hasonlósága miatt. A jugra/jugor népnév az obi-ugorokat (hantikát és manysikat) takarja, az ugorok pedig mint tudjuk, a magyarok. A két népnév esetleges összefüggését régóta vizsgálja a tudomány, de ebben a kérdésben eddig nem sikerült dönteni (Zsirai 1930; Vásáry 2008).

Herberstein nagy érdeklődéssel fogadta a jugrák és a magyarok azonosságáról szóló információt, és kész volt ellenőrizni is, mivel egyik szolgája beszélt magyarul. A szolga feltehetőleg magyar származású volt. Mivel Moszkvában akkoriban egyetlen jugor ember sem fordult meg, így a magyar szolga és obi-ugor nyelvrokona között nem jött létre a találkozó. Ha létrejött volna, biztosan nem értik meg egymást, de talán az orosz közvetítőnyelv segítségével felismerhették volna a két nyelv rokonságát: *„Azt mondják, a jugrák mind a mai napig közös nyelven beszélnek a magyarokkal; [hogyan igaz-e, nem tudom, mivel gondos kutakodásom ellenére] nem találtam egyetlen embert sem [arról a vidékről], akivel szót válthatott volna a [magyarul tudó] szolgám”* (Klima 2016: 126).

Pár évtizeddel később egy másik Habsburg-diplomata, a magyar származású **Zalánkeméni Kakas István** (1565–1603) utazott át Oroszországon. Habsburg Rudolf megbízásából Perzsiába indult, hogy az oszmán-törökök elleni szövetségről tárgyaljon. Kakas István 1602 augusztusában indult el a nagy útra. A diplomata Oroszországot is meg akarta nyerni a törökellenes koalíció számára, ezért útja először Wroclawon, Czesztohowán, Varsón, Vilniuson, Minszken és Szmolenszken keresztül Moszkvába vezetett, ahol november 27-én ünnepélyes külsőségek közepette Borisz Godunov cár fogadta Rudolf császár követségét.

December elején indultak tovább a cártól kapott szánokon. Nyizsnyij Novgorod érintésével december 23-án érkeztek meg Kazanyba. A tél tartós

várakozásra kényszerítette a követséget. Csak 1603 májusában tudtak továbbindulni, midőn a fagyok elmúltával a Volga ismét hajózhatóvá vált. Átkelve a Kaszpi-tengeren, Lenkorán városában szálltak partra, ahonnan hírvivőt küldtek előre a sah udvarába. Miközben az expedíció a továbbhaladási engedélyre várt, tagjai közül többen megbetegedtek. A betegségtől legyengült Kakas István elhunyt. Úti naplójának írását Georg Tectander, a küldöttség titkára folytatta. A napló a cseremiszekekről tartalmaz beszámolókat, a korabeli terminológia szerint cseremiszeke-tatároknak nevezve őket. Természetesen a cseremiszekek (marik) és a cseremiszeke-tatárok közé feltehetőleg besorolt votjákok (udmurtok) és a magyarok közötti nyelvrokonságot Kakas István sem ismerhette még fel, de az útinaplóban annak sincs nyoma, hogy Kakas István tudott volna a magyarok baskíriai őshazájáról, és arról, hogy Kazany városában tartózkodva milyen közel is járt ehhez az őshazához (Klima 2016: 131–136).

Az 1700-as évek elején Nagy Péter cár energikusan próbálta birodalmát Európához felzárkóztatni. A nagyhatalommá vált, nagyra nőtt ország igényelte a tapasztalt szakembereket, de a katonákat is. Így érkezett Oroszországba 1716-ban a katonaviselt magyar **Turkolly (Turkoly) Sámuel** is. Oroszországi katonai karrierjéről nem sokat tudunk. Erről talán az orosz levéltárakban még rejtőznek adatok. Levelében fő hadi tisztnek nevezi magát.

Turkolly Szentpétervárról a volgai vízi úton érkezett a Kaszpi-tengerre. Részt vett a perzsák elleni háborúskodásban. 1724. vagy 1725. április 2-án Asztrahanyból címezte haza azt a levelét (egy magyar és egy latin nyelvű példányban), amelyben a keleti magyarokról tudósít.

Leveléből kiderül, hogy ismerte azokat a történeti műveket, amelyek a magyarok keleti származását hangoztatták. Ezért kereste a magyarok nyomait. Meg is találta: „...*kiknek lakások volt a Volga Vize mellett, igen fövenyes és erdőtelen helyen, mindazonáltal szép házakban laktanak, mivel ma is a kályha darabok olyanok találtak, mint nálunk az újj keresztyén Korsok; téglák pedig igen szélessek és szépek, melyből megesmörhetni, hogy szép házakban laktanak. A magyarok Királya pedig lakott Kuma nevű folyó víz mellett, melynek Palotái jóllehet rongyosok, de ma is fent állanak, és azon helyen még ma is Pogány nyelven hívják Magyaroknak. Magyar nyelven pedig sehol sem beszélnek, se magyar faluk sehol nintsenek...*” (Turkolly 1821: 127–128).

Tehát a Volga mentén és a Kaukázus előterében Turkolly magyarul beszélő embereket nem talált. Egykori otlétük nyomaira azonban rábukkant. A kaukázusi magyarság története a mai napig ismeretlen. Nem tudjuk, hogy azok a magyarok (szavartoi aszphaloi), akiket a 13. századi szerzetesek (Ot-

tó, majd Julianus) kerestek, a Kaukázus északi lejtőin éltek-e egyáltalán, s van-e valami közülük azokhoz a magyarokhoz, akiknek Turkolly már csak hült helyüket találta: elhagyott házaik romjait. Turkollynak az a megjegyzése ugyanis, hogy „*azon Magyarok ...bé telyesedtenek a Chrimi Tatárok között, most is Chrímben a Tatár Chám protetiojok alatt vagynak hét Faluk, melyben Magyarul beszélnek...*” (Turkolly 1821: 128), arra utal, hogy a kaukázusi magyarok története esetleg nem független a mongolok/tatárok államszervező tevékenységétől. Talán jelentős számú magyar hadifogoly került az 1241-es mongol hadjárat során a Kárpát-medencéből az Arany Horda területére, de később is volt mód az oszmán-törököktől magyar foglyok vásárlására a fekete-tengeri kikötővárosokban.

Turkolly Sámuel levelében először szerepelnek magyar nyelven leírva finnugor népnevek: „*A Scythiai Birodalomban sokféle Tatárok vannak, a' kik más féle Nemzeteknek nagy ellenségi, ú. m. Cserviszi [= cseremiszek], Csuvaszi, Karakalpagi, Mordvai [= mordvinok], Barkilczi, Kalmuki, Kabanszki, Trukmantzki, Kivintzki, Karagantzki, Andraviczi, Csekfentzki, Kimczki, Cserketzi, Bugharczi, Glanczi, Smaburuntzki tatárok, a Crimi, Butsaki és Nogai tatárokon kívül*” (Turkolly 1821: 128).

1728-ban Turkolly Sámuel után egy másik magyar katonatiszt, Gärber (Gaerber) János Gusztáv is járt Madzsar romjainál. Kaukázusi útjáról írt jelentésében leírja Madzsar városát. „*Magyarország alapítói ezen vidékről veszik eredetöket*” – fordítja magyarra Gärber egyik mondatát Jerney János (Jerney 1843: 13).

A modern tudomány hajnalán: csillagászati expedíció a Lappföldre, rokonságkeresők a Kaukázusban

1769-ben **Hell Miksa** (1720–1792) és **Sajnovics János** (1733–1785) Vardö-szigeti expedíciója egy csillagászati jelenség megfigyelése céljából szerveződött, a kutatók csak mellékesen foglalkoztak a finnugor nyelvek rokonságának kérdésével. Ennek ellenére Sajnovics János műve a magyar és a lapp nyelv összehasonlításáról alapvető jelentőségű volt a finnugor nyelvek rokonsági rendszerének föltárásában (*Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Koppenhága, 1770). A mű az expedíció rangját is megadta. Sajnovicsék utazását joggal nevezhetjük a finnugor nyelvű területekre vezetett első magyar tudományos expedíciónak. Naplójában és egyik hazaküldött levelében Sajnovics a lappok életmódjáról is közölt adatokat: „*Sok itt a finn: kistermetűek, orruk többnyire kissé görbült, vidám tekintetűek, hajjuk hosszú, szemük eleven. Öltözkük nagyban hasonlít a magyar népviselet-*

hez...” (Sajnovics 1990: 67). „*A sátorlap anyaga szövet. Fent mindig van egy nyílás. [...] Télen a hegyekben változtatják lakóhelyüket, s vándorlásuk alatt a csillagok járása után tájékozódnak, miként a hajósok a tengeren. Vagyonukat a rénszarvasok képezik. A szegényebbeknek 50, a gazdagabbaknak 400 és 500 is van. [...] Akik a tenger mellékén laknak, kenyérsütő kemencéhez hasonló házaikat kőből építik. Halászatból élnek*” (Sajnovics 1990: 70).

Ezt az expedíciót pár évtizedig nem követte hasonló színvonalú folytatás. A 19. század első évtizedeiből csak jó szándékú amatőrök nem sok eredményt hozó kisebb utazásairól számolhatunk be.

Orlay János (1770–1829) utazásai nem jártak olyan nagy tudományos haszonnal, mint Sajnovicsék lappföldi útja. Ugyanakkor Orlay nemcsak a finnugor nyelvek, hanem a finnugor népek, valamint a magyarság eredete iránt is érdeklődött. Az egész azzal kezdődött, hogy különféle megkezdett tanulmányok után végül is az orvosi pálya mellett döntött, és Szentpétervárra utazott tanulni. Még mielőtt orvosi pályája felívelt volna, utazást tett Lappföldön, Finnországban, a Kaukázusban és az Urál-hegységben is. Ez 1790–1803 között történt. A történeti nyelvészet kibontakozó módszereit azonban nem értette, csak a naiv szóhasonlítgatásokig jutott: „*Ami az Ural-hegyeket illeti, azok is a magyaroknak köszönhetik elnevezésüket*” (vagyis mi uraltuk őket). Nem sokkal ezután bekerült a cári udvarba, és 1805-ben I. Sándor háziorvosának első helyettese lett. Később azt kérte, hogy az ország számára kedvezőbb éghajlatú – kevésbé hideg és nyirkos – vidékére helyezték át. Így került Dél-Oroszországba. 1819-ben Jaksich Gergellyel a Kaukázusba utazott, hogy a magyarság emlékei után nyomozzon (Tardy 1959). Jaksichra hivatkozva egy magyar újságban (*Felső Magyar Országgi Minerva*, 1825: 203–206) Perecsényi Nagy László azt írta, hogy Orlay és Jaksich a Kaukázusban egy magyar nyelven beszélő törzsi vezetővel találkozott. Ez valószínűleg csak Jaksich Gergely fantáziájában történt meg. A nagy képzelőerejű utazó soha meg nem történt szibériai útjáról is beszámolt. Volt azonban olyan kutató, aki nem zárta ki a kaukázusi magyar törzsfővel történt találkozás lehetőségét, de a kaukázusi magyarokat ő sem tartotta valamiféle ősi népességnek, csupán a török–tátár időkben odahurcolt magyar rabszolgák leszármazottainak (Bendefy 1942). A kaukázusi magyarokról szóló hírek megihlették Vörösmarty Mihályt, a költőt is, a témáról eposz írását tervezte. A nagy műnek csak a *Magyarvár* címen ismert töredékével készült el 1827-ben.

És a Kaukázusból még mindig nem volt elég. **Ógyallai Besse János** (1765–1841), egyike a nagy magyar világcsavargóknak, szintén arrafelé vette

az irányt. 1829-ben, immáron 64 évesen, de még mindig nyughatatlan szívvel és lélekkel barangolt a fenséges hegyek között. Hazaküldött tudósításában beszámolt róla, hogy „*a' karatsaiak és a Tatórok azt állítják, hogy az Azovi Tengertől fogvást, éjszak felé a' Kuma víz partján fekvő Magyar város-tól fogvást egész Derbendig a' Caspium Tenger partján Magyarok voltak az urak*”. Azt is megtudta, hogy több kaukázusi nép, például a karacsájok, kabbardok, avarok, cserkeszek a magyaroktól származtatják magukat (Domokos 1998: 90). A 19. századi kaukázusi magyar expedíciókat Kránitz Péter Pál ismertette. Az általunk tárgyaltakon kívül említi Déchy Mór természettudományos felderítő útjait is. Déchy figyelmét éppen a magyar őstörténet kaukázusi vonatkozásai terelték e világrészek határán álló nagy hegység felé, ezért indult útnak, s vált a Kaukázus geográfiai és geológiai viszonyainak kutatójává (Kránitz 2014: 536).

19–20. századi magyar tudományos expedíciók

A magyarság őstörténetének és nyelvi kapcsolatainak feltárására irányuló tudományos expedíciók Sajnovics János és Hell Miksa lappföldi utazásával kezdődtek a 18. század második felében. A 19. században mind több ilyen expedíció indult. Ezek szervezői és résztvevői között is voltak amatőr érdeklődőből lett tudományos kutatók, főleg a század első felében. Az amatőrizmus leginkább a korabeli kutatók nyelvészeti nézeteiben figyelhető meg. Ez érthető, hiszen az összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulása éppen a 19. század első felére tehető, s ekkor még nagyon kevés az olyan kutató, aki érti és alkalmazni is tudja a történeti nyelvészet új módszereit. Ugyanakkor a magyar őstörténettel foglalkozó kutatók történeti ismeretei egyre mélyebbek voltak, egyre inkább a források alapos ismeretén és elemzésén alapultak. Téves eredmények leginkább azon kutatók által születtek, akik csak történeti ismeretekkel rendelkeztek, de ennek ellenére megpróbáltak nyelvészkedni is. Ők azok, akik számtalan, ma már megmosolyogtató etimológiát állítottak föl, s a magyar nyelv emlékeit a világ minden táján, a világ minden nyelvéből ki tudták mutatni.

A 19. század első felében a magyar őstörténet legképzettebb kutatója **Kőrösi Csoma Sándor** (1784–1842) volt. Közép- és felsőfokú tanulmányait a híres enyedi⁴ kollégiumban végezte. Még tanulóévei alatt határozta el, hogy felkutatja a magyarok őshazáját. 1816–1818 között Göttingenben képezte tovább magát, ahol orientalisztikával foglalkozott. A magyarság eredetét nyel-

⁴ Ma Aiud, Románia.

vészeti módszerekkel kereste. Amikor 1819-ben útnak indult, Belső-Ázsiába, a „*jugar*”-ok (= ujugurok) földjére szeretett volna eljutni. Úgy vélte, hogy a magyarokat és az ujugurokat valamiféle rokonság fűzi össze. Erre a két népnév (ujgur–ugor) hasonlóságából következtetett. Céljának eléréséhez azonban rossz útvonalat választott. Talán Oroszországon át utazva elérhette volna az ujugurok földjét. Kőrösi Csoma Bagdad, Teherán és Buhara érintésével 1822 tavaszán érkezett Kabulba, ahonnan csak India felé tudott továbbutazni. Többször is megkísérelt átjutni a Himaláján, közben éveket töltött Tibetben, ahol a tibetológia megalapítója lett, és az első tibeti–angol szótár összeállítója. Kőrösi Csoma Sándornak a magyar nyelv rokonságáról és a magyar nép őstörténetéről alkotott véleményét csak leveleiből, illetve a róla szóló feljegyzésekből ismerjük. Ezekből a töredékekből megállapítható, hogy tudott a magyar nyelv akkoriban már feltételezett finnugor rokonságáról, azonban a Kézai Simon által kidolgozott hun–magyar rokonság alapján állt, a székelyeket a hunok leszármazottainak gondolta és a 19. század elején kibontakozó történeti nyelvtudomány módszereit még nem alkalmazta (Klima 2017).

A jogi és történettudományi képzettséggel rendelkező, amúgy jogi pályán dolgozó **Jerney János** (1800–1855) 1844 áprilisában indult útnak. Először Besszarábiában járt (Moldova), majd a mai Ukrajna sztyeppövezeti vidékein, a Fekete- és az Azovi-tenger mellékén kóborolt. Utazásának legkeletibb állomása Taganrog városa volt. Tervezte, hogy továbbutazik a Kaukázus felé. Tbiliszibe szándékozott eljutni, de végül másképp döntött, és visszakanyarodott Besszarábiába és Moldvába (Románia). 1845 áprilisában, éppen egy évvel elindulása után tért vissza Pestre (Jerney 1851). Jerney János a magyarság vándorlásának két helyszínét járta be, a Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó által Etelköznek (Besszarábia, Moldva) és Levédiának (Fekete- és Azovi-tenger melléke, Donyec-medence?) nevezett vidékeket. Ebből a szempontból utazása nagyon értékes és eredményes volt. A történeti forrásokból levont véleménye a magyarok rokonságáról a besenyőkkel, kazárokkal és kunokkal azonban nem vitte előbbre a kutatásokat. A magyarság kapcsolata a különböző török népekkel a történeti források alapján nyilvánvaló volt már akkor is, de e kapcsolat jellegéről Jerney nem tudott újat mondani. Jerney a parthus–magyar rokonság híve volt. E nézete Horvát István hatását tükrözi (Horvát 1825). A parthus–magyar rokonság elméletének ma is vannak hívei az amatőr őstörténészek körében. Habár Jerney Jánosnak is voltak naiv elképzelései a magyarság eredetéről, de a 19. század első felében voltak nála nagyobbat álmodók is a magyar őstörténet kutatói között: Jerney János cáfolta meg Orlay János útitársának, Jaksich Gergelynek azt az állítását, hogy a Kaukázusban magyarokkal találkoztak, s velük magyar nyelven társa-

logtak. Ez mindenképpen jelzi Jerney objektivitásra való törekvését (Jerney 1829).

Jerney Jánossal egy időben járt keleten **Reguly Antal** (1819–1858) is. Ő is felsőfokú jogi tanulmányokat folytatott, miként Jerney. Ő sem elégedett meg ennyivel. Jerney Bécsben képezte tovább magát, ahol a keleti népek történelmével ismerkedett. Reguly azonban messzebbre utazott: Helsinkiben megtanult finnül, bejárta Finnországot, meglátogatta a lappokat is, valamint megismerkedett a finnugor nyelvek kutatásában elért eredményekkel. Ezek hatására döntött úgy, hogy Oroszországba utazik, s az obi-ugor nyelveket fogja tanulmányozni. 1841-ben érkezett Szentpétervárra, s megkezdte felkészülését keleti utazására.

Az 1825-től 1848-ig terjedő reformkorban erősödött meg a magyarság nemzeti öntudata. A műveltebb vezető réteg érdeklődéssel fordult a magyar nép őstörténete felé. Az 1831 óta működő Magyar Tudós Társaság (mai nevén Magyar Tudományos Akadémia) Jerney János és Reguly Antal expedícióját is támogatta.

Reguly 1843 őszén indult útnak, Kazany és Perm érintésével érte el az Urált. A tél folyamán a manysik nyelvét, kultúráját tanulmányozta, és antropológiai méréseket is végzett. A 19. század kutatói számára két nyelv rokon-sága azt jelentette, hogy a nyelveket beszélő népek is rokonok. A század végén Magyarországon zajlott tudományos vita (az „ugor-török háború”) azonban tisztázta, hogy a nyelvrokonság és a néprokonság nem feltétlenül esik egybe. Az antropológiai mérések nagyon fontos adatokat szolgáltatottak ennek a problémának a megoldásához.

Reguly Antal 1844 márciusában érkezett Tobolszkba. A városban találkozott a kor másik nagy finnugor utazójával, a finn Matias Aleksanteri Castrénnel. A két tudós még Helsinkiből ismerte egymást. Reguly Tobolszkból előbb a Konda folyó mellékére, onnan pedig a Szoszva és Szigva folyókhoz indult. Útja során Pelim és Berjuzovo településeket érintette. Ezzel megérkezett a hantik körébe. Megkezdte a hantik nyelvének és kultúrájának tanulmányozását. A hantik nyomában egészen Obdorszkig⁵ jutott. 1845 februárjában hagyta ott az északi hantikat, s indult vissza Kazany városába. 1845 nyarán a marik és mordvinok körében végzett nyelvészeti, néprajzi gyűjtést. Rövid ideig Nyizsnyij Novgorodban tartózkodott. 1845 novemberétől ismét Kazanyban volt, ahol csuvas nyelvi tanulmányokkal foglalkozott. 1846 tavaszán még futotta erejéből rövidebb tanulmányutakra a mordvinok és cseremiszek körébe, de ekkorra már megrendült az egészsége. Augusztusban érkezett

⁵ Ma Szalehard.

vissza Szentpétervárra (Reguly 2008). Az Orosz Földrajzi Társaság felkérésére elkészítette az Északi Urál térképét (Pápay 1906). A térképen nemcsak az által megismert településeket tüntette fel, hanem az őslakos manysi és hanti etnikai csoportok lakóhelyének határait is bejelölte. Nyelvi anyaggyűjtése mellett Reguly térképeket is készített az orosz akadémia megbízásából. E munkássága is rendkívül jelentős volt. A térképen szereplő földrajzi nevek helyes olvasatával B. Székely Gábor foglalkozott (Székely 2008, 2009a, 2009b, 2011). Reguly térképészeti tevékenységét és a hozzá kapcsolódó földrajzi szakirodalmat Gulyás Zoltán tekintette át (Gulyás 2016a, 2016b).

Reguly 1847-ben érkezett haza Magyarországra. A finnugrisztikában elfogadott általános vélemény szerint betegsége miatt nem dolgozta fel manysi és hanti nyelvi jegyzeteit. Hagyatékának alaposabb tanulmányozása azonban rávilágított egy másik szempontra is: Reguly nyughatatlan szelleme újabb kihívásokat keresett. Obi-ugor gyűjtésének feldolgozása helyett inkább más nyelvek tanulmányozásával kívánt foglalkozni. A magyar nyelv kapcsolatainak kérdésén túllépve, immár a világ nyelveinek fejlődésével, kialakulásával kapcsolatos általánosabb témakörök foglalkoztatták. Reguly Antal tiszteletére adták ki kortársai a *Reguly-album* című könyvet (1850). Jegyzeteit felhasználva írta meg Hunfalvy Pál *A vogul föld és nép* című könyvét (1864). Reguly Antal manysi és hanti nyelvi följegyzéseit későbbi kutatók fejtették meg.

Reguly Antal a hazai finnugrisztika előfutára volt. A 19. század második felében Magyarországon több kutató is elkezdett foglalkozni a magyar nyelv finnugor kapcsolataival. Ugyanebben az időben egy Kőrösi Csoma Sándorhoz hasonló nyelvtehetség, **Vámbéry Ármin** (1832–1913) érdeklődése is a magyarság őstörténete felé fordult. 1861-ben a magyar őstörténet nyomába indított expedíciója során beutazta Perzsiát. Teherán, Tabriz és Iszfahan városainak érintésével a mai Üzbegisztán területére jutott, ahol Hivát, Buharát és Szamarkandot kereste fel. A finnugristákkal folytatott vitája során tisztázódott véglegesen, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közé tartozik. Vámbéry ugyan a magyar nyelv török kapcsolataiból téves következtetéseket vont le, de keleti utazása a legnagyobb orientalisták közé emelte (Vámbéry 1865).

Vámbéry Árminhoz hasonlóan Belső-Ázsiában járt **Berzenczey László** (1820–1884). Már gyerekkorában nagy volt benne az utazási vágy, érdekelték a magyarság távoli kapcsolatai. Hajlamát anyai nagyapjától örökölte, aki annak idején Kőrösi Csoma Sándor utazásának egyik támogatója volt. Berzenczey László úgy gondolta, hogy a magyarok rokona lehet a Kuku Nor-tó vidékén élő hung maul nép. 1851–1852-ben Kína felől nem tudott eljutni hozzájuk. Második útja alkalmával, 1873–1874-ben Oroszország felől, Omszk

városából indult el. Hihetetlen nehézségek árán, egyedül haladt útján. Ő volt az első utazó, aki észak felől, a Karakorumon és a Himaláján átkelve eljutott Indiába. Berzenczey László útjának őstörténeti eredménye nem volt. A tudomány ekkor már rég túllépett azon a szinten, amit ő képviselt. Szellemileg megfáradva, zárt intézetben fejezte be életét (Magyar Utazók Lexikona 1993: 50–52). A tudósok a 19. század második felében már nem indultak útnak csupán két népnév hasonlósága miatt. Utazásukat komoly nyelvészeti, történeti, régészeti és néprajzi előtanulmányok után kezdték meg.

A finnugor nyelvek magyar kutatói a finnugor nyelvek és népek tanulmányozása révén kívántak információkhoz jutni népünk eredetéről. Ugyanakkor, amikor néhány magyar kutató felkereste Finnországot, a finnek érdeklődése is megnőtt Magyarország iránt. **Hunfalvy Pál** (1810–1891) 1869-ben utazott északra. Riga felől hajóval érkezett Tallinnba. Utazása során az észti és finn tájakat, településeket járta be. Érdekelték a korabeli viszonyok is – a gazdaság, az oktatás, a kultúra. Igyekezett olyan információkhoz jutni, amelyek hasznosíthatók lennének Magyarországon is. Rövid látogatást tett Tartuban, majd miután visszatért Tallinnba, ismét hajóra szállt, és Szentpétervárra utazott. Az orosz fővárosban találkozott A. A. Kunikkal, a neves történésszel is. Egy Carszkoje Szelo-i kirándulás után érkezett Finnországba. Útjának fontosabb állomásai Viborg, Helsinki, Hämeenlinna és Turku. Végül Svédország és Dánia érintésével tért haza. Hunfalvy nem volt felfedező. Mások által már ismert tájakat járt be. Ugyanakkor ő volt az első magyar finnugrista, aki az észti és finn nép életével, kultúrájával nem könyvekből ismerkedett meg, hanem saját tapasztalatai, megfigyelései révén. Útja során több tudással és irodalmárral is kapcsolatba került, ezzel a nemzetközi eszmecsere kiépítését is szolgálta. Útleírásában tudományos eszmefuttatások is olvashatók. Kitért a lapp népre, kereste a magyar–finn–észti nyelvi kapcsolatok nyomait, s az őstörténet felől is gondolkodott. Véleménye szerint a magyar–finn érintkezések egykori színtere Oroszország területén lehetett (Hunfalvy 1871).

1869-ben kelt útra **Szentkatolnai Bálint Gábor** (1844–1913) is, aki a török, mongol és mandzsu nyelvek tanulmányozása céljából indult Oroszországba. Az erdélyi származású Bálint Gábor igazi nyelvtelenség volt, középiskolai tanulmányai befejeztével már több mint tíz nyelven tudott. Érdekelte a székelység eredetének kérdése, és nagy hatással volt rá a szintén székely származású Kőrösi Csoma Sándor életútja. Bécsben és Pesten folytatott jogi tanulmányait abbahagyta, hogy a keleti nyelvek kutatásának szentelhesse életét. A pesti egyetemen Budenz József és Vámbéry Ármin óráit hallgatta. Megismerkedett Fogarasi Jánossal is. Az ő ajánlására az akadémia Bálint Gábort bízta meg a keleti nyelvek helyszíni tanulmányozásával. Bálint Gábor

először Szentpétervárra utazott, ahol elmélyedt a mongol, a mandzsu-tunguz és a finnugor nyelvek tanulmányozásában. Nyelvi anyaggyűjtését 1871-ben kezdte a kazanyi tatárok körében. Kazanyból Asztrahanyba utazott, hogy a kalmük nyelvet tanulmányozza. 1872 tavaszán tért vissza Szentpétervárra. 1873-ban Mongóliába indult. Urga városában több hónapig gyűjtött mongol nyelvi anyagot. Úti jelentése az akadémia folyóiratában jelent meg (Bálint 1874). Leveleit és úti jelentéseit modern kiadásban is olvashatjuk (Kara 1973). Nyelvi anyaggyűjtését csak részben dolgozta fel (Bálint 1875–1877).

Bálint Gábornak fokozatosan alakult ki az a véleménye, hogy a magyar nyelv nem sorolható be sem a finnugor, sem a török nyelvek közé. E véleménye eltávolította őt a magyar nyelv eredetéről vitatkozó mindkét tábortól. Konfliktusaiba Arany János akadémiai papírszeletei világítanak be:

I (Budenzhez)

Igazi vasfejű székel a Bálint:

Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.

II (Bálint Gábor röpiratára, melyben panaszosan kikelt az akadémia s a kultuszminisztérium ellen, hogy méltatlanul bánnak vele; de ő maga annál hevesebben megtámadta mind a kettőt.)

Szegény Bálint Gábor,

Boldogtalan góbé;

Amennyit te szenvedsz,

Mi ahhoz a Jóbé!⁶

Arany Jánosnak itt idézett mindkét verses szösszenete 1878-ban íródott. Ekkor Bálint Gábor már túl volt egy újabb nagy utazáson: 1877 decemberében Széchenyi Béla expedíciójának tagjaként Délkelet-Ázsiában járt. Betegsége miatt idő előtt hazatérni kényszerült. Az expedíció eredményeit publikáló kiadvány második kötete 1897-ben jelent meg. Ez a Bálint Gábor által írt *Tamul (dravida) tanulmányok* (Bálint 1897). A szerző így foglalja össze véleményét a magyar nyelv eredetéről: „Már első tanulmány-utam bevégeztével [...] erős volt azon meggyőződése, hogy [...] nemzetünk a közép és éjszaki Turánságban mint külön egyediségű népág áll s hogy ekkép nyelvünk édes-testvéri rokonságban nincs sem a Közép-Turánság főbb nyelveivel (mint Japán, Mandsu, Mongol és T.-tatár), sem a Turánság éjszakra szorított asteroidjainak a suomi vagy Finn-féle népecskéknek kétes minőségű nyelveivel” (Bálint 1897: 3). A következő idézet azt mutatja, hogy Bálint Gábor ugyan-

⁶ Arany János összes költeményei. <https://mek.oszk.hu/00500/00597/html/vs187704.htm>

azt a véleményt képviselte, mint napjaink amatőr őstörténészei, akik szerint létezik egy magyarellenos érdekeket képviselő, úgymond „hivatalos” tudomány, amely elferdíti a tényeket: „*Ha én turáni fajú nem volnék [...] nem törődtem volna azzal, hogy a magyar nemzet által fizetett, tehát hivatalos nyelvészei miként igyekeznek a Turánság legelferdültebb nyelvecskéire [értsd: a finnugor nyelvekre] alapítani egyoldalú tanaikat*” (Bálint 1897: 3). Bálint Gábor mellőztetése ellen tiltakozva 1879-ben külföldre távozott. 1893-ban a kolozsvári egyetem urál-altaji tanszékének vezetésével bízták meg, 1895-ben kaukázusi gyűjtőútra indult az első Zichy-expedíció tagjaként. A magyar nyelv eredetéről vallott nézeteit az utókor sem fogadta el. Török, mongol és mandzsu nyelvi anyaggyűjtéséért és leíró nyelvészeti munkásságáért azonban nagy megbecsülés övezi (Birtalan 2000; Erdélyi Tudományos Füzetek 220. [1994]; Keletkutatás 2015. ősz). Hagyatékának publikálása és tudományos feldolgozása folyamatban van (Berta 1988; Birtalan 2009, 2011).

1874-ben első régészként **Rómer Flóris** (1815–1889) nagy tanulmányutat tett Észak- és Kelet-Európában. Az Archaeológiai Értesítőben számolt be utazásáról. Stockholmba indult, régészeti konferenciára, ahonnan átutazott Kijevbe, egy másik konferenciára. Útközben igyekezett a múzeumokat, magángyűjteményeket fölkeresni, s jegyzeteket, vázlatokat készíteni. Kijevből azonban még nem tért haza, hanem Moszkva, Szentpétervár, Helsinki, Tallinn és Riga érintésével egy nagy körutazást tett. Moszkvában a Pacskovszkij-gyűjteményt tanulmányozva felfigyelt a sztyeppövezeti nomád népek és a Kárpát-medencei magyarság közös eredetű tárgytipusaira. Szentpétervárott a szkíta leletek kötötték le figyelmét. Helsinkiben Aspelin mutatta be neki a múzeum régészeti anyagát (Rómer 1875). A finnugor régészet iránt akkoriban még nem érdeklődtek Magyarországon, de a honfoglaló magyarság kultúrájának keleti elemei iránt igen.

A régészek érdeklődése Rómer Flóris utazásával kezdődött. Tanítványa, a 19–20. század fordulójának meghatározó magyar régésze, **Hampel József** (1849–1913) szintén járt Oroszországban, 1886-ban a moszkvai és szentpétervári régészeti gyűjtemények anyagát tanulmányozta. Múzeumi megfigyeléseit, szakirodalmi ismereteit beépítette tudományos publikációiba. Az Uvarov és Jasztrebov ásatásaiból ismertté vált finnugor régészeti anyagot összevetette a Kárpát-medencei magyar anyaggal. Megállapította, hogy a Volga-vidéki finnugor népességet és az ősmagyarokat azonos kulturális hatások érték. Ez magyarázza egyes régészeti emlékek hasonlóságát (Hampel 1896: 206–212). Rómer és Hampel útját azóta sok magyar régész bejárta: aki népünk őstörténete iránt érdeklődik, feltétlenül ellátogat az oroszországi múzeumokba.

Az 1870-es években két magyar utazó is útnak indult Közép-Ázsiába: Ujfalvy Károly és Ónody Bertalan. A magyarság őstörténete iránt érdeklődő **Ujfalvy Károlyt** (1842–1904) a finnugor nyelvrokonság kérdése is foglalkoztatta, ezért első útja alkalmával Finnországot is felkereste, valamint Nyugat-Szibériában is járt. Utazásainak tudományos eredményeiről francia nyelven írt kötetekben számolt be. Az 1870-es években több művében foglalkozott a magyar nyelv finnugor kapcsolataival és tanulmányozta a Kalevalát is.⁷ Belső-ázsiai és himalájai néprajzi-antropológiai megfigyelései igen értékesek, de a magyar őstörténet szempontjából nem jelentősek. Az első útján szerzett élményeit francia felesége írta meg, műve magyar fordításban is megjelent (Ujfalvy-Bourdon 1885). Az útleírásban a 602–603. oldalon olvashatunk arról, hogy Omszkban Ujfalvynak módja volt osztyákokkal találkozni. Ennek kapcsán Ujfalvy-Bourdon Mária ismerteti az osztyákokra vonatkozó legfőbb tudnivalókat. A kötetben Helsinki katolikus templomát, az omszki hidat, valamint finn, osztyák és szamojéd embereket megörökítő illusztrációk is találhatóak (Ujfalvy-Bourdon 1885: 29, 33, 597, 605, 609).

Ónody Bertalan ugyan Vámbéry Ármin biztatására indult útnak, de föld-birtokosként a közép-ázsiai mezőgazdasági kultúra foglalkoztatta, erről publikált tanulmányokat. Könyvet írt *Khiva dinnyészete* címen (1877, Budapest), és a Vasárnapi Ujság lapjain árulta az általa hazahozott dinnyemagvakat (pl. Vasárnapi Ujság XXIV. évf./10. [1877]: 158).

Szinnyei József (1857–1943) 1879-ben járt Finnországban. Egy éves ott tartózkodásának emlékeit, megfigyeléseit könyvben foglalta össze. Utazásáról, könyvéről lényegében ugyanazok mondhatók el, mint Hunfalvy utazásáról és könyvéről. Mindkét szerző műve alapvetően az úgynevezett országleírás (horográfia) kategóriájába tartozik. A látnivalók leírása közben Hunfalvy könyvében több helyütt is finnugor nyelvészeti és őstörténeti fejtegetésekre bukkanhatunk, Szinnyei viszont csak az utolsó fejezetben foglalkozik a finnugor nyelvrokonság kérdésével (Szinnyei 1882).

Hunfalvy és Szinnyei utazásainak is köszönhetően Magyarországon a finnugrisztika megerősödött, bekapcsolódott a nemzetközi tudományos életbe. Erősebb pozícióit kihasználva immár lehetővé vált, hogy tudományos expedíciók is induljanak a különböző finnugor népek tanulmányozására. Az expedíciók az 1880-as–1890-es években zajlottak, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

⁷ E művek felsorolása megtalálható az életét ismertető Wikipédia-szócikkben: https://hu.wikipedia.org/wiki/Ujfalvy_Károly_Jenő

Halász Ignác (1855–1901) elsőként 1884-ben kelt útra a lappokhoz. Svédországban és Norvégiában járt, finn és orosz területre nem lépett be. Még kétszer tért vissza nyelvészeti és népköltési gyűjtést végezni, 1886-ban és 1891-ben. Útjairól rendkívül részletes felolvasásokat tartott az akadémia ülésein. Első és második beszámolója a Budapesti Szemlében jelent meg (Halász 1885, 1887), a harmadik pedig a Budapesti Szemle mellett az Akadémiai Értesítőben is olvasható volt (Halász 1891, 1892). Ismert még egy cikke a Földrajzi Közleményekből is, amelyben a jemtlandi svéd-lappok nyári életmódját ismerteti (Halász 1890).

1884 júniusában első útjára vonattal indult, Varsóból Szentpétervár felé haladt, majd Helsinkibe utazott tovább. A Finn Nagyhercegség fővárosában igyekezett további útjához információkat szerezni, ezért fölkereste Antti Jalavát, vehoniemi nyaralójában pedig Arvid Genetzet. Turku felé utazott tovább, ahol hajóra szállván, átkelt Stockholmba.

További útján útítársa is akadt, „magister Jaakkola Károly, Björneborgból”, akivel Härnösandba indultak hajóval. A város Västernorrland tartomány központja, egyben püspöki székhely is. Az utazók éppen ezért mentek oda, s számításuk be is vált: az egyházkerület központjában lapp nyelvű kiadványokat kaptak – a Bibliát, Luther kiskátéját, valamint Svédország történetét. Az Ångerman folyón (Ångermanälven) továbbhaladva Sollefteåba érkeztek. Ezután szekérre váltottak, majd 21 órányi zötykölődés után ismét vonatra szálltak, hogy végre megérkezzenek Östersundba. A városból kiindulva kisebb-nagyobb kirándulásokat tettek, vasúton vagy gyalogosan, a jemtlandi lappok nyelvének és kultúrájának tanulmányozása céljából. A kutatók az egész nyarat Östersund környékén töltötték, majd továbbutaztak a norvég határ felé, Skalstuganba. Egy svéd család sátrában töltött napok után Halász Ignác Sundsvallba, majd onnan hajóval Luleåba utazott. A Luleälv folyón hajózva és szekéren utazva bejárta a helyi lappok által lakott vidéket. Jokkmokban Lars Levi Laestadius vallási vezetővel is találkozott. Szeptember elején indult haza, Luleából hajóval Sundsvallba ment, majd Norvégián, Dánián, Németországon és Ausztrián átutazva tért haza Magyarországra (Halász 1885).

1886-os második útja során Helsinkit kikerülve Halász Ignác Stockholmba vonatozott, majd onnan még mindig vonaton a norvég fővárosba, Krisztianíába (a mai Oslóba) ment. A városban fölkereste „Friis egyetemi tanárt”, aki hasznos információkkal látta el a norvég lappokra vonatkozóan, s egy általa készített térképen megmutatta lakóhelyeiket is. Halász Ignác Oslóból Trondheimba vonatozott. A helyi vásárban a korábbi útján megismert két lapp emberrel is találkozott. Trondheimből Tromsøbe hajózott, ahol fölvette

a kapcsolatot K. J. Qvigstad lappológussal, a helyi tanítóképző igazgatójával. A környező szigetekre és a szárazföld belsejébe tett kirándulásaira Halász Ignácot Qvigstad rendszeresen elkísérte és kalauzolta. A helyi tanulmányokat befejezve Halász Ignác Bodø érintésével Mosjøenbe hajózott, ahonnan Hatfjelddalba kocsizott, a svéd határ közelébe. Ez útjának nagyon sikeres szakasza volt, sok lapp emberrel került kapcsolatba. Ezután visszatért Trondheimbe, onnan pedig Jemtland tartományban rövid időre megállva Stockholmba vonatozott. Augusztus folyamán a szokott útvonalán hazatért Budapestre (Halász 1887).

1891-ben Halász Ignác ugyanazon az útvonalon érkezett a norvégiai Tromsøbe, mint öt évvel korábban. A városban több lapp nyelvjárás beszélőjével is találkozott. Nyelvészeti anyaggyűjtő munkájában ezúttal is K. J. Qvigstad volt segítségére.

Tromsøből Norvégia belsejébe, Rognanba utazott, ahol nemcsak a helyi lapp nyelvjárást tanulmányozta, hanem a svédországi Piteå mellől átvándorolt lappok körében is gyűjtött. Ez volt a legeredményesebb útja, sok pogány eredetű lapp szöveget jegyzett le a sámánokról, a föld alatt élő apró szellemekről és a medvekultusról.

Ezután átment a Svédország Jemtland tartományában élő legdélibb lapp csoporthoz, ahol a helyi adatközlőkkel a hét évvel korábban, az első lappföldi útja alkalmával gyűjtött nyelvtani anyagot egyeztették (Halász 1891, 1892).

Halász Ignác nyelvészeti anyaggyűjtését a finnugor nyelvészek nagy haszonnal forgatják azóta is (Halász 1881, 1885–1896). Úti beszámolóit Hadobás Sándor gyűjtötte össze és publikálta (Hadobás 1997).

Halász Ignác és Munkácsi Bernát már a 2. finnugrista tudósnevezdek tagjai voltak. **Munkácsi Bernát** (1860–1937) Budenz Józseftől és Simonyi Zsigmondtól tanulta a magyar és finnugor nyelvészetet, Vámbéry Ármintól pedig a turkológiát. Oroszországi expedíciókat tervezvén elsajátította az orosz nyelvet is. 1885 tavaszán indult első expedíciójára, az udmurtokhoz. Moszkván át vonattal utazott Nyizsnyij Novgorodig, onnan pedig hajón folytatta útját Kazanyig. A városba érkezve felvette a kapcsolatot Nyikolaj Ivanovics Ilminszkijjel, a kazanyi tanítóképző intézet vezetőjével. Ilminszkij ismert volt arról, hogy a Volga-vidéki népek és nyelvek kutatóit igyekezett ereje szerint támogatni. Munkácsi egy hónapig tartózkodott Kazanyban, ahol a tanítóképzőben tanuló udmurt diák, Nyikolaj Ivanovics Ivanov tanította udmurtul. A nyelvtanulás közben Ivanovtól népköltési anyagot is tudott gyűjteni. A felkészülés után együtt kezdték meg a terepmunkát is. Június elsején indultak hajóval Szarapulba. A gyűjtést Ivanov falujában, Ljukban kezdték el. Mintegy tíznapi gyűjtés után, Izsevszk és Szarapul érintésével tértek

vissza Kazanyba. A városban huzamosabb időt volt kénytelen azzal tölteni, hogy újabb útjára megszerezze az engedélyeket. A hónap végén ugyanazon az útvonalon tértek vissza. Ekkor Vuvs Dzsúmja és Multan falvakban gyűjtöttek. Az útjuk során érintett falvakban pogány szertartásokon, lakodalomban és különböző egyéb ünnepeken is részt vettek. Augusztusban az ufai kormányzásba utazott, de az ottani udmurtok nagyon bizalmatlanok voltak iránta, így lényegében dolgavégezetlenül tért vissza Kazanyba. A városban Ivanov segítségével rendszerezte feljegyzéseit. A hónap végén sikerült még Kurakova faluban (Jelabugától kb. 40 km-re) gyűjtenie. Szeptember végén indult vissza Magyarországra. Már hazafelé tartva, a szimbirszki tanítóképző intézetben Munkácsi csuvas diákokkal is megismerkedett, akiktől szintén nyelvi anyagot gyűjtött. Ez az utazás rendkívül sikeres volt a finnugor nyelvek kutatása szempontjából. A hazatérése utáni években Munkácsi Bernát publikálta udmurt szótárát, népköltési gyűjteményét és a Nyelvtudományi Közleményekben közzétette hat udmurt nyelvjárás nyelvtani vázlatát, valamint a csuvas nyelvre vonatkozó megfigyeléseit (Munkácsi 1884, 1887, 1890–1896, 2008).

Munkácsi Bernát rövid magyarországi pihenés után újabb expedícióra indult. 1888 márciusában Pápai Károllyal a manysikhoz utazott. Szentpétervárról indulva Moszkva érintésével érkeztek Kazanyba. A városban többször találkoztak és konzultáltak Mihkel Veske észt nyelvvel, I. Ny. Szmirnov történésszel és a korábbi út során már megismert Ny. I. Ilminkijjel. Kazanyból Permbe hajóztak. Először a Permi kormányzáság verhnyeturjei⁸ járásában élő manysikat tanulmányozták. A Lozva folyónál elváltak útjaik: Pápai továbbment a hantikhoz, Munkácsi pedig a lozvai és tadvai voguloknál gyűjtött. Ezután egy hónapot Jekatyerinburgban, majd Tobolszkban töltött. Szeptember végétől a Konda és a Szoszva mellékén élő vogulok nyelvét és kultúráját tanulmányozta. 1889 tavaszára Munkácsi Bernát elvégezte a maga elé tűzött feladatot: megfejtette és további tudományos feldolgozásra alkalmassá tette Reguly Antal vogul feljegyzéseit. Tobolszkból még egy rövid utat tett a tadvai vogulokhoz, majd visszatért Kazanyba. A városban másfél hónapot pihent, közben feljegyzéseit rendszerezte, s csak azután utazott haza Magyarországra. Munkácsi Bernát gyűjtött anyagát szinte hiánytalanul publikálta (Munkácsi 1892–1921, 1894, 1896). A 19–20. század fordulóján ő volt a finnugor nyelvek legeredményesebb magyar kutatója (Kálmán 1981).

A Munkácsival együtt útnak induló **Pápai Károly** (1861–1893) előbb külföldi egyetemeken képezte magát, végül Budapesten fejezte be tanulmá-

⁸ Verhnyeturje mai neve Verhoturje (Верхотурье).

nyait. Néprajzi és antropológiai ismereteket szerzett. Ő volt az első magyar kutató, aki nem nyelvészeti anyaggyűjtés céljából utazott a finnugor nyelvű népekhez.

Először a Lozva mentén együtt dolgozott Munkácsi Bernáttal, majd csatlakozott egy természettudományos kutatócsoporthoz, amellyel fölment a Lozván egészen a Szoszváig. Onnan visszatért Munkácsihoz, majd ismét egyedül a dél-lozvai és kondai manysikhoz ment. Útja tovább a Tavdára és a Pelimre vezetett. Ősszel Jekatyerinburgba és onnan Tobolszkba ment, hogy felkészüljön téli utazására a hantik földjére.

Tomszkba érkezve hajón folytatta expedícióját. Járt a déli szamojéd szőlőkup nép körében is. A tél beálltával szánon haladt tovább. Először a vaszjugáni hantiknál járt. Ezután visszatért az Obra, amelyen lefelé haladt. Szurgut és Berjozov érintése után a Szoszvára betérve előre megbeszélt találkozón üdvözölték egymást Munkácsi Bernáttal. Visszatérve az Obra, Pápai egészen Obdorszkig haladt, ahol egyszerre három uráli nép, a komik, hantik és nyenyecék körében végezhetett megfigyeléseket. Sajnos, expedíciójának anyagát nem tudta feldolgozni. Már útnak indulása idején gyenge egészségi állapotban volt, s hazatérése után négy évvel elhunyt (Pápai 1888, 1889, 1890).

Az 1880-as, 1890-es években a magyar társadalmat nagy lázban tartotta a honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplése. Munkácsi Bernát és Pápai Károly expedíciói is a felfokozott östörténeti érdeklődés miatt kaphattak támogatást az akadémiától és a kulturális kormányzattól. A további expedíciók finanszírozásában magánszemélyek is részt vettek.

Pápai Károlyhoz hasonlóan **Jankó János** (1868–1902) szintén néprajzi kutatásokkal foglalkozott. 1888-ban, amikor Pápai Szibériában volt, Jankó Afrikában kutatott. Tudományos karrierje szépen ívelt fölfelé, 1890-ben ki nevezték a Magyar Földrajzi Társaság titkárává, négy évvel később pedig a Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményének lett a vezetője. Ez a munkakör irányította figyelmét a finnugor népek felé. 1896 nyarán rövid múzeumi tanulmányútra indult: Helsinkiben, Szentpétervárott, Moszkvában és Nyizsnyij Novgorodban tanulmányozta a néprajzi gyűjteményeket. Nyizsnyij Novgorodban nagy hatást gyakorolt rá a vásár megtekintése is.

A következő évben újabb lehetőség kínálkozott Jankó János számára: a Zichy-expedíció tagjaként hatalmas utazást tett Oroszországban: a Kaukázus és a Volga-delta vidékétől Tobolszk érintésével a hantik földjéig jutott.

A Zichy-expedíció nagyon különös momentuma volt a magyar keletkutatásnak: egy hóbortos arisztokrata téveszméjét és anyagi lehetőségeit kihasználva több tudós indulhatott expedícióra. **Zichy Jenő** (1837–1906) grófi családból származott. Politikusként az Alföld csatornázásáért küzdött, emellett

sokat tett az alapfokú ipari oktatás megszervezéséért is. Távoli rokona volt Zichy Mihálynak, aki a cári udvar festőjeként vált híressé. Érdekes módon Zichy Mihály szintén vonzódott a Kaukázushoz. Nagyon híres a grúz Sota Rusztaveli *Tigrisbőrös lovag*-jához készült illusztrációsorozata.

Zichy Jenő érdeklődése akkor támadt fel a Kaukázus iránt, amikor megtudta, hogy ott, a mai Adige Köztársaság területén létezik egy Zichia nevű tájegység. Úgy gondolta, hogy családja onnan származik. Expedíciót szervezett tehát a magyarság kaukázusi kapcsolatainak felderítésére. Persze az ötlet nyelvészetileg teljesen elhibázott volt: a Zichy családnév ejtése ugyanis zicsi, írásképe pedig csupán a magyar *cs* hang régies írásmódja miatt hasonlít Zichiaéra.

A gróf 1895-ben indított első expedíciója a Kaukázusban kutatta a magyarok nyomait. Zichy Jenő útítársa volt Szentkatolnai Bálint Gábor nyelvész, Wosinszky Mór régész és Szádeczky-Kardoss Lajos történész. A magyarság őstörténetének felderítésében nem értek el eredményt, ugyanakkor Bálint Gábor kutatásai jelentős mértékben hozzájárultak a kaukázusi nyelvek megismeréséhez (Bálint 1904). Wosinszky Mór Szentpétervárott megismerkedett A. A. Szpicinnel, akivel később is levelezésben maradtak. A honfoglalás kori magyar emlékek oroszországi párhuzamairól konzultáltak (Fodor 2008; Ojtozi 1958).

A második expedíció 1896-ban először szintén a Kaukázus térségeit kutatta. A kutatók kétszer is átkeltek a hágókon. Ezután Turkesztán felé vették az irányt, Buharát és Szamarkandot keresték föl.

Zichy Jenő expedíciói kiváltották a közvélemény érdeklődését, de tudományos oldalról bíralták a gróf dilettantizmusát. Pedig a honfoglaló magyarság kultúrájának elemeit kutatva nem járt teljesen rossz nyomon. Az Észak-Kaukázusból eredő szőlő- és kertkultúra a Volga és a Don alsó folyásvidékén is elterjedt, ahol a vándorló ősmagyarok is megfordultak. A turkesztáni fémművészet mesterfogásai, forma- és díszítővilága szintén hatott a sztyeppi népekre, így a magyarokra is.

A kaukázusi expedíciók régészeti anyagát Pósta Béla, néprajzi anyagát pedig Jankó János dolgozta föl. Így kerültek kapcsolatba Zichy Jenővel, s váltak ezáltal a harmadik expedíció tagjaivá. Hozzájuk társult még Pápay József nyelvész és Csiki Ernő zoológus. Ez az expedíció másképp szerveződött, mint a korábbiak. A szakmai bírálatok hatására immár finnugor területek és nyelvek is bekerültek a kutatási programba. Ez viszont azzal járt, hogy a kutatók egymástól messze, saját munkatervük szerint dolgoztak (Zichy 1905).

Elsőnek Jankó János indult útnak. 1897 júliusában Finnország és Oroszország múzeumaiban tanulmányozta a néprajzi gyűjteményeket. Rövid helyszí-

ni gyűjtésekre is módja nyílt. A Ladoga-tónál tanulmányozhatta Karjala archaikus kultúráját, a halászat ősi módszereit. Obi-ugor expedíciója előtt Tallinnban és Tartuban még az észti néprajzi gyűjteményeket is fölkereste.

Szeptemberben indult **Pósta Béla** (1862–1919) régész. Oroszország múzeumaiban a Kárpát-medencei magyar régészeti emlékek keleti párhuzamait kereste. Varsó, Helsinki, Szentpétervár, Moszkva, Tver, Kijev, Odessza, Kercs, Tbiliszi, Asztrahany, Szamara, Szimbirszk, Kazany, Perm, Jekatyerinburg, Tyumeny, Tobolszk, Krasznojarszk és Minuszinszk múzeumait és mángyűjteményeit látogatta meg. **Pápay József** (1873–1931) decemberben utazott el, míg Zichy Jenő és a többiek csak 1898 januárjában. A kutatók áprilisban találkoztak, Tbilisziben. Innen Pápay József Kazanyba utazott a csuvasok és a baskírok nyelvét tanulmányozandó. A gróf ekkor még nem akart pénzt adni finnugor kutatásokra. Ez feszültséget okozott az expedíció tagjai között. Pósta Béla és Pápay József azon mérgelődött, hogy Zichy Jenő inkább grúz hercegekkel – „rokonaival” – mulatozott, ahelyett, hogy az expedíciójával törődött volna.

Pápay kiválása után a többiek még együtt maradtak. A Kaukázus északi oldalán a Kura folyó vidékére utaztak, majd Baku érintésével a Volga deltájában lévő Asztrahanyba. Észak felé haladva, Szaratovból kirándulást tettek Nesselrode gróf birtokára. Carevcsina mellett régészeti ásatáson vettek részt: Pósta Béla föltárt egy kurgánt, amely sajnos csak igen szegényes leletekkel szolgált (Pósta 1905: 225–238). Jankó János egy mordvin és egy csuvas falut is meglátogatott. Visszatérve Szaratovba, hajón folytatták útjukat Kazany felé. Közben Bolgari városának romjait is megtekintették.

A kazanyi egyetem néprajzi-régészeti gyűjteményét I. Ny. Szmírnov mutatta be a magyar kutatóknak. Kazanyból Pápay egy rövid kirándulást tett Csuvasföldre (Agyagási 1988), majd júniusban elindult Szibériába. A többiek a Kámán felhajóztak Permbe, vonattal átkeltek az Urálon, és ismét hajóra szállva végül Tobolszkba érkeztek.

Tobolszkban a társaság újra találkozott. Pápay már hetek óta ott tartózkodott, K. F. Karjalainen finn kutatóval a helyi múzeum könyvtárában kutattak. A találkozás alkalmával a gróf végre hajlandó volt finanszírozni Pápay József utazását az északi hantikhoz.

Júliusban Pápay hajóval érkezett Berjozovóba. Onnan csónakon haladt tovább Obdorszkig. Útközben a hantik nyári szállásait kereste föl. Az őszt és a telet Obdorszkban töltötte. Rénszarvas vontatta szánon a környező hantik téli szállásait látogatta meg. 1899 márciusában visszatért Berjozovóba, ahonnan júniusban indult haza, Magyarországra (Kissné Rusvai 2010a). Ez az út teljes

sikerrel járt. Pápay megfejtette Reguly Antal jegyzeteit: pontosította a szövegeket és elkészítette magyar fordításukat.

Jankó János ugyanakkor a déli hantikhoz utazott, néprajzi és antropológiai kutatásokat végezni. Útjához egy nagyobb csónakot vásárolt. Az expedíció 68 napja során ez volt Jankó János és kísérőinek lakóhelye. Tobolszkból az Irtisen Gyemjanszkojéig haladtak, ott felhajóztak a Gyemjankán, majd visszatértek az Irtisre. Szamarovótól (Hanti-Manszijszk) az Obon csónakáztak tovább Szurgutig, ott betértek a Szalim, majd a Nagy-Jugan völgyébe. A Juganon végezték a legalaposabb munkát, 27 nap után tértek vissza Szurgutba. Útjuk során kb. 3000 km-t tettek meg csónakkal, 2 és fél ezer hanti emberrel találkoztak (Jankó 2000). Szurgutból Jankó János még elhajózott Tomszkba, s onnan indult vissza Magyarországra.

Zichy Jenő és csapata eközben még mindig tovább haladt kelet felé – hajón, illetve a transzszibériai vasúton. Tomszk közelében Kuznyecovval, a helyi egyetem könyvtárosával együtt Pósta Béla ismét ásatást folytatott. Három kurgánt tártak fel közösen, de sajnos megint csak szerény leletekre bukkantak. Az ásatás eredményeivel, a leletek sorsával Fodor István foglalkozott egy 2010-es előadásában. Pósta Béla a múzeumokban és magángyűjteményekben szerzett tapasztalatait hazaérkezése után az Archaeológiai Értesítő című folyóiratban közölte (Pósta 1898a, 1898b, 1899). Az oroszországi eredményeit földolgozó kötetben részletesen kitért ásatásaira, valamint bemutatta a Kuznyecov által föltárt néhány gazdagabb kurgán leleteit is (Pósta 1905: 276–290). A kötet tartalmazza múzeumi tanulmányainak eredményeit is. Véleménye szerint az oroszországi finnugor területekről, valamint a Kárpát-medencei magyaroktól származó régészeti leletek között azért találunk párhuzamokat, mert mindkét terület népessége azonos kulturális hagyományokból merített (Pósta 1905: 140–142). Minuszinszkből régészeti gyűjteményével Pósta Béla is hazaindult. Így az expedíciótól leszakadt az utolsó finnugor, illetve magyar őstörténeti témával foglalkozó kutató is. Zichy Jenő azonban makacsul haladt tovább. Már csak egy tudós volt vele, Csiki Ernő zoológus. Ulánbátor érintésével 1898. szeptember 30-án érkeztek Pekingbe.

Zichy Jenő és kísérete 1898 decemberében tért vissza Budapestre. Jankó János ekkor már otthon volt, míg Pápay József 1899 júniusában érkezett meg az északi hantiktól (az expedíció értékelése: Kissné Rusvai 2010b). A 19. században Oroszország területére vezetett magyar őstörténeti kutatóutakról Erdélyi István tartott előadást az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencián (Erdélyi 2003).

**Tudományos kutatók és önkéntes rokonságkeresők
a 20. század első felében**

A 19. század utolsó két évtizedének keleti finnugor területekre vezetett expedícióit a 20. század elején nem követték hasonlók. Még az első világháború kitörése előtt azonban **Mészáros Gyula** (1883–1957) eljutott a csuvasokhoz és a baskírokhoz. Mindkét nép és nyelv tanulmányozása kiemelkedő jelentőségű a magyar nemzeti tudományokban: a csuvas nyelv a legközelebbi rokona annak a török nyelvnek vagy nyelveknek, amelyekből a magyarba annyi szó átkerült, Baskíria területén pedig a magyar őshazát sejtethetjük. Mészáros Gyula 1906–1908 között járt a csuvasföldön. Mind a virjal, mind az anatri nyelvjárás területén jelentős mennyiségű folklórszöveget gyűjtött. Baskíriai útjára 1909 nyarán indult (Mészáros 1908, 1909–1912, 1910). Előbb a nomád állattenyésztő baskíroknál járt, később északabbra utazva a letelepült, földművelő életmódot folytató baskírokat is fölkereste. Nyelvészeti kutatásokat is végzett. Mészáros Gyula a baskírokat és a magyarokat lényegében azonos népek tekintette. Szélsőséges őstörténeti következtetéseit nem fogadták el, műveit manapság nem idézik. Persze az egykori baskír–magyar kapcsolatok kérdése változatlanul fontos kutatási téma, de a probléma jóval bonyolultabb, mint ahogy azt Mészáros Gyula bemutatta és értelmezte.

Mészáros Gyulához hasonlóan szintén nem finnugor népek körében végzett kutatómunkát Almásy György és Prinz Gyula. **Almásy György** (1867–1933) a Duna deltavidékére vezetett első expedícióján inkább zoológiai, botanikai és földrajzi megfigyeléseket végzett. 1900-as és 1906-os közép- és belső-ázsiai útjáról azonban jelentős kirgiz néprajzi gyűjteményt hozott haza, és pontos, érzékletes leírásokat közölt a nomád népek mindennapos életéről (Almásy 1901, 1903). 1906-ban útitársa volt a fiatal Prinz Gyula is.

Prinz Gyula (1882–1973) Belső-Ázsiába vezetett expedíciói során alaposan megfigyelte a nomád vagy félnomád életmódot folytató kirgiz népcsoportok gazdálkodását, településeit, lakóépítményeit, a kirgiz emberek ruházatát, a mindennapi életükhöz szükséges munkaeszközöket és egyéb tárgyakat (Prinz 1908, 1911–1912–1913, 1911). Ezek a megfigyelések a Kárpát-medencébe települt, egykor nomád gazdálkodást folytató népek, az avarok és magyarok életmódjának megértését segítették elő.

A 20. század elején Magyarország a társadalom mind szélesebb rétegei kezdtek érdeklődni a magyar nyelv és nép őstörténete iránt. A tudományos kutatás elveiben és módszereiben járatlan emberek fogékonyak voltak a romantikus elképzelésekre. Ha tollat ragadtak, maguk is ilyeneket gyártottak. Ebben a korszakban jelentek meg, illetve kezdtek népszerűvé válni Magyar-

országban a valóságtól teljesen elrugaszkodott elméletek, melyek például a görög–magyar vagy sumer–magyar nyelvrokonságot tárgyalták.

Az őstörténet iránt érdeklődő emberek számára minden keleti nép és nyelv fontossá vált, feltámadt a kelet iránti általános érdeklődés. Ez sok ember fejében békésen elfért a finnugor nyelvrokonság elfogadásával.

Baráthosi Balogh Benedek (1870–1945) székely világutazó bejárta Euráziát Japántól Finnorszáig. Példaképe Kőrösi Csoma Sándor volt, az ő tudós felfedező életét szerette volna követni és újra leélni. Már diákkorában több európai kerékpártúrán vett részt, s harmadik útja alkalmával megcélozta Skandináviát. Németországból hajó vitte északra, útlevél nélkül azonban nem engedték partra szállni. Végül Tornióban a sors elé vetette a hajóra szálló Antti Jalavát, a magyar nyelvészek és a magyar kultúra barátját, aki a segítségére sietett. Finnországi élményeit közvetlenül hazatérése után Baráthosi nem írta meg, csak egy későbbi könyvéből értesülünk útjának egy-két eseményéről (Baráthosi Balogh 1931a). Azt is csak hozzávetőlegesen tudjuk kiszámítani, hogy ez az utazása még a 19. század végén történt. Kerékpártúrájának egyes motívumait ifjúsági kalandregényébe foglalta bele (*Három székely diák kalandos utazása...*, Baráthosi Balogh 1907).

1903-ban Baráthosi Balogh Benedek a magyar őstörténet felderítésére indított expedícióját a világ túlsó felén kezdte: a Távols-Keletre indult, keletről nyugat felé haladva próbált az ősmagyarok nyomára bukkanni. Először Japánba utazott. Japán megismerése után átkelt a tengeren, hogy megkezdje hosszú vándorlását hazafelé. Vlagyivosztoki tartózkodása idején kitört az orosz–japán háború, majd 1905-ben az orosz forradalom. Az előbbi gyors hazatérésre készítette, a forradalom pedig egy ideig megakadályozta, hogy visszatérhessen keletre.

1907-ben utazott ismét a Távols-Keletre: ekkor Vlagyivosztokból egy csempe-sz hajóján Koreába is átjutott. 1908-ban pedig az Amur mellékén az őslakos népek és nyelvek tanulmányozásába kezdett. A *Dai Nippon (Kelet csodái)* (Baráthosi Balogh 1906) című, Japánról írt úti beszámolója országosan ismertté tette Baráthosi nevét. Közben pedig finnugor területeken is járt, melyről azonban nem írt hasonló érdeklődést keltő könyvet. 1908-ban, mielőtt Vlagyivosztokba indult volna, Szentpétervárról tett egy kitérőt Karéliába. Ezt a második finnországi útját is csak az 1931-ben írt könyvében tárgyalta röviden (Baráthosi Balogh 1931a). Útján finn és zürjén társai voltak. Hogy honnan az ismeretség, nem tudjuk. Előbb a Ladoga-tavon hajókáztak, majd Sortavalából Joensuuba vonatoztak. Finn barátjának rokonságát végiglátogatva Joensuuból még északabbra utaztak, egészen a Nurmes városkán túli Ylikylä faluig. Az utazás eseményei közé illesztve Baráthosi Balogh is-

merteti a finnek életmódját, szokásait, ír a füstös házról, a szaunáról, a hús-véti szokásokról és az esküvőkről is. Leírásaiban Ahlqvist és Topelius műveit is felhasználja (Baráthosi Balogh 1931a: 11–59).

1911-ben a zürjéneknél és a nyenyeceknél járt. Utazásáról a Keleti Szemlében (Baráthosi Balogh 1912) számolt be. A rövid híradást később kiegészítette a *Kisebb finnugor véreink* című könyvében (Baráthosi Balogh 1931b). Úti jelentésében beszámolt arról, hogy az 1911. július 5-én kezdett expedíciója során vonattal, többször átszállva jutott el Kotlaszba, a Vicsegda folyó torkolatához. Ezután hajón haladt tovább Uszty-Sziszolszkba (ma Sziktivkar). Két hétig tartózkodott a városban, majd újból hajóra szállt – elindult visszafelé, de csak Jarenszkig, ahonnan szekérral ment tovább a Mezeny és Vaska folyók vidékére. Szeretett volna nyenyecekkel is találkozni, ezért csónakot bérelt és kimerészkedett a tengerre. Az ismertebb part menti táborozóhelyeken próbált a szamojéd nyenyecek nyomába jutni – olykor sikerrel. Végül Arhangelszkbe hajózva, onnan vasúton tért haza. A *Kisebb finnugor véreink* című kötet zürjén és szamojéd fejezeteiben a szerző a húsz évvel korábbi hivatalos jelentését egyrészt az utazás kalandos részleteinek leírásával egészítette ki, másrészt pedig olvashatunk tőle egy-két lejegyzett mesét is. A szamojéd fejezet beszámol egy világvégi báli mulatságról is, valamint tartalmaz egy rendkívüli megfigyelést is: Baráthosi a Kanyin-félszigeti tundrán nemcsak nyenyecekkel, hanem zürjénekkel is találkozott, akik egy marhavész elől menekültek oda a Pecsora folyó mellékéről. Baráthosi Balogh Benedek finnugorföldi utazásaival korábban Ruttkay-Miklián Eszter foglalkozott (Ruttkay-Miklián 1999).

1909-ben Baráthosi ismét a Távolszelekre utazott, az Amur mellékére. 1914-ben Japánban járt. Visszatérőben Vlagyivosztkban tartózkodott éppen, amikor kitört a világháború. Internálása után ugyan haza tudott érn, de néprajzi gyűjteményének java Oroszországban maradt. Munkássága legértékesebb részét nyelvi megfigyelései képezik a mandzsu-tunguz nyelvekről, és e nyelvek egymás közötti viszonyáról. Hazatérése után még évekig foglalkozott a magyar őstörténet kérdéseivel. Ismeretterjesztő könyvsorozatot írt *Baráthosi turáni könyvei* címmel.

Baráthosit egyfajta sajátos pánhungarizmus vezérelte. Őstörténet-szemlélete, eszmevilága tudományosan értékelhetetlen, a magyarság egykori gazdasági, politikai és nyelvi szerepének túlértékelése, valamiféle naiv nemzeti romantika jellemző rájuk (Diószegi 1947). Nézeteinek eszmetörténeti gyökerei Horvát Istvánig (Horvát 1825) vezethetők vissza. A magyarság történelmi szerepét kórosan túlértékelő gondolat volt az egyik táplálója a 20. szá-

zadban elburjánzó turanizmusnak. A turanizmus jelenségéről Ablonczy Balázs írt könyvet (Ablonczy 2016).

1911 nyarán nemcsak Baráthosi Balogh Benedek járt a zürjéneknél, hanem **Fokos Fuchs Dávid Rafael**⁹ (1884–1977) is. A Keleti Szemlében megjelent beszámolója (Fokos Fuchs 1912) szerint útjának kettős célja volt: nyelvészeti és régészeti megfigyelések végzése. Nyelvészeti programját Uszty-Sziszolszkban kezdte. Tervei között szerepelt, hogy továbbutazik az Udora melléki nyelvjárás tanulmányozására. Mivel Uszty-Sziszolszkban kiváló adatközlőkre talált, elképzelését megváltoztatva a városban maradt. Helyi nyelv-mesterével, Frolov tanítóval ellenőrizte Wiedemann szótárát, valamint népmeséket és dalokat gyűjtött.

1913-as második tanulmányútján Fokos Fuchs Dávid eljutott az udorai zürjénekhez. Korábban még nem járt nyelvész ezen a vidéken. 1911-ben Baráthosi Balogh megfigyelte, hogy az udorai nyelvjárás sok alnyelvjárásra oszlik.

Fokos Fuchs Dávid Budapesttől egészen Vologda városáig jutott vonattal, ahonnan hajón ment tovább a Vologda–Szuhona–Északi Dvina–Vicsegda folyókon Uszty-Sziszolszkig. Ezután egy rövid útra visszafelé indult hajóval Ajkino faluig, ahonnan szekéren folytatta útját az Udora vidéke felé. Jortom faluban szállt meg. Három fő adatközlője volt, köztük a helyi származású pap is, de az egész falu segítette munkájában. A jortomi nyelvjárást nagyon különbözőnek találta a finn Yrjö Wichmann által tanulmányozott¹⁰ vazsgorti nyelvjárástól. Beszámolójában közölt egy táblázatot is az udorai nyelvjárások felosztásáról, és megjegyezte, hogy az udorai és vicsegdai nyelvjárások szóállománya is sok eltérést mutat (Fokos Fuchs 1914).¹¹

Nyugati finnugor területekre a 20. század első éveiben Báthori Ferenc és Bán Aladár jutott el. **Báthori Ferenc** (1860–1936) összesen öt alkalommal járt a lappoknál. Tárgyi néprajzi megfigyelései mellett népmeséket és dalokat vett föl fonográfhengerre. 1905-ben Észak-Norvégiából kiindulva az Inari-tó vidékére, onnan pedig a norvég–finn–orosz hármason határon kanyargó Paatsjoki (or. Паз) mentén élő lappokig jutott el. További utazásai alkalmával is általában ezt az útvonalat követte. Megfigyeléseit a Néprajzi Értesítőben kö-

⁹ Fokos Fuchs Dávid Rafael névhasználatáról lásd Hajdú 1997: 242. A zürjénföldi útról készült jelentéseit Dr. Fuchs D. Rafael néven jegyezte.

¹⁰ Wichmann nem járt a helyszínen, nyelvi anyagát Uszty-Sziszolszkban gyűjtötte egy vazsgorti adatközlőtől.

¹¹ Fokos Fuchs Dávid zürjénföldi utazásait német nyelven is összefoglalta a Keleti Szemlében (Fokos Fuchs 1916).

zölte (Báthori 1905, 1910), negyedik útjáról külön is beszámolt (Báthori 1911). Könyvében is ezt az utazását örökítette meg (Báthori 1917).

Bán Aladár (1871–1960) a finnugor folklór fordítójaként és kutatójaként kezdte tudományos pályafutását, de tanulmányútjai során tárgyi néprajzi megfigyeléseket is végzett. 1903-ban Finnországban járt. 1905-ös útja alkalmával Karjalában népdalokat is gyűjtött (Bán 1907), 1911-ben pedig beutazta egész Észtországot. Utazásairól élménybeszámolókat nem írt, megfigyeléseit tudományos, illetve tudománynépszerűsítő műveiben publikálta. 1905-ös útjának állomásairól a Néprajzi Értesítőben közölt cikksorozata első részében számolt be. Ekkor Viborgból Antreán és Sortavalán át Tohmajärville utaztak vasúttal. Onnan szekérrel és gyalog haladtak tovább. Ilomantsi településén volt a bázisuk, ahonnan a környező falvakat fölkeresték. Bán Aladár igyekezett Orosz-Karjalába is átjutni, de a bizonytalan politikai helyzet miatt gyanút keltett megjelenésük. Ezért Sianvaara, Klyyssinvaara, Vitsavaara és Lupasalmi fölkeresése után hamarosan visszatértek a Finn Nagyhercegség területére (Bán 1906: 69–71). Az utazásai során szerzett kapcsolatait felhasználva, a két világháború között Bán Aladár vált a magyar–finn–észti kulturális kapcsolatok legfőbb szervezőjévé.

Az 1. világháború gyökeres fordulatot hozott a politikai helyzetben. Magyarország elvesztette területének kétharmadát, Oroszországban pedig új társadalmi rend építése kezdődött. A háború folyamán több százezer magyar katona került orosz hadifogságba. Egyikük, **Zsirai Miklós** (1892–1955) fogsága idején tudományos kutatómunkát is végzett. Egyetemi hallgatóként 1914 nyarán Finnországba utazott, de a háború kitörése miatt haza kellett térnie. Katonai kiképzése után, 1915 márciusában került ki az orosz frontra. Még ugyanabban a hónapban hadifogságba esett. Öt és fél éves fogságának idejét túlnyomórészt Tobolszk városában töltötte. Ugyanott, ahol majd 200 évvel korábban a finnugor nyelvek és népek egyik legkorábbi kutatója, a svéd Philipp Johann Strahlenberg (Tabbert), s ahol az 1840-es években találkozott a két nagy finnugor utazó, Castrén és Reguly. Fogsága idején Zsirai Miklós kiválóan megtanult oroszul, sőt a tábor komi nemzetiségű öreitől komiul is tanult. Rendszeres látogatója volt a városi könyvtárnak is. Önéletrajzában szökési kísérleteit is említi. Ehhez kapcsolódik az a feltételezés, hogy Zsirai egy alkalommal az obi-ugorok által lakott területekre is eljutott. Ennek azonban eddig még nem kerültek elő írásos bizonyítékai a levéltárakból (Domokos 1992, Kiss 1995, Vándor 1999, 2003).

A két világháború között a magyar őstörténet és a finnugor népek magyar kutatói nem jártak Oroszországban. Egyetlen kivételként említhető **Fettich Nándor** (1900–1971). Ő 1926-ban Helsinki, Leningrád, Moszkva, Kazany és

Perm múzeumait látogatta meg, 1935-ben pedig Kijevben, Moszkvában és Leningrádban járt (Fettich 1936). Második látogatása alkalmával Leningrádban az Anyagi Kultúra Történetének Kutatóintézetét¹² is fölkereste, Moszkvában pedig előadást tartott kollégáinak. A múzeumokban és kutatóintézetekben megtekintett régészeti leletek stílusában, motívumaiban a népvándorlás különböző hullámaival a Kárpát-medencébe érkezett népek – szkíták, avarok, magyarok – ábrázoló művészetének keleti gyökereit kutatta.

Eljutott Oroszországba egy magyar író is – **Illyés Gyula** (1902–1983), 1934-ben. Úti élményeiről könyvet írt (Illyés 1934). Szeretett volna finnugor nyelvrokonaival találkozni, ezért kísérői elvitték a moszkvai mordvinok klubjába. A sötét külvárosban botorkáló író fülét egyszer csak magyaros jellegű dallamok ütötték meg. Így találtak rá a moszkvai mordvinok klubjára. (Ma már tudjuk, hogy a dallam a mordvin és a magyar dalokban egyaránt megtalálható török hatás miatt volt ismerős az írónak.) A látogatásról szóló beszámoló az író *Oroszország* és a *Ki a magyar?* című munkájában is olvasható (Illyés 1934: 41–49; 1939: 6–10).

1936–1938 között egy másik magyar író, **Kodolányi János** (1899–1969) finnugor nyelvrokonaiknál járt. Nagy hatást gyakorolt rá a finn kultúra és a finn életmód élményeit két könyvében örökített meg (*Suomi, a csend országa*, *Suomi titka*, Kodolányi 1937, 1939). E két mű 1944-ben átdolgozott, összeszerkesztett változatban is megjelent (Kodolányi 1944).

Ezer év rokonságkereső magyar expedícióinak áttekintése után fölmerül a kérdés: mit is kívánhatnánk a harmadik ezredév magyar kutatóinak? Újabb izgalmas kutatóutakat, vagy inkább azt, hogy végre döntsék el, kik vagyunk mi, magyarok, honnan származik nyelvünk, kik a rokonaink s hol volt őshazánk? A megtalált válaszok azonban mindig újabb és újabb kérdéseket szülnék: a kíváncsiság örökké bennünk él, s a felderítők mindig útra kelnek.

Irodalom

- Ablonczy Balázs 2016: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Agárdi Ferenc – Borsody Bevilaqua Béla 1955: Régi magyar világjárók. Művelt Nép Kiadó, Budapest.
- Agárdi Ferenc 1955a: A nagyvilág magyar vándorai. Művelt Nép Kiadó, Budapest.
- Agárdi Ferenc 1955b: Magyarok a cári Oroszországban. Magyar–Szovjet Társaság, Budapest.

¹² Институт Истории Материальной Культуры.

- Agyagási, Klára 1988: О забытом чувашском наследии Йозефа Папаи. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. Tomus 19: 33–35.
- Almásy György 1901: Utazásom orosz Turkesztánba. Budapest.
- Almásy György 1903: Vándor-utam Ázsia szívébe. Budapest.
- Anonymus – Kézai 1999: Anonymus: A magyarok cselekedetei, Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János, Veszprémy László. Utószó, jegyzetek Veszprémy László. Budapest.
- Balassa Iván 1975: Jankó János. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bálint Gábor 1874: Bálint Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dano hangjegye. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből*. IV. kötet, II. szám.
- Bálint Gábor 1875–1877: Kazáni tatár nyelvtanulmányok. I. füzet: Szövegek és fordítás. 1875; II. füzet: Kazáni tatár szótár. 1876; III. füzet: Kazáni tatár nyelvtan. 1877.
- Bálint Gábor 1897: Tamul (dravida) tanulmányok. Két részben. Gróf Széchenyi Béla keletázsiai utjának tudományos eredménye. 1877–1880. Második kötet. A gyűjtött anyag feldolgozása. Budapest.
- Bálint Gábor 1904: *Lexicon Cabardico-Hungarico-Latinum*. Kolozsvár.
- Bán Aladár 1906: Falvak, épületek és temetők Karjala végvidékein. *Néprajzi Értesítő* 7: 69–74, 138–151, 263–275.
- Bán Aladár 1907: Népköltési gyűjtéseim Karjalában. *Ethnographia* 18: 42–52., 112–120.
- Baráthosi Balogh Benedek 1906: *Dai Nippon* (Kelet csodái). Budapest.
- Baráthosi Balogh Benedek 1907: Három székely diák kalandos utazása a Föld körül. Budapest.
- Baráthosi Balogh Benedek 1912: Baráthosi Balogh Benedek jelentése az 1911-ik év nyarán tett zürjén és szamojéd néprajzi tanulmányútjáról. *Keleti Szemle* XII: 347–352.
- Baráthosi Balogh Benedek 1931a: Szuomi. – Eszti. (Finn–eszt testvérföldön.) Baráthosi turáni könyvei 4. Budapest.
- Baráthosi Balogh Benedek 1931b: Kisebb finn-ugor véreink. Baráthosi turáni könyvei 15. Budapest.
- Báthori Ferenc 1905: Lappföldi utam. *Néprajzi Értesítő* 6: 306–314.
- Báthori Ferenc 1910: A nomád lappok életéből. *Néprajzi Értesítő* 11: 254–260.
- Báthori Ferenc 1911: Negyedik lappföldi utam. *Földrajzi Közlemények* XXXIX: 1–15.
- Báthori Ferenc 1917: Utazásaim a lappok földjén: útirajzok 42 eredeti fényképpel, 5 rajzzal és 1 térképpel. Nagyvárad.
- Bendefy László 1942: A magyarság kaukázusi őshazája. Budapest.
- Berta, Árpád 1988: *Wolgatatarische Dialektstudien*. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76. *Keleti Tanulmányok – Oriental Studies* 7. Budapest.
- Birtalan Ágnes 2000: Bálint Gábor keleti utazó tudósításai. *Magyar Tudomány* 2000/5: 608–611.

- Birtalan, Ágnes (ed.) 2009: A romanized grammar of the East- and West-Mongolian languages. With popular Chrestomaties of both dialects. By Gábor Bálint of Szentkatolna. (Budapest Oriental Reprints B3). Budapest.
- Birtalan, Ágnes 2011: Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts. (Keleti tanulmányok – Oriental Studies 15). Budapest.
- Bonfini, Antonio 1995: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Balassi Kiadó, Budapest.
- Domokos Áron 1992: Századunk magyar nyelvésze: Zsirai Miklós (1892–1955). Eötvös József Kollégium, Budapest.
- Domokos Péter 1998: Szkítiától Lappóniáig. Universitas Kiadó, Budapest.
- Diószegi Vilmos 1947: Egy magyar mandzsu-tungúz kutató. Baráthosi Balogh Benedek †. *Ethnographia* 58: 144–146.
- Erdélyi István 2003: Utazóink-kutatóink Oroszország 19. századi területein. In: Dobrovits Mihály (szerk.), A megtalált örökség. I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Budapest. 43–53.
- Erdélyi Tudományos Füzetek 220. (1994): Szentkatolnai Bálint Gábor. Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai. Kolozsvár.
- Fettich Nándor 1936: Az 1935. decemberi oroszországi tanulmányutam. *Akadémiai Értesítő* 46: 150–154.
- Fodor István 1982: Hol talált rá Julianus a keleti magyarokra? A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 15–16 [1972–1974]: 55–67. Nyíregyháza
- Fodor, István 2008: А. А. Спицын и начало изучения аналогий древневенгерским вещам в России. In: История и практика археологических исследований. Материалы Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР профессора Александра Андреевича Спицына. 26-30 ноября 2008 г. Санкт-Петербург, 204–208.
- Fodor, István 2010: Венгерская Экспедиция в Томске в 1898 г. In: Культура как система в историческом контексте: опыт западно-сибирских археолого-этнографических совещаний. Материалы XV Международной Западно-Сибирской археолого-этнографической конференции. 19-21 мая 2010 г. Томск. 41–44.
- Fokos Fuchs Dávid 1912: Dr. Fuchs D. Rafael jelentése az 1911-ik év nyarán tett zürjén nyelvészeti tanulmányútjáról s régészeti megfigyeléseiről. *Keleti Szemle* XII: 344–347.
- Fokos Fuchs Dávid 1914: Fuchs D. Rafael dr. jelentése második zürjén nyelvészeti tanulmányútjáról. *Keleti Szemle* XIV: 207–211.
- Fokos Fuchs, Dávid 1916: [D. R. Fuchs]: Eine Studienreise zu den Syrjänen. *Keleti Szemle* XVI: 84–101.
- Géresi Kálmán 1879: Mátyás magyar király diplomáciai összeköttetései II-ik Iván Vasziljevics orosz cárral. *Századok* XIII: 239–249.
- Gulyás Zoltán 2016a: Reguly Antal térképészeti munkássága. Doktori értekezés. Budapest, 2016. <http://lazarus.elte.hu/hun/doktoran/gulyas/gzdokt.pdf>
- Gulyás Zoltán 2016b: Reguly Antal kartográfiai munkái. *Finnugor Világ* 21/4: 3–15.

- Gyóni Gábor 2019: A magyarság hajnalán. A magyarok korai története a honfoglalásig. MTA BTK Óstörténeti Témacsoport Források és Tanulmányok 3. Budapest
- Hadobás Sándor 1997: Halász Ignác három lappföldi útja. Finnugor Tudománytörténeti Füzetek 1. Izsófalva.
- Hajdú Péter 1997: Fokos Dávid emlékezete. In: Folia Uralica Debreceniensia 4: 237–242.
- Halász Ignác 1881: Svéd-lapp nyelvtan és olvasmányok. Ugor Füzetek 3. Budapest.
- Halász Ignác 1885: A svédországi lappok között. Budapesti Szemle XLI/99: 321–354.
- Halász Ignác 1885–1896: Svéd-lapp nyelv 1–6. Budapest.
- Halász Ignác 1887: Második lappföldi útam. Budapesti Szemle LI/129: 321–343.
- Halász Ignác 1890: Nyolcz nap a Skalstugu-hegységbeli lappok közt. Földrajzi Közlemények XVIII/IX–XX: 446–476.
- Halász Ignác 1891: Harmadik lappföldi útamról. (Kivonat Halász Ignác I. t. novemb. 23-án tartott jelentéséből.) Akadémiai Értesítő II. (új folyam): 704–708.
- Halász Ignác 1892: Harmadik lappföldi útam. Budapesti Szemle LXX/185: 254–284.
- Hampel József 1896: A honfoglalási kor hazai emlékei. Budapest.
- Hazai György 1976: Vámbéry Ármin. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horvát István 1825: Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb történeteiből. Pest.
- Hunfalvy Pál 1871: Utazás a Balt-tenger vidékein I–II. Budapest.
- Hunfalvy Pál 1864: A' vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta Hunfalvy Pál.
- Illyés Gyula 1934: Oroszország. Úti jegyzetek. Budapest.
- Illyés Gyula 1939: Ki a magyar? Budapest.
- Jankó János 2000: Utazás osztjákföldre. Series Historica Ethnographiae 11. Szerk. ifj. Kodolányi János. Budapest.
- Jerney János 1829: Világosítás, Ásiában a' Kaukaszus hegyén lakozó avarok' és kunságiak' nyelvének magyartalansága eránt; a' kaukaszusi népnek' rövid által-nézésével. Szeged.
- Jerney János 1843: A Kúma melléki magyar városról. Tudománytár. Értekezések. Tizenharmadik kötet. Buda. 7–27.
- Jerney János 1851: Jerney János Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett: 1844 és 1845. Pest.
- Julianus barát 1986: Julianus barát és napkelet fölfedezése. Vál., bev. tan. és jegyz. Györffy György, ford. Györffy György, Gy. Ruitz Izabella. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Kara György (szerk.) 1973: Bálint Gábor keleti levelei. Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a mandsuk szertartásos könyvéről. Budapest.
- Kálmán Béla 1981: Munkácsi Bernát. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keletkutatás 2015. ősz: Birtalan Ágnes: „Dzsingisz kán nyíltszívű népének nyelve” – Szentkatolnai Bálint Gábor kalmük és halha nyelvi és népköltészeti anyagairól (5–29); Vásáry István: Szentkatolnai Bálint Gábor orientalista és utazó (1844–1913) (31–40); Baski Imre: Szentkatolnai Bálint Gábor keresztény tatár nyelvi és népköltési

- gyűjtése (41–59); Rákos Attila: Szentkatolnai Bálint Gábor és a magyar–mongol nyelvhasználat kezdetei a 18–19. században (61–84); Kápolnás Olivér: Bálint Gábor és A mandsuk szertartásos könyve (85–99).
- Kiss Jenő 1995: Zsirai Miklós. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kissné Rusvai Julianna 2010a: Pápay József kéziratos debreceni hagyatéka. Nyíregyháza.
- Kissné Rusvai Julianna 2010b: A III. Zichy-expedíció kutatástörténeti összefüggései. *Ethnographia* 121/2: 169–200.
- Klima László 2011: A kaukázusi magyarokról: A honfoglalás körüli idők. <https://www.nyest.hu/renhirek/a-kaukazu-si-magyarokrol-1>
- Klima László 2016: Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Források és tanulmányok 1. Budapest.
- Klima László 2017: Körösi Csoma Sándor és a hun–magyar őstörténet. <https://www.nyest.hu/renhirek/korosi-csoma-sandor-es-a-hun-magyar-ostortenet>
- Kodolányi János 1937: Suomi, a csend országa. Finnországi élmények. Budapest.
- Kodolányi János 1939: Suomi titka. Budapest.
- Kodolányi János 1944: Suomi. Budapest.
- Kránitz Péter Pál 2014: A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században. *Világtörténet* 2014/3: 529–544.
- Lázár István 1986: Világjárók – világlátók. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar utazók lexikona 1993. Szerk. Balázs Dénes. Panoráma, Budapest.
- Mészáros Gyula 1908: Csuvasok és tatárok közt a Volga-vidéken. *Ethnographia* 19: 227–238.
- Mészáros Gyula 1909–1912: Csuvas népköltési gyűjtemény. Budapest.
- Mészáros Gyula 1910: Baskírföldi tanulmányutam. *Ethnographia* 21: 1–8.
- Moravcsik Gyula 2003: Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Szeged.
- Munkácsi Bernát 1884: Votják nyelv tanulmányok. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1887: Votják népköltészeti hagyományok. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1890–1896: A votják nyelv szótára. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1892–1921: Vogul népköltési gyűjtemény. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1894: A vogul nyelvjárások szórágózárukban ismertetve. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1896: Déli osztják szójegyzék. Pápai Károly gyűjtései alapján összeállította Munkácsi Bernát. Budapest.
- Munkácsi Bernát 2008: Megvalósult gyermekálmom (Munkácsi Bernát udmurtföldi útja). Szerk. Kozmács István. Ab-Art Kiadó, Pozsony.
- Ojtozi Eszter 1958: Wosinszky Mór és A. A. Szpicin levelezése. *Der Briefwechsel von Wosinszky Mór und A. A. Spizin. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs. 135–136.
- Pápai Károly 1888: Dr. Pápai Károlynak előleges jelentése Nyugot-Sziberiába tett utazásáról. *Földrajzi Közlemények* 1888/IX–X: 619–624.
- Pápai Károly 1889: Jelentés Dr. Pápai Károlynak éjszaknyugati Sziberiában tett utazásáról. *Földrajzi Közlemények* 1889/VIII: 422–426.
- Pápai Károly 1890: A vogulok és osztjákoknál. *Ethnographia* 1: 117–130.

- Pápay József 1906: Reguly Antal urali térképe. Budapest.
- Perényi József 1959: A Magna Hungária kérdéséhez. Magyar Nyelv 55: 496–499.
- Prinz Gyula 1908: Néprajzi megfigyelések a Tiensánban. Néprajzi Értesítő 9: 69–90.
- Prinz Gyula 1911: Utazásaim Belső Ázsiában. Budapest.
- Prinz Gyula 1911, 1912, 1913: Második belsőázsiai utazásom néprajzi eredményei. Néprajzi Értesítő 12: 69–74, 199–213, 268–278; Néprajzi Értesítő 13: 56–63, 131–140; Néprajzi Értesítő 14: 165–178.
- Pósta Béla 1898a: Archaeológiai tanulmányok oroszországi gyűjteményekben. Archaeológiai Értesítő, új folyam XVIII: 69–74.
- Pósta Béla 1898b: Dr. Pósta Béla oroszországi tanulmányairól. Archaeológiai Értesítő, új folyam XVIII: 246–253, 334–345.
- Pósta Béla 1899: Gróf Zichy Jenő legújabb régészeti gyűjteménye. Archaeológiai Értesítő, új folyam XIX: 76–79.
- Pósta Béla 1905: Régészeti tanulmányok az orosz földön. 1. rész. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. III. kötet. Budapest – Lipcse.
- Rédei, Károly 1978: Zyrian Folklore texts. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reguly-album 1850. Budapest.
- Reguly, Antal 2008: Календариум. Дневник венгерского путешественника-исследователя с 29 сентября 1843 г. по 5 марта 1846 г. Bibliotheca Regulyana 5. Budapest.
- Rómer Flóris 1875: Jelentés az északi tartományokba tett tudományos kirándulásról. Archaeológia Értesítő IX: 9–17, 39–48, 78–81.
- Ruttkay-Miklián, Eszter 1999: Die uralischen Forschungen des Ungarn Benedek Baráthosi Balogh. In: Hasselblatt, Cornelius – Jääsalmi-Krüger, Paula (eds), Europa et Sibiria. Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougri-schen, samojedischen und paläosibirischen Völker. Gedenkband für Wolfgang Veenker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 51. Wiesbaden. 373–380.
- Sajnovics János 1990: Sajnovics naplója 1768–1769–1770. Előszó, jegyz. és szerk. Szij Enikő, ford. Deák András. Bibliotheca Regulyana 1. Budapest.
- Schmidt Éva 2005: Jelentések Szibériából. Schmidt Éva Könyvtár 1. Budapest.
- Schmidt Éva 2008: Serkáli osztják chrestomathia. Schmidt Éva Könyvtár 3. Budapest.
- Schmidt Éva 2011: Medvekultusz. Schmidt Éva Könyvtár 5. Budapest.
- Székely András 1968: Magyar utazók és földrajzi eredmények a mai Szovjetunió területén hét évszázad alatt. Földrajzi Közlemények, új folyam XVI (XCII): 86–98.
- Székely András 1969: Magyar utazók és földrajzi eredmények a mai Szovjetunió területén az utolsó évszázadban. Földrajzi Közlemények, új folyam XVII (XCIII): 165–175.
- B. Székely Gábor 2008: Schmidt Éva északi vogul térképvázlata és Reguly térképének adatai. Folia Uralica Debreceniensia 15: 135–142.
- B. Székely Gábor 2009a: Reguly Antal Északi-Urál térképének lozvai helynevei. In: Fancsaly Éva (szerk.), Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002–2007. Pécs. 235–241.
- B. Székely Gábor 2009b: Reguly kéziratoss térképvázlatai és térképe (filológiai vizsgálatok). Folia Uralica Debreceniensia 16: 99–119.

- B. Székely Gábor 2011: Javítások Reguly térképének első olvasatához. *Folia Uralica Debreceniensia* 18: 143–154.
- Szinnyei József 1882: Az ezer tó országa: Finnország. Budapest.
- Tardy Lajos 1959: Dr. Orlay János. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 13: 89–159.
- Tardy Lajos 1982: Igaz és hamis őshazakeresőkről. In: Régi feljegyzések Magyarországról. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Budapest. 180–189.
- Turkolly Sámuel 1821: Turkoly Sámuelnek Astrakánból irt Tudósítása. *Tudományos Gyűjtemény* 1821/10: 126–129. Pest.
- Ujfalvy-Bourdon Mária 1885: Ujfalvy Károly utazása Páristól Samarkandig. Budapest.
- Vámbery Ármin 1865: Közép-Ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a turkman sivatagon át, a Kaspi-tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett. Pest. (Új kiadása Dervisruhában Közép-Ázsián át címmel jelent meg. Budapest, 1966.)
- Vándor Anna 1999: Zsirai Miklós és a tobolszki hadifogság. *Magyar Nyelv* 95/3: 364–375.
- Vándor Anna 2003: Zsirai Miklós és a manysi sámánok. *Finnugor Világ* 8/1: 6–23.
- Várady, László 1989: Revision des Ungarn-image von K. Porphyrogenetos. *Byzantinische Zeitschrift* 82: 22–58.
- Vásáry István 2008: A Jugria-kérdés: „Ceterum censeo *Iugriam* esse delendam”. In: Vásáry István: Magyar őshazák és magyar őstörténészek. Magyar őstörténeti könyvtár 24: 73–87. Budapest. [A tanulmány első változata: The »Yugria« problem. In: *Chuvash Studies*. Ed. by A. Róna-Tas. *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 28 / *Asiatische Forschungen* 79: 247–257. Budapest – Wiesbaden, 1982.]
- Zichy Jenő 1905: Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása I–VI. Budapest.
- Zimonyi István 2014: A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében. Magyar őstörténeti könyvtár 28. Budapest.
- Zsirai Miklós 1930: Finnugor népnevek I. Jugria. (Adalékok nyelvrokaink történetéhez.) *Nyelvtudományi Közlemények* 47 (1928–1930): 252–295, 399–452; 48 (1931): 31–53. Különnyomatban: Budapest, 1930.

*

Following the trails of ancestors and relatives Wandering Hungarian researchers in the East and the North

Hungarians arrived in the Carpathian Basin from the East in 895. But where did they come from? This crucial question has motivated several adventurous researchers who set out to find the roots of Hungarians. In the decades after the Hungarian conquest, relationships flourished between the two groups of Hungarians, i.e. those already living in the Carpathian Basin and those remaining in the East. Later, this knowledge lapsed into obscurity. In the 13th century Julianus found the eastern Hungarians in Volga Bulgaria. In the 15th

century, Matthias Corvinus, King of Hungary, planned to search for them. On his journey to Moscow in the 16th century, Siegmund Herberstein, a Habsburg diplomat, heard that the rest of Hungarians lived in Yugria, at the foot of the Ural Mountains. In the course of the 18th century, it was realized that the Hungarian language is related to Finnish and Sami. On his visit to Lapland, János Sajnovics stated that “the Hungarian and the Sami language are identical”. Antal Reguly researched Khanty and Mansi languages in Western Siberia in the 1840s, and he also collected ethnographic material. His work was continued by several scholars in the second half of the 19th century: linguistic and ethnographic material was collected by Ignác Halász, Károly Pápai and Bernát Munkácsi. Researchers of Finno-Ugric languages and people were supported by the Hungarian Academy of Sciences. At the turn of the century, Count Jenő Zichy launched several expeditions to find the eastern relics of Hungarians. The main target was the Caucasus, but Jenő Zichy sponsored József Pápay’s travels to the Ob-Ugric people in Western Siberia as well as the journey of archeologist Béla Pósa to the Volga–Kama region and Central Asia. Besides scientists, amateur prehistorians also looked for the traces of Hungarians from the Baltic Region to the Far East (e.g. László Berzenczey, Benedek Barátosi Balog). From the end of the 19th century on, archeologists joined the research. Besides Béla Pósa, Flóris Rómer and József Hampel also visited Russia to look for the eastern parallels of archeological finds from the era of the Hungarian Conquest. Between the two world wars, archeologist Nándor Fettich travelled to the Soviet Union for a study trip. In the 1930s two Hungarian writers recounted their meeting with people speaking genealogically related languages: János Kodolányi visited Finland, while Gyula Illyés travelled to the Soviet Union.

The origins of Hungarians and the genealogically related languages of Hungarian are still in the center of public attention. Expeditions and scientific study trips launched to reveal our past and explore the related languages all signal this unceasing curiosity. No comprehensive account of such trips has ever been published. The present study describes the Hungarian expeditions that aimed to find the ancestors and relatives of Hungarians, evaluates the results of these trips shortly and provides a comprehensive list of bibliography for the experts interested in expeditions and scientific study trips.

Keywords: prehistory, genealogically related languages, expeditions between 1232–1939.

LÁSZLÓ KLIMA

A végtagok megnevezéseinek jelentésextenziója az udmurtban¹

KUBITSCH Rebeka

Szegedi Tudományegyetem
kubitsch.rebeka@gmail.com

Bevezetés

A cikk a végtagokat (és azok főbb részeit) megnevező testrésznevek jelentésextenzióját taglalja az udmurt nyelvben. A vizsgálat a *ki* 'kéz' (kézfej és teljes felső végtag), *suĵ* 'kar – válltól kézfejig', *pid* 'láb' (lábfej és teljes alsó végtag) és *kuk* 'láb, lábszár – lábfejtől felfelé' lexémákra² fókuszál. A cikk először egy rövid áttekintést ad a végtagokat megnevező terminusok főbb lexikális-szemantikai sajátosságairól tipológiai szempontból. A kutatás módszertanának bemutatása után ismertetem a végtagokat megnevező lexémák lehetséges jelentéskiterjedéseit és ezek egymással való összefüggéseit az udmurt nyelvben.

1. A végtagokat megnevező lexémák főbb lexikális-szemantikai tulajdonságai

A testrésznevek a szókészletben egy viszonylag jól körülhatárolható lexikai csoportot alkotnak, melyek az alapszókinccs részét képezik, így használatuk gyakori és használati körük is kiterjedt. Az egyes nyelvek között eltérések mutatkozhatnak azt illetően, hogy hogyan épül fel a testrésznevek szemantikai mezője (pl. eltérés lehet abban, hogy az egyes testrészek miként kerülnek besorolásra a rész-egész hierarchiába, mennyire differenciáltak a testrészek elnevezései, vagy hogy milyen az elnevezések morfológiai megformáltsága). A nyelvek között mutatkozó eltérések az egyes nyelvek genetikai sajátosságából eredhetnek, ugyanakkor az areális viszonyok is fontos szerepet

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma UNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült (projektszám: UNKP-18-3-I-SZTE-62).

² A lexémák magyar jelentéseinek forrása Kozmács István *Udmurt–magyar szótára* (2002). Az egyéb szótárakból származó jelentéseket minden esetben külön jelölöm.

játszanak (Sipőcz 2015: 88). Az eltérések mellett azonban az is látható, hogy a felszín alatt a világ nyelvei hasonló módokon kategorizálják ezt a szókészleti csoportot. Ez az egységesség az emberi kognitív folyamatokra és az emberi percepció korlátozott mivoltára vezethető vissza, továbbá az egyes testrésznevek funkcionális sajátosságai is szerepet kaphatnak a kategorizálásban (Andersen 1978: 338; Enfield et al. 2006: 141).

A testrésznevek szegmentális felosztását vizsgálva jól strukturált szemantikai mezőt kapunk, melynek felépítésében a meronim viszony (birtoklásra épülő rész-egész kapcsolat, vö. Cruse 1986: 159) dominál. A testrésznevek struktúrárólódása kapcsán vizsgálható, hogy a beszélők hogyan konceptualizálják az egyes testrésznevek határait. A testrésznevek zöme jól azonosítható denotátummal rendelkezik és a legtöbb esetben az általuk jelölt terület is pontosan behatárolható (pl. fej, szem). Habár a végtagok jelentésextenziója állandónak tekinthető, az egyes nyelvek között eltérés mutatkozhat az adott testrésznév referenciáját illetően (Andersen 1978: 351). Ennélfogva a testrésznevek extenziója kapcsán a végtagok megnevezésére használt lexémák vizsgálata is izgalmas terület, különösen, mivel ezeket a terminusokat több nyelv kapcsán is poliszémként tartják számon (Witkowski – Brown 1985: 197). A poliszémia egyik alapja a térbeli folytonosság az egyes testrészek között (egy hosszúkás, vékony testrész, melynek végén külön mozgatható elem található). A folytonosság mellett a végtagok egyes részeinek megnevezésében a poliszémia alapja lehet továbbá a felépítés- vagy elhelyezkedésbeli hasonlóság is – ez figyelhető meg számos nyelvben a kéz és láb ujjainak neveiben, illetve a kézfej/lábfej típusú elnevezésekben is (Andersen 1978: 354, 357).

A végtagok és azok főbb részeinek megnevezése a világ nyelveiben tipikusan monomorfemikusak, melyekhez számos univerzális implikáció kapcsolódik (Brown 1976, Andersen 1978, Moravcsik 2013).³ A felső végtag (kézfaj/kar) megnevezésére minden nyelvben külön terminus található. Ha a lábra külön terminus található, az implikálja a kézfaj/kar terminus meglétét is. Amennyiben egy nyelvben külön terminus található a lábfej és láb (vö. angol *leg – foot*) megnevezésére, úgy a nyelvben külön terminus található a

³ Az újabb kutatások ugyanakkor több olyan adattal szolgálnak, melyek vitatják Andersen (1978) megállapításait a testrésznevekhez köthető univerzálék tekintetében (vö. Enfield et al. 2006; Koptjevskaja-Tamm 2008: 23). Például a lavukaleve pápua nyelv ugyanazzal a lexémával nevezi meg a kart és a lábat – ez ellentmond annak az megállapításnak, hogy a felső végtag (kézfaj/kar) megnevezésére minden nyelvben külön terminus található.

kézfejre és karra (angol *hand – arm*) is. Továbbá, ha egy nyelvben külön lexémával különülnek el a végtagok alsó és felső részei, ott tendenciaszerűen külön terminus található a kéz és a láb ujjainak elnevezésére is (vö. angol *finger – toe*).

A felső végtag főbb részeinek megnevezésekor két mintázat fordul elő nagy gyakorisággal a világ nyelveiben: az azonosító és a differenciáló (Brown 2013). Azonosság esetén egyetlen lexéma referál a kézfejre és a karra, míg a differenciáló típusban ezek jelölésére külön terminus található (vö. angol *hand* 'kézfej' és *arm* 'kar').

Továbbá, az alsó és felső végtag felosztását vizsgálva a nyelvek három csoportba sorolhatók aszerint, hogy hány monolexéma található az egyes részek megnevezésére (van Staden – Majid 2006: 159). Az I. csoportot az angolhoz hasonló nyelvek képezik, melyekben monlexémával különülnek el a láb (vö. *leg*) és lábfej (vö. *foot*), illetve a kar (vö. *arm*) és kéz (vö. *hand*) terminusok. A II. csoportba azok a nyelvek tartoznak, melyekben egy monolexéma fejezi ki a teljes kéz (ujjaktól felfelé) és láb (lábujjaktól felfelé) testrészeket. Ide sorolható például az orosz nyelv (vö. *рука* 'kéz' és *нога* 'láb') (Koptjevskaja-Tamm 2008: 14). A II. csoportba sorolható nyelvekben ezek a terminusok gyakran poliszémek, egyaránt kifejezhetik a teljes alsó vagy felső végtagot, továbbá azok funkcionálisan legkitüntetettebb elemét, a kézfejet és lábfejet. Ezekben a nyelvekben is kialakulhatnak olyan elemek, melyek tovább differenciálják az egyes végtagokat, de ezek általában másodlagosnak tekinthetők: átvételek egy másik nyelvből vagy másik szemantikai mezőből, vagy morfológiai tekintetben komplexek (vö. finn *käsivarsi* (kéz + szár) 'kar') (Sipőcz 1996: 232). A III. csoportba sorolható nyelvekben két terminus található a felső végtag részeire (az angol *hand* 'kézfej' és *arm* 'kar' megfelelői), de az alsó végtagra csupán egy (az angol *leg* megfelelőjeként). A korábban említett implikáció miatt (a lábfejet és lábat külön megnevező terminusok jelenléte implikálja a kézfej/kar terminusok meglétét) nem található olyan eset, amikor egy nyelvben két terminus különíthető el az alsó végtag részeinek megnevezésére, de a felső végtagéra csak egy.

A II. és III. csoportba sorolható nyelvekben fellelhető poliszémia kialakulása során tipikusan a kitüntetettebb funkciójú vagy könnyebben észlelhető jelölt megnevezésére használt terminus jelentése terjed ki a kevésbé kitüntetett jelölt megnevezésére. A végtagok tekintetében elmondható, hogy a kézfej és a lábfej funkcionális szempontból fontosabbak, elsődlegesebbek, mint a kar és a láb (Witkowski – Brown 1985: 203). Továbbá összefüggés mutatható ki a kézfej/kar, lábfej/láb poliszémia megléte és a ruházat viselése között (Witkowski – Brown 1985; Brown 2013). A kart és a lábat fedő ruházat

jobban növeli a végtagok főbb részeinek perceptuális elkülöníthetőségét, valószínűsítve ezzel azt, hogy külön terminusokkal nevezzék meg őket. Ezen felül az egyéb kiegészítő ruhadarabok, mint a kesztyű, szintén a felső végtag egyes részeinek elkülöníthetőségét segíthetik elő. Witkowski és Brown (1985: 207) megállapításai szerint a nem Egyenlítő környéki területeken beszélt nyelvekben (ahol az időjárás alapvetően hidegebb és ennél fogva elterjedtebb a végtagokat fedő ruházat) szignifikánsan ritkább a végtagok megnevezésére használt terminusok poliszémiája, mint az Egyenlítő környékén beszélt nyelvekben.

2. Végtagok megnevezése az udmurtban

Az udmurtban a következő monolexémák találhatók a végtagok és azok főbb részeinek megnevezésére: *ki* 'kéz' (kézfaj és teljes felső végtag), *suj* 'kar – válltól kézfejig', *pid* 'láb' (lábfej és teljes alsó végtag), *kuk* 'láb, lábszár – lábfejtől felfelé'. Az udmurtban 'végtag' összefoglaló jelentésű monolexéma nem található, csupán összetett kifejezések, vö. *ki-pid* (kéz-láb), *suj-pid* (kar-láb), *jir-pid* (fej-láb).

A *ki* 'kéz' lexéma finnugor eredetű (FU **käte* 'kéz', UEW № 271), míg a *suj* 'kar – kézfejtől felfelé' az uráli alapnyelvig vezethető vissza (U **soja* 'kar' → 'ruhaujj', UEW № 902).⁴ A permi nyelvekre vonatkozóan az alsó végtag megnevezésére nem rekonstruálható uráli/finnugor alapnyelvi adat. A *pid* 'láb' lexémát Lytkin – Guljajev (1999: 223) a permi alapnyelvig vezeti vissza: **pod* 'láb, lábszár'. Szótárak szerint 'lábfej' jelentéssel is bír, hagyományosan indoiráni jövevényszóként tartják számon. A lexéma az emberi testrészek neveinek szóképzési mezőjén kívül is poliszém, 'láb' jelentése mellett állatnevekkel alkotott összetételek utótagjaként 'pata', 'mancs' értelemben is használható, de elsődleges jelentése az emberi testrészre vonatkozik. A *kuk* 'láb, lábszár' lexémát szintén a permi alapnyelvig vezetik vissza: **kok* 'láb, lábszár' (Lytkin – Guljajev 1999: 129), a szótár ezeken felül 'talp' jelentést is szerepeltet. A *kuk* terminus szintén poliszém, tárgyak és állatok lábait is megnevezheti.

Az előző fejezetben ismertetett, végtagok megnevezésére vonatkozó kategorizálás alapján az uráli nyelvek többsége a II. csoportba sorolható (vö. finn *käsi/jalka* 'kéz/láb'; észti *käsi/jalg*; manysi *kāt/laγal*; hanti *još/kur*), a végtagokat tovább differenciáló megnevezések általában másodlagosak. Az udmurt bizonyos tekintetben a fent említett finnugor nyelvekhez hasonló képet

⁴ Az udmurtban a 'ruhaujj' jelentés a *suj* 'kar' lexémából képezhető, vö. *sajes* 'ruhaujj'.

mutat a végtagok felosztását illetően. Kádár (1995) kutatása alapján a *ki* 'kéz' terminus a teljes felső végtag, illetve a kézfej megnevezésére használható, csakúgy, mint a *pid* terminus a teljes alsó végtag és a lábfej megnevezésére. Vagyis külön monolexéma található a teljes felső és az alsó végtag megnevezésére, melyek jelentése kiterjed a végtagok egyes részeinek jelölésére is. Ez összhangban van a tipológia azon megállapításaival, miszerint a funkcionális szempontból kitüntetettebb elem elnevezése terjed ki a kevésbé fontos elem megnevezésére. Továbbá a rész és a részt tartalmazó egész gyakran neveződik meg ugyanúgy, ha a rész az egésznek funkcionális szempontból a legfontosabb eleme (pl. a felső végtag esetében a cselekvéseknél a kéz tekinthető a fontosabb testrésznek és ennél fogva a teljes felső végtag megnevezésére is használható).

Ugyanakkor a *ki* 'kéz' mellett monolexéma található a kar megnevezésére is. Vagyis a felső végtag felosztását tekintve az udmurt a magyar nyelvhez hasonló (vö. *kéz/kar*). Csak míg a magyarban a *kar* későbbi török átvétel (Zaicz 2006: 347) és ennél fogva másodlagosnak tekinthető, addig az udmurt *suj* 'kar' lexéma uráli eredetű (U **soja* 'kar'). Továbbá morfológiailag sem összetett, mint számos finnugor nyelv 'kar' jelentésű terminusa (vö. észt *käsi-var* 'kéz + szár'). Lehetséges ugyanakkor, hogy a **soja* lexéma eredeti jelentése 'valaminek az ujja, szárnya' lehetett, majd ebből alakult ki a 'kar' jelentés a permi nyelvekben (Sipőcz 1996: 235). Ez összefüggésbe hozható Witkowski és Brown (1985) megállapításaival a végtagokat fedő ruházat és a kézfej/kar külön terminussal történő megnevezését illetően (vö. 1. fejezet). Mindezek alapján a *suj* testrész név másodlagosnak tekinthető. A *kuk* 'láb, lábszár' morfológiai felépítését tekintve szintén egyszerű, megfelelője a permjában és a zürjénben is megtalálható: *kok* 'láb, lábszár'. Használata viszont a *pid* 'láb' lexémához képest kevésbé általános.⁵

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az udmurt a fenti tipológiai osztályozás alapján, a többi uráli nyelvhez hasonlóan, a II. csoportba sorolandó (egy terminus a felső végtagra – *ki* 'kéz', és egy az alsó végtagra – *pid* 'láb'). Emellett további érv, hogy a fenti terminusok jelentéskiterjedését vizsgálva (vö. 4. fejezet) látható, hogy nem feleltethetők meg az angol *hand* – *arm* és *foot* – *leg* lexémák extenziójának, illetve, néhány kivételtől eltekintve, a

⁵ Az online Udmurt corpus (7,3 millió token) keresési eredménye a *kuk* lexémára (toldalékolatlan alakban) mindössze 40 találatot ad. Ugyanez a *pid* lexéma esetében 1545 találat. Továbbá a *pid* lexéma számos olyan képzésben, összetételben vesz részt, melyek tovább differenciálják az alsó végtagot, vö. *pid'log* 'boka' ('láb' + 'halom'), *pidbam* 'lábfej' ('láb' + 'arc, orca/lap, oldal'); *pidket* 'lábikra' ('láb' + 'has, gyomor').

nyelvhasználók sem állítják oppozícióba őket. Vagyis annak ellenére, hogy monolexémák találhatóak a végtagok alsó és felső részeinek megnevezésére, az udmurtban az angol nyelvhez hasonló differenciálás nem található.⁶

3. A kutatás módszertana

A kutatás módszertanát van Staden – Majid (2006: 158–161) *Body colouring task* [Testszínező feladat] c. munkája adta.⁷ A feladat célja, hogy szisztematikusan vizsgálja a testrésznevek kiterjedését, vagyis azt, hogy a beszélők hogyan konceptualizálják az egyes terminusok határait (van Staden – Majid 2006: 159).

A feladat során az adatközlők egy füzetet kaptak, melyben külön oldalakon negyven teljesen megegyező rajz szerepelt egy androgün (nem nélküli) testről. A lap jobb felső sarkában szerepelt a kérdéses testrésznév, jelen esetben udmurtul. Az adatközlőknek a rajzokon be kellett színezni az adott terminus által jelölt testrészt. Minden testrésznév kétszer szerepelt a füzetben (vagyis minden adatközlőnek a kitöltés során kétszer kellett ugyanazt a testrészt beszíneznie), de amennyiben páros testrészről volt szó, úgy egyik esetben a jobb, másik esetben a bal oldali testrészt volt megjelölve (nyíllal a testrészt neve mellett). A kétszeri színezés az egy adott beszélőn belüli következetességről adhat információt. Így a feladatban összesen húsz testrésznév került vizsgálatra.

Az adatközlők egyik felének elsőként a jobb oldali testrészeket kellett beszínezni, a másik felének a bal oldaliakat, de az egyes oldalak sorrendje minden adatközlő esetében eltérő volt.

Az adatközlőknek az első oldaltól kellett a munkát kezdeniük, egyszerre csak egy ábrán dolgozhattak és amennyiben végeztek vele, később nem lapozhattak vissza. A kitöltésnek nem volt időbeli korlátja.

A füzet első oldalán a kitöltési útmutató szerepelt, az utolsó oldalon pedig saját adataikat kellett megadniük (kor, nem, születési hely, lakhely, anyanyelv, nyelvjárás, egyéb beszélt nyelvek).

A kutatásban összesen tizenhárom adatközlő vett részt (van Staden – Majid 2006: 158 alapján minimum nyolc kitöltővel szükséges dolgozni), mindannyian az Udmurt Állami Egyetem diákjai. Nemi megoszlásukat tekintve

⁶ Az udmurtban a kéz és láb ujjait sem monolexémával nevezik meg – ez jellemző azokra a nyelvekre, amelyekben külön terminus található a végtagok alsó és felső részeinek megnevezésére (vö. 1. fejezet).

⁷ Jelen kérdőív a Max Planck Társaság Pszicholingvisztikai Intézet számára készített kérdőív átdolgozott és bővített változata (van Staden – Majid 2003).

egy férfi és tizenkét nő vett részt a vizsgálatban, átlagosan 18 évesek, mindannyiuk anyanyelve udmurt (három esetben az orosz is megjelölték).

Tekintve, hogy az adatközlők demográfiai szempontból nem képviselnek nagy változatosságot (fiatal egyetemi diákok, főleg nők), a kapott eredmények nem tekinthetők reprezentatívnak a teljes udmurt beszélői közösségre nézve. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy a vizsgálat fontos tendenciákra világíthat rá az udmurt testrésznevek kiterjedését illetően, illetve adatokkal szolgáltathat a fiatal beszélők nyelvhasználatáról is.

A feladatban a következő testrésznevek szerepeltek (ábécé sorrendben): *bam* 'arc, orca', *čjrtj* 'nyak', *gad* 'mell', *jediń* 'lányék', *jjr* 'fej', *ki* 'kéz', *kibam* 'kézfaj', *kijum* 'alkar', *ket* 'has, gyomor',⁸ *ketul* 'alhas', *kuk* 'láb, lábszár', *kus* 'derék, csípő', *makes* 'comb', *mugor* 'test, törzs', *pel'pum* 'váll', *pid* 'láb', *pidbam* 'lábfej, rüsz', *pid'es* 'térd', *suj* 'kar', *imnijr* 'arc'.

Jelen tanulmány szempontjából a leglényegesebbek a végtagokat és azok főbb részeit megnevező monolexémák. Ezekon felül a feladatban morfológiailag összetett lexémák (pl. *pidbam* 'lábfej': *pid* 'láb' + *bam* 'arc, orca/lap, oldal'; *imnijr* 'arc': *im* 'száj' + *nijr* 'orr'), többjelentésű terminusok (*mugor* 'test, törzs'), illetve nem állandó jelentésextenziójú (*ket* 'has, gyomor') testrészek nevei is szerepeltek. Ezen lexémák jelentéskiterjedésének elemzése egy későbbi kutatás tárgyát képezi.

4. A végtagok főbb részeit megnevező lexémák jelentésextenziója

A fejezetben az adatközlők válaszai alapján ismertetem a *ki* 'kéz', *suj* 'kar', *pid* 'láb', *kuk* 'láb, lábszár' lexémák kiterjedését.⁹

4.1. A *ki* 'kéz' lexéma extenziója

A *ki* 'kéz' lexéma vizsgálatakor az egyes adatközlők válaszai nem mutatnak nagy változatosságot (vö. *suj* 'kar' 4.2) – összesen kétféle mintázat található:

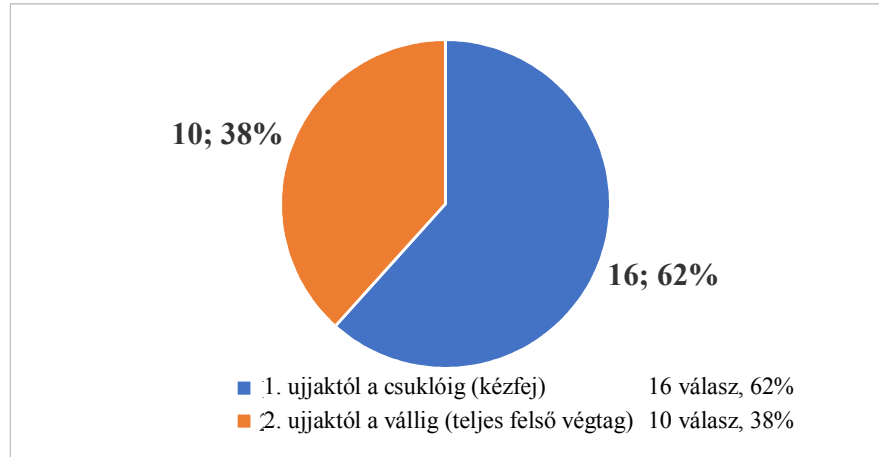
1. A *ki* 'kéz' terminus az ujjak hegyétől a csuklóig terjedő területet jelöli (a kézfaj).

⁸ Ebben az esetben, mikor egy terminus külső és belső testrésznevet is jelölhet, az adatközlőknek, értelemszerűen, a külső testrésznevet kellett megjelölniük.

⁹ Habár a *makes* 'comb' lexéma szintén az alsó végtag egy főbb részét nevezi meg, extenziója jelen tanulmányban nem kerül részletes ismertetésre, mivel a tipológiai kutatások is elsősorban a 'kéz' – 'kar', 'lábfej' – 'láb' jelentésű lexémák vizsgálatára, viszonyára fókuszálnak.

2. A *ki* 'kéz' terminus az ujjak hegyétől a vállig terjedő területet jelöli (az egész felső végtagot).

Nyolc válaszadó követte az 1. pontban megjelölt mintát, öt a 2. pontban megjelöltet, vagyis az adatközlők nagyobb hányada értékelte a *ki* 'kéz' lexémát az ujjaktól a csuklóig tartó területet lefedő terminusként (kézfaj). Az alábbi diagram ezt az arányt illusztrálja.¹⁰

1. diagram

A *ki* 'kéz' lexéma jelentésextenziója

Az egyes válaszadók következetesek voltak a testrésznév extenziójának jelölésében, vagyis nem fordult elő, hogy egy válaszadó nem ugyanazt a területet színezte volna be mindkét esetben.

A diagram alapján látható, hogy az eddigi megállapításokkal összhangban a *ki* 'kéz' terminus polyszém, egyaránt kifejezheti a teljes felső végtagot, illetve a kézfaj is. A jelen kutatás eredményei szerint az ujjaktól a csuklóig tartó kiterjedés volt kedveltebb a válaszadók körében. Ennek magyarázata lehet a kézfaj funkcionálisan kitüntetett szerepe. Tekintve, hogy a kiterjedési mintázatok nem mutatnak nagy változatosságot (vö. *suj* 'kar' testrésznév extenziója 4.2), feltételezhető, hogy a *ki* 'kéz' testrésznév határai egyértelműek

¹⁰ Mivel minden adatközlőnek (13) kétszer kellett a terminus által megjelölt testrészt beszíneznie, így minden testrésznévhez 26 jelölés társul. A tanulmányban szereplő diagramokon a jelölések kerülnek ábrázolásra (mivel voltak olyan válaszadók, akik nem következetesen határozták meg egy adott testrésznév kiterjedését).

a beszélők számára (jelentésextenziója vagy a csuklóig, vagy a vállig tart), a kétféle kiterjedési mintázat a lexéma poliszemiájából fakad.

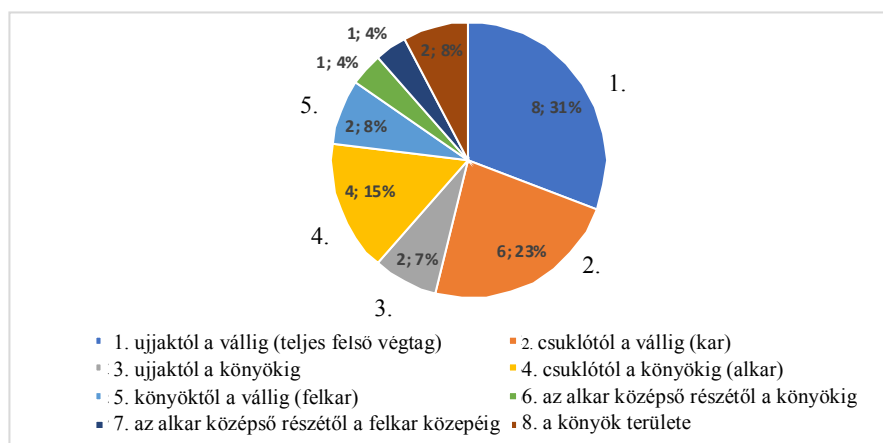
4.2. A *suj* 'kar' lexéma extenziója

A vizsgált lexémák közül a *suj* 'kar' esetében tapasztalható a legnagyobb változatosság. A válaszok alapján összesen nyolc kiterjedési mintázat különíthető el:

1. A *suj* 'kar' terminus az ujjak hegyétől a vállig terjedő területet jelöli (az egész felső végtagot).
2. A *suj* 'kar' terminus a csuklótól a vállig terjedő területet jelöli (kar).
3. A *suj* 'kar' terminus az ujjaktól a könyökig terjedő területet jelöli.
4. A *suj* 'kar' terminus a csuklótól a könyökig terjedő területet jelöli (alkar).
5. A *suj* 'kar' terminus a könyöktől a vállig terjedő területet jelöli (felkar).
6. A *suj* 'kar' terminus az alkar középső részétől a könyökig terjedő területet jelöli.
7. A *suj* 'kar' terminus az alkar középső részétől a felkar középső részéig terjedő területet jelöli.
8. A *suj* 'kar' terminus a könyök területét jelöli.

A válaszadók ebben az esetben is következetesek voltak a testrésznev jelentésextenziójának jelölésében, egy adatközlőt kivéve, aki a lexéma kiterjedéseként a 6. és 7. pontban leírt területet jelölte meg. Ezen a válaszadón kívül ugyanakkor senki sem színezte be ezeket a területeket. A könyökhöz köthetően (8. pont) is csupán egy válaszadó értelmezte a *suj* 'kar' terminus kiterjedését.¹¹ Az egész felső végtagot jelölő terminusként (1. pont) négy, a csuklótól a vállig tartó területet jelölőként (2. pont) három adatközlő értelmezte a *suj* lexémát, míg alkarként (4. pont) kettő. Az ujjaktól a könyökig tartó területet lefedő terminusként (3. pont) és felkarként (5. pont) egy-egy adatközlő jelölte. Az alábbi diagram összegezve mutatja a kapott válaszokat.

¹¹ A 'könyök' jelentés kifejezhető egy, a *suj* lexémával alkotott összetétellel is: *sujgir* 'könyök' ('kar' + 'kis félkör alakú mélyedés').

2. diagram:

A *suj* 'kar' lexéma jelentésextenziója

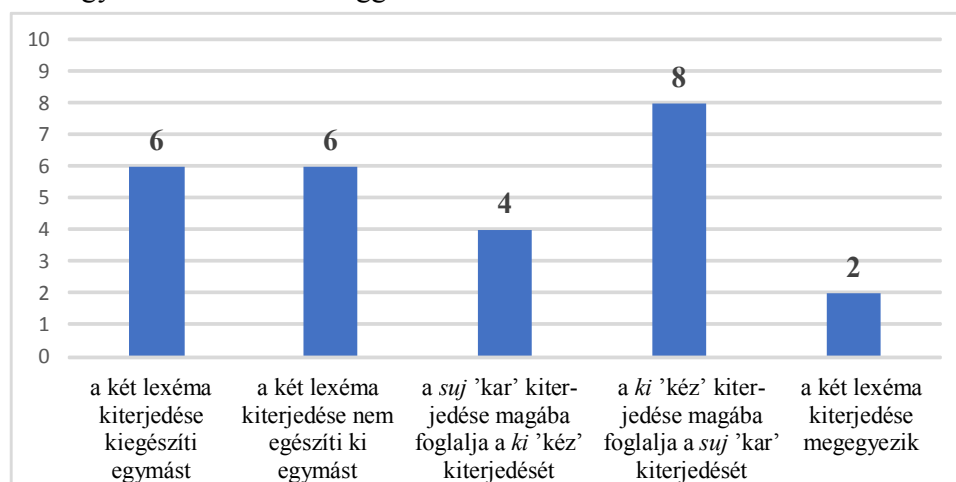
A jelölések 31%-a azonosította a *suj* 'kar' terminus extenzióját a teljes felső végtaggal, míg 23%-a a csuklótól a vállig tartó (kar) testrészszel. Kádár (1995: 30) munkája is említi, hogy a *suj* 'kar' lexéma a teljes felső végtagra vonatkozóan is használható. Ezen túl a *suj* 'kar' lexémát minden válaszadó a kar valamely részeként határozta meg (vö. alkar, felkar). Figyelemre méltó, hogy a válaszadók nagymértékben (összesen 77%) társítottak a *suj* 'kar' lexémának a szótári jelentésben meghatározott denotációs területtől (csuklótól a vállig) eltérő kiterjedést. Vagyis a szótári jelentés alapján feltételezhető és a kapott adatok alapján megállapítható jelentésextenzió nincs összhangban. Ez alapján is látható, hogy habár az udmurtban található monolexéma 'kar' jelentéssel, kiterjedése alapján nem feleltethető meg az angol *arm* 'kar' terminusnak. Továbbá a kiterjedési minták nagyfokú változatossága is arra enged következtetni, hogy a terminus 'kar' értelmezése nem magától értetődő a nyelvhasználók számára.

4.3. A *ki* 'kéz' és a *suj* 'kar' lexémák extenziójának összefüggései

Az előző alfejezetek (4.1, 4.2) önállóan mutatták be a *ki* 'kéz' és a *suj* 'kar' lexémák extenzióját. Mindazonáltal fontosnak tartom a két terminus kiterjedését egymáshoz viszonyítva is ismertetni, vagyis, hogy az egyes adatközlők válaszaiban kimutatható-e megoszlás a lexémák használatát illetően (például, ha egy adatközlő a *ki* 'kéz' lexéma extenzióját az ujjaktól a csuklóig tartó testrészszékként értékelte (kézfaj), akkor a *suj* 'kar' lexémát a csuklótól a vállig tartó testrészszékként jelölte-e meg).

Az eredmények alapján azok a válaszadók, akik a *ki* 'kéz' terminust az ujjaktól a csuklóig tartó testrészként (kézfaj) értelmezték (nyolc adatközlő, összesen 16 jelölés) hat esetben jelölték (három adatközlő) a *suj* 'kar' lexéma kiterjedését a csuklótól a vállig (kar). Vagyis ezekben az esetekben a két terminus extenziója kiegészítette egymást és együttesen a teljes felső végtagot lefedték. További hat esetben (három adatközlőnél) a két testrésznév kiterjedése nem fedte le a teljes végtagot, de nem voltak egymással átfedésben – a *suj* lexéma a kar valamely részét jelölte (pl. felkar vagy alkar vö. 4., 5., 6. és 7. mintázat a 4.2 fejezetben). Négy esetben (két adatközlőnél) továbbá a két testrésznév extenziója egymással átfedésben volt – a *suj* lexéma a teljes felső végtagot jelölte, magába foglalva ezzel a *ki* 'kéz' testrésznév extenzióját is. A kapott adatok között nem található olyan, mikor a *suj* terminus csak az ujjaktól a csuklóig tartó testrészt (kézfaj) jelölte volna.

Azok közül, akik a *ki* 'kéz' testrésznév denotációs területként a teljes felső végtagot jelölték meg (összesen 10 jelölés) egyetlen válaszadó értékelte a *suj* 'kar' terminust is a teljes felső végtagot jelölő lexémaként. Ebben az esetben a két terminus jelentésextenziója megegyezik egymással. A további nyolc esetben a *ki* 'kéz' lexéma kiterjedése magába foglalja a *suj* 'kar' kiterjedését. Az alábbi diagram összegezve mutatja be a két terminus extenziójának egymással való összefüggéseit.

3. diagram:

A *ki* 'kéz' és *suj* 'kar' terminusok jelentésextenzióinak összefüggései

Az eredmények alapján látható, hogy összefüggésükben vizsgálva nem húzható egyértelmű határ a *ki* 'kéz' és a *suj* 'kar' testrésznevek kiterjedését tekintve. Míg néhány esetben a két lexéma extenziója kiegészíti egymást, más esetekben a *suj* 'kar' által jelölt terület a *ki* 'kéz' lexéma extenziójának részeként értelmezhető, vagy épp fordítva, a *suj* terminus által jelölt testrész magába foglalja a *ki* 'kéz' lexéma kiterjedését is. Ez a változatosság nyilvánvalóan attól függ, hogy a beszélők hogyan konceptualizálják a *ki* 'lexéma' határait – a lexéma által jelölt testrész az ujjaktól a csuklóig vagy az ujjaktól a vállig tarthat.

4.4. A *pid* 'láb' lexéma extenziója

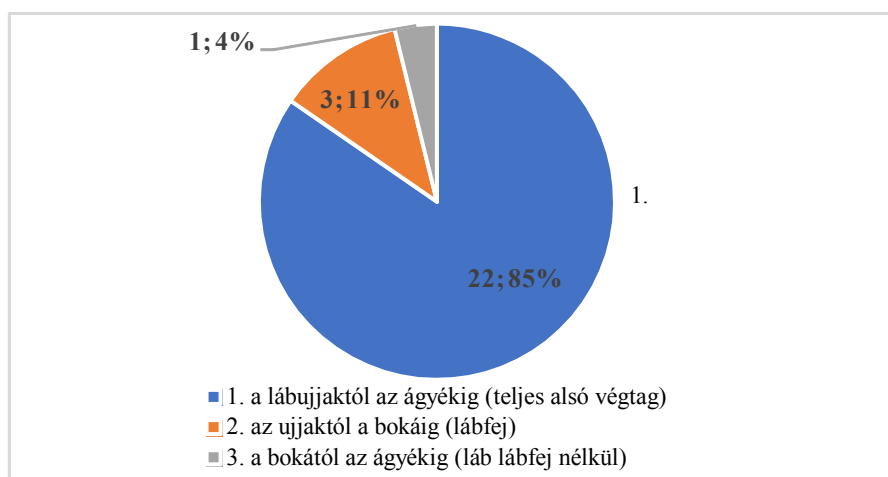
A kapott adatok szerint a *pid* 'láb' terminus jelentésextenziója háromféle mintát mutat:

1. A *pid* 'láb' terminus a lábujjaktól az ágyépig tartó területet jelöli (a teljes alsó végtagot).
2. A *pid* 'láb' terminus az ujjaktól a bokáig tartó testrészt jelöli (lábfej).
3. A *pid* 'láb' terminus a bokától az ágyépig tartó testrészt jelöli (a lábat lábfej nélkül).

A válaszadók jelentős hányada (tizenegy) szerint a *pid* 'láb' testrésznév a teljes alsó végtagot jelöli (1. mintázat – 85%). A 2. és 3. mintázat ennél lényegesen kevesebbszer fordult elő.

Fontos kiemelni, hogy mindössze egy válaszadó jelölte meg mindkét színezés alkalmával a *pid* 'láb' lexémát az ujjaktól a bokáig tartó testrészként (lábfejként) (illetve további egy válaszadó az egyik színezésnél szintén ezt a kiterjedést jelölte meg, összesen a színezések 11%-a). A Lytkin – Guljajev-féle szótár a *pid* 'láb' lexéma jelentései között szerepelteti a 'lábfej' jelentést, továbbá Kádár (1995: 30) vizsgálata is azt mutatja, hogy a *pid* lexéma használatos 'lábfej' értelemben is. Ezen felül a lexéma állatnevekkel alkotott összetételek utótagjaként 'pata', 'mancs' jelentésű is lehet – ez a teljes alsó végtag helyett szintén a „lábfejjel” asszociálható.

Az alábbi diagram összesítve mutatja be a *pid* 'láb' lexéma extenzióját.

4. diagram:

A *pid* 'láb' terminus jelentésextenziója

Két adatközlő kivételével a válaszadók következetesek voltak a terminus denotációs területének megjelölésében. Továbbá ezen két adatközlő esetében is az egyik extenzió a teljes alsó végtagot jelölte.

Látható, hogy a *ki* 'kéz' testrésznévhez hasonlóan, itt sem mutatható ki nagy változatosság a lexéma lehetséges kiterjedéseit illetően, vagyis feltételezhető, hogy a testrésznév határai egyértelműek a beszélők számára. A terminus egyaránt jelölheti a lábfejet és a teljes alsó végtagot is (ugyanakkor jelen eredmények alapján az utóbbi erőteljesen preferált).

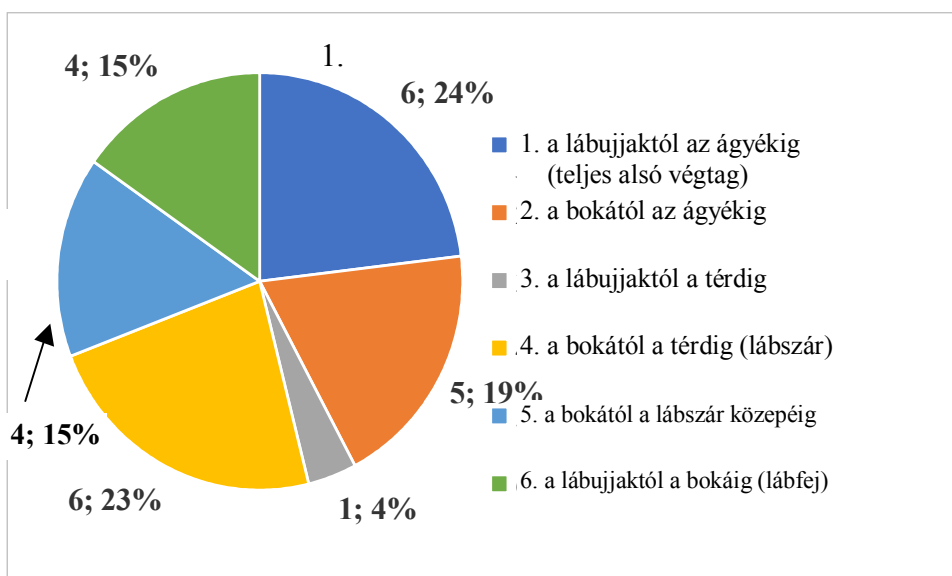
4.5. A *kuk* 'láb, lábszár' lexéma extenziója

A *suj* 'kar' testrésznévhez hasonlóan, a *kuk* 'láb, lábszár' esetében is az adatközlők változatosan határozták meg a lexéma jelentésextenzióját. A válaszokban összesen hatféle minta található a testrésznév kiterjedésére:

1. A *kuk* 'láb, lábszár' terminus a lábujjaktól az ágyékig tartó területet fedile (a teljes alsó végtagot).
2. A *kuk* 'láb, lábszár' terminus a bokától az ágyékig tartó testrészt fedile (a lábat lábfej nélkül).
3. A *kuk* 'láb, lábszár' terminus a lábujjaktól a térdig tartó területet fedile.
4. A *kuk* 'láb, lábszár' terminus a bokától a térdig tartó testrészt jelöli (lábszár).
5. A *kuk* 'láb, lábszár' terminus a bokától a lábszár közepéig tartó területet fedile (lábszár alsó része).

6. A *kuk* 'láb, lábszár' terminus a lábujjaktól a bokáig tartó területet fedile (lábfej).

Az eredmények alapján a válaszadók elsősorban az 1. (*kuk* 'láb, lábszár' mint a teljes alsó végtagot jelölő lexéma), illetve a 4. mintázatot (*kuk* 'láb, lábszár' mint a bokától a térdig tartó testrész) követték a testrésznév kiterjedésének jelölésében. Ugyanakkor a többi mintázathoz képest ezek sem fordultak elő kiemelkedő gyakorisággal (vö. a *pid* 'láb' lexéma extenzióját, ahol a jelölések 85%-a ugyanazt a kiterjedést mutatta). A 3. mintázat kivételével (melyet egy adatközlő egyetlen alkalommal jelölt meg) a többi kiterjedés is hasonló mértékben szerepelt. Az alábbi diagram összegezve mutatja a válaszokat.

5. diagram:

A *kuk* 'láb, lábszár' terminus jelentésextenziója

Az eddig ismertetett testrésznevek esetében a válaszadók többé-kevésbé következetesen határozták meg a lexéma denotációs területét (vagyis ugyanaz a válaszadó mindkét jelölésnél ugyanazt a kiterjedést színezte be). Ám a *kuk* 'láb, lábszár' testrésznév esetében nagyobb mértékű következetlenség tapasztalható az egyes adatközlőknél. A feladat kitöltése során négy válaszadó jelölt egymástól eltérő kiterjedéseket, míg a *ki* 'kéz' lexéma esetén erre nem

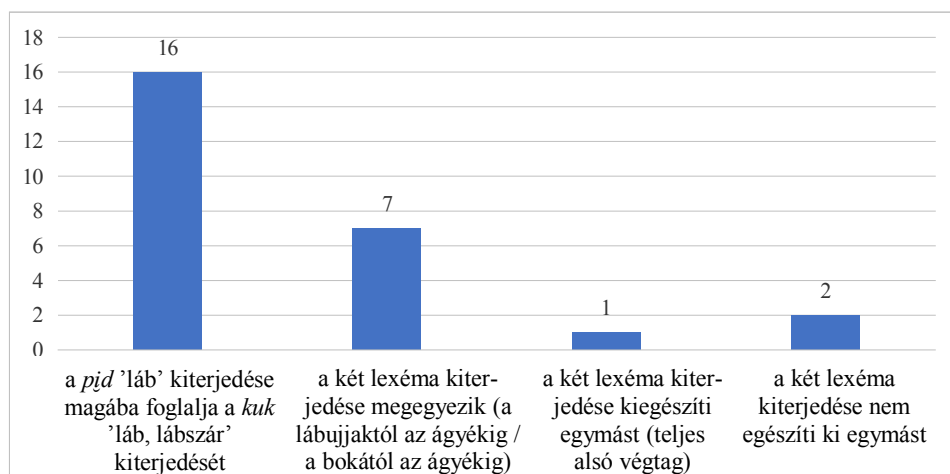
volt példa, a *suj* 'kar' esetében (a kiterjedési mintázatok nagy változatosságának ellenére) ez egyetlen adatközlőnél fordult elő, a *pid* 'láb' terminusnál pedig kettőnél. A *kuk* lexéma szótári jelentése külön kiemeli, hogy a lábfejtől felfelé lévő terület értendő alatta – a kapott eredmények alapján a jelölések 58%-ában a *kuk* testrésznév extenziójába nem tartozik bele az ujjaktól a bokáig tartó terület. Ez összhangban van Kádár (1995: 34) megállapításával, miszerint a *kuk* 'láb, lábszár' terminus nem foglalja magába a lábfejet.

A *suj* 'kar' lexéma kiterjedési mintázataihoz hasonlóan, a *kuk* 'láb, lábszár' esetében is nagyfokú változatosság tapasztalható. Ez a változatosság, illetve az egyes válaszadók egyéni következetlensége azt sejteti, hogy a *kuk* lexémának nincs kifejezetten előnyben részesített jelentésextenziója és denotációs területe sem teljesen egyértelmű az adatközlők számára.

4.6. A *pid* 'láb' és a *kuk* 'láb, lábszár' lexémák extenziójának összefüggései

A 4. diagram alapján látható, hogy a *pid* 'láb' testrésznév által jelölt terület a válaszok túlnyomó részében a teljes alsó végtagra terjedt ki – 10 adatközlő mindkét, két adatközlő pedig egy-egy jelölésnél adta meg ezt a kiterjedést, összesen 22 jelölés. Így a két lexéma extenziójának összefüggéseit vizsgálva elmondható, hogy a *pid* 'láb' testrésznév extenziója ezekben az esetekben általában magába foglalja a *kuk* 'láb, lábszár' terminus kiterjedését (összesen 16 jelölés). Az egyes adatközlőkre lebontva hat válaszadónál a *pid* 'láb' terminus kiterjedése mindkét jelölés esetében magába foglalta a *kuk* 'láb, lábszár' lexéma kiterjedését, míg négy válaszadónál csak az egyik jelölés során. További hat jelölésnél (két adatközlőnél mindkét, két adatközlőnél csak egy színezés alkalmával) a két lexéma extenziója megegyezett egymással (lábujjaktól az ágyékig).

Azokban az esetekben, amikor a *pid* 'láb' terminus kiterjedése nem a teljes alsó végtagra vonatkozott, a következő összefüggések láthatók: egyetlen jelölés esetében a *pid* és a *kuk* lexéma extenziója kiegészíti egymást – a *pid* terminus a lábfejet jelöli, a *kuk* terminus a bokától az ágyékig tartó területet, lefedve így a teljes alsó végtagot. További egy adatközlőnél mindkét jelölés alkalmával a *pid* lexéma a lábfejet, míg a *kuk* terminus a bokától a lábszár közepéig tartó területet jelöli – ebben az esetben nem egészítik ki egymást, a két lexéma kiterjedése nem fedi le se a lábszárat, se a teljes végtagot, ugyanakkor extenziójuk között átfedés sem található.

6. diagram:

A *pid* 'láb' és a *kuk* 'láb, lábszár' lexémák jelentésextenzióinak összefüggései

Egy alkalommal a két lexéma kiterjedése megegyezett – mindkettő a bokától az ágyékgig tartó területet jelölte. Az 6. diagram összegezve mutatja be a két terminus kiterjedése közötti viszonyokat. Látható, hogy a *pid* és *kuk* lexémák nem állíthatók egy, az angol nyelvhez hasonló *foot* – *leg* párhuzamba. A jelölések nagy részében a *kuk* 'láb, lábszár' denotációs területe a *pid* 'láb' lexéma denotációs területének részeként értelmezendő.

5. A felső és alsó végtag jelentésextenziós mintázatainak összefüggései

A *ki* 'kéz' és *pid* 'láb' lexéma kiterjedési mintáit összevetve az látható, hogy azon adatközlőknél, akiknél a *ki* 'kéz' terminus kiterjedése a teljes felső végtagot foglalta magába, a *pid* 'láb' lexéma minden esetben szintén a teljes alsó végtagot jelölte (10 jelölés). Hasonló párhuzam nem fedezhető fel azon esetekben, amikor a *ki* 'kéz' terminus a kézfejet jelölte – ezen adatközlőknél is a *pid* 'láb' lexéma a legtöbb esetben szintén a teljes alsó végtagot nevezte meg. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy azok a válaszadók, akik a *pid* 'láb' testrésznév kiterjedéseként a lábfejet jelölték meg (három jelölés) a kézfejet határozták meg a *ki* 'kéz' terminus extenziójaként.

A *suj* 'kar' és a *kuk* 'láb, lábszár' testrésznevek kiterjedési mintázatait összevetve nem mutatható ki rendszerszerűség az egyes adatközlők válaszait vizsgálva. A válaszokban található leggyakoribb kiterjedési minták összehasonlításakor nagy változatosság tapasztalható, ahogyan már a lexémák külön vizsgálatakor is számos eltérő kiterjedést társítottak hozzájuk az adatközlők.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy ezen testrésznevek határai nem olyan mértékben egyértelműek az adatközlők számára, mint a *ki* 'kéz' és *pid* 'láb' lexémáké.

Konklúzió

A tanulmány áttekintést adott a végtagok (és azok főbb részeit) megnevező monolexémák jelentésextenziójáról az udmurt nyelvben.

Az eredmények alapján elmondható, hogy az adatközlők a *ki* 'kéz' és *pid* 'láb' terminusokhoz társították a legkevesebb típusú kiterjedési mintát. A *ki* 'kéz' lexéma esetében két mintázat szerepelt, ezek közül a *ki* kézfejként való értelmezése volt gyakoribb, de a terminus a teljes felső végtagot is jelölheti. A *pid* 'láb' terminus jelentésextenziójaként az adatközlők háromféle területet határoztak meg. A lexéma denotációs területeként legtöbbször a teljes alsó végtagot adták meg, de ezen felül a terminus a lábfejre is referálhat. A *ki* 'kéz' és a *pid* 'láb' testrésznevek ennél fogva polyszémek, használatuk az uráli nyelvekben található végtagokat megnevező lexémák használatával megegyező képet mutat (továbbá illeszkedik a tipológiai megállapításokhoz is – vö. 1. és 2. fejezet).

A *ki* 'kéz' és *pid* 'láb' terminusokhoz társított kiterjedési mintázatok kis-mértékű változatossága alapján feltételezhető, hogy ezen lexémák denotációs területe egyértelmű a nyelvhasználók számára.

A *suj* 'kar' és a *kuk* 'láb, lábszár' testrésznevek esetén az adatközlők számos jelentésextenziót adtak meg. A *suj* 'kar' lexémánál nyolcféle minta található, ezek közül legnagyobb számban a teljes felső végtagot, illetve csak a kart (csuklótól vállig) jelölték meg kiterjedésként. Az eddigi kutatások is azt mutatják, hogy a lexéma ebben a két jelentésben használatos (vö. 4.2 fejezet). A *kuk* 'láb, lábszár' terminus vizsgálati eredményei hat kiterjedési mintát mutatnak. A két legnagyobb arányban előforduló denotációs terület a lábujjaktól az ágyékig (teljes alsó végtag), illetve a bokától a térdig (lábszár) tartó, de ugyanakkor a többi mintázat is megközelítőleg hasonló arányban jelenik meg a válaszokban.

A lexémákhoz társított jelentésextenziók, illetve a köztük fennálló összefüggések alapján úgy vélem, hogy használati szempontból a *ki* 'kéz' és *pid* 'láb' lexémák az elsődlegesek a végtagok megnevezésében, melyek utalhatnak a teljes végtagra, illetve a kézfejre/lábfejre. A *suj* 'kar' és a *kuk* 'láb, lábszár' testrésznevek másodlagosnak tekinthetők. Jelen kutatás eredményei alapján az udmurtban nem feltételezhető egy *ki* – *suj*, *pid* – *kuk* szembenállású rendszer a végtagok és azok főbb részeinek megnevezésére.

Irodalom

- Andersen, Esben 1978: Lexical universals of body-part terminology. In: Greenberg, Joseph (ed.), *Universals of human language 3*. World Structure. Stanford University Press, Stanford.
- Brown, Cecil H. 1976: General principles of human anatomical partonomy and speculations on the growth of partonomic nomenclature. *American Ethnologist* 3/3. Folk Biology. 400–424.
- Brown, Cecil H. 2013: Hand and arm. In: Dryer, Matthew – Haspelmath, Martin (eds), *The world atlas of language structure online*. <https://wals.info/chapter/129>
- Cruse, David A. 1986: *Lexical semantics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Enfield, Nick J. – Majid, Asifa – van Staden, Miriam 2006: Cross-linguistic categorisation of the body. Introduction. *Language Sciences* 28: 137–147.
- Kádár Kriszta 1995: Az udmurt testrészelnevezésekről. József Attila Tudományegyetem. [Szakdolgozat.]
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2008: Approaching lexical typology. In: Vanhove, Martine (ed.), *From polisemy to semantic change. Towards a typology of lexical semantic associations*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 3–52.
- Kozmács István 2002: *Udmurt–magyar szótár*. Savaria University Press, Szombathely.
- Moravcsik, Edith 2013: *Introducing language typology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lytkin, V. I. – Guljajev, Je. Sz. 1999: В. И. Лыткин – Е. С. Гуляев, *Краткий этимологический словарь коми языка*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Sipőcz Katalin 1996: Az obi-ugor testrésznevek szemantikai vizsgálata I. In: *Acta Universitatis Szegediensis* 37: 223–246.
- Sipőcz Katalin 2015: Testi kalandozások, avagy mire jók a testrésznevek? In: Szeverényi Sándor – Szécsényi Tibor (szerk.), *Érdekes nyelvészet*. JATEPress, Szeged. 85–103.
- van Staden, Miriam – Majid, Asifa 2003: Body colouring task. In: Enfield, Nick J. (ed.), *Manual for the field season*. Max Planck Institute for Psycholinguistics, Nijmegen. 66–68.
- van Staden, Miriam – Majid, Asifa 2006: Body colouring task. *Language Sciences* 28: 158–161.
- Udmurt corpus. <http://web-corpora.net/UdmurtCorpus/search/>
- Uralonet (Uráli Etimológiai Adatbázis). <http://www.uralonet.nytud.hu/>
- Witkowski, Stanley R. – Brown, Cecil H. 1985: Climate, clothing and body-part nomenclature. *Ethnology* 24/3: 197–214.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2006: *Etimológiai szótár*. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Semantic extension of body-part terms naming the limbs in Udmurt

The article focuses on the semantic extension of body part terms, naming the limbs and their main parts in Udmurt. The lexemes are the following: *ki* 'hand/upper limb', *suj* 'arm', *pid* 'foot/lower limb' and *kuk* 'leg/lower limb'. For examining the semantic extensions of these terms the *Body-colouring task* was used, which had been compiled by van Staden – Majid (2006: 158–161). The task is suitable for a systematic analysis of the conceptualization of boundaries related to body part terms. Thirteen native speakers of Udmurt participated in the research and twenty body part terms were examined altogether.

Languages differ in the lexical structuring of the semantic domain of body parts, but despite these differences the principles of categorization are similar in the languages of the world. There are also several (implicational) universals related to body part terms (cf. Andersen 1978, Brown 1976). Terms denoting limbs are usually monomorphemic basic terms and polysemous. Polysemy is based on structural similarity or contiguity. (Andersen 1978: 354; Witkowski – Brown 1985: 197).

In respect of specifying the upper and lower limbs, there are languages that use a single term denoting both [HAND] and [ARM] (identifying languages), while others use different terms for the segments mentioned above (differentiating languages cf. English) (Brown 2013). Uralic languages are considered to be identifying. Languages are divided into three groups based on the number of monolexemes denoting the upper and lower limbs and their parts (van Staden – Majid 2006: 159): I. monolexemic terms for the segments [HAND/ARM] and [FOOT/LEG] (cf. English); II. monolexemic terms for [UPPER LIMB] (up from the fingertips) and for [LOWER LIMB] (up from the toes) (cf. Russian *рука* [*ruka*] 'upper limb' and *нога* [*noga*] 'lower limb'); III. monolexemic terms for [HAND/ARM], but a single term for [LOWER LIMB].

Udmurt has monolexemic terms denoting the upper and lower limbs and their parts. The terms *ki* and *pid* can denote [UPPER/LOWER LIMB], but they are polysemous for the functionally most salient parts as well, namely for [HAND] and [FOOT]. There is also a monolexeme for [ARM] *suj* and for [LEG] *kuk*. In Uralic languages the terms differentiating the parts of the upper/lower limbs are usually either morphologically complex or borrowings (cf. the Hungarian *kar* 'arm' is a Turkic loanword). However, *suj* and *kuk* are monolexemic and not loanwords from other languages. This contradicts the tendency which can be observed in other Uralic languages. Nevertheless,

there are assumptions that *suj* denoting [ARM] is a secondary metonymic development (cf. Sipőcz 1996: 235).

Results show that the terms *ki* 'hand/arm' and *pid* 'leg/foot' have the least varieties of semantic extensions. Consultants marked *ki* either as the area extending from the fingertips to the shoulders or from the fingertips to the wrist. There were three extensional patterns for the denotational area of *pid*. It can refer to the [LOWER LIMB], to [FOOT] and to [LEG]. It can be assumed that the boundaries of the terms are considerably salient for the speakers. It is also confirmed that the term *ki* denotes both [HAND] and [UPPER LIMB], while the term *pid* denotes both [FOOT] and [LOWER LIMB]. The terms *suj* 'arm' and *kuk* 'leg/lower limb', however, show a great variation in respect of their denotational area. The consultants associated the term *suj* with eight different denotational areas (all related to the upper limb). The most prominent ones were the denotation of [UPPER LIMB] and [ARM]. The term *kuk* had six different denotational areas. The most prominent ones were [LOWER LIMB] and [LEG] (from the knee to the ankle), but other extensions, such as [LEG] and [FOOT] were also common. Based on this variation in the semantic extensions it can be assumed that the denotational area of *suj* and *kuk* are not as salient as the area of *ki* and *pid*.

The alteration of the denotational areas of *suj* 'arm' and *kuk* 'leg/lower limb' enhance that these are secondary lexemes in Udmurt. Also, their semantic extensions do not correspond to English *arm* and *leg*. Even though it seems that in Udmurt there are basic terms for denoting [HAND], [ARM], [FOOT] and [LEG], that is not the case. In Udmurt there are two polysemous basic terms for naming the limbs and their parts: *ki* denoting [HAND] and [UPPER LIMB] and *pid* denoting [FOOT] and [LOWER LIMB], while *suj* 'arm' and *kuk* 'leg/lower limb' are secondary lexemes. This coincides with the ascertainments made for other Uralic languages as well.

Keywords: semantic extension, body-part terms, Udmurt.

REBEKA KUBITSCH

Observations on the Finnish grammar of Rasmus Rask

Petri LAUERMA

Institute for the Languages of Finland, Helsinki
petri.lauerma@kotus.fi

Though the famous Danish scholar Rasmus Rask (1787–1832) was one of the founders of comparative Indo-European linguistics, his studies also covered many non-Indo-European languages. In his book on the origin of the Old Norse or Icelandic language Rask (1818) compared Icelandic to various European languages and concluded that Icelandic is related to Germanic, Romance and Slavic languages, but not to Finnish, Hungarian or Greenlandic. Rask started this study as early as 1811, when the Danish Academy of Sciences announced a competition to study the origins of Scandinavian languages. It was this project that led Rask to study also Finnish, though later he was more interested in other Finno-Ugric languages, especially Saami, whose possible relationship with Greenlandic puzzled Rask (Hovdhaugen – Karlsson – Henriksen – Sigurd 2000: 159–164, 211–212; Häkli 2017: 8–10).

Rask's earliest notes on Finnish are from the years 1810–1811. These were based on studies conducted on his own, but as early as 1812 Rask found his first Finnish teacher. During a trip to Stockholm Rask met Franz Mikael Franzén (1772–1847), a poet, historian and clergyman, who had written his dissertation on linguistics and had worked in Abo university before he fled to Sweden after Finland's occupation by Russia in 1808–1809. Five years later Rask had another opportunity to study Finnish briefly in Stockholm, this time under the guidance of historian Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858), who lent him the latest Finnish grammar written by Johan Strahlman (1816) (Häkli 2017: 8–10). But now Rask was on his way to Finland, where he was to set out on his long trip that eventually led him through Russia to places as distant as the Caucasus and Ceylon.

In March 1818 Rask had arrived in Abo, where he stayed 18 days, learning Finnish and meeting eminent Finnish scholars. At first Rask started to take Finnish lessons from Gustaf Renvall (1781–1841), who at that time was

adjunct (associate professor) of history and docent of Finnish language. Rask was encouraged to study Renvall's dissertations, but not to rely on the grammar of Strahlman (1816), which was not very highly valued; the grammar of Jacob Judén (1818), which had been unknown to Rask, was also criticized. When Rask expressed interest in Finnish vocabulary, he was shown the unpublished manuscript of Christfried Ganander's *Nytt Finsk Lexicon* in the library of the university as the only available major source. (On Rask's trip to Finland and its consequences see Ekman 1899; Korhonen 1986: 24–25; Lauerma 2005: 125; Häkli 2017: 10–12.)

The story of how Rask started to organize the publishing of this work (which eventually became Renvall's dictionary of Finnish) is already well known (see Ekman 1899; Korhonen 1986: 24–25; Häkli 2017: 12–14). Neither has Renvall's and Rask's discussion on editing the dictionary been completely forgotten, thanks to the early publication of Renvall's letters (R. A. Renvall 1863). Finnish scholars seem, however, to have been almost unaware of the fact that Rask himself wrote an unpublished sketch on Finnish grammar in 1818–1819. After Setälä (1921: 220) only Lauerma (2015) and Häkli (2017: 22–23) have mentioned this work, though the manuscript is listed in the printed catalogues attached to Rask's selected works (1838: 29) and published letters (Bjerrum 1968: 549–550).

The manuscript and its copy

Rask wrote the main part of his manuscript on Finnish grammar in 1818–1819. The work has been written in Danish with a rather long title, *Utkast-Optegnelser til en Finsk Sproglære*, which could be translated as 'Draft notes for a Finnish grammar'. In spite of its name, the work forms a whole, though some of its sections are less polished than others. The old catalogue of Rask's works (Rask 1838: 29) refers to the Finnish grammar as "nearly completed".¹

The original manuscript (Rask 1818–1819a) comprises 54 pages, including, however, some additions. There are notes, pages and even short chapters written in 1818–1819, as well as some later additions written in the 1820s (on the sections of the original manuscript see Bjerrum 1968: 549–550). The main addition is the section "Bemärkningar om den finske Sproglære", which contains Rask's earliest notes on the Finnish grammatical system written in the years 1810–11 and later published in his study on Icelandic

¹ The comment was written by Rask's brother H. K. Rask, who also copied some parts of this manuscript (Bjerrum 1968: 588).

(1818). These pages are largely a result of Rask's autodidact studies of Bartholdus Vhael's (1733) *Finsk Grammatik*. The later additions contain some paradigms and notes copied from the grammars of Johan Strahlman (1816) and Reinhold von Becker (1824). In the binding of the original manuscript these sections have been placed in their thematical connection, though this has caused some repetition and even inconsistency.

Rask's materials on Finnish grammar were later copied by Wilhelm Thomsen, who in 1864 donated his copy to the archives of the Finnish Literature Society,² where I came across this work. My observations are mainly based on this copy (Rask 1818–1819b), though I have also compared it to the original manuscript. Both the earlier and later additions are included in the copy, but they are placed at the end of the work. The copy has altogether 73 pages (without additions about 60 pages).

Neither manuscript has a table of contents. In Thomsen's copy of the manuscript the first 10 pages of the grammar deal with Finnish orthography and morphophonological alternations. Nominal declensions take up about 20 pages, verbal inflections 10 pages. The remaining 20 pages in the grammar, which I shall not focus on in this article, deal with syntactical questions.

The following article intends not to survey systematically how Rask has described the structure of Finnish language in his grammar, but to focus on the most crucial points of the phonology, morphonology and morphology, especially from the viewpoint of to what extent Rask utilized the works of his Finnish teacher Gustaf Renvall and his other grammatical predecessors when writing his Finnish grammar.

Orthography and the alternations of vocals and consonants

The grammar begins with some observations and suggestions on orthography (p. 4). According to Rask, Finnish orthography would become “beautiful, short and regular”, if the following letters for the short vowels were used:

a o ŭ æ œ y e i

Here Danish letter *œ* and only Late Latin ligature *œ* are used for Finnish *ä* and *ö* (and *u* is written with a syllabic mark on it). For the long vowels Rask recommends the following single letters with diacritics:

á ó ú ä ö ü é í

² There is mention of this in the records of the literature archive and in *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran keskustelemukset v. 1864–1865*, 1.6.1864, § 9 (p. 291).

An acute accent is used for marking the long vowels *a*, *o*, *u*, *e* and *i*, as in Hungarian. Rask uses, however, two dots for marking the long vowels *ä*, *ö* and *ü*, instead of two slashes (e.g. *ő*) used in Hungarian, though in Rask's handwriting (and in Thomsen's copy) the two dots have often come to resemble a tilde. Rask is thus mixing the conventions of Hungarian and Finnish.³ Rask points out also the use of diacritics would solve the problem of writing personal names without contradicting either their etymology or Finnish pronunciation (e.g. *Moses*, *Mooses*, *Móses*). On the other hand he admits that in a form like *lu'un* (genitive of the word *luku* 'number') there is no long vowel and the marking with an apostrophe is therefore acceptable.

Rask seems to have hesitated about the best solution to mark the long vowels, perhaps after the critique he got from Renvall, who (in his letters 30.5. and 20.6.1818) commented on Rask's (probably earlier and different) suggestions. In the margin of his grammar Rask has written an alternative solution in a different order:

a	æ	o	œ	u	y	e	i
á	ǽ	ó	œ́	ú	ý	é	í

In this second version, all long vowels are marked with a single acute accent. Thus also originally Latin ligatures *æ* and *œ* can be used as the basis of the long vowels. Renvall (in his letter 23.9.1818) didn't consider this suggestion (even in its modified form) any better, warning of the practical problems that this kind of orthography would cause in printing houses, as well as of the possible confusion with the conventions in stress marking. Later on in the grammar both these systems of marking the long vowels are discarded in favour of the traditional Finnish orthography using double letters for long vowels. Instead of the letter *y*, however, the German *ü* is used (cf. already Renvall 1811: 36). The vowel *u* is written as *ũ*, though I have normalized this to *u* in this article).

Letters for consonants are not listed in Rask's grammar. From the example words and phrases of the grammar one can see that Rask has abandoned the orthography of Old Literary Finnish in agreement with Renvall's dissertation (1810), though a few spelling choices (such as *ks* ~ *x* and *ts* ~ *tz*) are mentioned (p. 4) or discussed later (p. 9).

³ The use of one acute accent for notating long vowels was also known in old Latin manuscripts. This kind of notation was in fact once used in Finnish as early as in 1807, in an unpublished but later widely copied long epic poem written by Ostrobothnian clergyman Carl Borg (Lauerma 2004).

Rask (p. 5) then moves on to the alternations of letters, which in his linguistic usage are not differentiated from sounds. In many forms of words, letters can disappear or change in various ways, though the grammatical endings do not differ. These alternations are listed letter by letter beginning with vowels, giving the following short descriptions (p. 6–7).

A disappears in the plural forms of certain 2-syllable words (*koira* ‘dog’, part. *koiria*) and in certain verb forms (*rakastaa* ‘to love’, *rakastin* ‘I loved’), but changes to *o* in the plural forms of certain words (*kana* ‘hen’, part. *kanoja*). Long *a* shortens to a short vowel sometimes (*seuraa* ‘he follows’, *seurata* ‘to follow’).

O is usually preserved, but it may shorten (*isoon* ‘I thirst’, *isota* ‘to thirst’). The same comment is made about *u* (eg. *suu* ‘mouth’, part. pl. *suita*).

E disappears in verb forms like *tule* ‘come!’, *tulin* ‘I came’, *tulisin* ‘I would come’. *I* varies with *e* (*kuusi* ‘spruce’, pl. *kuuset*), in Åbo dialect also in imperfect forms like *opein* ‘I learned’ (cf. *opi* ‘learn!’). On the other hand, *i* disappears from the diphthong *ie* to avoid the combination of three vowels (eg. *vie* ‘take!’, *vein* ‘I took’).

Ä disappears in the plural forms of nouns (*härkä* ‘ox’, part. *härkiä*) and in the imperfect forms of the verbs (*elin* ‘I lived’, cf. *elä* ‘live!’). The long vowel *ä* may also shorten (*pää* ‘head’, part. pl. *päättä*).

Ö and *ü* are usually preserved, but they may shorten (*püü* ‘hazel grouse’, part. pl. *püitä*).

In the same fashion Rask also lists various consonantal alternations in alphabetical order (p. 7–9), beginning from alternations with *d* (in word pairs like *kadun* ‘I regret’, *katua* ‘to regret’) and *h* (e.g. *näen* ‘I see’, *nähdä* ‘to see’). On alternations with *j* Rask says that in the dialects of Åbo and (Southern) Ostrobothnia there’s variation between *k* and *j* in forms such as *pohje* ‘back of leg’, gen. *pohken*, *kuljen* ‘I go’, *kulkea* ‘to go’ (mentioning later that in the forms of the words like *selkä* ‘back’ and *särki* ‘roach’ *k* changes to *j* after *l* and *r*, in the forms of the words like *halko* ‘log’ to *v*), but in other dialects there is no *j* in these forms. In general *j* is unchanged (eg. *pohja* ‘bottom’, gen. *pohjan*). On *k* Rask mentions the word pairs *jalka* ‘foot’, gen. *jalan* and *hakkaan* ‘I cut’, *hakata* ‘to cut’, stressing that alternation is also found in the loan words like *lökkü* ‘luck’. But if *k* is preceded by *n* or *s*, *k* is preserved (e.g. in the forms of the words *lanka* ‘thread’ and *koski* ‘rapids’).

From the letter *l* onwards, Rask (p. 8–9) formulates grade alternations in pairs (in both directions), mentioning only isolated word examples with occasional orthographical and dialectological observations. Rask first lists the pairs *ll* – *lt*, *mm* – *mp*, *nn* – *nt*, *pp* – *p*, *mp* – *mm*, *p* – *pp*, *p* – *v* and *rr* – *rt*, then

goes on to alternations with *s* like *s – d*, *ks – hd*, *ns – nn* and *rs – rr* mentioning finally the pairs *t – d*, *t – tt*, *lt / nt / rt – ll / nn / rr*, *tt – t* and *v – p*. The list ends with the letters *x* and *z*. Rask mentions that *ks* or *hs* should be used instead of *x*. The sole *z* is said to be an unaltering “Karelian letter” (e.g. *kaizen* ‘I herd’), which corresponds to *tt* in Abo and Tavastian dialects (cf. Renvall 1810: 12). Rask doesn’t present the grade alternation system in a more generalized way until later (p. 15), in connexion with nominal declensions.

Nominal declensions

Rask (p. 11–25) describes the inflection of Finnish nouns in two declensions. To the first declension belong words that end in a vowel and have the same number of syllables both in their singular and plural forms (p. 13). The words *aamu* ‘morning’ and *ilta* ‘evening’ in Rask’s first table of nominal cases belong to the first declension, though he later used the words *lökkü* ‘luck’, *lepo* ‘rest’ and *rüppü* ‘wrinkle’ (p. 14). In this connexion Rask mentions also monosyllabic words of the type *maa* ‘earth’. To the second declension belong words that end in a consonant or have an extra syllable in the plural compared to the singular forms, like *rakas* ‘dear’, *kadeh* ‘envious’ or *tytär* ‘daughter’ (p. 19). After presenting the schemes of these two declensions in the form of a table, Rask continues his survey on a more detailed level giving examples of word groups belonging to these declensions and mentioning also some dialectal features occurring in their inflection (p. 17–18, 21–25).

According to Rask, Finnish has the following 13 cases.

Nominal.	aamu	aamut	rakas	rakkaat
Possessiv.	aamun	aamuin	rakkaan	rakasten / rakkaitten
Quantitativ.	aamua	aamuja	rakasta	rakkaita
Qualitiv.	aamuna	aamuina	rakkaana	rakkaina
Factivus	aamuksi	aamuiksi	rakkaaksi	rakkaiksi
Allat. exter.	aamulle	aamuille	rakkaalle	rakkaille
inter.	aamuun	aamuiin	rakkaaseen	rakkaisiin
Ablat. exter.	aamulta	aamuilta	rakkaalta	rakkailta
inter.	aamusta	aamuista	rakkaasta	rakkaista
Locat. exter.	aamulla	aamuilla	rakkaalla	rakkailla
inter.	aamussa	aamuissa	rakkaassa	rakkaissa
Defectiv.	aamutta	aamuitta	rakkaatta	rakkaitta
Adverbialis	–	aamuin	rakkaasti	rakkain

Rask says that he has arrived at his 13 cases solely on the basis of case endings, that is, on the morphological criteria. On this occasion Rask (p. 12–13) also criticizes both Vhael (1733) and Strahlman (1816) for mixing their criteria in analyzing identical forms as different cases.

Rask (p. 12) gives also information on the dialectal variation of certain (mainly local) case endings. Allativ. exterior ends in *n* in certain “upper dialects” (*aamullen*) and allativ. interior has *h* in some dialects (*aamuhun*, pl. *aamuihin*) (cf. Vhael 1733: 16, 29), which explains the false form *aamuiin* presented in the table (p. 11). Locative interior has only one *s* in “lower dialects” (*aamusa*), but the ending with the *ss* is better in poetry. Defectiv may have only one *t* in some dialects: *tavarata* ‘without a thing’, but this may be confused with the partitive forms, so it is advised to follow the example of Vhael (1733: 7). In “lower dialects” case endings that end in a vowel may drop this vowel (*aamul'*, *aamus'*, *aamuks'*), which, is, however, not advisable in the poetry. This brief information on dialects comes partly from Vhael (1733), while comments on poetical use are from Porthan (1766–1778, § VII).

Although most of the case forms are familiar, only three of Rask’s case names are known in the present terminology of Finnish grammar. Nominative is in Rask’s description *Nominalis*. Allative and ablative have been used in their present-day meaning as *allat. exterior* and *ablat. exterior*, but the term *ablative interior* has been used for the current *elative*, and *allative interior* for the current *illative*. All other case names are different.

These case names are, however, not Rask’s own inventions. Most of them are copied from the first part of Renvall’s (1815: 9–14) later linguistic dissertation, with minor modifications. The order of cases is slightly different, and Renvall uses other example words (*talo* ‘house’, *vieras* ‘guest’), but the only major difference between Rask’s and Renvall’s case descriptions is that Renvall (1815: 13) has a separate comitative case that he calls *Suffixivus* (giving the examples *taloine*, *vieraine*, also in singular). The case ending with *ksi* (current *translative*) is called by Renvall *Qualificativus*, by Rask *Factivus*, but other differences are minimal.

The most interesting case presented by Rask is the last one, *Adverbialis*, which is mentioned also in Renvall’s dissertation. The exceptional nature of the *Adverbialis* case becomes apparent when we look at the inflection of the word *rakas* ‘dear’ (p. 19). Of this word the adverbial case form is *rakkaasti* in singular, but *rakkain* in plural form. Renvall (1815: 13) and Rask formulate that the “adverbial” case has two separate case endings, *in* and *sti*. Nouns can have only the ending *in*, adjectives can have both *in* and *sti*-endings,

though some have only the ending *sti*. In the table of the second declension Rask, however, mentions an adverbial form *tyttäresti* (p. 19, from the word *tytär* ‘daughter’) and forms *lüküsti* and *lüküin ~ lüküin* (p. 14, from the noun *lökkü* ‘luck, fortune’). From our viewpoint Rask has confused the instructive case with the *sti*-forms of adjectives, but there is a seed of truth even in this analysis. Semantically the *sti*- and *in*-forms of adjectives are rather alike and though it is not possible to form *sti*-forms of nouns, adjectival *sti*-forms are very productive.

Unlike the case names, the case endings are nearly the same as in Modern Finnish (note especially the geminated endings of the type *aamussa, aamutta*), though the plural forms *aamuin, rakasten / rakkaitten* reflect the elder usage. Rask (p. 24) admits that case endings are in principle the same in both singular and plural forms, with the vowel *i* added to singular case endings to form the plural. But Rask adds that some words have only singular or plural forms. Of the latter some examples are given (*housut* ‘trousers’, *kasvot* ‘face’, *vaunut* ‘carriage’). More information is given on certain plural form groups, especially on the formation of the plural genitive. Rask (p. 24–25) lists some of the varying forms, denying what Strahlman (1816) had suggested in his grammar that forms (from the word *kana* ‘hen’) like *kanoin, kanajen* and *kanojen* could be definitive, forms like *kanatten* and *kanaitten* indefinite.

In a short separate chapter Rask (p. 26–27) goes through Finnish forms with possessive suffix, describing the sound alternations occurring with them (e.g. *totuus : totuudeni; kalaksi : kalakseni; pelloksi : pelloksensa*, from the words *totuus* ‘truth’, *kala* ‘fish’, and *pelto* ‘field’), but not even giving these suffixes as a separate list. On the other hand, in this chapter Rask finally presents his ideas on forms of the type *jalkoinensa*. Rask concedes that besides forms ending in the *in*-suffix (like *jalvain, rinnoin, parroin, luvin*) there are also longer forms (such as *jalkoinensa, rintoinensa, partoinensa, lupinensa*, from the words *jalka* ‘foot’, *rinta* ‘chest’, *parta* ‘beard’ and *lupa* ‘permission’). However, Rask claims that the latter forms with their possessive suffixes are merely variants of adverbial case forms.

Verbal conjugations

Rask introduces Finnish verbal inflections in a rather straightforward way by giving two models of conjugations, the first one formed on the basis of the word *sanoa* ‘to say’ (p. 31), the second one based on the word *manata* ‘to conjure up, to curse’ (p. 32). In addition to the infinitives ending with either

a or *ta*, the differences in their conjugation can be seen in the forms of the past time with *i* or *si*.

	1.	2.	3.	Passive
Present tense	sanon	sanot	sanoo	sanotaan
	manaan	manaat	manaa	manataan
	sanomme	sanotte	sanovat	
	manaamme	manaatte	manaavat	
Past tense	sanoin	sanoit	sanoi	sanottiin
	manasin	manasit	manasi	manattiin
	sanoimme	sanoitte	sanoit	
	manasimme	manasitte	manasit	
Potential	sanonen	sanonet	sanonee	sanottaneen
	manannen	manannet	mananee	manattaneen
	sanonemme	sanonette	sanonevat	
	manannemme	manannette	manannevat	
Conditional	sanoisin	sanoisit	sanoisi	sanottaisiin
	manaisiin	manaisit	manaisi	manattaisiin
	sanoisimme	sanoisitte	sanoisit	
	manaisimme	manaisitte	manaisit	
Imperative	—	sano	sanokoon	sanottakoon
	—	manaa	manakkoon	manattakoon
	sanokamme	sanokaat	sanokoot	
	manakkamme	manakkaat	manakkoot	

Rask's description resembles the picture given by Renvall (1826) in the grammatical introduction of his dictionary, though Renvall lists passive forms separately, while Rask deals with them among active forms. Even the first of Rask's verbs (*sanoa* 'to say') is the same as in Renvall. Renvall, however, uses Latin terms (Indicativus, Praeteritum, Subjunctivus, Optativus and Imperativus) instead of the translated Danish names used by Rask (e.g. *bydende* 'imperative'), though Rask also mentions the terms Dubitativus and Conditionalis.

The other differences are minor. Rask (p. 31) doesn't mention in his conjugational tables the ending *vAt* in the 3. person plural forms, giving only the forms *sanoit*, *sanoisit* (and *manasit*, *manaisit*, p. 32) instead of the forms *sanoivat* and *sanoisivat* found in Renvall. The longer forms are later mentioned in the text as colloquialisms (cf. Vhael 1733: 92, who considers forms ending in *vAt* typical of Karelian dialects only). Renvall has also used the letter *h* as the mark of aspiration, unlike Rask, who writes certain imperative and infinitive forms in the same way as they were written traditionally and are written nowadays (*sano*, *sanoa*, instead of *sano^h* and *sanoa^h*). Renvall (1826: XIV) mentions in parentheses also imperative forms like *sanovos*, which according to Rask (p. 33) are only typical of Abo dialects. Rask has, however, added a singular 3. person imperative form *sanokan* in his tables, though in brackets, besides the form *sanokoon*. The complicated relationship of imperative and optative forms has caused difficulties even to later grammarians.

Rask (p. 31–32) lists also the following infinitive forms, declined in four cases.

	Active	Passive	Active	Passive
Quantit.	sanoa	sanottaa	manata	manattaa
Factiv.	sanoaksi	sanottaaksi	manataksi	manattaaksi
Locat.	sanoissa	sanottaissa	manatessa	manattaessa
Adverb.	sanoin	—	manaten	—

When listing infinitive forms both Rask and Renvall mention the translative (Factiv) forms *sanoaksi* and *sanottaaksi*, but in the inessive (Locative) and instructive (Adverbialis) Rask gives the forms *sanoissa* and *sanoin* with the vowel *i*, and *manatessa* and *manattaessa* with the vowel *e*. Renvall mentions also the forms *sanoesa* and (in brackets) *sanooden*, *sanoen*.

Participial forms are the same as in Renvall's description, though Rask has put some of the forms in parentheses. Of the verb *manata* Rask (p. 32) gives in brackets also the form *manaja*, as a variant to the form *manava*.

sanova	sanottava	manava (manaja)	manattava
sanonut	sanottu	manannut	manattu
sanominen	—	manaminen	—
sanoma	(sanottama)	manama	(manattama)
sanomatoin	(sanottamatoin)	manamatoin	(manattamatoin)

As in his description of nominal declensions, Rask (p. 33) also later gives information on the dialectal variation of certain verbal endings. Rask mentions that the singular 3. person may in the present “sometimes” end in *pi* and in the Savo dialects also in *vi* (cf. Vhael 1733: 92). In the Abo dialect the 3. person forms have only a short vowel (*sano*, *teke*), but the long *oo* is found in the 1. infinitive forms (*sanoo* instead of *sanoa*). In the Abo dialect, the endings of the plural 1. and 2. person forms are apocopated (*sanom*, *sanot*), as well as the conditional ending in the singular 3. person forms (*sanois*, *lukis*, in passive *sanottais*, *tehdäis*), but in other dialects the plural 1. and 2. person forms may end in *a* (*sanomma*, *sanoitta*) (cf. Vhael 1733: 92–93). In the Savo dialects the plural forms of the past tense and conditional 3. person forms end with *ivat* (*sanoivat*, *sanoisivat*). In common usage, all plural 3. p. forms may, however, be replaced with corresponding singular forms (e.g. *sanoneeko ne* instead of *sanonevatko ne*).

Rask (p. 33) continues that imperative forms end in Savo dialect with *k* (*sanok*, cf. Vhael 1733: 93, 94), in Abo dialect with *s* (*sanos*), sometimes also with *pas* or *vos*, too (*sanopas*, *sanovos*). In Abo dialects the imperative forms have a short vowel (*sanokon*, *sanokot*), while in other areas these forms may also have *h* (*sanokohon*, *sanokohot*). The same *h* also occurs in other passive forms (e.g. *sanotahan*, *sanottihin*, instead of *sanotaan*, *sanottiin*, in Abo dialect *sanotan*; cf. Vhael 1733: 93, mentioning however only the lack of *h* in Abo dialect).

Concerning passive forms Rask (p. 34) points out that they are always impersonal. Rask also reminds that in addition to the infinitives and participles he has mentioned there are various deverbals derivations (e.g. *hävitys* ‘a destruction’, *kiitos* ‘a praise’, *teko* ‘an act’, *haku* ‘a search’, *hyöriväinen* ‘bustling’).

Rask (p. 34) goes on to the negation verb, presenting its paradigm.

	Present tense			Imperative		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.
Singular	en	et	ei	–	älä	älkөөn
Plural	emme	ette	ei (eivät)	älkämme	älkät	älkөөt

The 3. p. plural form *eivät*, which is in parentheses, is said to be a colloquialism in Savo dialects. Rask also gives models for forming negative forms in the present (*en*, *et*, *ei ottanut* / *hakannut*, *emme*, *ette*, *eivät ottaneet* / *hakanneet*, from the verbs *ottaa* ‘to take’ and *hakata* ‘to chop’), in the potential (*en*, *et*, *ei*, *emme*, *ette*, *ei ~ eivät ottane* / *hakanne*) and in the imperative (*älä*

ota, älköön ottako, älkämme ottako, älkäs ottako, älkäät ottako). Finally Rask mentions the infinitive with casus defectus (*rakastamata* ‘without loving’, p. 35) and gives the following formation scheme for negative forms in passive.

Present time	ei (minua, sinua, häntä, meitä, teitä)	oteta
Past time		otettu
Potential		otettane
Conditional		otettais
Imperative	älköön	otettako

The description of verbal forms ends in a long but rather sketchy section, where Rask (p. 37–40) lists paradigms of many ordinary verbs representing both conjugations, occasionally mentioning their special features and dialectal variants.

Sources and influence

The grammars of Strahlman and Vhael are mentioned now and then in Rask’s manuscript. The work of Vhael (1733) was Rask’s first introduction to the Finnish language. Some of the information presented by Rask in his study especially on the dialectal variation is found already in this work. There are more references to the grammar of Strahlman (1816), though often with critical comments, but hardly any to the grammar of Judén (1818).

The influence of Renvall can be observed most frequently, though his name is seldom mentioned. Rask’s grammar is obviously based on the notes he made during the period when Renvall taught him Finnish. It should, however, be remembered that Renvall’s influence is easiest to notice in the sections concerning orthography, sound alternations and nominal inflection, because Renvall (1810, 1811, 1815) had already written on these subjects in his dissertations. According to his own statement, Renvall (1840: I) had also written the first draft of his grammar in 1815–1819. In a letter written 1819 Rask says that Renvall has written “an excellent sketch on Finnish grammar”, which could be used as an introduction to his Finnish dictionary, implying that he had seen a copy of this grammar. In 1826 Renvall published the grammatical introduction which was attached to the first bound volume of his dictionary (1826), though it was not written until after 1823, when some copies of the first part were printed (Toivonen 1938). This introduction may thus reflect the earlier phase of his grammar (cf. Lauerma 2005: 129). All this makes it difficult to decide to what extent Renvall’s writings influenced Rask’s own grammar.

Rask's idea that Finnish should be written with ligatures and diacritics was original, but Renvall turned it down in their correspondence. Rask used his writing system only on some pages of his own grammar. Renvall's influence on Rask is also easy to see from Rask's description of the Finnish cases, which is clearly based on the short list that Renvall published as early as 1815, though Rask didn't consider the comitative a separate case. The names of the other cases are about the same, and Rask adopted them, using the names of local cases in pairs and once even suggesting that also grammatical cases could be renamed in this way (e.g. Partitive to Nominal indefinitiv, Defectiv to Possessiv negativus and Factiv to Qvalitativ. futur.). Of the case endings only Locat. inter. differs, Rask giving the geminated *ssa*.

Although Rask's indebtedness to Renvall seems considerable, so is Rask's influence on Renvall. It was Rask who suggested to Renvall later in their correspondence that he should replace most of his case names with new ones (cf. the letter dated 19. 8. 1818, published in 1863). Kalevi Wiik (1988; 1990: 101) has recognized this but has not noticed that new names already appear in Renvall (1826) with the exceptions of Infinitive 'partitive', Factive 'essive' and names for the instructive and comitative cases, which were still in use in Renvall (1840).

In his grammar (and already in his study on Icelandic, 1818: 98)⁴ Rask presents Finnish nominal inflection in a simpler way than his predecessors, dividing it into only two declensions. Vhael (1733: 17–26) had three declensions, Strahlman (1816: 16–48) four. Renvall, too, has only two declensions, both in his grammatical introduction (1826: VIII–X, XI–XIII) and in his grammar (1840: 42–43, 53–54), but his system is rather complicated with its many details (p. 55–69) and a separate mixed declension (p. 60) which could be called a third declension (Wiik 1990: 112–129).

The presentation of verbal conjugations was simplified in the same way, Vhael (1733: 72–86) having three conjugations, Strahlman (1816: 101–132) four, but Renvall (1826: X–XI, XIII–XVI; 1840: 81–87, 96–98) only two, though he again presents a separate mixed conjugation (88–90). Rask had introduced the idea of two conjugations in Finnish already in his study on Icelandic (1818: 99). However, the forms given by Rask come surprisingly near to those mentioned in Renvall (1826). Rask doesn't mention the *vAt*-ending in the past tense and conditional, because the expansion of these forms was only just beginning in the 1810s. There are also slight differences

⁴ The work was written by 1814 (Diderichsen 1960: 240) and printed after Rask left Denmark without proofreading the text himself (cf. Rask 1818: VII).

in the spelling of some imperatives (Renvall using word final *h*) and in the vocalism of some infinitive forms (Rask preferring forms of the type *sanoïn*, Renvall of the type *sanoen*). It is thus very likely that Rask had been able to utilize models on Finnish conjugation given to him by Renvall during his Finnish lessons.

Though the main bulk of Rask's grammar was written in 1818–1819, Rask later edited some details of his grammar, especially concerning nominal declensions. On some pages the names for cases have been changed to current ones (e. g. in the late addition of the Table of Declination, p. 73) and even their presentation order has been changed by adding numbers. Rask also added to his manuscript comments based on studies published later. There is e.g. a table of pronominal inflections (p. 28–29) based on the grammar of von Becker (1824) and more exact information on how Strahlman's (1816) four conjugations reduce to the two conjugations presented by Rask (p. 68).

Rask never finished his grammar in full detail, but it remained as some sort of a work in progress, with its half-complete sections and occasionally erroneous forms. This is perhaps one reason why Rask never published his work, though we should remember that he left a huge mass of unpublished manuscripts – a whole barnful of them, in fact. But it may be that Rask was also loyal to his teacher Renvall, who originally aimed to publish his own grammar already in the early 1820s, though he only managed to publish it 1840, just a year before he died.

As an unpublished work Rask's grammar found few readers. Rask sent some brief samples of his grammar to Niels Vibe Stockfleth, Norwegian researcher of Saami language, in 1832 (Bjerrum 1968: 385). In the same year Rask died. After his death the work seems to have lain buried in the archives, though it could have shed new light especially on research history (cf. Diderichsen 1960: 79–80). But even on its own, Rask's Finnish grammar is an interesting work written by one of the most eminent grammarians of the early 19th century, in a decade when new studies on Finnish language began to be published in a more scientific manner.

Original sources

Rask, Rasmus 1818–1819a: Utkast-Optegnelser til en Finsk Sproglære. Original manuscript. Kongelig Bibliotek, København.

Rask, Rasmus 1818–1819b: Utkast-Optegnelser til en Finsk Sproglære. Manuscript copy written by Wilhem Thomsen 1864. The Archives of Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finnish Literature Society), Helsinki.

Literature

- Becker, Reinhold von 1824: Finsk grammatik. Bibel-Sällskapet Tryckeri, Åbo.
- Bjerrum, Marie 1968: Brevkommentar og håndskriftskatalog. – Breve fra og til Rasmus Rask III. Munksgaard, København.
- Diderichsen, Paul 1960: Rasmus Rask og den grammatiske tradition. Historisk-filosofiske Meddelelser udgivet af Det Kongelige Videnskabernes Selskab, Bind 38, nr. 2. Munksgaard, København.
- Ekman, E. A. 1899: Rasmus Raskin osallisuudesta G. Renvallin sanakirjatyön alkuunpanoon. Virittäjä 3: 17–21, 33–43.
- Hovdhaugen, Even – Karlsson, Fred – Henriksen, Carol – Sigurd, Bengt 2000: The History of Linguistics in Nordic Countries. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Häkli, Esko 2017: Rasmus Rask's korrespondens med språkforskare i Finland. Helsingfors. <<http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201706287562>>
- Judén, Jacob 1818: Försök till utredande af finska språkets grammatik. And. Cederwall, Wiborg.
- Korhonen, Mikko 1986: Finno-Ugrian language studies in Finland 1828–1918. The History of Learning and Science in Finland 11. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Lauerma, Petri 2004: Arkkirunoilija Carl Borg – 1800-luvun kirjakielen varhainen uudistaja. Kielikello 3/2004: 18–22.
- Lauerma, Petri 2005: Gustaf Renvall suomen kirjakielen standardoijana [Abstract: Gustaf Renvall and the standardisation of the Finnish Literary Language in the 19th century]. Sananjalka 47: 119–157.
- Lauerma, Petri 2015: The Finnish grammar of Rasmus Rask. In: Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum, Book of Abstracts. Oulu University, Oulu. 97–98.
- Porthan, Henricus Gabr. 1766–1778: Dissertationis de Poësi Fennica, Particula I–V. Frenckell, Aboæ.
- Rask, Rasmus 1818: Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse. Gyldendal, Kjöbenhavn.
- Rask, Rasmus 1838: Samlede tildels forher utrykte Afhandlinger af R. K. Rask udgivne efter forfattarens död af H. K. Rask. Tredje del. Poppske, København.
- Renvall, Gustavus 1810: Dissertationis de orthoëpia & orthographia linguæ fennicæ, Pars Prior. Frenckell, Aboæ.
- Renvall, Gustavus 1811: Dissertationis de orthoëpia & orthographia linguæ fennicæ, Pars Posterior. Frenckell, Aboæ.
- Renvall, Gustavus 1815: Dissertatio academica de signis relationum nominalium in lingua fennica I. Frenckell, Aboæ.
- Renvall, Gustavus 1826: Suomalainen Sana-Kirja – Lexicon Linguæ Finnicæ, cum interpretatione duplici, copiosiore latina, brevior germanica I–II. Frenckell, Aboæ.
- Renvall, Gustaf 1840: Finsk Språklära, Enligt den rena Vest-Finska, i Bokspråk vanliga Dialecten. Christ. Ludv. Hjelt, Åbo.
- Renvall, R. A. 1863: Bref ifrån Gustaf Renvall till Rasmus Rask, åren 1818–1819, meddelade af R. A. Renvall. Suomi II: 1, 223–249. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Setälä, E. N. 1921: Kielentutkimus ja oikeakielisyys. Tieteellisiä lastuja 1. Otava, Helsinki.
- Strahlmann, Johann 1816: Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen. M. C. Iversen, St. Petersburg.
- Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran keskustelemukset v. 1864–1865. Suomi II:4, 273–356. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1865.
- Toivonen, Y. H. 1938: Renvallin sanakirjan ilmestymisvuodet [Referat: Die Druckjahre von Renvalls Lexicon]. Virittäjä 42: 100–105.
- Vhael, Bartholdus G. 1733: Grammatica Fennica. Johan Kiämpe, Aboæ.
- Wiik, Kalevi 1988: Suomen sijojen nimistä. Virittäjä 92: 453–468.
- Wiik, Kalevi 1990: Suomen kielen morfofonologian historia II. Nominien taivutus 1820–1845. Turun yliopisto, Turku.

*

Megjegyzések Rasmus Rask finn nyelvtanáról

Habár a híres dán tudós, Rasmus Rask (1787–1832) leginkább az összehasonlító indoeurópai nyelvészet alapjainak lefektetéséről ismert, kutatásai nem csupán az indoeurópai nyelveket ölelték fel: a finn mellett más finnugor nyelveket, főként a számit is tanulmányozta. Tanulmányomban Rask 1818–1819-ben írott, később kiegészítésekkel ellátott dán nyelvű *Utkast-Optegnelser til en Finsk Sproglære* [Vázlatok egy finn nyelvtanhoz] kéziratával foglalkozom. Céloom nem Rask finn nyelvtanának szisztematikus bemutatása, hanem a legfontosabb fonológiai, morfofonológiai és morfológiai jellemzők ismertetése, különös tekintettel arra, hogyan viszonyulnak Rask meglátásai finn tanára, Gustaf Renvall nyelvtanához.

Az első fejezet a kézirat létrejöttének a körülményeit mutatja be. A második fejezet a helyesírással és a hangok jelölésével foglalkozik. Az egyik legszembeötlőbb jellemző, hogy a hosszú magánhangzók jelölésére a magyarban használt mellékjeleket javasolja. Rask részletesen, ábécérendben felsorolva ismerteti a finn nyelvben előforduló hangváltozásokat is. A következő fejezet témája a névszóragozás: Rask 13 nyelvtani esettel számol, melyek nagyban hasonlítanak a Renvall által leírtakra. A tanulmány negyedik részét az igeragozás képezi: Renvall nyomán Rask két ragozási rendszert mutat be, ugyanakkor Renvall-lal ellentétben Rask nem latin, hanem dán terminusokat használ. A tanulmány utolsó egységében ismertetem Rask korábbi szerzők munkáira történő utalásait (pl. Strahlman, Vhael, Renvall), valamint művének későbbi hatásait.

Kulcsszavak: Rasmus Rask, Gustaf Renvall, finn nyelvtan.

PETRI LAUERMA

Gerhard Friedrich Müller, az elfelejtett nyelvész¹

MATICSÁK Sándor

Debreceni Egyetem
maticsak.sandor@arts.unideb.hu

1. Müller az utókor szemében

Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) életével, tudományos tevékenységével a történészek és az etnográfusok sokat foglalkoztak. Életében már elismert tudósnak számított, annak ellenére, hogy monumentális összefoglaló munkája Szibéria történetéről teljes egészében csak jóval halála után, a 20. század harmincas éveiben jelent meg. Történelmi jelentősége ma sem halványul, szibériai gyűjtésének néprajzi szempontú, magyarázó jegyzetekkel, irodalommal felszerelt összefoglalása² 2009-ben jelent meg Moszkvában, a hallei egyetem közreműködésével.

Teljesen más azonban Müller nyelvészeti munkásságának utóélete. A magyar nyelvű finnugor szakirodalomban Müller szinte a teljes elfeledettségre kárhoztatott, ellentétben kor- és munkatársával, Johann Eberhard Fischerrel,³ aki a helyére lépett a szibériai expedícióban. Való igaz, hogy Fischer munkája, a *Sibiricum Vocabularium* a finnugor nyelvtudomány egyik fontos alapműve, de Müller mellőzése annak tükrében fölötte igen méltánytalan, hogy az ő tollaival ékeskedett Fischer, hiszen javarészt a Müller által gyűjtött anyagot jelentette meg saját neve alatt.

Nézzük meg, milyen képet adnak Müllerről a 20. század legfontosabb finnugor kézikönyveinek tudománytörténeti összefoglalói!

¹ Jelen írás a *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga című* könyvem 3–4. fejezetének rövidített változata.

² *Описание сибирских народов* [A szibériai népek leírása].

³ Fischer (1697–1771) a baden-württembergi Esslingenben született. Egyetemi tanulmányait Württembergben végezte, majd Oroszországba utazott. 1730-ban lett a szentpétervári akadémiai gimnázium prorektora, majd két év múlva rektora és a pétervári akadémia tagja. 1740-től 1747-ig vett részt a nagy szibériai expedícióban, majd onnan hazatérve megkapta a korábban megígért történészprofesszori állást Pétervárott.

Zsirai Miklós *Finnugor nyelvrokonságunk* című 1937-es művében a következőket írja: „A Strahlenberg-féle könyv megjelenését követő évtizedek finnugor tárgyi kutatásaira két történettudós: Fischer János Eberhard és Schlözer Ágost Lajos munkássága nyomta rá a maga jellegzetes bélyegét. [...] Fischer János Eberhard orosz akadémikus főleg Müller Gerhard Frigyesnek, a *Sammlung Russischer Geschichte* c. nagyértékű tanulmányosorozat kiadójának biztatására fogott Kelet-Oroszország történeti és néptudományi múltjának földeléséhez s e földadat keretében a finnugorság alapvető történeti kérdéseinek vizsgálatához” (Zsirai 1937/1994: 492). Gulya János az *Основы финно-угорского языкознания*-ban megjelent tudománytörténeti áttekintésében meg sem említi Müllert: „Словарь был составлен по просьбе А. Шлөзера... [a szótár Schlözer kérésére lett összeállítva]” (Gulya 1974: 64).

Hajdú Péter az *Uráli nyelvrokonságunk* c. könyv rövid tudománytörténeti fejezetében a korból csak von Strahlenberg, Fischer és Schlözer munkásságával foglalkozik, Müllerről nem szól (Hajdú – Domokos 1978: 12).

Domokos Péter 1990-ben állította össze a *Finnugor életrajzi lexikont*. Ebben Fischernek húsz sort szentel, Müllert említésre sem méltatja. (Szerepel benne viszont Johann Bernhard Müller svéd dragonyos kapitány, aki szibériai fogságában írott néprajzi megfigyeléseivel érdemelte ki a figyelmet...) Domokos anyagából készült a *Nyelvrokonságunk* című, 2000-ben megjelent kézikönyv „Jelentősebb finnugor kutatók” c. fejezete. Fischer szerepel benne (460. oldal), Müller nem.

Szintén csak Fischerről ír Bereczki Gábor *A magyar nyelv finnugor alapjai* c. egyetemi jegyzetében (1998), megismételve a korábbi álláspontot: „A szótár [azaz a *Vocabularium Sibiricum*] összeállítását Fischer a neves történész, A. L. Schlözer kérésére végezte el...” (5. oldal).

Az idegen nyelvű tudománytörténeti monográfiák némiképp kiegyensúlyozottabbak. Mikko Korhonen *Finno-Ugrian language studies in Finland 1828–1918* c. 1986-os könyvében az általa vizsgált korszak előzményeit taglaló fejezetben, a 18. század nagy alakjai között említi Müllert is, Fischert is (Johannes Ihre, A. L. Schlözer, Joseph Dobrovský, Sajnovics és Gyarmathi társaságában) (31. oldal).

Günter Johannes Stipa nagy tudománytörténeti áttekintésében is kiegyensúlyozottan szól a két tudósról. Müller esetében kiemeli az archívumokban végzett nagy munkáját, ill. a szibériai összehasonlító etnográfia érdekében végzett tevékenységét, s említi a nyelvi gyűjtését is. Fischernél elsősorban a szótárt mutatja be, de ír a kései műveiről is (1990: 183–187).

2. Müller élete

De ki is volt G. F. Müller, és miért lenne fontos az ő „nyelvészeti rehabilitációja”?

Gerhard Friedrich Müller 1705-ben született Észak-Rajna–Vesztfália Herford nevű településén. Lelkészcsaládból származó apja a helyi gimnázium igazgatójaként dolgozott. Anyai nagyapja és dédapja jogászprofesszor volt. Müller apja gimnáziumában végezte tanulmányait, majd 1724-ben a lipcsei egyetemre ment, ahonnan egy évre rá Szentpétervárra költözött. Ott a frissen megalapított tudományos és művészeti akadémiára nevezték ki a történettudományok adjunktusának. Első oroszországi éveiben történelmet, latint és földrajzot tanított az akadémia gimnáziumában. Ő szerkesztette a 18. század elején alapított *Санкт-Петербургские ведомости* [Szentpétervári Közlöny] című, hetente kétszer megjelenő lapot, amely az első oroszországi nyomtatott újság volt. 1728–30 között az akadémia jegyzőkönyveit vezette.

1730 nyarán Müllert történészprofesszorrá nevezték ki, majd rövidesen kétéves nyugat-európai tanulmányútra ment Németországba, Hollandiába és Angliába. 1732-ben kezdte publikálni az Oroszország történelmét külföldön is megismertető cikkgyűjteményeit, amelyet *Sammlung Russischer Geschichte* néven jelentetett meg 1732 és 1765 között, kilenc kötetben.

1733-tól 1743-ig tartott részvétele az ún. „Második kamcsatkai expedícióban”, ahol rendkívül gazdag anyagot gyűjtött.

I. Péter cár a katonai terjeszkedések mellett fontosnak tartotta a birodalom feltérképezését, főként Szibéria természeti kincseinek feltárását, földrajzi és etnográfiai leírását. Erre a feladatra egy Daniel Gottlieb Messerschmidt nevű német orvost választott ki, aki 1718-tól nyolc évet töltött Szibériában, főként Irkutszk és Tobolszk környékén. Feladata a szibériai medicinák, ritka növények, fűvek és virágok gyűjtése volt, de emellett különféle földrajzi vizsgálatokat is végzett, ásványokat gyűjtött, s leírta az ottani állatvilágot.

Nagy Péter cár 1724-ben újabb expedíció szervezésére adott utasítást, melynek célja a Csendes-óceán vidékének feltárása, valamint az Ázsia és Amerika közötti átjáró feltérképezése volt. Ennek az expedíciónak a dán Vitus Bering volt a vezetője. Az út 1725 és 1729 között zajlott.

Bering, visszatérvén Pétervárra, rögvest javasolta egy új, az észak-amerikai és a japán partok feltárására és Szibéria partvidékének leírására irányuló expedíció megszervezését. Ezt a tervet támogatta az 1730-ban trónra lépett Anna cárnő, majd az 1741-től uralkodó Erzsébet is, akik mindenképpen szerették volna folytatni a Nagy Péter által megkezdett munkát. Fontosnak tartották Leibniz elveinek megfelelően a nyelvek leírását, a nyelvi anyagok gyűjtését is. Az expedíciót nyolc részlegre osztották. Hét csapat földrajzi fel-

fedezőútra vállalkozott,⁴ a nyolcadik, az ún. „akadémikusok csapata” feladata a szibériai archívumok tanulmányozása, nyelvi gyűjtés és a természet részletes leírása volt. A csoport vezetőjévé Louis de l’Isle de la Croyère francia csillagászt, valamint az akkor mindössze 28 éves Müllert nevezték ki. A 16 fős csoport 1733 augusztusában indult útnak Pétervárról. Október közepén érkeztek Kazanyba, ahol meteorológiai megfigyelésekkel kezdtek foglalkozni. Itt várták meg a téli fagyokat, hogy szárazföldön folytathassák útjukat tovább. Ez a rövid időszak nagy jelentőségű a finnugor tudománytörténet szempontjából: Müller a várakozás ideje alatt helyi emberektől gyűjtött nyelvi és néprajzi adatokat.

Müller hosszú útja során hihetetlen nagy munkát végzett. Egyrészt a helyi közigazgatás segítségével élőnyelvi kutatásokat végzett, másrészt régészeti anyagokat vizsgált, de a legnagyobb figyelmet az archívumok tanulmányozására fordította. Minden városban lemásolta az ottani levéltári anyagokat, összesen mintegy 8000 kópiát készített.

Az út fő állomásai Tobolszk, Jenyiszejszk, Tomszk, Irkutszk, Jakutszk voltak. Müller időközben megbetegedett, 1740 elején elindult vissza, s végül 1743 februárjában hazaérkezett Pétervárra. Az akadémia a pótlására a történész J. E. Fischert küldte ki, aki 1740 nyarán váltotta Müllert.

Az akadémikusok a Kazanytól Kamcsatkáig bejárt hatalmas úton, 33 ezer kilométernyi távolságot megtéve felbecsülhetetlen értékű anyagot gyűjtöttek egyrészt a keleti területek növény- és állatvilágáról, földrajzáról, időjárásiról, viszonyairól, másrészt az itt élő népek szokásairól, jellegzetességeikről, történelmükről az ősidőktől a 18. századig – s nem utolsósorban nyelvükről. Mindezen információk korábban Pétervárott szinte teljesen ismeretlenek voltak. Ennek a hatalmas vállalkozásnak eredményeképp a birodalom vezető értelmisége egy teljesen új világról és új nyelvekről kapott képet.

Müller tehát 1743-ban visszatért Pétervárra. 1747-ben megkapta az orosz állampolgárságot, s még ugyanabban az évben kinevezték az „orosz állam történetírójává”. 1749-ben az orosz nép eredetéről szóló akadémiai előadása nagyon rossz fogadtatásra talált. Müller az ún. normann teória⁵ mellé állt. Ez a nézet akkoriban (csak három évtizeddel a nagy északi háború lezárása után)

⁴ (1) Dvina–Ob, (2) Ob–Jenyiszej, (3) Léna–Jenyiszej, (4) Léna–Kolima részleg, (5) az Észak-Amerikába vezető út megtalálása, (6) Japán feltérképezése, (7) az Ulan-Ude és Ohotszk közötti út keresése.

⁵ Müller, a Pétervári Akadémia német származású tudósaihoz, elsősorban A. L. Schlözerhez (1735–1809) hasonlóan azt a (valós) nézetet képviselte, hogy a novgorodi fejedelemség és a Kijevi Rusz alapítói a viking származású varjagok (varjagok) voltak.

kívívta a kor vezető tudósainak, főként M. V. Lomonoszovnak (1711–1765) az ellenszenvét, aki szerint Rurik a polján törzshöz tartozott, s az Ilmenyvidéki szlovénokhoz fűződő dinasztikus kapcsolatok révén lett Novgorod fejedelme, majd 879-es halála után utódai alapították meg a Kijevi Ruszt. Ez a kérdés azért is fontos volt a korabeli orosz társadalomban, mert a Rurik-dinasztia egészen 1589-ig, Fjodor Ivanovics cár haláláig vezette az országot.

A hazafiatlansággal, Oroszország dicsőségének lábbal tiprásával vádolt Müller előadásának kinyomtatott változatát megsemmisítették, az csak 1768-ban jelenhetett meg az *Allgemeine historische Bibliothek* IV. fejezetében.

Az 1750-es évek eleje nem úgy alakult Müller számára, ahogy szeretete volna. Az expedíciós szerepe után várt akadémiai elismerést – és a beígért juttatásokat – nem kapta meg, sőt, a legalacsonyabb professzori fizetést, évi 660 rubelt folyósítottak neki. Mi több, 1750-ben időlegesen, egy évre lefokozták adjunktussá, 360 rubelnyi évi fizetésért. Ennek oka egyrészt a normann teória melletti állásfoglalása volt, másrészt pedig az, hogy hazatérése után sokáig nem tette közzé szibériai anyagát.

Három évre rá elégedetlenségében az akadémia még ennél is keményebb döntést hozott. A publikálás lassúsága/elmaradása miatt arra kényszerítette Müllert, hogy szibériai útjának anyagát adja át az expedícióban őt váltó J. E. Fischernek (aki később csak a saját neve alatt jelentette meg az anyagot, ami akkoriban nem minősült etikátlan cselekedetnek).

Müller 1755 és 1764 között az akadémia által kiadott *Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие* [Havi írások a polgárok hasznára és szórakoztatására] című lapot szerkesztette. Ez volt az első tudományos-ismeretterjesztő és irodalmi havi periodika orosz nyelven. A folyóiratban számos korabeli író publikált, és fordításokat is megjelentettek. Müller sok cikkét helyezte el a lapban.

1765-ben II. Katalin kinevezte a moszkvai Lelencház főfelügyelőjévé, majd 1766-ban a moszkvai levéltár igazgatója lett. A cárnőtől utasítást kapott az orosz diplomáciával kapcsolatos gyűjtemény összeállítására. 1772-ben szélütés érte, de 1783. október 11-én bekövetkezett haláláig fáradhatatlanul végezte munkáját, számos fontos művet kiadva, többek között Nagy Péter levelezésének egy részét, ill. Tatyiscsev *История Россійская* [Oroszország története] című művét. Érdemeit végül több magas kitüntetéssel ismerték el.

3. Müller néprajzi, történelmi munkássága

Müller – és más korabeli tudósok – munkáiról nehéz pontos képet alkotni. Sok műve kiadatlan maradt, írásainak pedig több kéziratot változata lappang a levéltárak mélyén (jellemző példa, hogy egyik fő műve, az *Описание си-*

бирских народов [A szibériai népek leírása] csak 1933-ban került elő a külügyminisztérium archívumából). Anyaga ma is becses forrása a Szibéria történelmét, néprajzát, régészeti emlékeit tanulmányozóknak. Úti jegyzeteiben, tíz évig folyamatosan vezetett naplójában, összefoglaló munkáiban rengeteg információt közölt az őslakos népekről (melyek egy része már kihalt, asszimilálódott), kultúrájukról, szokásaikról, nyelvükről.

A kéziratok sok ezer oldalt tesznek ki (csak a naplója 2500 lapnyi). Sajnos, írásai sokszor nehezen olvashatók, sok rövidítéssel, beszúrással, lapszéli jegyzettel, javítással. A német nyelvű szövegekben gyakorta találhatók orosz, francia és latin bejegyzések, ráadásul a kéziratok nagy többségének nincs letisztázott, végleges változata. Emiatt a kutatók sokáig csak azokat a műveit ismerték, használták, amelyek még a 18. században megjelentek nyomtatásban. Munkáit csak az 1930-as években kezdték szisztematikusan kiadni, eleinte Sz. V. Vahrusin és A. I. Andrejev jóvoltából. Ők két kötetben közzétették az *История Сибири* [Szibéria története] c. összefoglaló művét (1937, 1941), de a harmadikat már nem sikerült publikálniuk (nem utolsósorban azért, mert a korszellem nem tűrte német szerzők megjelentetését). Az 1950-es években M. O. Koszven és L. P. Potapov, a 80-as években N. N. Pokrovszkij foglalkozott Müller hagyatékával. Az *Описание сибирских народов* teljes, jegyzetekkel ellátott kiadása csak 2009-ben látott napvilágot, Alexandr Elert és Wieland Hintzsche gondozásában.

Müller a sokféle kéziratból, a gyűjtött anyagból szeretett volna egy nagy egészet formálni, ez a törekvése az *Описание сибирских народов*. Ennek szövegét 1736/37 táján kezdte írni Jakutskban, a második kötethez 1738-ban fogott hozzá Irkutskban. Szibériai útja után, 1750-ben *Описание Сибирского царства* [A szibériai cárság leírása] néven adta ki munkájának első kötetét, a 2. már csak részletekben jelent meg a *Sammlung*-ban. Ezt a művet már kortársai is a Szibéria történelmével foglalkozó első igazi tudományos munkának tartották. Szibériai tapasztalatainak esszenciája 1766-ban franciául is megjelent.

4. Müller nyelvészeti munkássága

Müller munkásságának értékelése szinte mindig szibériai gyűjtőtevékenységére, Szibéria történelmének leírására, az ott élő népek etnográfiai bemutatására vonatkozik, s talán csak finnugor és turkológus berkekben esik szó az expedíció elején Kazanyban végzett munkájáról.

A második kamcsatkai expedíció akadémiai kutatócsoportja, mint korábban említettem, 1733 augusztusában indult útnak Pétervárról, s október közepén érkeztek Kazanyba, ahol az őszi hónapokat töltötték. Müller itt helyi em-

berektől gyűjtött nyelvi és néprajzi adatokat. Ennek a gyűjtésnek az eredménye a Volga-vidéki népek etnográfiai leírásának egyik legfontosabb korabeli forrása, az *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов* [A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása] c. kézirat, benne egy nyolcnyelvű szójegyzékkel.

Hazatérte után az anyag egy részét oroszul megjelentette az általa szerkesztett *Ежемесячные сочинения* 1756 júliusi és augusztusi számában *Описание трех языческих народов в Казанской губернии, а именно черемисов, вотяков и чувашей* [A kazanyi kormányzóság három pogány népének, a cseremisznek, a votjáknak és a csuvasnak a leírása] címmel, 67 oldalon (a szójegyzék nélkül). A kor szokásainak megfelelően németül is kiadta munkáját, ez a *Sammlung Russischer Geschichte* sorozatában jelent meg *Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Casan, wohnhaften heidnischen Völkern, den Tschheremissen, Tschuwaschen und Wotiacken* címmel 1759-ben. Ebben már helyet kapott a német címszavas, latin betűs szójegyzék (mellékletként, *Vocabularium Harmonicum* címen).

Ezt a szójegyzéket később, 1791-ben megjelentették oroszul is Müller *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов* [A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek leírása] című, posztumusz kiadású könyvében.⁶ Ez a könyv, miként a kor szokásainak megfelelő hosszú és informatív címe is mutatja „A kazanyi kormányzóságban élő pogány népek, úgymint a cseremiszek, csuvasok és votjakok leírása, élőhelyük, politikai berendezkedésük, testi és lelki adottságaik bemutatásával, milyen ruhát hordanak, miből és mivel táplálkoznak, kereskedelmükről és foglalkozásukról, milyen nyelven beszélnek, ügyességükről, tudásukról, a természeti és az általuk kitálatott pogány vallásukról, valamint valamennyi szertartásaikról, erkölcsükről, szokásaikról” szól.⁷ Müller a térség többi népével információk hiányában

⁶ A mű teljes címe: *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков, с показанием их жительства, политического учреждения телесных и душевных дарований, какое платье носят, от чего и чем питаются, о их торгах и промыслах, каким языком говорят, о художествах и науках, о естественном и вымышленном их языческом законе, також о всех употребительных у них обрядах, нравах и обычаях, с приложением многочисленных слов на семи разных языках, как-то: на казанско-татарском, черемисском, чувашском, вотяцком, мордовском, пермском и зырянском, и приобщенным переводом господней молитвы Отче наш на черемисском и чувашском языках. Сочиненное Герардом Фридрихом Миллером по возвращении его в 1743 году из Камчатской экспедиции.* Санкт-Петербург, 1791.

⁷ A szöveg magyar fordítását, ill. annak elemzését ld. Katona – Klima – Maticsák 2018.

nem foglalkozott. Dolgozatom szempontjából a leglényegesebb rész a műhöz kapcsolódó nyolcnyelvű szójegyzék a kötet 81–99. oldalain: *Словарь на татарскомъ, черемисскомъ, чувашскомъ, вотякомъ, мордовскомъ, пермскомъ и зырянскомъ языкахъ, съ російскимъ переводомъ* [Szótár tatár, cseremisiz, csuvas, votják, mordvin, permják és zürjén nyelven, orosz fordítással]. (A következő részben olvasható a Miatyánk cseremisiz és csuvas fordítása.) (Ld. még Agyagási 1982: 15–16; Feoktyisztov 1971: 16–17; 1976: 85–88; Gulya 1965: 166.)

5. A szójegyzék

A szójegyzéknek tehát két nyomtatott változata áll rendelkezésünkre: a latin betűkkel lejegyzett, német címszavakra rendezett 1759-es és annak oroszra fordított, cirill betűs, orosz címszavakból kiinduló 1791-es verziója.

Müller először úgy vélte, hogy a nyelvi adatokat a Miatyánk fordításai alapján gyűjti össze, de hamar rájött, hogy az ima szövege erre alkalmatlan elvont jellege miatt. Ebből kiindulva hamar koncepciót váltott, s egy szójegyzéket állított össze, amely olyan elemi főneveket, mellékneveket, számneveket és igéket tartalmazott, melyeket minden adatközlő értett.⁸ Müller azt kérte adatközlőitől – akik valószínűleg a kormányzóság tisztviselői, ill. a hivatalos tolmácsok lehettek –, hogy a szavakat ejtsék ki anyanyelvükön, ő pedig arra törekedett, hogy ezeket minél pontosabban lejegyezze latin betűkkel.

A szójegyzék alapvetően a német helyesírást követi, többé-kevésbé konzervensen. Jómagam a szójegyzék mordvin szavainak lejegyzését vizsgáltam meg, s arra a következtetésre jutottam, hogy meglepően pontos e szavak latin betűkkel történő rögzítése.⁹ Művének komoly előfutára nem volt (Witsen 1692-es holland–mordvin szótárának ortográfiája eléggé gyenge, Messerschmidt és Strahlenberg lejegyzése nagyon pontatlan), tevékenysége így tehát úttörő jellegű. Munkájának értékét növeli, hogy viszonylag rövid idő alatt (1733 őszén) soknyelvű környezetben dolgozva (nyolcnyelvű szójegyzékének adatközlőit valószínűleg egyszerre faggatta, német anyanyelvüként oroszul) képes volt a gyűjtött anyag – korabeli mércével: rendkívül – pontos lejegyzésére. Íráshibája alig van, helyesírási elvei alapvetően logikusak (egyedül a palatalizáció jelölése terén nem jeleskedett), a hangsúlyviszonyok jelölésében viszont eléggé következtelenül járt el.

⁸ A főbb tematikai egységek a következők: égi lények, természeti jelenségek, időviszonyok, domborzat, emberek megnevezése, testrészek, ruházat, lakóhely, eszközök, járművek, állatok, növények, igék, melléknevek, számnevek.

⁹ Ld. például a 'csillag' jelentésű erza-mordvin szót: mai transzkripcióval *tešče* (irodalmi alak: *tešče*), Müllernél *tjěchtjche*. Müller ortográfiájáról: Maticsák 2016: 201–249.

A szójegyzék első nyomtatott változatának nyolc nyelve: német, tatár, cseremis, csuvas, votják, mordvin, permi,¹⁰ zürjén. A nyolc nyelv adatai függőleges vonalakkal elválasztott hasábokba vannak rendezve, laptükörben, oldalanként négy-négy nyelvvel.

A szójegyzék első 15 szava a nyolc nyelven a következő:¹¹

német	tatár	cseremis	csuvas	votják	mordvin	permjék	zürjén
GOTT	<i>tara, gudài</i>	<i>juma</i>	<i>tóra</i>	<i>inmàr</i>	<i>paŋf</i>	<i>jen</i>	<i>jen</i>
TEUFEL	<i>schaitàn</i>	<i>schaitàn</i>	<i>schaitàn, schüidan</i>	<i>schaitàn</i>	<i>schaitàn</i>	<i>kul</i>	<i>kul</i>
HIMMEL	<i>kuk</i>	<i>küfehne juma</i>	<i>pül, püllüt</i>	<i>kuidem-inmàr</i>	<i>menil, were-paŋf</i>	<i>kümar</i>	<i>jen-efch, jen-wele</i>
WÖLKEN	<i>awadàh</i>	<i>püllun</i>	<i>püllüt</i>	<i>pillèm</i>	<i>pjel</i>	<i>kumar</i>	<i>kümar, kümer</i>
WIND	<i>dfchil</i>	<i>mardèfch</i>	<i>sill</i>	<i>tillò</i>	<i>warmàh</i>	<i>tyl, töl</i>	<i>töl, töl</i>
REGEN	<i>jangur</i>	<i>jur ?</i>	<i>sfómmor</i>	<i>sfora</i>	<i>piŋime</i>	<i>ser</i>	<i>jen-sére, sére</i>
SCHNEE	<i>kar</i>	<i>lum</i>	<i>jor</i>	<i>lümü</i>	<i>lo</i>	<i>lym</i>	<i>ljüm</i>
HAGEL	<i>buff</i>	<i>seholèm</i>	<i>jörküрпи</i>	<i>jefforam</i>	<i>tŋcharachman</i>	<i>scher</i>	<i>scher</i>
DONNER	<i>kukukrä</i>	<i>küdürtz</i>	<i>aŋŋä</i>	<i>gudriàh</i>	<i>purginä</i>	<i>gümala</i>	<i>güm, jengümala</i>
BLITZ	<i>jaŋchin</i>	<i>wolgòntŋch</i>	<i>aŋŋä</i>	<i>feblet ?</i>	<i>jondül</i>	<i>tŋharlala</i>	<i>bi, malanja</i>
SONNE	<i>kujafch</i>	<i>ketŋche</i>	<i>chwel, schwel</i>	<i>schüнди</i>	<i>schibàŋf</i>	<i>schonde</i>	<i>schondi</i>
MOND	<i>ai</i>	<i>tilfa</i>	<i>óüich, újech</i>	<i>tolès</i>	<i>ko</i>	<i>tölis</i>	<i>tüllis, tölifch</i>
STERN	<i>juldüs</i>	<i>schíder</i>	<i>sóldir</i>	<i>kufeli</i>	<i>tjéchtŋche</i>	<i>kódŋchil</i>	<i>kodŋchul</i>
TAG	<i>kun</i>	<i>kéŋche</i>	<i>kon</i>	<i>juggut, nunàŋf, nunál</i>	<i>tŋchi</i>	<i>lun</i>	<i>lün</i>
NACHT	<i>tjün</i>	<i>jüt</i>	<i>sfür, sfor, kaŋpolat</i>	<i>úin</i>	<i>wi, wéi</i>	<i>oi</i>	<i>woi</i>

¹⁰ A permi a permjék nyelvet (voltaképpen nyelvjárást) takarja.

¹¹ A mű internetes elérhetősége: <https://books.google.hu/books?id=47RKAAAAcAAJ&pg=PA314&dq=sammlung+russischer+geschichte+1759&hl=hu&sa=X&ved=0ahUKEwj75PyILNAhUCPhQKHRuZDBEQ6AEIGjAA#v=onepage&q=sammlung%20russischer%20geschichte%201759&f=false>. A szójegyzék oldalszáma: 382–409.

A szójegyzék 1791-es nyomtatott orosz verziójának felépítése és külalakja ugyanolyan mint a németé. A nyelvek sorrendje is ugyanaz, de értelemszerűen a német helyett itt az orosz szerepel az első hasámban. Az esetleges szinonimák ugyanott vannak, ugyanolyan rendben sorakoznak, mint az eredeti szövegben, s a hiányzó szavak is ugyanonnan maradtak le. Összességében ez egy szolgálalkú transliterálás/másolás, lényegesen több íráshibával, mint az eredetiben.

6. A szójegyzék utóélete

Mint korábban említettem, Müller hazatérte után sokáig nem publikálta szibériai gyűjtését. Ezért – valójában azonban inkább a normann teória melletti kiállásáért – az akadémia arra szólította fel, hogy anyagát adja át J. E. Fischernek. Ezt Müller 1753 elején meg is tette. Fischer azt az utasítást kapta, hogy rövidítse le a terjedelmes írást (ez a rövidített verzió végül 861 oldalnyi lett...). Fischer 1757-ben lett vele kész, de a kétrészes mű, a *Sibirische Geschichte*¹² a nagy siettetés ellenére is csak 1768-ban jelent meg. Összességében saját munkája csak az előszó és a 2. rész végén lévő részletes mutató, amely ráadásul az Ivan Golubcov által készített 1774-es orosz fordításból¹³ ki is maradt.

Történészkörökben a munka fogadtatása nem volt kedvező, volt, aki egyenesen plágiumnak minősítette. Fischer „jutalmul” megkapta a „бледная тень Миллера” (’Müller halvány árnyéka’) cseppet sem hízelgő epiteton ornanst.

Fischer azonban nemcsak a *Sibirische Geschichte* révén lett közismert, hanem az ő nevéhez fűződik a *Vocabularium Sibiricum* összeállítása is. Fischer 1747 nyarán tért vissza Szibériából Pétervárra. Szeptember elején 28 anyagot nyújtott be az akadémiának, ezek útleírások, földrajzi megfigyelések, néprajzi adatok voltak (a részletes jegyzéket ld. Adamović 1981: 69–70). A papírok közül dolgozatom tárgya szempontjából a legfontosabb: „Ein Vokabular mit 300 Wörtern von 35 grösstenteils sibirischen Völkern, darunter den Wotjaken, Ostjaken (von Irkutsk und Jenisej), Wogulen (von Pelym

¹² A mű teljes címe: *Sibirische Geschichte von der Entdeckung Sibiriens bis auf die Eroberung dieses Landes durch die russischen Waffen.*

¹³ *Сибирская история с самого отркытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием, сочиненная на немецком языке и в собрании Академическом читанная членом Санкт-Петербургской Академии наук Профессором древностей и истории, так же членом исторического Геттинского собрания Иоганном Ебергардом Фишером.*

und Verchotur'e), Teleuten, Kuznecktataren, Tomsktataren, Tobolsktataren, Kalmücken, Mongolen, Burjaten, Lamuten, Dauren, Tungusen u. a.”.

A szibériai gyűjtőmunka összegzéseként készített szótár teljes címe: *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium, maxima ex parte Sibiricarum*.¹⁴ Két változata ismeretes: az egyik a pétervári, a másik a göttingeni változat, amelyet 1767-ben küldött el A. L. Schlözer történész-professzornak.

A szótár négy részből áll, ezek 99 lapot tesznek ki. Összesen 40 nyelv szerepel benne,¹⁵ nyelvenként elvileg 307 szóval. Mivel sok hiányos hasáb van, összességében 11–12 ezer szót tartalmazhat. Az utolsó oldalon a 307 szó után 50 görög és 39 magyar szó áll még, nehezen olvasható formában. Mindezeket az *Analecta* című kiegészítés követi, újabb szavakkal. Ezek mennyisége változó, görögből húsz adat szerepel, de például grúzból egy sem. A listát nép- és helynevek zárják, szintén eltérő mennyiségben, nyelvenként legfeljebb egy tucatnyi adattal. (A szójegyzékről ld. Agyagási 1982: 16–22; Feoktyisztov 1968: 86–88; 1971: 17–18; Gulya 1995: 14–45; Winkler 1997: 281–283.)

A szójegyzék többféle tintával íródott, s több kéz műve, de a Fischerét nem lehet azonosítani.¹⁶ A kézírások néhol nehezen olvashatók. A szótár nagy részét egy kéz írta (ez talán Fischer maga lehetett). Egy másik másoló munkája a grúz, magyar, lengyel, permi és finn anyag. A svéd szavak gót betűkkel vannak lejegyezve, a görög görög betűkkel, az orosz és a szamojéd cirillel (részletesebben ld. Adamović 1981: 74).

Fischer szótárának jelentős újítása, hogy számos szó mellett utal a rokon nyelvi párhuzamokra, hol egy, hol több nyelv adataira (ezek az utalások általában kölcsönösek), pl. fi. *filmä* [Mordw], vj. *sfim* [Sir. Perm], md. *sfíelmä* [Finn.], magy. *szem* [Vog. Ost. Irt. Kam.] (84. adat). Gulya János ezt olyanira fontosnak tartja, hogy a szójegyzéket egyenesen „az uráli (tehát finn-

¹⁴ Fischer a német jelentésben 35, a latin címben 34 nyelvről beszél, később, Pétervárott egészítette ki negyvenre (ld. Winkler 2014: 51).

¹⁵ (1) latin, kalmük, bokharai, csulimi török, csat tatár, szelkup, zürjén, ket, evenki A (déli nyelvjárás), asan; (2) görög, finn, votják, cseremisiz, csuvas, kazanyi tatár, mordvin, nyenyec A (a Mezeny-medencében beszélt tundrai nyelvjárás), grúz, magyar; (3) orosz, toboli tatár, vogul, lengyel, svéd, permjék, osztják, mandzsu, kínai, nyenyec B (Narjan-Mar környékén beszélt tundrai nyelvjárás); (4) mongol, evenki B (keleti nyj.), tibeti, sór, teleut, hakassz, arin, kott és kojbal, kamassz, burját.

¹⁶ A göttingeni egyetemi könyvtárban Fischer két kéziratát őrzik, de ezek gót betűvel íródtak, ezért nem lehet egyértelműen a szótár valamelyik lejegyzőjéhez kötni (Adamović 1981: 74).

ugor és szamojéd!) nyelvek első etimológiai szótára”-nak minősíti (Gulya 1967: 88), s erről szóló tanulmányának címe is így szól: „A magyar nyelv első etimológiai szótára”.¹⁷ Számításai szerint mintegy 650 „etimológiai szóegyeztetést” rejt a szótár, ez összesen kb. háromezer szó rokonítását jelenti. A szótár jelentősége azért is nagy, mert a 18. század végi tudományos diskurzusban a finnugor rokonság egyik fő bizonyító anyagának számított. Gyarmathi Sámuel az *Affinitas* írása során nagymértékben támaszkodott Fischer anyagára (Gulya 1965: 166–167; 1967: 90; 1974: 61–62; 1983: 163–166).

A kéziratot faximile formában 1965-ben publikálta Gerhard Doerfer. Gulya János 1995-ben önálló könyv formában jelentette meg a *Vocabularium Sibiricum* etimológiai anyagát (erről ld. Zaicz 1997).

Összességében Fischer szótárának megítélése kettős. A szójegyzék, a közel 12 ezer szó javarésze kompiláció, de az etimológiai utalások, a nyelvek rokonsági rendszerének felállítása révén műve a (finnugor) történeti-összehasonlító nyelvészeti kutatások egyik legjelentősebb előfutára.

A korszakkal foglalkozó tudománytörténészek régi polémiája, vajon Fischer műve mennyiben önálló alkotás. Van, aki egyértelműen plágiumnak, Müller gyűjtése szolgálalkú átvételének tartja, van, aki kategorikusan elutasítja a plagizálás gyanúját, s van, aki e két végpont között helyezkedik el. (A korábbi nézetek összegzését ld. Agyagási 1982: 9–12.)

Az utóbbi időben Eberhard Winkler foglalkozott a plágium kérdésével (1997, 2014). Winkler kizárta, hogy a gyűjtemény teljes egészében Fischer saját munkája lett volna. Fischer 1740 előtt semmilyen gyűjtőmunkát nem végzett, ráadásul Müllertől 1740-ben Szurgutban egy teljesen más, 660 szavas listát kapott, amely alapján gyűjteni kellett volna az anyagot. Fischer nem készített próbakérdőíveket sem, nem mutatott be egyéb gyűjtéseket. Az is a saját gyűjtés ellen szól, hogy a szótárában szereplő nyelvek közül jó néhány nem volt elérhető Szibériában, pl. a grúz, magyar, finn, lengyel, svéd, kínai, mandzsu. Winkler azt is cáfolta, hogy a korábbi gyűjtők – Witsen, Messerschmidt, von Strahlenberg, Tatyiscsev – anyagát használta volna fel Fischer. Winkler konklúziója: „И. Э. Фишер не был способен последовательно и систематично собирать языковые образцы, что осложнялось его весьма слабым знанием русского языка” (2014: 49).¹⁸

¹⁷ Gulya számításai szerint 158 magyar szó etimológiája szerepel a szótárban, ezek közül 85 helyes, 46 kérdőjeles. (Az „etimológiák” helyett talán pontosabb lenne az „utalás más rokon nyelvek adataira” megfogalmazás.)

¹⁸ „Fischer nem volt képes következetes és rendszerezett nyelvi gyűjtésre, amihez szerföltött gyenge orosz nyelvtudása is hozzájárult.”

Jómagam Müller gyűjtésének és Fischer szótárának mordvin anyagát vettem össze. Fischer 1740. február 27-én indult el Moszkvából és március 28-án ért Tobolszkba, ott csatlakozott az expedícióhoz. Innen Szurgutba és Jakutszkba ment, majd Irkutszkban és Tomszkban élt. 1746. február 23-án hagyta el Tomszkot, hosszabban időzött a baraba tatároknál, majd június második felében indult el hazafelé Tobolszkból, Szolikamszkon át. December 25-én ért Moszkvába, majd 1747. június 28-án érkezett meg Pétervárra (Adamovič 1981: 68–69). Vajmi nehezen képzelhető el, hogy Szibériába menet vagy visszafelé jövet megállt volna a Volga-vidéken, s ott pár hét alatt komoly gyűjtésbe fogott volna (vö. Winkler 1997: 285). Az sem tehető fel, hogy a szibériai diaszpórában élő mordvinoktól gyűjtött volna, mert szóanyagának ebben az esetben teljesen más dialektális képet kellene mutatnia.

Nemcsak a földrajzi, hanem a nyelvi bizonyítékok is Müller mellett szólnak. A két szójegyzék mordvin anyagában ugyanaz a szavak sorrendje, s a két listából ugyanazon mordvin szavak hiányoznak. Müller szójegyzékében többször előfordul, hogy egy német címszónak a mordvinban több szó felel meg.¹⁹ Ezek rendre így ismétlődnek Fischernél is, ez nem lehet önálló gyűjtés véletlenszerű eredménye, csak másolással magyarázható.

Néhány grammatikai jelenség szintén a szolgalelkű másolás mellett szól. Ezek az egyezések önálló gyűjtés esetén nem fordulhatnak elő. Például néhány mordvin szó Müllernél Px1Sg,²⁰ illetve vocativusi alakban²¹ van megadva, ezek így szerepelnek Fischernél is. A nyelvtani tévesztések is ugyanott fordulnak elő.²²

Összességében mindezen bizonyítékok alapján kijelenthető, hogy Fischer szójegyzékének mordvin része nem önálló gyűjtés, hanem másolás eredménye. A képet kicsit árnyalja, hogy Fischer anyaga némi többlettel rendelkezik Mülléréhez képest, ez pedig az *Analecta* mordvin szóállománya. Meglehet, hogy Fischer a kézirat tisztázásakor, a szótár szerkesztése során kapcsolatba került mordvinul tudó adatközlővel (erről tanúskodik bizonyos íráshibák ja-

¹⁹ Számításaim szerint 27 ilyen eset fordul elő a 314 szavas szójegyzékben, pl. Müller *menil*, *were-paff* ~ Fischer *menil*, *wére pafs* 'Himmel'; M *inne-wjed*, *more* ~ F *inne-wied*, *more* 'Meer'; M *purfos*, *tuläux* ~ F *purfos*, *tuläux* 'Ferkel'; M *saka*, *katka* ~ F *sáka*, *kátka* 'Katze' stb.

²⁰ M *aläm* 'Bruder' ~ F *aläm* (mai mdE nominativusi alak: *ala*); M *mirdëm* 'Mann' ~ F *mirdëm* (*mir'de*); M *stirim* 'Tochter' ~ F *stirim* (*štir*) stb.

²¹ M *awäi*, *auwäi* 'Mutter' ~ F *awäi*, *auwäi* (mai mdE nom. *ava*); M *tetei* 'Vater' ~ F *tetëi* (*t'eta*); M *tzöräi* 'Sohn' ~ F *tzöräi* (*čora*).

²² Ezeket részletesen ld. Maticsák 2016: 54–55.

vítása, a palatalizáció pontosabb jelölése), de az is elképzelhető, hogy Tatyiscsev²³ adatait építette be a függelékbe.

Müller hatalmas néprajzi és régészeti anyagot gyűjtött szibériai útja során, ezt az utókor nagy becsben is tartja. Nyelvészeti tevékenysége és ennek elismerése azonban méltatlanul háttérbe szorult. Régóta úgy él a finnugor köztudatban, hogy Müller csupán biztatta Fischert nagy munkái kiadására. Az igazság ezzel szemben azonban az, hogy Fischer Müller kazanyi és szibériai gyűjtését felhasználva állította össze szótárát, a *Vocabularium Sibiricum*-ot. Jó lenne, ha Müller elfoglalhatná az őt megillető helyet a 18. század finnugor tudománytörténetében.

Irodalom

- Adamović, Milan 1981: Das Tatarische des 18. Jahrhunderts. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 77: 67–126.
- Agyagási Klára 1982: Hat XVIII. századi csuvas szójegyzék forráskritikája. *Néprajz és Nyelvtudomány* 26: 7–35.
- Bereczki Gábor 1998: A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó, Budapest.
- Doerfer, Gerhard 1965: Ältere westeuropäische Quellen zur kalmükischen Sprachgeschichte. *Asiatische Forschungen* 18. Wiesbaden.
- Domokos Péter (szerk.) 1990: Finnugor életrajzi lexikon. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Elert, Alexandr Chr. – Hintzsche, Wieland (Hrsg.) 2009: Герхард Фридрих Миллер, Описание сибирских народов. In: *Источники по истории Сибири и Аляски из российских архивах VIII/1*. Москва.
- Feoktyisztoy, A. P. 1968: А. П. Феоктистов, Истоки мордовской письменности. Наука, Москва.
- Feoktyisztoy, A. P. 1971: А. П. Феоктистов, Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва.
- Feoktyisztoy, A. P. 1976: А. П. Феоктистов, Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Наука, Москва.

²³ V. N. Tatyiscsev (1686–1750) eredetileg bányamérnök és geográfus volt, de élénken érdeklődött Oroszország történelme és nyelvei iránt is (nevéhez fűződik az orosz történelem első nagy összefoglalása, az *История Российская* [Oroszország története]. Nagy adatgyűjtést tervezett, 1734-ben kérdőívet készített. A szójegyzéket később finomította. Az eredeti kérdőív 92 kérdést tartalmazott, melyhez egy 200 orosz szóból álló listát csatolt. A második verzió 500 szavassá bővült. A harmadik változat 5000 szavas lett volna, de ez nem készült el (Agyagási 1982: 10–11; Feoktyisztoy 1968: 83; Gulya 1965: 165; Winkler 1997: 283).

- Fischer, Johann Eberhard 1747/1995: *Vocabularium Sibiricum*. Der etymologisch-vergleichende Anteil. Bearbeitet und herausgegeben von János Gulya. *Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia* VII. Frankfurt am Main etc.
- Fischer, Johann Eberhard 1768: *Sibirische Geschichte von der Entdeckung Sibiriens bis auf die Eroberung dieses Landes durch die russischen Waffen*. St. Petersburg.
- Gulya, János 1965: Some 18th Century Antecedents of the 19th Century Linguistics. *Acta Linguistica Hungarica* 15: 163–170.
- Gulya János 1967: A magyar nyelv első etimológiai szótára. *Nyelvtudományi Értekezések* 58. 87–90.
- Gulya, János 1974: Краткий очерк истории сравнительного финно-угорского языкознания. In: В. И. Лыткин – К. Е. Майтинская – Карой Редעי (отв. ред.), *Основы финно-угорского языкознания* 1. Наука, Москва. 55–98.
- Gulya János 1983: XVIII. századi etimológiák. Mutatvány J. E. Fischer „*Vocabularium Sibiricum*”-ának készülő kiadványából. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Uralisztikai tanulmányok* 1: 163–171.
- Gulya János 1995 = Fischer, Johann Eberhard 1747/1995.
- Hajdú Péter – Domokos Péter 1978: *Uráli nyelvrokonaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Katona Erzsébet – Klima László – Maticsák Sándor 2018: *Emberek és népek a Volga-vídedéken. Gerhard Friedrich Müller a cseremiszeokról, csuvasokról és votjákokról (1733)*. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 71. Debrecen.
- Korhonen, Mikko 1986: *Finno-ugrian language studies in Finland 1828–1918*. Helsinki.
- Maticsák Sándor 2016: *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Nanovszky György (szerk.) 2000: *Nyelvrokonaink*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Stipa, Günter Johannes 1990: *Finnisch-ugrische Sprachforschung. Von der Renaissance bis zum Neupositivismus*. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 206. Helsinki.
- Winkler, Eberhard 1997: Zum Göttinger *Vocabularium Sibiricum*. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 87: 281–308.
- Winkler, Eberhard 2014: О роли Иоганна Эберхарда Фишера в работе по сбору языкового материала в Волго–Камской ареале (XVIII в.). *Linguistica Uralica* 50: 44–52.
- Zaicz Gábor 1997: Johann Eberhard Fischer: *Vocabularium Sibiricum* (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. *Folia Uralica Debreceniensia* 4: 224–227.
- Zsirai Miklós 1994: *Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor. 2. kiadás*. Budapest, Trezor Kiadó. [1. kiadás: MTA, Budapest, 1937.]

The forgotten linguist, Gerhard Friedrich Müller

The work of Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) has been studied extensively by historians and ethnographers. He was considered a renowned scholar in his time already and his prominence in ethnography and historiography remains. However, his linguistic work had a different fate, since he has been completely forgotten as a linguist.

He was born in North Rhine-Westphalia and he moved to Saint Petersburg in 1725. He was appointed as a professor of history in 1730 and collected a large corpus of linguistic, ethnographic and historical data as a leader of the great expedition exploring Siberia between 1733 and 1743.

At the beginning of the journey, in 1733, he did research in Kazan for a couple of months. The result of this work is the manuscript titled *Описание живущих в Казанской губернии языческих народов* [A description of the pagan people of Kazan Governorate] containing an eight-language glossary (1759: in German, 1791: in Russian). The languages of the glossary are the following: German/Russian, Tatar, Mari, Chuvash, Udmurt, Mordvin, Permian and Zyrian.

After arriving home, Müller did not publish the material he collected in Siberia for a long time. As a consequence, the academy ordered him to hand over his material to J. E. Fischer, who replaced him in the Siberian expedition in 1740. Fischer's book titled *Sibirische Geschichte* (1768) was written on the basis of this corpus.

It was also Fischer who compiled the dictionary titled *Vocabularium Sibiricum* (1747) containing 300–300 words from 40 languages. According to historians of science, Fischer's book is an adaptation of Müller's collected material. Eberhard Winkler's research from the recent past supports this view, as well as the study I conducted on the Mordvin material from the dictionary. (It is also to be noted however, that Fischer's work is one of the most prominent forerunners of Finno-Ugric comparative historical linguistic research owing to its etymological references.)

Fischer became a renowned scholar with the help of Müller's work. This is why Müller should be acknowledged as a prominent figure in the 18th century Finno-Ugric history of science.

Keywords: G. F. Müller, J. E. Fischer, Siberian expedition, eight-language glossary.

SÁNDOR MATICSÁK

A barátságos vademberek Szamojédok és lappok Gerrit de Veer 1598-as leírásában

PUSZTAI Gábor

Debreceni Egyetem
gpsztai@unideb.hu

Bevezetés

1598 márciusában, Amszterdamban jelent meg Cornelis Claesz¹ nyomdásznál és könyvkiadónál egy könyvecske, melynek címe *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort* [Három hajóút igaz története, sohasem hallott furcsaságokkal] volt. A könyv szerzője Gerrit de Veer.

A könyvkiadó és nyomdász Cornelis Claesz (1564 körül–1609) akkoriban a legismertebb amszterdami könyvkiadók közé tartozott, aki útleírások, atlaszok és térképek kiadására specializálódott. Ő adta ki korábban az enkhuiseni tengerész, kormányos Lucas Jansz Waeghenaer (1533–1606) *Thresoor der Zeevaart* [A hajózás kincsestára] című hatalmas sikerű könyvét 1592-ben, melyben az akkori tengerészeti és navigációs tudást gyűjtötte össze, az elsősorban Európán kívüli területekre vonatkozóan. Az ő kiadójánál jelent meg 1594-ben az *Enckhuizer Zeecaertboeck* [Enkhuiseni tengerészeti térképek könyve] című atlasz és 1598-ban az első, Hollandiában nyomtatott világatlasz is, *Caert-Tresoor* [Térképek kincsestára] címmel, ez utóbbit a kor tudós térképészeivel, Petrus Planciusszal (1552–1622), Jacobus Hondiusszal (1563–1612) és Petrus Kaeriuusszal (1571–1646) közösen adta ki Claesz. Ugyancsak Claesz gondozásában jelent meg 1595-ben a holland kereskedő és tengerész, Jan Huygen van Linschoten (1563–1611) *Reys-gheschrift van de navigatien der Portugaloyers in Orienten* [A portugálok keleti hajóútjairól szóló útleírás], valamint 1596-ban az *Itinerario, Voyage ofte schipvaart*

¹ A név Claesz a Claeszon rövidítése, mely a korban szokásos apai név. A fiúgyermek általában apja keresztnévét kapta a *zoon* [’fia’] toldalékkal. Hollandiában gyakran nem írták ki a *zoon* végződést a név után, csupán egy *z*-vel rövidítették, olykor ponttal a végén.

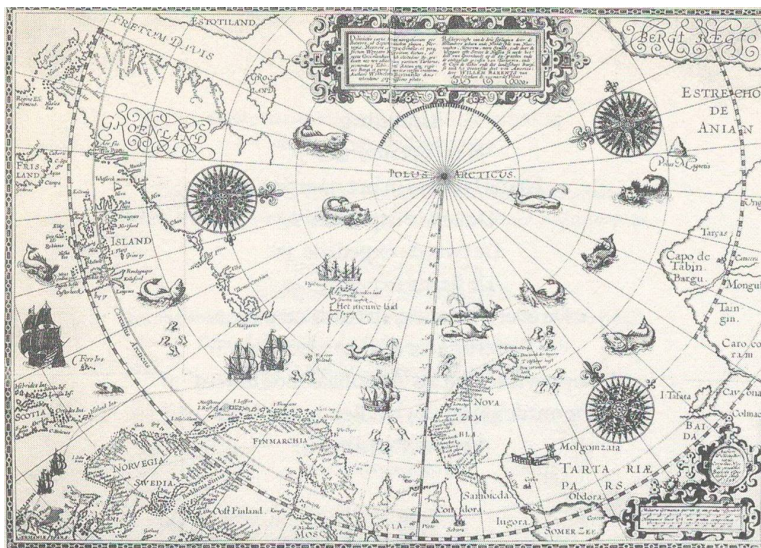
van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien [Útleírás avagy Jan Huygen van Linschoten hajóútja Keletre, vagyis a Portugál Indiákra] című írása, melyek segítségével a holland hajósok végül sikeresen jutottak el Ázsiába. 1595-ben szintén Claesz kiadójánál jelent meg a spanyol püspök, Jan Gonzales van Mendoza (eredetileg Juan Gonçalés de Mendoce 1545–1618) Kínáról szóló leírása holland nyelven, *De historie ofte beschrijvinghe van het groote rijck van China* [A nagy Kínai Birodalom története avagy leírása] címmel.

Gerrit de Veer Amszterdamban megjelent könyvének 1598-as első kiadása. A metszetekkel gazdagon illusztrált kötet már a címlapon, szinte képregényszerűen tudatta az olvasóval, milyen kalandokon mentek keresztül a holland felfedezők.

Az 52 éves, abban a korban már idősnek számító Claesz tehát befutott könyvkiadó, sikeres vállalkozó volt 1598-ban, mikor De Veer könyve megjelent. Gerrit de Veer (1570 k.–1598 u.) nem számított ismert szerzőnek, 1598 előtt semmilyen más műve nem jelent meg, Claesz mégis vállalta a könyv kiadását (Roepert – Wildeman 2004: 31). De Veer életéről keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy egy tehetős amszterdami értelmiségi családból származott. Apja, Ellert de Veer amszterdami jegyző volt, de könyvkiadóként és nyomdászként is működött. Bátyja, Albert de Veer jogász volt, Amszterdam város jogtanácsosaként dolgozott. Gerrit navigációt tanult, de nem volt tenzerész. A húszas éveinek közepén járó, jó családból származó amszterdami

fiatalember nagy valószínűséggel titkárként vagy kereskedőként kísérte el a kor egyik leghíresebb holland tengerészét, Willem Barentszet északi expedícióira (Roepel – Wildeman 2004: 31). A kérdés persze az, hogy mit kerestek a holland hajósok az északi vizeken a 16. század végén, amikor javában dült a holland függetlenségi küzdelem, az ún. Nyolcvanéves Háború (1568–1648), melyben az önállóságra vágyó hét holland tartomány élet-halál harcát vívta Európa legerősebb katonai nagyhatalmával, a Spanyol Királysággal.²

Willem Barentsz térképe az Északi sarkról. A térkép Barentsz halála után, 1598-ban jelent meg és világosan mutatja a holland felfedező néhány alapvető tévedését. Barentsz feltételezte, hogy a sarki tengerek jégmentesek, ezért hajózhatók. A térképen látható az is, hogy Barentsz Novaja Zemlját a legendás Tabin-fok és a Skandináv félsziget között félúton feltételezi. A valóságban a Tabin-fok és a Kína felé vezető Anian-szoros sokkal messzebb van Novaja Zemljától.

² A hollandok nemcsak Észak-Oroszország tengeri útvonalainak felfedezésében, hanem az oroszországi finnugor írásbeliség megteremtésében is jeleskedtek. Az első mordvin és cseremis nyelvemlékek egy holland politikus, a későbbi amszterdami polgármester Nicolaes Witsen (1641–1717) nevéhez fűződnek, aki 1664 és 1667 között Moszkvában, a holland követség munkatársaként az akkori orosz birodalom népeiről gyűjtött néprajzi és nyelvi információkat. Fő műve: *Noord en Oost Tartarÿe, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekent zyn geweest* [Észak és Kelet Tatárország, avagy eme országoknak és népeknek rövid leírása, ahogyan korábban ismertük őket] című 1692-es munkájában szerepel egy 324 szavas holland–mordvin szójegyzék, a második, 1705-ös kiadásában pedig egy cseremis Miatyánk-fordítás (részletesebben: Maticsák 2012: 17–19, 39–56; van Pareren – Blokland 2018: 289–303).

Európa fuvarosai

A 16. században a holland kereskedők lettek „Európa fuvarosai”. A Hollandiában előállított saját exporttermékeik (textil, sör, sajt, vaj, hal) mellett főleg az igen jövedelmező közvetítő kereskedeleméből éltek (Blom – Lamberts 2006: 118–119). A balti-tengeri kikötőkből már a 14. század közepétől elsősorban gabonát (főleg rozst és búzát Königsberg és Danzig/Gdańsk kikötőiből), sört (Hamburgból), fát (Norvégiából hajóépítéshez, építkezéshez), sót (abban a korban a legfontosabb tartósítószer) és halat szállítottak. A 15. században maguk mögé szorították a Hanza-városokat, és a 16. században elosztópiacot [stapelmarkt] hoztak létre Amszterdamban. Ezt a vezető pozíciót a kedvező földrajzi fekvés, a felhalmozott tőke, a fejlett bankrendszer, a navigációs tudás, a tengerészeti tapasztalat és a gazdasági helyzet mellett a korábban elterjedt technikai újítások, mint az iránytű, a puskapor és a papír használata révén érték el. Emellett a sikerekhez nagyban hozzájárult egy új holland kereskedelmi hajótípus, a „fluit” [furulya] kifejlesztése 1590-ben. Ez feleannyiba került, mint a hasonló nagyságú hajók, és az irányításához harmadakkora (kb. 10 főnyi) legénység is elegendő volt (Mak 2001: 95).

A holland tengeri fuvarozás méreteit jól mutatja, hogy a 16. században a Balti-tenger bejáratán, a Dánia és Svédország közötti tengerszoroson, a Sonton áthaladó hajók több mint 70%-a holland volt (Jong 1999: 31). A hagyományos és rendkívül jövedelmező balti-tengeri kereskedelem [moedernegotie] a 16. századtól kibővült olyan területekkel is, mint Oroszország, Franciaország, a Földközi-tenger (főleg a levantei kereskedelem), Nyugat-Afrika, Ázsia és Amerika. A behozott árukat (mint például fűszerek, drágakövek, bőrök, fémek, cukor, selyem, gyapjú stb.) a hollandok részben helyben értékesítették, részben más területekre szállították, hogy ott eladják (Gelderblom 2004: 167). A holland tengerentúli terjeszkedés kezdete a 16. század legvégére tehető és több tényező együttes hatásának köszönhető. Az egyik tényező egy aprócska kereskedelmi cikk, a bors volt.

Az európai fűszerkereskedelem

A hollandok a függetlenségi háború idején is kereskedtek az ellenséggel, a spanyolokkal és a portugálokkal is. Gabonát és fát vittek spanyol és portugál kikötőkbe, innen – elsősorban Lisszabonból – távol-keleti árukat, főként fűszereket szereztek be (Goor 1994: 16). Különösen a bors volt igen keresett cikk. A bors kelendősége két okra vezethető vissza. A 16. században az élelmiszerek, különösen a hús konzerválása nagy nehézségekbe ütközött. Ismerték ugyan a sózás, füstölés és szárítás technikáját, de ha a hús egyszer oszlásnak indult, kellemetlen szaga és íze miatt fogyasztásra alkalmatlanná vált. A

bozlásnak indult hús ízét csak egy módon lehetett kompenzálni: erős fűszerekkel, különösen a távoli vidékeken termő borssal. Ezért volt ez a keleti fűszer annyira keresett Európában: valamivel el kellett csapni a rothadó hús ízét (Dash 2005: 87).

A fűszerkereskedelem azonban nemcsak a gasztronómiai élvezetek elősegítését szolgálta, hanem a korabeli gyógyításban is nagy szerepet játszott. A szegfűszeg a fogfájás és a hasmenés ellenszereként volt ismert. Gyomor- és májpanaszok esetén a korabeli orvosok szemes bors rendszeres szedését írták elő, a szerecsendió pedig emésztéssegítő hatásáról volt híres. Menstruációs panaszok esetén fahéjat szedtek, de fűszerkivonatokat használtak még terhesség-megszakítás céljára, vagy fogkrém helyett, a szájszag és az izzadt bőr szagának ellensúlyozására is. Olyan ma is ismert élvezeti cikketek, mint a kávé, tea, kakaó vagy dohány kezdetben szintén orvosságként használtak (Wennekens 2008: 10).

A fűszer-, különösen a borskereskedelem nagyon jövedelmezőnek számított. A 15. század közepén ugyan akár két évbe is beletelt, míg a bors az ázsiai termelőtől az európai fogyasztó asztalára került, de a fogyasztói ár a beszerzési árak akár százszorosára is rúghatott. Az Ázsiában egy aranyért beszerzett borsmennyiség Európában száz aranyért kelt el, vagyis a kereskedőnek 10 000%-os haszna is lehetett (Dash 2005: 88).

Persze a gyakorlatban ez a haszon nem egyetlen ember vagy társaság zsebébe vándorolt, hanem több közvetítő kereskedő között oszlott meg. A 15. század közepéig a szokásos fűszerkereskedelmi útvonal a termelő szigetektől, kínai és jávai kikötőkön keresztül perzsa, arab és ázsiai kereskedők közvetítésével érkezett többek között Konstantinápolyba, Alexandriába, Antiochiába, Akkonba, Jaffába vagy Aleppóba, majd innen itáliai kikötőkbe, ahonnan Spanyolország, Franciaország, Hollandia és más európai országok piacára került (Dash 2005: 88). A megszokott, hagyományos kereskedelemben akkor állt be változás, mikor az oszmán terjeszkedés 1453-ban elérte Konstantinápolyt, és ezzel a szárazföldi karavánútvonalak egyik végpontja a megemelkedett adók és vámok miatt már nem volt vonzó kereskedelmi központ az itáliai kereskedők számára. Számos olasz kereskedő és bankár innen Spanyolországba és Portugáliába tette át székhelyét (Wennekens 2008: 44).

Az Ázsiába irányuló alternatív útvonalak keresése közben Kolumbusz 1492-ben eljutott a Bahamákra, Haitira, Kubába, majd később az amerikai kontinensre is, noha ő mindvégig abban a hitben volt, hogy Ázsiába érkezett meg. Ez a felfedezés a Portugália és Spanyolország közötti versenyfutás kezdetét jelentette, melynek célja Ázsia és a mesés Kína elérése volt (Brook 2009: 91). Az eredmény pedig az akkori ismert – és főleg az ismeretlen –

világ képletes felosztása lett. Ezt szentesítették az 1494-es tordesillasi szerződéssel, melynek értelmében a spanyolok és a portugálok egy észak-déli határvonal mentén (nyugati hosszúság 48° , ez a Zöldfoki-szigetektől 370 leugára³ nyugatra húzódott) osztoztak az akkor még ismeretlen zsákmányon. Az ettől a vonaltól nyugatra eső területek a spanyolok, a határtól keletre fekvő ismeretlen földrészek a portugálok érdekszférájába estek. A szerződést ugyan VI. Sándor pápa is szentesítette, de rajtuk kívül senki sem ismerte el ennek jogosságát. A tordesillasi szerződés alapján a portugálok csakhamar útnak indultak Afrika és az attól keletre eső, ismeretlen területek felé. Miután a portugál Vasco da Gama 1498-ban megkerülte Afrikát és kikötött India nyugati partján, új fejezet kezdődött az Ázsia és Európa közötti kereskedelemben. A portugálok így közvetlenül juthattak hozzá Ázsiában a fűszerekhez, s ez hatalmas üzlet volt. A portugáloknak érthető módon nem örültek az arab, indiai és török kereskedők, de a jól felfegyverzett portugál hajóknak köszönhetően az ázsiaiak nem tehettek semmit az európai konkurencia ellen. A portugálok értékes hajózási útvonalukat és navigációs tudásukat hétepecsétes titokként őrizték. Az Ázsiából Európába szállított fűszerek elosztóhelye Lisszabon volt. A portugálok itt adták el a keleti árut többek között holland kereskedőknek, akik aztán jelentős haszonnal értékesítették a fűszereket Európa nyugati részén.

Újabb változás majd száz év elteltével kezdődött, mikor a holland függetlenségi háború már javában folyt a spanyolok ellen. A spanyol és portugál király, II. Fülöp 1585-ben lezáratta a spanyol és portugál kikötőket és elkobozta az ott lévő külföldi hajókat. A holland kereskedők így nemcsak hajóikat veszítették el, de a továbbiakban nem tudták honnan beszerezni abban az időben igen kapós ázsiai árucikkeket (elsősorban a borsot) sem. Ezzel egy időben felszökött a bors európai ára, mivel – az angolok kalóztevékenységének köszönhetően – a portugálok sem tudtak elegendő mennyiséget behozni, Veneция pedig csupán csekély részben tudta pótolni a hiányt hagyományos, méregdrága forrásain keresztül. A spanyol armada 1588-ös, angolok elleni csúfos veresége után (130 spanyol hajóból csak 65 tért vissza, súlyosan megrongálódott állapotban) a hollandoknak már nem kellett nagyon tartaniuk spanyol flottától a tengereken. Ráadásul korábban, 1585-ben a spanyol csapatok elfoglalták Antwerpent, a kor legnagyobb atlanti kikötőjét, Európa (Párizs után) második legnagyobb városát (100.000 főnyi lakossággal). Az antwer-

³ 370 legua = kb. 2000 km. Leuga, leuca vagy gall mérföld eredetileg az egy óra alatt gyalog megtett utat jelölte, mely országonként nagyon változó volt, de hozzávetőlegesen 2-5 km közé esett. Itt egy legua 5,4 km-nek felel meg.

peniek fele elmenekült a városból. Elsősorban a tehetős (protestáns) kereskedők, értelmiségiek és művészek gondolták úgy, hogy előnyösebb lesz számukra egy másik városban letelepedni. Ez a másik város pedig legtöbbször valamelyik holland település volt. Ebben az időszakban jelentős számú flamand menekült érkezett Rotterdamba, Haarlembe, Middelburgbe, Leidenbe és Amszterdamba is. Az antwerpeniek nem nevezhetőek nincstelen menekülteknek. Jelentős mennyiségű tőkét, kereskedelmi tapasztalatokat, kapcsolati hálót, tudást és szakértelmet hoztak magukkal, melyből új hazájuk sokat profitált. Nélkülük elképzelhetetlen lett volna Hollandia arany évszázada (Jong 1999: 32). A másik nagyobb bevándorló csoport az 1595-ben érkezett szejfárd zsidók voltak, akik Portugáliából mentek Amszterdamba. Többek között gyémántcsiszolással és gyémántkereskedelemmel foglalkoztak. Amszterdam 16. század végére Európa legnagyobb zsidó közösségévé vált, több mint 10 000 zsidó élt az akkor 200.000 lakosú városban (Pusztai 2018: 146).

Alternatív útvonalak

A körülmények az 1590-es években nem voltak feltétlenül biztatóak a holland tengerentúli expanzió számára. A holland hajók 1585-ös elkobzása a spanyol és portugál kikötőkben csak egy volt a holland kereskedelem elleni ibériai támadások közül. A portugálok egyúttal igyekeztek a hollandokat kiszorítani az európai fűszerkereskedelemből és egy portugál (Ximenes), délnémet (Fugger, Welsler), valamint olasz és spanyol kereskedőházakból álló szindikátust helyzetbe hozni az európai piacon (Gaastra 2009: 11).

Az ázsiai fűszerekkel kereskedő hollandok tehát bajban voltak. Nemcsak a hajóik egy részét veszítették el, hanem a portugálok azon voltak, hogy teljesen kizárják őket ebből a nagyon jövedelmező üzletből. Közben pedig azt látták, hogy a kereslet egyre nő, a bors ára folyamatosan kúszik felfelé. A hollandok úgy gondolták, eljött az ideje, hogy saját kezükbe vegyék a kezdeményezést. A bors hazája, Ázsia rendkívül csábító, azonban eleinte nagyon távoli célnak tűnt. Megfelelő kereskedelmi és tengerészeti tapasztalatokkal a hátuk mögött, és részben az Antwerpenből Amszterdamba áramló tőke hatására, amely az anyagi háttérrel hivatott biztosítani, a 16. század végén holland kereskedők elhatározták, maguk fognak útra kelni és az ismeretlen vizeken eljutni az ázsiai fűszerek hazájába. A probléma csak az volt, hogy az útvonalról semmit sem tudtak. Azzal tisztában voltak, hogy Ázsia (vagy ahogy akkor nevezték, Kelet-India) tőlük nagyon messze, keleti irányban található, de hogy pontosan hol, és hogyan kell oda eljutni, azt nem tudták. A portugálok szigorúan őrizték az Ázsiába vezető tengeri útvonal titkát. Mégis voltak olyan vakmerő holland kereskedők, tengerészek, akik portugál szolgálatban

eljutottak Ázsiába, és titokban dokumentálták az utat. Feljegyzéseket készítettek és térképeket rajzoltak, majd hazatérve ezt a tudást megosztották honfitársaikkal. Ma ezt ipari kémkedésnek hívnánk. A leghíresebb „kém” közülük a már említett Jan Huygen van Linschoten volt, aki a portugál, déli irányú, Afrika megkerülésével Ázsiába vezető útvonalat írta le.

A hollandok azonban, ha csak lehet, el akarták kerülni a déli útvonalat, és a portugálokkal való találkozást a tengeren, ezért alternatív útvonalakat kerestek. Az egyik ilyen alternatív útvonal az úgynevezett északkeleti átjáró volt. Az elmélet megalkotója a híres földrajztudós és kartográfus Petrus Plancius volt. Plancius (eredeti neve Peter Platvoet – vagyis Lúdtalpas Péter – volt, de később a latinított nevén vált ismertté) Flandriában született 1552-ben, teológiát, történelmet és nyelveket tanult, majd Brüsszelben szolgált protestáns lelkészként. 1585-ben sok honfitársához hasonlóan Amszterdamba menekült, ahol lelkészi hivatala mellett kartográfusként, csillagászként és geográfusként tett szert országos, sőt nemzetközi hírnévre. Leghíresebb munkája egy világtérkép volt, melyet titkos portugál anyagok (Bartholomeo de Lasso térképei) alapján készített, és *Orbis Terrarum Typus De Integro Multis In Locis Emendatus* [Az egész földkerekség újabb, javított leírása] címen publikált 1590-ben. Plancius szerint az északkeleti átjáró előnye – amellett, hogy arra nem találkozhatnak a hollandok a portugál konkurenciával – az volt, hogy a klíma hűvösebb, tehát egészségesebb, emiatt az ételmisszer és a víz nem romlik meg olyan gyorsan, és a feltételezés szerint ez az út sokkal rövidebb is, mint a portugálok által használt, Afrikát megkerülő, déli útvonal.

Nem a hollandok voltak azonban az egyetlenek, akik keresték az átjárót. Az angolok már a század közepétől kezdve kutatták az Ázsiába vezető északi útvonalat. Hugh Willoughby és Richard Chacelor 1553-ban keresték az átjárót, de a hideg és a jég megakadályozta őket az előrejutásban. Willoughby megfagyott, Chacelor eljutott Moszkváig és ott értékes kereskedelmi kapcsolatokat létesített, később megalapította a *Muscovy Company* kereskedelmi társaságot, mely az angolok észak-oroszországi kereskedelmének kezdetét jelentette. Az angolok továbbra is próbálkoztak az átjáró felkutatásával, de Novaja Zemljánál (Stephen Burrough 1556–57-es expedíciója),⁴ illetve a Kara-tengernél (Charles Jackman és Arthur Pet útja 1580-ban) nem jutottak tovább.

⁴ Az első lapp szavak nyomtatásban Burrough (1525–1584) útjának eseményeit feldolgozó, 1589-ben *The principal navigations...* címmel megjelent kötetben szerepelnek. Burrough hajótörést szenvedett, s több hónapra a kola-félszigeti (valószínűleg teri) lapok körében ragadt, itt gyűjtött 95 szót és kifejezést.

Az antwerpeni Philips Winterkoning (1542–1566) volt az első flamand kereskedő, aki Észak-Oroszországgal kereskedelmi kapcsolatot létesített. Az ígéretes vállalkozás Winterkoning halálával ért véget, akit 1566-ban a Kolai-öbölnél fekvő Kildin (Kilgyin) sziget közelében gyilkoltak meg társaival együtt. A gyilkosságban az angolok keze is benne lehetett, akik így próbálták meg kiiktatni a nemkívánatos konkurenciát (Spies 1994: 4).

Winterkoning után a szintén flamand Olivier Brunel (1552–1585) volt aktív a területen. Miután az angolok bevádolták az oroszoknál, hogy Brunel kém, évekre a jaroszlavi börtönbe zárták (Spies 1994: 4). Szerencséjére itt kapcsolatba került az orosz Sztroganov kereskedőcsaláddal,⁵ akiknek a megbízásából, szabadulása után, 1570 és 1576 között az Ob torkolatvidékén tevékenykedett. 1580-ban Brunel kereste meg a flamand kereskedőt, Balthasar de Moucheront (1552–1630) az északkeleti átjáró felkutatásának tervével (Wennekens 2008: 83). De Moucheron saját szervezésű expedíciót akart indítani. Terveit 1594-ben előadta a holland parlamentben is, mire az államérdekre való hivatkozással, De Moucheron heves tiltakozása ellenére, a holland állam saját hatáskörbe vonta az expedíció szervezését (Roeper – Wildeman 2004: 11).

Holland expedíciók északon

A hollandok felismerték, hogy ha sikerül egy új útvonalat találni Ázsiába, az nemcsak a saját kereskedelmüket lendítheti fel, hanem könnyen tönkretelheti a spanyolok és a portugálok kereskedelmét is. Ezzel pedig elvághatják az ellenség pénzügyi forrásait és Spanyolország nem tudná tovább finanszírozni az akkor már huszonhat éve tartó háborút a hollandok ellen. Tehát nem csupán egy kereskedelmi vállalkozásról volt szó, felcsillant a remény, hogy így térdre lehet kényszeríteni az ellenséget, elérni az ország függetlenségét és szabadságát.

Ilyen szellemben kezdődtek meg az expedíció előkészületei. Zeeland tartomány és Enkhuizen városa egy-egy, Amszterdam (Plancius tanácsára) két hajóval vett részt az expedícióban. Hogy pontosan hová indultak a hajók, maguk a szervezők sem tudták. A sarkkör környékének feltérképezése továbbra is problémás maradt. A híres kartográfus, a flamand Gerard Mercator

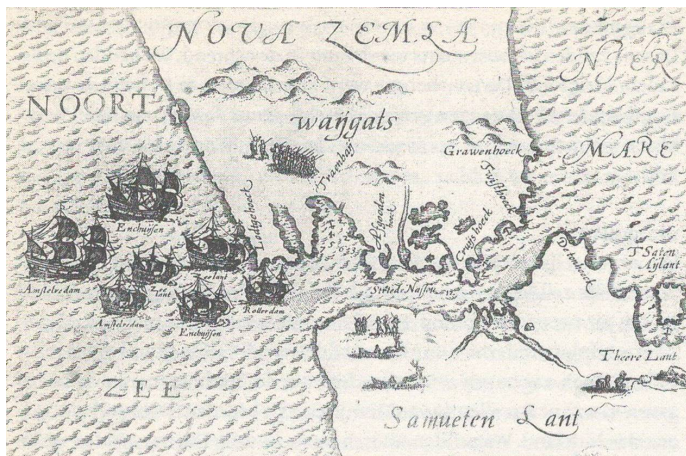
⁵ A Sztroganov a 16. század leggazdagabb orosz kereskedőcsaládjává vált, ők felügyelték többek között a mai Komi Köztársaság területén a sóleparlást és a prémkereskedelmet. Szibéria meghódításának első lépései is az ő nevükhöz fűződnek: ők finanszírozták Jermak kozák atamán szibériai hadjáratát (ennek finnugor vonatkozásait ld. Katona – Klima – Maticsák 2018: 14).

(1512–1594) 1594-ben (tehát az expedíció évében) megjelent térképén az Északi-sarkot még téves információk alapján lakott területként ábrázolta. Nem volt tehát túl sok megbízható ismeretük a korabeli térképészeknek és földrajztudósoknak erről a területről. Az általános vélekedés az volt, hogy Novaja Zemljától keletre nyílt tenger található, ahol a legendás Tabin-fokon (ma Cseljuskin-fok) túl déli irányba fordulva az Anian-szoros (a mai Bering-szoros, melynek névadója, Vitus Bering majd csak 1728-ban hajózik erre először) után csak karnyújtásnyira van Japán és Kína. Az út hosszát nagyságrendekkel alábecsülték. Az amszterdami, zeelandi valamint enkhuiseni tengerészek között ráadásul alapvető ellentét volt az útvonal tekintetében. Az amszterdamiak Plancius elmélete alapján azon a véleményen voltak, hogy Novaja Zemlját (amit a hollandok Nova Zemblának hívtak) észak felől kell megkerülni, mivel ott a meleg tengeri áramlatok miatt nincs jég és hajózható a tenger, viszont a szárazföld közelében sok a jég. Az enkhuiseniek (Van Linschoten vezetésével) nem hittek Plancius elméletében és a sziget déli csücskénél akartak kijutni a Kara-tengerre.

A hajók 1594. június 5-én indultak el Texel kikötőjéből Cornelis Cornelisz Nay vezetésével. Az amszterdami hajók Willem Barentsz parancsnoksága alatt, Plancius utasításait követve Novaja Zemlja északi csücske felé vették az irányt, de a jégtáblák sokasága megakadályozta őket a továbbjutásban, kénytelenek voltak visszafordulni. Bebizonyosodott, hogy Plancius tévedett. Az út egyetlen előnye az volt, hogy Barentsz feltérképezte Novaja Zemlja nyugati partvidékét. A zeelandi és enkhuiseni hajóknak több szerencsésük volt. Ők a sziget déli végénél a Vajgacs- (ma Kara-) szoroson keresztül elérték a Kara-tengert. Úgy gondolták, innen már szabad az út Ázsia felé. Szeptember 16-án visszatérve Amszterdamba jelentették, hogy megtalálták az északkeleti átjárót, a következő flottának már könnyű dolga lesz.

A második expedíció egy évvel később indult. 1595. július 2-án hét hajó hagyta el a texeli kikötőt északi irányban. (Három hónappal korábban Cornelis de Houtman parancsnoksága alatt egy négy hajóból álló flotta indult Ázsia felé a déli útvonalon. Elkezdődött a versenyfutás: melyik útvonalon érnek hamarabb Ázsiába a hollandok?) Az északi irányba induló hajók már nem egy felfedezőútra induló flotta volt, itt már biztosra vették, hogy eljutnak Ázsiába. Ezért egy hét hajóból álló kereskedelmi flottát indítottak útnak. Zeeland tartomány, Enkhuisen és Amszterdam két-két hajót küldtek, Rotterdam egyet. A flottaparancsnok, csakúgy mint az első expedíció során, Cornelis Cornelisz Nay volt, de Jan Huygen van Linschoten és Willem Barentsz is részt vett a második küldetésen. Van Linschoten tapasztalatait *Voyagie ofte schipvaert van by Noorden om langes Noorwegen* [Hajóút Északon, Norvé-

gia megkerülésével] című 1601-ben megjelent könyvében jegyezte fel. Plancius elméletét elvetették és Novaja Zemlját déli irányból akarták megkerülni. Itt, a Vajgacs-szorosnál került sor a szamojédokkal való személyes találkozásra.

A második expedíció során hét holland hajó indult útnak. A kép bal oldalán a hajókat küldő városok és tartományok is fel vannak sorolva. A hollandok a Kara-szorosban (melyet ők Nassau-szorosnak neveztek) Vajgacs szigetén szálltak partra, ahol váratlanul szamojédokkal találkoztak. Vélhetően ezért jelölik a térkép déli részén a területet „Samoeten Lant”, vagyis Szamojédföld megnevezéssel.

Gerrit de Veer leírásában a következőket olvashatjuk:

1595. augusztus 28–31.

„Augusztus 28. és 31. között délnyugati szél fújt. Kapitányunk, Willem Barentsz néhány emberrel a Vajgacs-szorostól délre partraszállt a szárazföldre. Találtak ott néhány vadembert, szamojédokat, akik mégse voltak annyira vadak, mert ők húszan beszélgettek a mi kilenc emberünkkel. Egy mérföldre⁶ a parttól találkoztunk velük, ott, ahol egyáltalán nem számítottunk rá, hogy egyáltalán valakivel is találkozunk, mivel Vajgacson senkit sem láttunk. Két csoportban álltak a ködben ötösével, szóval már nagyon közel voltunk hozzájuk, mikor észrevettük őket. Ekkor előlépett a tolmácsunk, hogy beszéljen velük. Ők is előküldtek egy embert. Mikor az a tolmácsunkhoz ért, előhúzott egy nyilvesszőt a tegezéből, ráette az idegre, és fenyegetően a tolmácsra tartotta a fegyvert. Az emberünk megijedt, mivel nála nem volt fegyver, és oroszul odakiáltott a szamojédnak: „Ne lőj,

⁶ 1 mérföld (itt német mérföld, amit a holland tengerészek használtak) = 6,3 km (Dijkzeul 2005: 6; Zeeberg 2007: 122).

barátok vagyunk!” Mikor a másik ezt meghallotta, az íját és nyilát a földre dobta, amivel jelezte, hogy kész beszélni a tolmácsunkkal. A tolmács megismételte: „Barátok vagyunk!” Mire ez így felelt: „Akkor legyetek üdvözölve.” Mindketten mély meghajlással köszöntötték egymást, orosz szokás szerint. A tolmácsunk a Vajgacstól keletre fekvő tenger és partszakasz felől érdeklődött és hasznos információkat kapott. Elmondták, és közben északkelet felé mutattak, hogy a fokon túl még ötnapi hajóútra van egy nagy nyílt tenger délkelet felé. Elmondták, hogy ezt nagyon jól tudják, mert az egyikük a királyuk megbízásából járt ott egy csapattal.

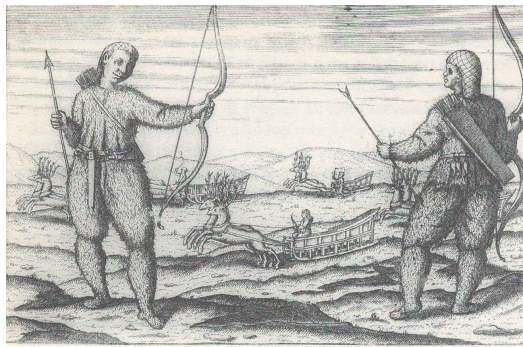
A szamojédok ruhája úgy néz ki, mint a vadembereké, de ők nem vadak, mert látszik rajtuk, hogy értelmesek. Tetőtől talpig szarvasbőrbe vannak öltözve. A legelőkelőbb férfiak és nők fejükön egy színes posztókendőt viselnek, ami prémel van bélelve. A többiek szarvasbőr sapkát viselnek, a nyers részével kifelé fordítva. A sapka nagyon szorosan illeszkedik a fejükhöz. Hajuk hosszú fonatban lóg a hátukra. A szamojédek zömök természetűek, széles, lapos arcuk van, kicsi a szemük, rövid a lábuk és a térdük kifelé áll. Nagyon gyorsan tudnak szaladni és ugrani. Az idegenekben nem bíznak, mert noha mi sok mindennel bizonyítottuk békés szándékunkat, ők mindvégig gyanakvóak maradtak. Ez másnap is bebizonyosodott, mikor ismét partra szálltunk, és az egyikünk megkérdezte, hogy megnézhetne-e egy íját. De nem engedték meg neki. A királyuknak vagy vezérüknek volt egy őrszeme, aki állandóan szemmel tartott mindent, és azt is, hogy mit adnak el és mit vesznek.

Az egyikünk megpróbált összebarátkozni az őrszemmel, és adott neki egy kétszersültet. A férfi megette a kétszersültet, de közben folyamatosan figyelt és mindenre ügyelt, ami körülötte történik. A szánjaik mindvégig indulásra készen álltak, befogott rénszarvasokkal, hogy bármikor azonnal indulhassanak. A szarvasok olyan gyorsak, még akkor is, ha két ember van egy szánon, hogy egy ló nem tudná utolérni őket. Mikor az egyik emberünk a muskétájával a levegőbe lőtt, úgy megijedtek, hogy elkezdtek össze-vissza rohangálni meg ugrálni, mint a bolondok. Mikor észrevették, hogy nincs veszély, ismét megnyugodtak. A tolmács útján elmagyaráztuk nekik, hogy mi puskákat használunk íj helyett. Ezt nagyon furcsállták, főleg a hangos durranás miatt, amit a puska kiadott. Hogy megmutassuk nekik, mire képes a muskétánk, egy lapos követ állítottunk egy dombocska tejére. A szamojédek rögtön megértették, hogy mire készülünk és az 50-60 ember egy nagy körbe állva figyelte az eseményeket. A muskétásunk szétlőtte a követ. Ettől még jobban elképedtek.

Nagy tisztelettel vettünk tőlük búcsút. Mikor felszálltunk a jachtunkra, levettük a kalapunkat, meghajoltunk és megfújtuk a trombitákat. Ők is hasonlóan búcsúztak tőlünk, és mindannyian a szánjaikhoz mentek.

A búcsúzkodás után, mikor a többi szamojéd már egy ideje a szárazföld belseje felé haladt, az egyikük visszajött a partra, hogy elvigyen egy durván faragott faszobrot. Ezt a szobrot ugyanis mi elhoztuk a tengerpartról, és betettük a hajónkba. A szamojéd ezt látta és értésünkre adta, hogy ez nagyon rossz dolog. Visszaadtuk neki a szobrot, és ő a vízparton egy dombra helyezte. Nem vitte magával azonnal, hanem később küldött érte egy szánt, amivel aztán elvitték a szob-

rot. Amennyire ki tudtuk következtetni, ezek a szobrok az ő bálványaik voltak. Vajgacsal szemben, azon a helyen, amit mi szoborsaroknak hívtunk, többszáz ilyen szobrot láttunk. Nagyon durván faragott szobrok voltak, fent valamelyest kerek, közepén egy dumóval, ami az orrot jelképezte, felette két kis mélyedés, ezek voltak a szemek, az orr alatt pedig egy vágás, ami a száját jelölte. A szobrok előtt sok hamu volt, meg szarvascsont. Szerintünk ez a szamojédek áldozati helye lehetett” (Veer 2004: 79–81). [Pusztai Gábor fordítása.]

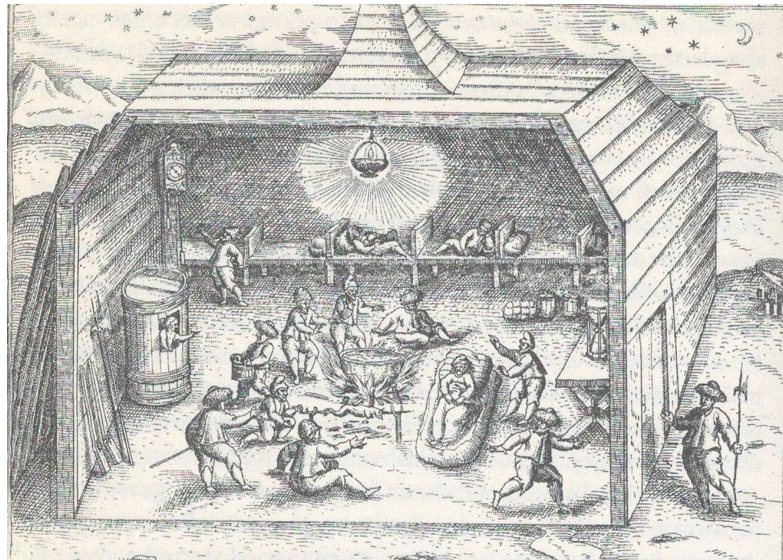
Szamojédek ábrázolása Gerrit de Veer könyvéből. A szőrmebe öltözött, íjjal és nyíllal felfegyverzett szamojédek mögött a háttérben rénszarvasszánjaik láthatók.

A szamojédekről tehát semlegesen, sőt sokszor elismerően ír a szerző. Nem mint tipikus vadembereket mutatja be őket, noha a szövegből is kitűnik, a nyugati utazókra jellemzően ez a sztereotípiát élte De Veerben is.

A hajóút egyébként nagyon szerencsétlenül alakult. Barentsz és Van Linschoten hajója egy viharban összeütközött, súlyosan megrongálódott, és négy ember vízbe fulladt. A Kara-tengert nem tudták elérni a jég miatt. Két holland tengerész a szárazföldön lappok által hátrahagyott állatbőröket lopott, ami miatt szigorú büntetést kaptak kapitányuktól, háromszor áthúzták őket a hajó alatt [kielhalen], amibe az egyikük belehalt. Voltak, akiket a jegesmedvék marcangoltak szét. Az egyik hajón zendülés tört ki, amit sikerült leverni, és a felbujtókat kivégezni. A hajók végül 1595. október 26-án tértek vissza Amszterdamba. Ennyi kudarc után egy újabb expedícióhoz már nem sok kedve volt a korábban oly lelkes tartományoknak és kereskedővárosoknak. A két egymást követő sikertelen út hatalmas anyagi veszteséget okozott. A Hét Egyesült Tartomány parlamentje [Staaten Generaal] a továbbiakban megelégedett annyival, hogy gigantikus összegű jutalmat, 25 000 guldent tűzött ki annak, aki először éri el Európából Ázsiát az északkeleti átjárón keresztül.

Amszterdam volt az egyetlen résztvevő, amely még bízott a vállalkozás sikerében, és egy évvel később újabb expedíciót indított észak felé. Ezúttal csak két hajó hagyta el a kikötőt, az egyik Jacob van Heemskerck, a másik Jan Cornelis de Rijp parancsnoksága alatt. Willem Barentsz, az expedíció tu-

lajdonképpen vezetője csupán kormányosi rangban csatlakozott az úthoz. Ez az 1596. május 18-án kezdődött út volt mind közül a legszerencsétlenebb. Barentsz és De Rijp nem tudtak megegyezni az útirányban, ezért a Medveszigetnél szétváltak. De Rijp addig hajózott kelet felé, míg jégtorlaszokba nem ütközött és végül visszafordult. Barentsz (Plancius utasításait követve) észak felé vette az irányt, ekkor fedezte fel a Spitzbergákat. Novaja Zemlját észak felől akarta megkerülni, hogy így jusson el a Kara-tengerig. Augusztus 27-én a feltorlódott jégtáblák azonban körbevették a hajót, félő volt, hogy a fából készült vitorláshajót gyufaszálként roppantja össze a jég ereje. A jég fogságába kerülve, Novaja Zemlja északi csúcsán a hollandoknak nem volt más választásuk, mint hogy megpróbáljanak áttelelni a szigeten, egy uszadékfából épített kunyhóban. A sarki hideg, a jegesmedvék rendszeres támadása és a szűkös élelem ellenére a tizenhat emberből tizennégy túlélte a telet. A következő év június 13-án csónakjaikon szálltak tengerre (hajójuk továbbra is a jég fogságában maradt), hogy elérjék a szárazföldet, majd a part mentén a Kola-félszigetig eljussanak. Abban reménykedtek, hogy Kolában találjanak majd egy hajót, amely hazaviszi őket. 1597. június 20-án meghalt Willem Barentsz, nem sokkal utána a legénység egy másik tagja, Claes Andriesz.

Miután a hollandok hajója a jég fogságába került, ők Novaja Zemlja északi részén fából házat [het behouden huis] építettek, melyben túléltek a sarki telet. A ház közepén, a tűzhelynél, nyárson csapdába ejtett sarki róka sült. Hátul a fekhelyek, jobbra a bejárat, balra egy hordóból készült szauna látható, melyben felváltva melegedtek a túlélők.

Miután elérték a Kanyin Nosz-fokot (amit a hollandok Candinaes-foknak hívtak), a Fehér-tenger bejáratát, a parton egy pár házat láttak és egy orosz hajót. A házakban oroszok laktak, akik megvendégelték a hollandokat. Itt találkoztak néhány lappal.

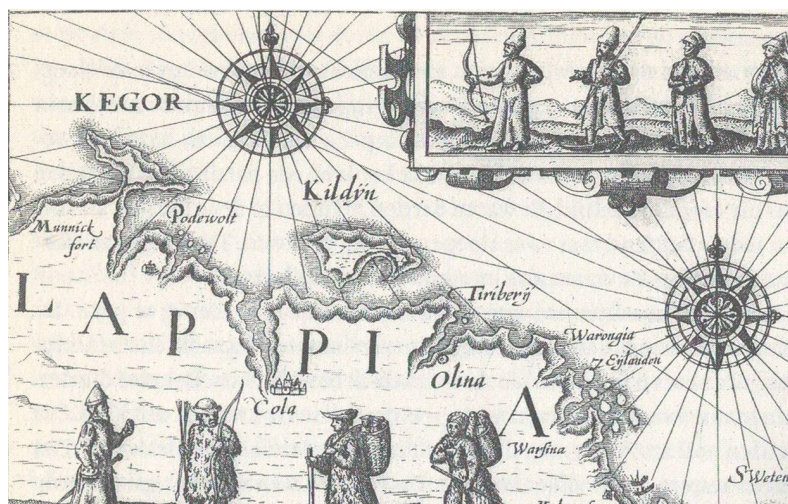
1597. augusztus 20.

„A tizenhárom orosz férfi mellett még volt két lapp három nővel meg egy gyerekkel. Nagyon szegények voltak, csak azt a maradékot ették, amit az oroszok adtak nekik. Ez főleg halmaradék, meg halfej volt. A lappok nagy hálával ettek. A nyomoruk megdöbentett minket. Persze mi is hiányt szenvedtünk sok mindenben, de úgy látszott, nekik ez a mindennapi eledelük” (Veer 2004: 208–209). [Pusztai Gábor fordítása.]

A lappok nyomora és az oroszoknak való alárendeltsége szíven ütötte a hollandokat. A túlélők folytatták útjukat Kola, illetve Kildin felé és augusztus 25-én már a cél közelében jártak.

1597. augusztus 25.

„(...) A part közelében horgonyozott valahol egy orosz hajó (lodja), és mi is ott kötöttünk ki. A kapitány elindult a szárazföld belseje felé, és talált 5-6 kis házikót, ahol lappok laktak. Megkérdezte tőlük, hogy ez-e Kildin. Erre ők azt mondták és mutogatták, hogy igen, ez Kildin, meg hogy Kolában három brabanti hajó horgonyoz, de ebből kettő ma indul” (Veer 2004: 212). [Pusztai Gábor fordítása.]

A Kola-félsziget északi részének térképe Gerrit de Veer könyvéből. A lappok földje, Kildin szigetével és a Tuloma folyó partján fekvő Kola kikötővárossal.

A hír, hogy a kikötőben holland hajók vannak, reménnyel töltötte el a szerencsétlenül járt túlélőket. A barátságos és segítőkész lappoknak pedig igen hálás volt a még életben maradt tizenkét holland tengerész. Az egyik holland egy lapp vezető segítségével gyalog indult Kolába, hogy a holland hajósokat megkérje, vegyék fel őket vitorlásukra. Sürgetett az idő, hiszen félő volt, hogy a holland hajók hamarosan elindulnak, még mielőtt a lapp és a holland tengerész Kolába érne. A napokig való várakozás örökkévalóságnak tűnt.

1597. augusztus 29.

„Jó idő volt. Abban reménykedtünk, hogy jó híreket fogunk kapni Kolából. Fel-felillantottunk a minket körülvevő hegyekre, hátha meglátjuk a lappot és a társunkat. Egy idő után feladtuk és felkerestük az oroszokat, hogy a tűzüknél ételt főzzünk. Ezután nyugovóra akartunk térni a hajónkban. De ekkor megpillantottunk egy lappot, aki a hegyek felől közeledett. A társunk nem volt velem, amit nagyon furcsálltunk, sőt ijesztőnek tartottunk. De mikor a lapp közelebb ért, mutatott egy levelet, amit a kapitányunknak címeztek. A kapitány mindenki jelenlétében bontotta fel a levelet, majd felolvasta. Az állt benne, hogy a levél írója rendkívül csodálkozik azon, hogy idáig eljutottunk. Leginkább attól félt, hogy már régen meghaltunk. Nagyon örül a közelgő találkozásnak, és hozni fog nekünk mindenféle ételt és italt, hogy megerősödjünk.

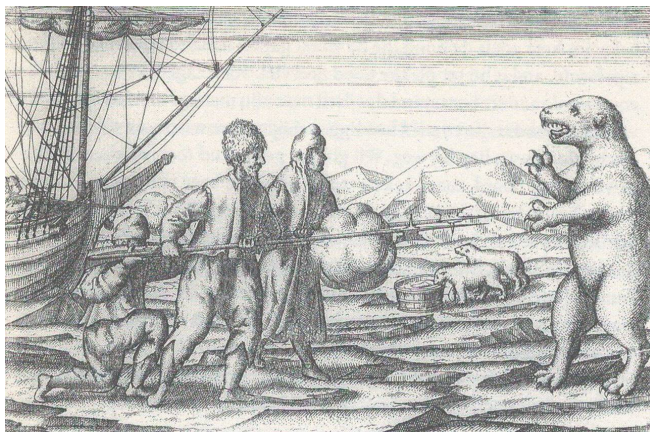
Nem tudtuk, hogy ki lehet ilyen jóindulatú és barátságos irányunkban. A levélből azonban kiderült, hogy ismer minket. És annak ellenére, hogy a levelet egy bizonyos Jan Cornelisz Rijp írta alá, nem jöttünk rá, hogy ez ugyanaz a Jan Cornelisz, aki egy évvel ezelőtt velünk együtt indult útnak, és akinek a hajója a Medve-szigetnél vált el tőlünk. Annyira örültünk ennek a jó hírnek, hogy a lappnak rögtön odaadtuk a fizetségét, sőt ajándékba adtunk neki még egy nadrágot, harisnyákat és más ruhadarabokat. Mikor mindent magára öltött, úgy nézett ki, mint egy igazi holland. A ruhákra úgysem volt már szükségünk, hiszen már szinte teljesen megmenekültünk. Ekkor aludni tértünk.

Meg kell még említenem a lapp gyors menetelését. A társunk később elmesélte, hogy oda úton két nap és két éjszaka gyalogoltak, míg Kolába értek. De a visszaútra a lappnak elegendő volt 24 óra. Nagyon csodálkoztunk, hisz ez maga volt a csoda, hogy ő fele annyi idő alatt meg tudta tenni ezt a távolságot. Azt mondtuk egymásnak: ez a fickó tud valamit! Ráadásul útközben lőtt a lapp egy madarat, egy foglyot, amit nekünk adott” (Veer 2004: 214–216). [Pusztai Gábor fordítása.]

Az öröm mellett, hogy közel a szabadulás órája, a lapp iránt érzett hála, menetteljesítményének és becsületességének elismerése egyértelmű a szövegben. A lapp idegensége gyakorlatilag eltűnik, mikor a hollandok a lappnak ajándékozott holland holmikat ráadták a férfire és az „úgy nézett ki, mint

egy igazi holland”. A lappból külsőre és belső tulajdonságait tekintve is holland lesz.

Másnap megérkezett De Rijp egy bárkán, és friss élelmiszert, lazacot, húst, cukrot, sört és konyakot hozott a túlélőknek. Van Heemskerck, De Veer és a többi tíz túlélő 1597. október 29-én érkezett vissza Amszterdamba. Itt hallották a hírt, hogy két hónappal azelőtt, augusztus 14-én Cornelis de Houtman megfogyatkozott flottájával a déli útvonalon visszatért Ázsiából.⁷ A 249 emberből ugyan csak 87 élte túl az utat és a haszon sem volt jelentős, de megtalálta a tengeri utat a Fűszer-szigetekre, megnyílt tehát a lehetőség az Ázsiával való közvetlen kereskedelemre. Ami az északi útvonalon Willem Barentsnek nem sikerült, az déli irányban eredményes volt.

Küzdelem a jegesmedvével. Metszet Gerrit de Veer könyvéből. A hollandok mindhárom expedíciója során folyamatos veszélyt jelentett a partraszálló tengerészekre a jegesmedvék jelenléte. Ez több esetben tragédiához vezetett.

Összegzés

Az északi útvonal terve, az átjáró keresése és Pancius elmélete hamar háttérbe szorult. A déli volt a járható útvonal és ezért minden holland kereskedő ebbe az irányba indította el flottáját, hogy a hajók két év elteltével borszal, szegfűszeggel és fahéjjal megrakva fussanak be a holland kikötőkbe. Az egymás közötti konkurencia elkerülésének érdekében 1602-ben megalakult a

⁷ 1595. április 2-án a texeli kikötőből indult útnak a négy hajó: a *Hollandia*, a *Mauritius*, az *Amsterdam* és a *Duyfken*. A déli útvonal Afrika nyugati partvonalát követte, megkerülték a Jóreménység fokát, kijutottak az Indiai-óceánra és Madagaszkár érintésével érkeztek meg végül Jávára.

Holland Kelet-indiai Társaság (holland nevén Verenigde Oostindische Compagnie, röviden VOC), amely kizárólagos kereskedelmi jogokkal rendelkezett a Jóreménység foktól keletre eső területeken, vagyis Afrika keleti partján, az Indiai-óceán szigetein, Ázsiában és elvileg az akkor még ismeretlen Ausztráliában is. A társaság kora leghatalmasabb vállalkozásává nőtte ki magát, jóval nagyobb és tőkeerősebb volt, mint az 1600. december 31-én alapított Angol Kelet-indiai Társaság.

A VOC még egyszer megpróbálta megtalálni az északkeleti átjárót. 1609-ben a Holland Kelet-indiai Társaság megbízta a kor egyik leghíresebb felfedezőjét, az angol Hendry Hudsonot, hogy Novaja Zemlját megkerülve hajózzon át a Kara-tengeren. Hudsonnak ez volt a harmadik útja, melyen az északkeleti átjárót kereste, ezúttal is sikertelenül (Wennekens 2008: 102).

Hudson ekkor megfordította hajóját, és anélkül, hogy megbízóival egyeztetett volna, az Atlanti-óceánt átszelve az északnyugati átjáró felkutatására indult. Ezt ugyan nem találta meg, de később róla kapta nevét a Hudson-öböl és a Hudson (eredetileg Mauritius) folyó is, melyen felhajózva az indiánokkal kereskedett (Ligtenberg 1991: 32). Hudson negyedik és egyben utolsó útján vesztette életét, 1611-ben, mikor a fellázadt legénység egy mentőcsónakban sorsára hagyta az angol felfedezőt.

A hollandok tehát sosem találták meg az északkeleti átjárót, de Willem Barentsz expedíciójának emléke újra és újra fellángolt a holland kollektív emlékezetben. 1820-ban Hendrik Tollens, a kor híres romantikus költője elbeszélő költeményben örökítette meg a holland felfedező emlékezetes útját. 1947-ben jelent meg a groningeni író, Anton Hildebrand *De helden van Nova-Zembla, een overwintering in het hoge Noorden* [Nova Zembla hősei túléltek a telet a messzi Északon] című ifjúsági kalandregénye, mely emléket állít a 16. századi holland felfedezők kalandos útjának. 1979-ben hangjáték, 1996-ban színdarab, 2011-ben mozifilm készült Barentsz, Van Heemskerck és De Veer kalandjairól.

Végül csak 1932-ben sikerült az orosz Otto Juljevics Schmidt sarkkutató, csillagász professzornak az *Alexander Szibirjakov* nevű szovjet jégtörő fedélzetén, téli pihenő nélkül, Arhangelszkből a Bering-szorosig eljutnia. Ezzel háromszáz éves késéssel ugyan, de lehetővé tette az Európa és Ázsia közötti északkeleti irányú hajóforgalmat, megvalósítva ezzel a holland és angol felfedezők 16. századi álmát.

Irodalom

- Blom, Hans – Lamberts, Emiel 2006: *Geschiedenis van de Nederlanden*. HB uitgevers, Baarn.
- Brook, Timothy 2009: *Vermeer kalapja*. Európa Kiadó, Budapest.
- Dash, Mike 2005: *De ondergang van de Batavia*. Single Pockets (Arbeiderspers), Amsterdam.
- Dijkzeul, Lieneke 2005: *Bevroren tijd*. Lemniscaat, Rotterdam.
- Gaastra, Femme S. 2009: *Geschiedenis van de VOC*. Walburgers, Zutphen.
- Gelderblom, Oscar 2004: *De economische en juridische positie van buitenlandse kooplieden in Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw*. In: Leo Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering 1600–2000*. Vossiuspers UvA, Amsterdam.
- van Goor, J. 1994: *De Nederlandse koloniën*. SDU, Den Haag.
- de Jong, J. J. P. 1999: *De waaier van het fortuin*. SDU, Den Haag.
- Katona Erzsébet – Klima László – Maticsák Sándor 2018: *Emberek és népek a Volga-vídedén*. Gerhard Friedrich Müller a cseremiszekekről, csuvasokról és votjákokról. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 71. Debrecen.
- Ligtenberg, Lucas 1991: *De nieuwe wereld van Peter Stuyvesant*. Balans, Amsterdam.
- Mak, Gert 2001: *Amszterdam*. Egy város életrajza. Corvina Kiadó, Budapest.
- Maticsák Sándor 2012: *A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- van Panderen, Remco – Blokland, Rogier 2018: *The Dutsch–Mordvin glossary*. In: Naarden, Bruno (red.), *The fascination with Inner Eurasian languages in the 17th century*. The Amsterdam mayor Nicolaas Witsen and his collection of 'Tartarian' vocabularies and scripts. Pegasus, Amsterdam. 289–303.
- Pusztai Gábor 2018: *Vallási menekültek Hollandiában a kora újkorban*. Tolerancia és gazdasági érdek. In: Pószán László – Veszprémy László – Isaszegi János (szerk.), *Migráció a középkortól napjainkig*. Zrínyi Kiadó, Budapest. 139–157.
- Roeper, Vibeke – Wildeman, Diederick 2004: *Inleiding*. In: Veer 2004: 7–40.
- Spies, Marijke 1994: *Bij noorden om*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Veer, Gerrit de 2004: *Nova Zembla*. Atheneum-Polak – Van Gennep, Amsterdam.
- Wennekens, Wim 2008: *Gouden handel*. Olympus, Amsterdam.
- Zeeberg, Jaap Jan 2007: *Terugkeer naar Nova Zembla, de laatste en tragische reis van Willem Barentsz*. Walburgers, Zutphen.

*

Friendly savages**Samoyeds and Lapps as described by Gerrit de Veer in 1598**

In 1598 Gerrit de Veer wrote a report about three expeditions to the Arctic led by Willem Barentsz and Jacob van Heemskerck. They were searching for the so-called Northeast Passage, a sea road between Europe and Asia through the Arctic region. The book was published in Amsterdam and an instant

success. The sea-passage was essential to the Dutch for multiple reasons. During this time, the Dutch fought a war against a powerful Spain. In the Eighty Years War (1568–1648) they fought for their independence. Trade by sea was one of the sources of income for both Spain and the Netherlands. On one hand, the Dutch wanted to prevent the Spanish and Portuguese from bringing goods to Europe from America and Asia, on the other hand they were looking for a safe passage to Asia for themselves, to earn money to finance, besides other things, the war against Spain. The Northern Passage was not only thought to be safer, but also more healthy than the Southern route along the Cape of Good Hope. Furthermore, it was thought that the northern passage would be much shorter than the southern one. Geographer Petrus Plancius believed that this safe, shorter (and cheaper) and healthy shipping lane was to be found in the North, where the seas were free from ice and easily travelled. Barentsz was a great follower of Plancius's theory and tried up to three times to reach Asia with an expedition, but he never got further than Nova Zembla (Novaja Zemlja) in Northern Russia. The ice stopped the Dutch time and time again, forcing them to return. On the third expedition they even froze in the ice and had to spend the winter in Nova Zembla. Willem Barentsz died on the way back to the Netherlands.

During these journeys the Dutch never found the Northeast Passage, but they met and described several Finno-Ugric peoples. On the second voyage De Veer described a meeting with the Samoyeds and wrote very laudatory about them. The meeting was, after the first fright, very friendly and peaceful. The clothing, habits, weapons, religion and animals of the Samoyeds were described extensively. On the third voyage the Dutch also met the Lapps. On their way from Nova Zembla to Kola the Dutch travelled in sloops, in the hope to find a Dutch ship in the harbour. At the coast, not far from Kola, they found the Lapps living in a small group of houses. In his book De Veer tells about this meeting, giving attention to the subordinate position of the Lapps relative to the Russians, their honest characters and their admirable endurance. Both the Samoyeds and the Lapps were described with a lot of sympathy by De Veer.

In this article I will not only describe the passages concerning the Lapps and Samoyeds, but I will also discuss why the Dutch, from the end of the 16th century on, showed a particular interest in trade with Northern Russia and why they were seeking for the Northeast Passage.

Keywords: de Veer, Dutch explorers, Northeast passage, Nova Zembla, Lapps, Samoyeds.

GÁBOR PUSZTAI

Appellatiivistuminen kielenilmiönä

Maria SARHEMAA

Debreceni Egyetem
maria.sarhema@mnnytud.arts.unideb.hu

1. Johdanto

Tässä katsauksessa luon silmäyksen erisnimien yleisnimitymiseen eli appellatiivistumiseen sekä yleisesti että suomen kielen näkökulmasta. Appellatiivistumisella tarkoitetaan ilmiötä, jossa erisnimestä eli proprista tulee yleisnimi eli appellatiivi. Esimerkkejä suomen appellatiivistuneista ilmauksista ovat 'tyhmää' tarkoittava *urpo* (< miehennimi *Urpo*) sekä pysäköinninvalvojaan viittaavat yhdyssanat *lappuliisa* (< naisennimi *Liisa*) ja *parkkipirkko* (< naisennimi *Pirkko*). Myös muut kuin etunimet voivat appellatiivistua. Paitsi suomessa myös ainakin unkarissa ja englannissa käytetään esimerkiksi sukunimi *einsteinia* 'älykkään' ja *chicagoa* 'paikan, jossa on paljon rikollisuutta' merkityksessä.

Kansainvälisessä tutkimuksessa tästä kielenilmiöstä käytetään eri nimityksiä. Käytössä ovat ainakin *appellatiivistuminen* (engl. *appellativisation* ~ *appellativization*), *deproprialisaatio* (engl. *deproprialisation* ~ *deproprialization*), *deonymisaatio* (engl. *deonymisation* ~ *deonymization*) sekä *antonomasia* (ks. esim. Harvalík 2012: 12; Reszegi 2018: 25). Suomessa ilmiötä ilmeisesti ensimmäisenä tutkinut Simo Hämäläinen (1956) puhuu *erisnimien sekundääristä käytöstä* sekä *erisnimien käytöstä yleisnimenä*. Katalin Reszegi (2018) taas käyttää englanninkielistä ilmausta *proper-name-to-appellative transformation*. Erilaisten nimitysten käyttämisen taustalla voi olla tutkijan halu korostaa eri näkökulmia. Esimerkiksi *deproprialisaatiosta* puhuttaessa voidaan korostaa ilmauksen proprista alkuperää, kun taas *appellatiivistumisesta* puhuttaessa keskiössä on pikemmin se, että ilmauksesta tulee appellatiivi. Omaan käyttööni on vakiintunut Puolakan (2003) aiemmin käyttämä *appellatiivistuminen*. Appellatiivistuminen on mielestäni naseva termi, joka kuvaa hyvin il-

miötä, jossa aiemmin proprina tunnettu sana on menettänyt proprisuutensa ja muuttunut appellatiiviksi.

Esittelen aluksi appellatiivistumista käsittelevää fennististä tutkimusta. Sen jälkeen tarkastelen teoreettisesta näkökulmasta appellatiivistumista ylipäänsä. Lopuksi hahmotan sitä, miten näitä näkökulmia voisi hyödyntää tutkittaessa suomen erisnimien appellatiivistumista.

2. Appellatiivistumisen tutkimus fennistiikassa

Ensimmäisen suomen erisnimien appellatiivistumista käsittelevän tutkimuksen julkaisi Simo Hämäläinen 1950-luvulla. Hämäläinen (1956: 205) toteaa: ”Tarkoitukseni ei ole syventyä teoreettisiin jaotteluihin ja yleisten periaatteiden selvittelyihin, vaan otan puheeksi joitakin omasta mielestäni kiintoisia tapauksia, nekin enemmän aineiston esittelyn kannalta, koska en ole tähän paljon hauskaa ja kielitieteenkin kannalta mielenkiintoista sisältävään ilmiöön mitenkään erityisesti paneutunut.” Hämäläisen toteamus on kiinnostava ja kuvaa hyvin paitsi artikkelin sisältöä myös tarkasteltavaa kielenilmiötä ylipäänsä. Appellatiivistuminen on eittämättä ”hauska” ilmiö, mutta se on myös kielitieteellisesti mielenkiintoinen. Toisaalta appellatiivistumisen tutkiminen lingvistisesti ei ole aivan yksinkertaista, sillä appellatiivistumisen taustatekijöitä, kuten ajankohtaa, paikkaa ja taustalla mahdollisesti ollutta henkilöä, ei aina voi selvittää. Lisäksi appellatiivistuneisiin ilmauksiin kytkeytyy paljon sellaisia merkityssisältöjä, joiden tulkinta ei ole aivan mutkaton. Sitäkään ei ole aina helppoa ratkaista, millaisia ilmauksia voi ylipäänsä pitää appellatiivistuneina ja miten appellatiivistuminen pitäisi määritellä. Hämäläisen artikkelin jälkeen vierähtikin lähes puoli vuosisataa ennen kuin Suvi Puolakka (2003) tarttui aiheeseen pro gradu -tutkielmassaan. Puolakan työn aineistona on slangisanakirjoja, ja hän jaottelee appellatiivistuneita ilmauksia semanttisin perustein sekä tarkastelee jonkin verran appellatiivistumisen syitä ja taustaa.

Suomen erisnimien appellatiivistumista on tutkittu myös kontrastiivisesta näkökulmasta, ja vertailukohteena ovat olleet unkarin vastaavat ilmaukset. Näissä tutkimuksissa on todettu, että appellatiivistuneet yhdyssanailmaukset ovat usein sekä merkitykseltään että rakenteeltaan samankaltaisia molemmissa kielissä. Sekä suomessa että unkarissa appellatiivistunut nimi toimii yleensä yhdyssanan perusosana, ja yhdyssanat merkitsevät usein ihmisen ominaisuutta. Esimerkiksi suomen *isoita* ja unkarin *oroszlánjolan* (sananomaisesti ’leijonajolan’, *Jolan* on naisennimi) merkitsevät ’isokokoista naista’. Merkittävä ero suomen ja unkarin ilmausten välillä on se, että unkarilaisissa ilmauk-

sisä appellatiivistuu usein virallisen etunimen sijaan vakiintunut lisänimi, kun taas suomalaisissa ilmauksissa appellatiivistuu tyypillisesti virallinen etunimi. Unkarissa esimerkiksi virallisen miehennimen *István* sijaan appellatiivistuu tyypillisesti jokin sen pohjalta muodostettu hypokorismi, esimerkiksi *pista*, kuten ilmauksessa *géppista* ’konepistooli’ (sananmukaisesti ’konepista’). Suomenkielisissä ilmauksissa taas appellatiivistuu yleensä virallinen etunimi, esimerkiksi *Mikko* tai *Ville*, kuten ilmauksissa *ovimikko* ’vahtimestari’ ja *milliville* ’työntutkija’, ’työssään äärimmäisen tarkka ihminen’ (Sarhema 2012, 2017, 2018; Sarhema – Sivonen 2015; Sarhema – Takács 2018; Takács 2010).

Myös VISK (§ 597) mainitsee appellatiivistumisen. Sen mukaan propria voidaan käyttää appellatiivin tai adjektiivinkin kaltaisesti. Nimi saattaa ilmaista esimerkiksi lajia (*mansikki* lehmän nimityksenä) tai ihmisen ominaisuutta tai toimintaa (*2000-luvun Picasso*). VISK kiinnittää huomiota myös alkukirjaimen vaikutukseen: iso alkukirjain ohjaa hahmottamaan ilmauksen erisnimeksi, kun taas pieni alkukirjain tekee ilmauksesta appellatiivimaisen. VISK nostaa esiin myös *tehdä x:t* (*tehdä häkkiset*) -konstruktion, jonka merkitys on ’toimia niin kuin kyseisen niminen yksilö on toiminut’, ja tuotemerkkien appellatiivistumisen. (VISK § 597.) *Tehdä x:t* -konstruktiota ovat tutkineet myös Nenonen ja Penttilä (2019). He tarkastelevat verbilausekekonstruktiota, jotka sisältävät jonkun Suomen presidentin nimen, esimerkiksi *tehdä kekkoset*. Heidän mukaansa konstruktion merkitys on aina kontekstisidonnainen, mutta sen sisältämä erisnimi antaa vihjeen konstruktion merkityksestä – konstruktiio siis merkitsee jotain, mitä kyseinen presidentti on tehnyt (Nenonen – Penttilä 2019: 98). Nenonen ja Penttilä nimittävät tarkastelemaansa konstruktiota eponymiseksi verbilausekekonstruktioksi, vaikka huomauttavatkin käyttävänsä eponyymi-nimitystä hieman totutusta poikkeavasti (Nenonen – Penttilä 2019: 83, eponyymien määritelmästä ks. tämän katsauksen alaluku 3.2).

Appellatiivistumista on sivuttu myös yleistajuisessa kirjallisuudessa. Paunonen nostaa esiin appellatiivistuneita nimiä slangisanakirjan (2000: 34) ja stadilaisen nimipäiväkirjan (Paunonen – Paunonen 2002: 15) johdannossa ja Saarelma-Paukkala (2017: 235–238) kirjoittaa niistä lyhyesti etunimikirjassaan. Lisäksi appellatiivistumisesta on kirjoitettu Kielikellossa (Aapala 2005) sekä Kotimaisten kielten keskuksen blogissa (Heikkinen 2013 ja 2017), mutta ilmiön syvällisempi fennistinen tarkastelu antaa vielä odottaa itseään.

3. Appellatiivistuminen teoreettisesta näkökulmasta

Seuraavassa käsittelen niitä teoreettisia näkökulmia, joista appellatiivistumista on kansainvälisessä tutkimuksessa lähestytty. Esittelen ensin tulkintani mukaan formalistisimmat lähestymistavat ja etenen niistä kohti kognitiivisempaa näkökulmaa.

3.1. Appellatiivistumisen parina propristuminen

Milan Harvalík nostaa appellatiivistumisen pariin propristumisen. Esimerkiksi tšekkiläinen sukunimi *Kovář* pohjaa ’seppää’ merkitsevään appellatiiviin *kovář* (Harvalík 2012: 11). Vastaavia sukunimiä on runsaasti myös suomessa: esimerkiksi juuri sukunimi *Seppä* perustuu homonyymiseen appellatiiviin. Propristumista appellatiivistumisen parina tarkastelee myös Małgorzata Magda-Czekaj (2003). Nähdäkseni appellatiivistumisen ja propristumisen tarkasteleminen rinnakkain voi olla oleellista lähinnä silloin, kun ei tiedetä, kumpi oli ensin, propri vai appellatiivi, tai jos halutaan tarkastella rinnakkain appellatiivi–propri-homonyymejä. Sinänsä näkisin ilmiöt kuitenkin erillisinä, vailla selvää kytköstä toisiinsa, koska nimenantoon vaikuttavat eri tekijät kuin appellatiivistumiseen. On esitetty, että jokainen erisnimi juontaa juurensa viime kädessä yleisnimestä (Kálmán 1978: 8). Tämän näkemyksen voi tosin joidenkin nimien kohdalla kyseenalaistaa, koska kaikille etunimille ei voi osoittaa appellatiivista alkuperää, vaan nimiä syntyy myös tiettyjen muottien mukaan. Esimerkkejä nimimuotin mukaan muodostetuista nimistä ovat suomen *-ija* ja *-nja* -loppuiset naisennimet, kuten *Aija* ja *Tinja* (Sartjärvi 2013). Joka tapauksessa nimenantaja joutuu tarkoitetta nimetessään pohtimaan nimenantoperusteitaan ja siten proprien antaminen – oli propri siten appellatiivipohjainen tai muotin mukaan muodostettu – on tietoisempaa toimintaa kuin appellatiivistuminen.

3.2. Appellatiivistumisen taustalla eponyymi

Eponyymilla tarkoitetaan henkilönnimeä, josta on saatu esimerkiksi kansan tai paikan nimitys (Tieteen termipankki 2019). Esimerkiksi englanninkielinen ilmaus *cardigan* ’villatakki’ pohjautuu Cardiganin jaarliin (Karpenko 2011: 91). Ilmaus on levinnyt muihinkin kieliin: esimerkiksi unkariksi ’villatakki’ on *kardigán*. Clarkin ja Gerrigin (1983: 593) mukaan monet eponyymitaustaiset ilmaukset, kuten juuri *cardigan*, *boycott* (’boikotti’) tai *napoleon* (’napoleoninleivos’) ovat vakiintuneet yleiskielen sanoiksi eivätkä siten ole vain kontekstissaan ymmärrettäviä, kun taas eponyymisten verbi-ilmausten kuten *do a Napoleon* (’tehdä napoleonit’) merkitys syntyy aina kontekstis-

saan. Jos esimerkiksi joku pyytää toista ihmistä *tekemään napoleonit kame-ralle*, hän olettaa, että toinen ymmärtää hänen tarkoittavan sitä, että kuvatta-va työntää toisen kätensä takkinsa sisälle kuin Napoleon (Clark – Gerrig 1983: 593).

Vaikka eponyymilla määritelmänsä mukaan tarkoitetaan nimenomaan henkilönnimeä, joka on ilmauksen taustalla, sekä Clark ja Gerrig (1983: 593) että Karpenko (2011: 92) rinnastavat eponyymitaustaisiin ilmauksiin sanat, jotka pohjaavat paikannimeen. Tunnettuja esimerkkejä ovat *samppanja*, joka perustuu Champagnen maakuntaan Ranskassa, ja *tokaji*, joka tarkoittaa Unkarissa Tokajin alueella tuotettua (valko)viiniä.

Van Langendonckin (2007: 9) mukaan eponyymitaustaisilla ilmauksilla on ollut propriaalinen lemma (propriaalisesta lemmasta ks. alaluku 3.3) vain historiallisesti; synkronisesti ne toimivat puhtaasti appellatiiveina. Nähdäkse-ni Van Langendonckin näkemys osuu oikeaan, ja lisäksi eponyymien tarkas-telussa tulisi ottaa huomioon se, missä kielessä ilmaukset ovat syntyneet. Esi-merkiksi suomen kieltä tarkasteltaessa ’hiihtojalkinetta’ merkitsevää substan-tiivina *mono* voi pitää aidommin suomen kielen appellatiivistuneena ilmaukse-na kuin substantiivina *samppanja*, koska *monon* appellatiivistuminen on ta-pahtunut suomen kielessä. *Mono* oli alun perin Jussi Monosen perustaman kenkätehtaan tuotemerkki mutta appellatiivistui sittemmin tarkoittamaan minkä tahansa merkkistä hiihtojalkinetta (Kenkientalo Mononen 2019). *Samp-panja* sen sijaan on saatu ruotsin kautta ranskasta jo valmiiksi appellatiivistu-neena (SSA s.v. *samppanja*). Van Langendonckin (2007: 9) ajatus on lähellä edellä mainittua Clarkin ja Gerrigin (1983: 593) näkemystä. Siksi yleiskie-leen vakiintuneet ilmaukset eivät ole appellatiivistumista synkronisesti tar-kasteltaessa yhtä mielenkiintoisia kuin vakiintumattomat. Vakiintumattomien ilmausten taustalla on usein kielikuva, kuten metafora tai metonymia.

3.3. Appellatiivistumisen taustalla metafora tai metonymia

Metaforaa ja metonymiaa on pidetty appellatiivistumisen taustatekijöinä melko yleisesti. Metonymiasta appellatiivistumisen taustalla kirjoittavat esi-merkiksi Harvalik (2012: 13–14), Karpenko (2012), Reszegi (2018) ja Sarhe-maa (2018: 296–297).

Van Langendonckin (2007: 6) mukaan prototyyppisissä tapauksissa propri syntyy, kun propriaalinen lemma liitetään ad hoc -tarkoitteeseen. Vastaava ad hoc -nimenanto voidaan toistaa useita kertoja, mikä mahdollistaa sen, että useilla ihmisillä on sama nimi. Prototyyppisesti propriaalinen lemma toimii proprina, mutta epäprototyyppisesti sitä voidaan käyttää myös appellatiivina (Van Langendonck 2007: 6–7). Propria käytetään siis ”proprimuotin” sijaan

”appellatiivimuotissa”. Kun proprista ilmausta käytetään appellatiivin tapaan, Van Langendonckin (2007: 173) mukaan kyse on propriaalisen lemman appellatiivistumisesta. Englanninkielisestä proprista voi tehdä appellatiivin käyttämällä epämääräistä artikkelia (*a, another*), *there is* -rakennetta, monikkoa tai jotakin määritettä. Tällaisissa lauseissa appellatiivistuneen ilmauksen voisi myös korvata jollakin sopivalla substantiivilla (Van Langendonck 2007: 173–174). Esimerkit 1–3 mukailevat Van Langendonckin (2007: 174) englanninkielisiä esimerkkejä.

- (1) *Haluaisin omistaa Van Goghin / Van Goghin maalauksen.*
- (2) *Newton oli 1600-luvun Einstein / tunnetuin fyysikko.*
- (3) *Elämässäni on ollut monta Johnia / miestä.*

Näissä esimerkeissä appellatiivistumisen taustalla on selvästi metafora tai metonymia: sukunimellä *Van Gogh* tarkoitetaan tunnetun nimenkantajan teosta, sukunimellä *Einstein* nimenkantajansa edustamaa ammattialaa ja kuuluisuutta ja tavanomaisella etunimellä *John* miestä ylipäänsä.

Myös Lakoff (1987: 77) käsittelee nimien metonymista käyttöä ja ottaa esimerkeiksi paikannimet merkitsemässä instituutiota:

- (4) *Washington ei välitä tavallisten ihmisten ongelmista.*
- (5) *Wall Street on paniikissa.*

Vaikka esimerkeissä 4–5 subjektina on kaupungin- ja kadunnimi, niissä ei kuitenkaan tarkoiteta, että nimien tarkoitteet olisivat aktiivisia toimijoita. Sen sijaan on selvää, että *Washingtonilla* tarkoitetaan Yhdysvaltain hallintoa ja *Wall Streetillä* New Yorkin pörssiä. Lakoff käyttää idealisoidun kognitiivisen mallin (*idealized cognitive model*) käsitettä. Tässä tapauksessa idealisoituun kognitiiviseen malliin liittyy taustatieto siitä, että instituutiot sijaitsevat lokaatioissa. Idealisoidun kognitiivisen mallin kahden elementin A ja B välillä on edustussuhde: elementti B (lokaatio, Wall Street tai Washington) siis edustaa elementtiä A (instituutio, Yhdysvaltain hallinto tai New Yorkin pörssi). Tällaisissa tapauksissa on kyse metonymisista malleista (Lakoff 1987: 78).

Kövecseskin (2010: 171–173) pohtii metonymiaa ja samalla nimien metonymista käyttöä. Hän nimittää entiteettiä, joka kohdistaa huomion toiseen entiteettiin ja tarjoaa mentaalisen pääsyn siihen, väline-entiteetiksi (*vehicle entity*). Entiteetti, johon huomio kohdistuu, taas on kohde-entiteetti (*target entity*). Edellä olevissa esimerkeissä 4 ja 5 *Washington* ja *Wall Street* ovat väline-entiteettejä, kun taas kohde-entiteettejä ovat *Yhdysvaltain hallinto* ja

New Yorkin pörssi. Väline- ja kohde-entiteettien, jotka ovat metonyymisessä yhteydessä keskenään, perusluonteeseen kuuluu se, että ne ovat lähellä toisiaan konseptuaalisessa tilassa (*conceptual space*). Yhdysvaltain hallinto on siis konseptuaalisesti ”lähellä” Washingtonia, koska se sijaitsee siellä. Nämä kaksi entiteettiä kuuluvat samalle kognitiiviselle alueelle, joka vastaa Lakoffin ajatusta idealisoidusta kognitiivisesta mallista (Kövecses 2010: 171–173).

3.4. Appellatiivistumisen taustalla konnotaatio

Harvalikin mukaan appellatiivistumisen taustalla voivat olla myös konnotaatiot, jolloin ajatellaan, että konnotaatioista tulee denotaatioita. Tällainen ajattelutapa on mahdollista vain siinä tapauksessa, että propreilla ajatellaan ylipäänsä olevan konnotaatioita. Esimerkiksi tšekin sana *kuba* ’heikosti koulutetun, ei kovin älykkään ihmisen’ merkityksessä pohjaa miehennimen *Jakub* hypokorismiin *Kuba*, jota on tyypillisesti käytetty alemmaa sosiaaliluokkaa edustavien tai maalaisten *Jakubien* puhuttelunimenä (Harvalik 2012: 12–13). Ainialan ym. (2008: 35) mukaan konnotaatio voi perustua subjektiiviseen kokemukseen tai olla kielenpuhujille yhteinen.

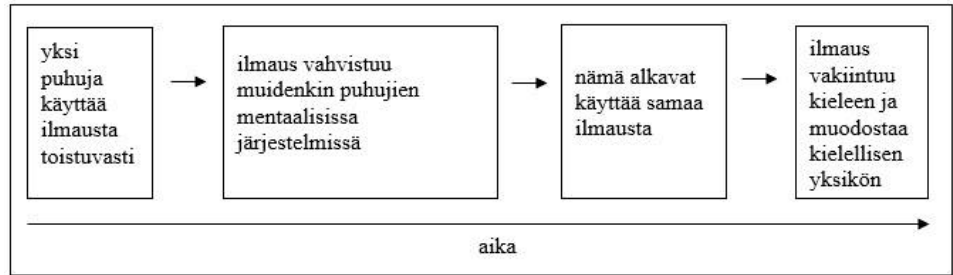
Konnotaatioita on tarkastellut myös Reszegi (2018: 37). Hän toteaa, että kuullessaan henkilönimen äidinkielen puhuja välittömästi assosioi nimenkantajan kuuluvan johonkin tiettyyn ryhmään ja kenties kantavan tietynlaisia ominaisuuksia. Siksi tämän vuoksi ei ole ihme, että henkilönimet ja erityisesti etunimet ovat kaikkein yleisimmin appellatiivistuva nimikategoria. Reszegin mukaan psykologisista syistä ihmisillä ei tavallisesti ole yhtä voimakkaita assosiaatioita muiden kategorioiden nimiä kohtaan kuin henkilönnimiä (Reszegi 2018: 37–38).

On totta, että henkilönnimet appellatiivistuvat huomattavasti yleisemmin kuin paikannimet, mutta toki paikannimiäkin käytetään appellatiiveina. Suomalaiselle on tuttua, että syrjäistä paikkaa kutsutaan *huitsin nevadaksi* tai *takahikiäksi*. Yksi syy siihen, että paikannimien appellatiivistuminen koko kieliyhteisön tuntemiksi ilmauksiksi on harvinaisempaa kuin henkilönnimien, lienee se, että yksittäiset henkilönnimet ovat tyypillisesti tutumpia kuin paikannimet. Paikannimiäkin voidaan käyttää appellatiivisesti, mutta niiden käyttö rajoittuu usein tiettyyn puhujayhteisöön tai alueelliseen kontekstiin, ellei kyse ole koko kieliyhteisön tuntemasta paikannimestä. Moni tuntee tai ainakin tietää *Pekan* tai *Jasminin* ja siten näistä nimistä muodostuu helposti erilaisia assosiaatioita. Ellei tunne yhtään nimenkantajaa henkilökohtaisesti tai esimerkiksi julkisuudesta, nimimuodin vaihtelun perusteella voi kuitenkin yleensä arvioida nimenkantajan todennäköisen ikäluokan. Sen sijaan paikannimien referentit eivät välttämättä ole yhtä tuttuja. Esimerkiksi se, että il-

mauksessa *Kaukovainio on Jyväskylän Pupuhuhta* puhutaan 'rauhattomasta kerrostalolähiöstä' lienee selvää vain niille, jotka tuntevat Kaukovainion tai Pupuhundan lähiön. Paikannimiä voi siis käyttää appellatiiveina vain sopivassa käyttökontekstissa. Koko Suomen kontekstissa ymmärrettävä on esimerkiksi lause *Pihtiputaat ja Puolangat autioituvat*, jolla tarkoitetaan syrjäseutujen autioitumista. Nimen referentti täytyy siis tuntea ainakin jossain määrin, jotta sen appellatiivisen käytön voi ymmärtää, ja tässä mielessä henkilönnimet ovat usein tutumpia kuin paikannimet. Henkilön- ja paikannimien appellatiivistumisen eroihin liittyy nähdäkseni sekin, että toisin kuin paikannimeä, henkilönnimeä pidetään suomalaisessa nimistöntutkimuksessa tavallisesti samana nimenä, vaikka se viittaisi useisiin eri tarkoitteisiin eli vaikka nimenkantajia olisi useampi. Esimerkiksi *Jukka*-nimisillä miehillä on sama etunimi. Sen sijaan homonymisiä paikannimiä pidetään eri niminä, jos ne viittaavat selvästi erillisiin tarkoitteisiin. Esimerkiksi *Saarijärvi* kunnannimenä ja monien järvien nimenä ei ole yksi nimi; niiden referentit eivät siis ole samanlaisia (Ainiala ym. 2008: 36, 105).

3.5. Appellatiivistuminen kognitiivisesta näkökulmasta

Ajatus konnotaatioiden merkittävästä roolista appellatiivistumisessa kytkeytyy tiiviisti kognitiiviseen lähestymistapaan. Reszegin mukaan appellatiivistumisen voi selittää muutoksilla, jotka tapahtuvat propreja käsittelevässä mentaalissa verkostossa. Tällaisissa prosesseissa assosiativisilla mekanismeilla, metaforalla ja metonymialla on merkittävä rooli. Uusia ilmauksia voidaan muodostaa myös analogisesti. Aiemman tiedon ja mentaalisten mallien avulla ihmiset hahmottavat appellatiivistuneet propriit appellatiiveiksi ja kykenevät muodostamaan uusia appellatiivistuneita ilmauksia. Uusia ilmauksia muodostettaessa tärkeitä ovat konteksti, tilanne ja oletukset puhekumppanin tiedoista. Appellatiivistuneet ilmaukset saattavat olla käytössä vain hetkellisesti, mutta ne saattavat myös vakiintua. (Reszegi 2018: 33–36.) Tällöin voidaan puhua ”kielellisestä yksiköstä” (*linguistic unit*). Kun yksittäinen kielenpuhuja keksii uuden sanan ja alkaa käyttää sitä, siitä tulee hänelle itselleen kielellinen yksikkö. Kielellinen yksikkö voi kuitenkin vakiintua leksikkoon vain siinä tapauksessa, että se leviää muidenkin kielenpuhujien keskuudessa (Langacker 1987: 62). Appellatiivistuneiden ilmausten vakiintumista kieleen havainnollistaa kuvio, jonka olen laatinut Reszegin (2018: 35) ja Langackerin (1987: 62) ajatusten pohjalta.

Appellatiivistuneiden ilmausten vakiintuminen kieleen

Kuvio näyttää, miten appellatiivistuneet ilmaukset – kuten tietysti muutkin uudet sanat – vakiintuvat kieleen sitä mukaa, kun ne leviävät yhden ihmisen puheesta suuremman joukon käyttöön. Esimerkiksi edellä mainittu *mono* tarkoitti alun perin vain tietynmerkkistä hiihtojalkinetta, mutta kun ihmiset alkoivat käyttää sitä muistakin hiihtojalkineista, se pikkuhiljaa menetti propriusautensa ja kielellinen yksikkö vakiintui leksikkoon.

4. Appellatiivistumisen mallien soveltaminen suomeen

Monet appellatiivistuneet ilmaukset, joiden taustalla on metonymia tai metafora, ovat käytössä suomessa sellaisenaan tai suomeen mukautetussa muodossa. Esimerkkejä tällaisista ovat metonyyminen *Van Gogh* ('taulu') ja metaforinen *einstein* ('älykäs').

Metonyymisia ja metaforisia ilmauksia syntyy koko ajan lisää, ja osa on käytössä vain tilapäisesti. Tällä hetkellä on helposti ymmärrettävissä, että esimerkin 6 appellatiivistuneilla henkilönnimillä tarkoitetaan 'huippuhihtäjiä', mutta jo muutaman vuoden päästä vastaavissa otsikoissa appellatiivistunevat silloisten huippuhihtäjien nimet ja kymmenen vuoden päästä lukija ei välttämättä edes ymmärtäisi, mitä ilmauksilla tarkoitetaan.

(6) *Kuka on suomalaisen hiihdon seuraava iivoniskanen tai kristapärmäkoski?*

(Yle uutiset 6.3.2018.)

Konnotaatioiden rooli on hyvin tärkeä myös suomen proprien appellatiivistumista tarkasteltaessa. Hyvä esimerkki konnotaatiotaustaisesta appellatiivistuneesta erisnimestä on *jonne*, joka Kielitoimiston sanakirjan (KS) mukaan tarkoittaa 'lapsellisesti tai nolosti käyttäytyvää teini-ikäistä'. Ilmaus on levinnyt alun perin internetissä 2000-luvun alkupuolella, ja siitä on sittemmin tullut yleisesti tunnettu ilmaus. KS mainitsee lausahduksen *Jonnet ei muista*, jota käytetään "(hyväntahtoisena) toteamuksena siitä, että nuoret eivät tunne

jotakin vanhemmille ikäryhmille tuttua asiaa”. Vesa Heikkinen (2017) on pohtinut *jonne*-ilmauksen alkuperää Kotus-blogissa. Ei ole varmaa, mistä ilmaus on alun perin lähtöisin. Joka tapauksessa voi kuitenkin olettaa, että ilmauksen taustalla on se, että *Jonne* oli yleinen etunimi teini-ikäisillä pojilla ilmauksen syntyaikoina vuosituhaten vaihteessa ja konnotoitui siten teinipojan nimeksi. Useimmin *Jonne* on annettu etunimeksi vuosina 1980–1999 (Väestörekisterikeskus 2019).

Konnotaatioita tarkasteltaessa on hyvä muistaa, että ne ovat usein hyvin subjektiivisia ja siksi niiden rooli appellatiivistumisessa on tulkinnanvarainen. Toisinaan onkin mahdotonta todistaa, että jonkin ilmauksen taustalla olisi ollut nimenomaan konnotaatio. Uusia ilmauksia tulee suomeenkin jatkuvasti. Osa niistä vakiintuu, kun taas osaa käytetään vain kerran.

Kansainvälisessä appellatiivistumista koskevassa teoreettisessa tutkimuksessa äännerakenne jää usein ilman huomiota. Syy siihen saattaa olla se, että eri kielet toimivat eri tavalla ja siksi äännerakenteesta on vaikeaa sanoa mitään yleisellä tasolla. Suomen appellatiivistuneita ilmauksia tarkasteltaessa äännerakenne kuitenkin nousee merkittävään rooliin. Etenkin yhdyssanojen appellatiivistuneissa perusosissa määriteosan äännerakenne on usein vaikuttanut siihen, mikä nimi appellatiivistuu. Yhdyssanoista *sentraalisentra* ’puhelinvaihteen hoitaja’, ’kulmakunnan juoruakka’ sekä *lappuliisa* ja *parkkipirkko* ’pysäköinninvalvoja’ huomaa helposti allitteraation ja sisäsoinnun perus- ja määriteosien välillä (ks. Sarhema 2018: 295–296). Suomen kielessä on runsaasti ilmauksia, joissa yhdyssanan perusosana on appellatiivistunut etunimi. Osaltaan tähän vaikuttaa varmasti suomen oikeinkirjoitus: substantiivimäärite kirjoitetaan tyypillisesti yhteen perusosansa kanssa.

Yhdyssanan määriteosa antaa ilmaukselle kontekstin ja auttaa ymmärtämään sanan merkityksen, ja siten appellatiivistuneita yhdyssanoja muodostuu helposti lisää. Esimerkin 8 pohjalta muokatussa esimerkissä 7 ilmaus *pete* ei ole lainkaan läpinäkyvä, vaan se voisi hyvin tarkoittaa esimerkiksi poliisia tai teinipoikaa. Kun kuitenkin tarkastellaan alkuperäistä esimerkkiä 8, ilmaus muuttuu täysin läpinäkyväksi ja on selvää, että tarkoitetaan pysäköinninvalvojaa.

(7) Liekkö niillä **peteilläkkään* mittään lupia ajella missä ja miten sattuu, etylyötyllä kaahailleet monesti pitkin jalakakäytäviä.

(8) Liekkö niillä *parkkipeteilläkkään* mittään lupia ajella missä ja miten sattuu, etylyötyllä kaahailleet monesti pitkin jalakakäytäviä. (Facebook, Puskaradio Oulu 2.6.2019.)

Yhdyssana *parkkipete* on selvästi muodostettu ilmauksen *parkkipirkko* pohjalta. Ilmeisesti ilmauksella tarkoitetaan nimenomaan miespuolisia pysäköinninvalvojia, minkä vuoksi miehennimen *Pete* homonyymi on korvannut naisennimen *Pirkko* homonyymin.

5. Kohti uutta teoriaa

Kuten Hämäläinenkin (1956: 205) totesi, appellatiivistuminen on kiinnostava mutta ei yksinkertaisesti tutkittava kielenilmiö. Appellatiivistumista voi lähestyä useista näkökulmista, siitä voi käyttää useita nimityksiä, eikä sekään ole aina selvää, mitä appellatiivistumisella ylipäänsä tarkoitetaan.

Tässä katsauksessa olen esitellyt tutkimuksia, joissa appellatiivistumista tarkastellaan teoreettisesta näkökulmasta. Lisäksi olen valottanut ilmiön tähänastista fennististä tutkimusta ja hahmotellut teoreettisten mallien soveltamista suomen *proprien* appellatiivistumisen tarkasteluun. Olen kuitenkin tarkastellut vain ilmiön pääkohtia; appellatiivistumista voisikin vastaisuudessa tutkia fennistiikassa kattavasti mistä tahansa tässä esitellystä näkökulmasta, ja uusiakin lähestymistapoja on varmasti olemassa.

Lähteet

- Aapala, Kirsti 2005: Monena mikot maailmalla. Kielikello 3/2005. – <https://www.kielikello.fi/-/monena-mikot-maailmalla>
- Ainiala, Terhi – Saarelma, Minna – Sjöblom, Paula 2008: Nimistöntutkimuksen perusteet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Clark, Herbert H. – Gerrig, Richard J. 1983: Understanding old words with new meanings. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 22: 591–608.
- Harvalik, Milan 2012: Appellativisation and propriation: the gateways between the appellative and propriation spheres of language. In: Felecan, Oliviu (toim.), *Name and naming. Synchronic and diachronic perspectives*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne. 10–17.
- Heikkinen, Vesa 2013: Muilutus, jönniminen ja ritoloiden ottaminen. – https://www.kotus.fi/nyt/kotus-blogi/vesa_heikkinen?5400_m=9950
- Heikkinen, Vesa 2017: Jonnet ei muista jonnee? – https://www.kotus.fi/nyt/kotus-blogi/vesa_heikkinen/jonnet_ei_muista_jonnee.24260.blog
- Hämäläinen, Simo 1956: Kynntilä otti uunon vihtorin. *Erisnimien käytöstä yleisnimenä. Virittäjä* 60: 202–227.
- Kálmán, Béla 1978: *The world of names. A study in Hungarian onomatology*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Karpenko, Elena 2011: Stages of de-onymization process. *Записки з ономастики* 14: 90–97. Одеса.

- Kenkientalo Mononen 2019: Kenkäkauppa jo neljännessä polvessa. – <https://www.kenkientalomononen.fi/historia>
- KS = MOT Kielitoimiston sanakirja 2.0. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 149. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Kielikone Oy, Helsinki, 2008.
- Kövecses, Zoltán 2010: *Metaphor: a practical introduction*. Second edition. Oxford University Press, Oxford.
- Lakoff, George 1987: *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Langacker, Ronald 1987: *Foundations of cognitive grammar: theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- Magda-Czekaj, Małgorzata 2003: Imiona a nazwy roślin. Onimizacja i apelatywizacja. *Onomastica* 48: 209–223.
- Nenonen, Marja – Penttilä, Esa 2019: Eponymiset idiomit suomen kielessä. Esimerkki-tapauksena presidenttiviitteiset verbilausekekonstruktiot. *Sananjalka* 61: 80–103.
- Paunonen, Heikki 2000: *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii*. Stadin slangin suursanakirja. WSOY, Helsinki.
- Paunonen, Heikki – Paunonen, Marjatta 2002: *Stadilaisen nimipäiväkirja*. WSOY, Helsinki.
- Puolakka, Suvi 2003: „Kuka uuno tän on duunannu?” Suomalaisten etunimien appellatiivistuminen slangisanastossa. *Pro gradu -tutkielma*. Turun yliopisto, Turku.
- Reszegi, Katalin 2018: On the proper-name-to-appellative transformation. *Rivista Italiana di Onomastica* 24/1: 25–46.
- Saarelma-Paukkala, Minna 2017: *Etunimikirja*. Suomalaiset nimitrendit 2000-luvulla. Kirjokansi 135. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Sarhema, Maria 2012: Oskarinkokoinen ovimikko. Etunimien appellatiivistuminen suomalaisissa ja unkarilaisissa slangiyhdyssanoissa. *Pro gradu -tutkielma*. Jyväskylän yliopiston kielten laitos, Jyväskylä.
- Sarhema, Maria 2017: Structures and meanings of Finnish and Hungarian appellativized slang compounds. *Onoma* 52: 87–106.
- Sarhema, Maria 2018: Motivation for appellativized given names in Finnish and Hungarian slang compounds. *Onomastica Uralica* 13: 291–302.
- Sarhema, Maria – Sivonen, Jari 2015: Suomen ja unkarin slangin appellatiivistuneet etunimiyhdyssanat. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 191–212.
- Sarhema, Maria – Takács, Judit 2018: 'Ember' jelentésü köznevesült keresztnévek a finn és a magyar szlengben. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 211–225.
- Sartjärvi, Maija 2013: Kahden etunimityypin yleistyminen ja suosionvaihtelu. *Virittäjä* 117: 44–69.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Päätoimittaja Erkki Itkonen – Ulla-Maija Kulonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992–2000.
- Takács, Judit 2010: Kontrastiivinen katsaus yleisnimitymiseen suomen ja unkarin kielessä. *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 159–165.
- Tieteen termipankki 18.10.2019: Kielitiede: eponyymi. <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Kielitiede:eponyymi>

- Van Langendonck, Willy 2007: Theory and typology of proper names. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- VISK = Hakulinen, Auli – Vilkuna, Maria – Korhonen, Riitta – Koivisto, Vesa – Heino-
nen, Tarja Riitta – Alho, Irja 2004: Iso suomen kielioppi. Suomalaisen Kirjallisuuden
Seura, Helsinki. – <http://scripta.kotus.fi/visk> URN:ISBN:978-952-5446-35-7
- Väestörekisterikeskus 2019: Nimipalvelu. – <http://verkkopalvelu.vrk.fi/nimipalvelu/>

*

Appellativization as a linguistic phenomenon

In this review, I glance at the appellativization of proper names both from theoretical point of view in general, and in the Finnish language in particular. I also outline how the theoretical approaches can be used when analysing the appellativization of Finnish proper names. Appellativization is a phenomenon in which a proper name becomes an appellative, i. e. appellativizes. For example, the Finnish expression *urpo* ‘stupid’ originates from a male name *Urpo*.

Several terms are used about the phenomenon, at least *appellativisation* ~ *appellativization*, *deproprialisation* ~ *deproprialization*, *deonymisation* ~ *deonymisation*, and *antonomasia*. In this review, the term *appellativization* is used, as it is a compact term, which describes adequately the phenomenon in which a proper name becomes an appellative.

In the beginning of the review, Finnish studies about appellativization are introduced. After that, theoretical approaches to appellativization in general are discussed. Finally, it is shown how the theoretical approaches may be utilized when discussing the appellativization of Finnish proper names.

The first article focusing on the appellativization of Finnish proper names was published in the 1950s. After that, for half a century the phenomenon was not discussed in the Finnish linguistics, before the first master’s thesis addressing it was published. Recently, some articles comparing the Finnish and Hungarian appellativized compounds have been published.

When approaching the appellativization from the theoretical point of view, proprialization has been seen as a counterpart to appellativization. Proprialization is the phenomenon in which an appellative becomes a proper name. However, appellativization and proprialization can also be seen as very different phenomena with no direct link to each other.

The origin of an appellativized expression may be an eponym. When examining eponyms as a motivation of appellativization, the language in

which the appellativization process has happened should be kept in mind. The motivation of the appellativization can also be metaphor, metonymy, or connotation. A usage of the word *Einstein* meaning ‘clever’ is based on a metaphorical conceptualization. Examples of metonymy are toponyms used instead of institutional names, for example *Washington* in the meaning of ‘the government of the USA’. It is more difficult to say reliably when a connotation is the motivation of appellativization, as the connotations are highly subjective.

Also, a cognitive approach can be used when discussing the appellativization. The context and the mental models play a crucial role when forming novel expressions. If a novel expression is used repeatedly, it stabilizes in the lexicon and becomes a linguistic unit.

Naturally, also in the Finnish lexicon novel appellativized expressions can be found. Some of them are only used for a short period of time or even once, but some of them become a part of the lexicon. When discussing the appellativization of the Finnish proper names, the sound structure should not be forgotten. Especially when focusing on the appellativized compounds, the sound structure plays a crucial role. For example, in the compound *sentraali-santra* ‘switchboard operator’, ‘gossiper’ (lit. ‘central’ + female name *Santra*) there is alliteration and consonance in parts of it.

Keywords: appellativization, proper names, eponym, Finnish.

MARIA SARHEMAA

Formula és mondatszerkezet Reguly Antal hősénekeiben

SIPOS Mária

Nyelvtudományi Intézet, Budapest
sipos.maria@nytud.hu

1. Bevezetés

Reguly Antal 1844 telén – más folklór műfajok mellett – 12 hőséneket gyűjtött egy idős hanti énekestől, Nyikilov Maximtól.¹ A hősénekeket mintegy fél évszázaddal később kezdték megfejtetni, kiadásuk pedig a gyűjtés után mintegy 120 évvel fejeződött be. A későbbiekben több tudományterület irányából is kutatták: nyelvészet (pl. A. Jászó 1976), történeti folklorisztika, tipológia (Demény 1977, 1978), verstan, folklorisztika (Widmer 2001), kultúr-történet (Hatto 2017). A nemzetközi folklorisztikában azonban ritkán említik.

A hősepika műfaja a folklorisztikában igen jól kutatott téma, elsősorban azért, mert az ún. homéroszi kérdés ráirányította a figyelmet az előadás technikájára. Kezdetben az érdekelte a kutatókat, hogy milyen módon jött létre az Iliász és az Odüsszeia, később pedig az, hogy ha a szóbeliségben keletkeztek, akkor hogyan lehetséges ilyen hosszú szövegek megjegyzése és előadása írásos változatok nyújtotta támogatás nélkül.

A megoldást végül az az élő laboratórium (*living laboratory*; Foley – Gejin 2012: 384) jelentette, amellyel a délszláv hősepika szolgált.² Milman Parry

¹ Ezek – a jelen írásban használt rövidítésekkel – a következők: Fejedelemének. Az Aranyfejedelenek ő éneke (ARFE; OH III/I. 14–170), Bálványhegyfoki ének (ONGy 100–137), A fejedelem felnevelkedésének éneke (FEJF; OH II. 180–255), A munkeszi hadisten éneke (MUNH; ONGy 1–68); A Nat-folyó melléki nép éneke (ONGy 138–218), Obdorszki ének (OBDÉ; OH I. 2–165), Ob-falu éneke (OBFA; OH II. 3–119), A pelimvidéki isten éneke (ONGy 69–99), Jeli város éneke (JEVÉ; OH I. 166–487), Szamesz várának éneke (SZAM; OH II. 256–379), A szentséges Ob görbületének éneke (OH II. 120–180), Szoszvaközépi ének (SZKÉ; OH III/II. 4–262).

² Délszláv hősköltészetten legalább két nagy csoportot kell érteni: egyrészt a Vuk Stefanović Karadžić néprajzkutató által a 19. század első felében gyűjtött keresztény hagyományt, másrészt a 20. század első felében Milman Parry és Albert Lord által dokumentált és vizsgált muszlim epikus énekeket.

és Albert Lord dolgozta ki a szájhagyományban élő, formulákon alapuló költészet elméletét (*oral formulaic theory*) (Lord 1960, Parry 1971).

A vizsgálatok ugyanis feltárták, hogy a terjedelmes epikus költészet nem állandó formában létezik, mert a szöveget minden előadás során újra felépíti az énekes. Nem megtanult szöveg elmondásáról van tehát szó, hanem minden egyes elhangzáskor létrejön egy egyedi szöveg. Ez minden alkalommal sajátos alkotómunka eredménye (*composition-in-performance*), amely az énekestől komoly kreativitást igényel. A kutatások rámutattak, hogy ezt a produkciót az énekesek különböző szintű építőelemek alkalmazásával tudják megvalósítani. Noha ezeknek az építőelemeknek a definíciói változtak, és finomodnak ma is, abban a szakirodalom döntően egyetért, hogy ezek az egységek a nagyobbtól a kisebbig haladva a következők: cselekményminta (*plot / story pattern*), típusjelenet (*type scene / theme*), valamint formula (*formula / cliché*) (pl. Pagán-Cánovas – Antović 2016). Az epikus költészet formai egységeit ilyenformán hierarchikusnak foghatjuk fel, és a formulákon belül még szubformulák is lehetnek (Smith 1989: 40).

A formula epikus hagyományonként igen különböző lehet, mert a nyelv, a verselési szokások, a bevett stílári eszközök mind hatnak rá. A különböző kultúrákhoz tartozó hagyományok leírását az indokolja, hogy mindegyik megismerése az előadás során zajló alkotói folyamat általános törvényszerűségeinek jobb megértéséhez vezet.

Jelen dolgozat a formulák szintaktikai meghatározottságát igyekszik bemutatni. Szintaktikai meghatározottságon nem azt értem, hogy a formulák felépítése specifikus nyelvi sajátságokon alapul – mert vélhetőleg minden nyelvben kiemelhető néhány olyan sajátság, amelyhez a formulahasználat erősebben kötődik (pl. a SVO/SOV szórend, a produktív képzők gazdagsága, a szóhangsúly helye, prepozíciók vagy névutók használata stb.). Néhány szerkezet példáján keresztül azt bizonyítom, hogy a szöveg létrehozását nemcsak formulák és szubformulák segítik, hanem a formulák jól bejáratott mondat-szerkezeti vázák köré is szerveződnek.

A Reguly Antal által gyűjtött hősepikában a nominális szerkezetek leírása megtörtént (Widmer 2001), azonban a teljes igei formulaké még nem. Ezek leírását az indokolja, hogy a mondat szintű szigvai formulák bizonyos minták köré csoportosulnak. Az írás céljai közé tartozik továbbá annak bemutatása, hogy számos esetben a formulák közös sémáját a nyilvánvaló hasonlóság ellenére nehéz szintaktikai eszközökkel leírni.

A dolgozat felépítése a következő. Először röviden jellemzem a szigvai hősénekeket, különös tekintettel azokra a stíluseszközökre, amelyeknek jelentősége van a formulák szempontjából [2]. Ezután a formulakutatás előz-

ményeit foglalom össze [3]. Külön kitérek a kognitív megközelítésre [4], majd a lényeges előzményeket ismertetem a hanti hősénekek formuláinak kutatásából [5]. Ezután áttekintem a Reguly-hősénekek formuláinak szerkezeti sajátosságait [6]. A dolgozatot összegzés zárja [7].

2. A szigvai hősénekek bemutatása

2.1. Általános jellemzők

A Reguly Antal által gyűjtött 12 hősenek összterjedelme kb. 17 000 sor, ezen belül az egyes darabok hossza igen változatos: a legrövidebb 617 soros (töredék), a leghosszabb pedig 2795 sor.

Demény áttekintései (1977, 1978) alapján a hősénekek legfontosabb jellemzői a következők: egyes szám első személyben hangzanak el; egymenetűek (azaz a mű elején körvonalazódott cél megvalósulása után nem következik új); nem szerveződnek ciklusokba (akkor sem, ha egyazon hősről több ének is szól). Az énekek elején a cselekményt lokalizálják, valamint a főszereplőt megnevezik és családtagjait is előszámlálják. A befejezésben a főszereplő gyakran bálványá ülepedik (értsd: válik), hiszen az énekek a kisebb közösségek bálványainak kultuszához tartoznak. A téma, a szereplők és más elemek alapján a keletkezésük idejére is lehet következtetni: egészen archaikusak is vannak köztük (mitikus szereplők, kultúrhéroszi tettek), a legkésőbbiekben pedig az oroszokkal folytatott viszályok is megjelennek. Típusai a következők: férjszerző, apai bosszúok, a hős felnevelkedése, ellenség támadása (álnok sógorok), illetve feleségszerző típus.

2.2. Stíláriis jellemzők

2.2.1. Paralelizmus

Az obi-ugor verses folklór, és azon belül a hősénekek legszembevetőbb stíluseleme a paralelizmus. A bennük fellelhető kognitív összefüggéseket is kutatták már (Bakró-Nagy 1985), valamint a mellérendelő összetételekkel való lehetséges kapcsolatokat is (Szabolcsi 1990). A paralelizmus lényege, hogy az alapsor szintaktikai szerkezetét másolja, az azt felépítő szavak jelentését pedig leírható műveletekkel módosítja a párhuzamos sor (1).

(1) MUNH-0926³

ar kass-pi kätt sem eult jorrn niml-äng ar ne ar-l
 sok tud-PTCP két szem -bŐl nyenyec hótalp-DER_{ADJ} sok nő sok-3SG
ogoltä-tän ur niml-ang ar nai-pa ar-l katlte-tan
 leereszt⁴- nyenyec hótalp- sok asszony-PTC sok-3SG csúsztat-
 EVID.PRS.3DU DER_{ADJ} EVID.PRS.3DU

‘Sokat látó két szemükből a hótalpas sok szamojéd nő sokját hullatják, hótalpas sok szamojéd úrasszony sokját hengergetik.’

Mivel a paralel sorok egyrészt – hasonlóan például a mongol hősepikáról tudottakhoz – nem kötelezően fordulnak elő, másrészt a formula vizsgálható paralel sora nélkül is, ezt a stílusesszöveget ebben az írásban teljes egészében figyelmen kívül hagyom.

2.2.2. Díszítő jelzők

Ugyanilyen gyakori és jelentős eszköz a díszítő jelzők használata, illetve halmozása, ami jellemző az ismert hősepikákban. Ezek „ritkán állanak egyetlen szóból (...) hanem rendszeren több, még pedig gyakran egymásra vonatkozó szóból, a midőn a jelzőt az előbbi »egyszerű« fajtával szemben »csoportosított«-nak nevezhetjük” (VNGy I: XLV). Munkácsi a díszítő jelzőknek első-sorban metrikai, és csak másodsorban díszítő szerepet tulajdonított (1892–1902: XLV). A díszítő példák halmozását illusztrálja (2), amelyben az alap-tagokat félkövér betűtípus, a bővítményeket pedig aláhúzás jelöli:

(2) MUNH-0401

ji/ke täl-ss-en ji-in molokä vuaringä nyäl kannzäpi nosing
 atya/ha birtokol-PST-2SG atya-2SG hajdan varjú orr mintás tarka
***keu** sässl ur laul-la kéu-ng sem-pi labed vihli-nnä ar*
 Ural hát-3SG szél őriz-PTCP kő-DER_{ADJ} szem-DER_{ADJ} hét vihli-LOC sok
seu-i koläng och/sog-ol täm ogol langen⁵ kasä nank
 hajfonat-DER_{ADJ} gazdag fej-bőr-3SG ez.ADJ szán áll görbe vörösfenyő
***täj-el-na** lär kaleu vuat-langen tätä sch vuatlt-em*
 csúcs-3SG-LOC áradmánytó sirály lebeg-PTCP itt PTC lebegtet-PTCP.PST

³ A részleteket Reguly lejegyzésében idézem. Ebben a szavak tagolása nem minden esetben bizonyult helytállóknak, ezért „+” jel mutatja, ha eredetileg két szóban szerepelt, de összevonva értendő. Ha Reguly egybe írt két szót, akkor „/” jelzi, hogy hol a szóhatár.

⁴ DEWOS 1574.

⁵ A szókezdő *l-* az előző szóhoz tartozik, az *angen* pedig ’áll’-at jelent.

'Ha volt apád, apádnak hajdan a varjúorr rajzos tarka Ural oldalát őrző kő szemű hét vichli⁶ / Sok firtben dús feje bőrét / Ezen szán orra [módjára] görbült vörösfenyő tetején / Tavi csüllő madár himbálására itt himbáltatja...'

2.2.3. Ismétlés

Az ismétlés minden kétséget kizáróan az egyik legfontosabb szövegszervező erő az obi-ugor folklórban. Mondat(pár)ok között paralelizmust eredményez. Mondaton belül leggyakrabban töismétlést hoz létre (3), de van példa egyszerű szóismétlésre is (4):

(3) FEJF-0440

<u>sänz-ing</u>	<i>vuäs</i>	<u>sass-l-ä</u>	<i>jogot-l-em</i>
hát-DER _{ADJ}	város	hát-3SG-LAT	érkezik-PRS-1SG

'A mögös város mögéhez érkezem (...).'

(4) OBFA-0745

<u>kot</u>	<i>mu</i>	<i>zung</i>	<u>hot</u>	<i>moi</i>
hat	föld	szöglet	hat	vendégsereg

'Hat földrész hat lakodalmi népe'

A fenti három eszköz együttes előfordulására bőségesen van példa, a díszítő jelzők között érvényesül az ismétlés, és paralel sor is van a következő részletben (5). Aláhúzás jelöli, ha az első sor elemét a paralel sor jelentésánál módosítja. Félkövérrrel jelenik meg a soron belüli ismétlés, azaz jelen esetben a töismétlés. A paralel sorban változatlan elemek a nyelvi adatok sorában dőlt, a magyar fordítás sorában álló betűkkel szerepelnek

(5) SZKÉ-1423

<u>ischki</u>	<u>tur-pi</u>	<u>tur-ing</u>	<i>vuät</i>	<i>ponn-tal</i>
fagy	torok-DER _{ADJ}	torok-DER _{ADJ}	szél	tesz-EVID.PRS.3SG
<u>saiik</u>	<u>nyäl-pi</u>	<u>nyol-ing</u>	<i>vuät</i>	<i>ponn-tal</i>
hideg	orr-DER _{ADJ}	orr-DER _{ADJ}	szél	tesz-EVID.PRS.3SG

(Ezenközben Num-Töröm atyánk) 'fagyos torkú torkos szelét előhossa (tkp. helyezi, csinál) hideg orrú orros szelét előhossa.'

⁶ A vichli mitológiai lény (DEWOS 1575).

2.2.4. Verselés

Mindemellett az obi-ugor verses folklór kutatásában igen hangsúlyos a verselés vizsgálata. Wolfgang Steinitz (1976), majd pedig Robert Austerlitz (1958) alapvető leírásai után Schmidt Éva is sokat hozzatott a verselés komplex voltának feltárásához (Schmidt 1990), amit a zenei hangsúly, a metrikus hangsúly, valamint a nyelvi hangsúly összehangolását vezérlő szabályokkal lehet leírni.⁷

A kutatási eredmények szerint kimondható, hogy az obi-ugor verses folklór szövegét az SOV szórend alapján ígére végződő mondat metrum szerinti tagolásával lehet megközelíteni. A metrika azt határozza meg, hogy a szó szerkezeteknek ki kell tölteniük egy sort.⁸ A nominális sorokkal induló mondatot igei sor zárja. Az egyes sorok fűlsorokra tagolhatók, amelyeket a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok alapján lehet meghatározni. A fűlsorok ízekre, az ízek pedig szótagokra bonthatók (Schmidt 1990: 184–188).

3. Előzmények a formulák kutatásában

Amint fentebb már volt erről szó, a formulákon alapuló stílus legkisebb és legfontosabb egysége a formula. Jelentőségét illusztrálja, hogy a kutatások szerint az Iliász és az Odüsszeia szövegének csaknem 100%-a olyan egységekből áll, amelyek vagy változatlan formában, vagy kis eltéréssel ismétlődnek (Pagán-Cánovas – Antović 2016: 67).

A formuláról történő gondolkodásban ma is Milman Parry híres meghatározása számít alapnak: „a group of words regularly used under the same metrical condition to express a given essential idea” (Parry 1971: 272).⁹ Ezt a tág meghatározást később számos más próbálkozás követte.¹⁰ Az általános szakirodalom szerint a formulák a szó szerkezettől a mondatig különböző felépítések és terjedelműek lehetnek, és sok megközelítés a formulának több fajtáját különíti el.¹¹ Közülük az egyik – formáját és jelentését tekintve is – rend-

⁷ A zenei sorok viselkedésének kutatására Reguly anyagaiban nyilvánvalóan nincs lehetőség.

⁸ Ha több sort töltenek ki, akkor a nem főnévre, hanem rendszerint igenévre végződő sorokat függő sornak nevezik (Schmidt 1990: 188).

⁹ A definíció a formula által kifejezett tartalom mellett a versmértékhez való igazodásra is kitér.

¹⁰ Áttekinti például Reichl 2015.

¹¹ E.g. Formula in the strict sense vs more variable type of formula (Reichl 2015).

szerint közel áll a mondathoz mint nyelvi egységhez,¹² a másik azonban szóértékű, mint például a díszítő vagy állandó jelzőkkel ellátott személynevek vagy más névszók.¹³ A rövidebb, szóértékű formulák rugalmasan kapcsolódnak össze további mondatrészekkel, így alkotva általában sornyi terjedelmet. A legkisebb egységek kombinálódására mutat be példát Reichl a 'fehér' jelentésű *ak* szó előfordulásain keresztül a kazah Qambar epikus énekekben (Reichl 2015).

Mások az egyik csoportot ismétlődő lexikális formulákként határozzák meg, az ismétlődő lexikális formulákat, és a generálandó, azaz szabály által előállított formulákkal állítják szembe. Ez utóbbiak bizonyos sémák szerint szerveződhetnek, lásd az 1. táblázatot:

<i>The messenger</i>	<i>waved</i>	<i>and spoke</i>	<i>clearly</i>	<i>to the assembly</i> ¹⁴
<i>The hero</i>	<i>arose</i>	<i>and shouted</i>	<i>boldly</i>	<i>to the company</i> ¹⁵
[the character]	[moves for attention]	[and speaks]	[with an adverb that describes the speaking]	[to a group of associates of family or comrades]

1. táblázat:

Példa hasonló tartalmú és felépítésű formulákra¹⁶

A táblázat példamondatai tehát tartalmilag hasonlóan egymásra, és mondatnailag is ugyanúgy szerveződnek; a sémát megadó harmadik sor magyar fordítása: [a szereplő] [valamilyen mozdulattal felhívja magára a figyelmet] [és beszédet intéz] [valamilyen módon] [családtagok vagy társak egy csoportjához]. Az alább vizsgált hanti formulák abban térnek el ettől, hogy mondatnailag egyformák, a jelentések azonban teljesen függetlenek.

¹² Homérosznál pl. „*Lányom, ugyan mily szó szökkent ki fogad kerítésén?*” a szigvai hőselekekben ugyanez: „*Tízfogú fogas száját miképpen nyitja meg / Húszfogú fogas száját miképpen nyitja meg?*”

¹³ Homérosznál pl. „*leleményes Odüsszeusz*”; a szigvai hőselekekben pl. „*bálványképű rénbika*”.

¹⁴ A hírnök | intett | és mondta | tisztán/érthetően | az egybegyűlteknél.

¹⁵ A hős | felemelkedett | és kiáltott | bátran | a társaságnak.

¹⁶ Tarzia <http://www.wtarzia.com/Folklore.html>. A szerző az írást (évszám nélkül) oktatási célokra hozta létre, nem tudományos publikációnak tekinti. Példái azonban igen fontosak a szigvai hőselekek tárgyalásához, ezért azokat a fenti kitételrel idézem.

4. A kognitív megközelítés

Vinogradov 1938-ban kimondta, hogy a formulaalapúság nemcsak az epikus költészetre jellemző, hanem a verbális kommunikációra általában véve is. Emellett a formula nemcsak az orális műfajokban létező fogalom, hanem más művészeti ágakban is vannak megfelelői (Delić 2015: 17). Újabb kutatók szerint pedig az epikus költészet formula alapú működési mechanizmusát a kognitív nyelvészet lényeges megállapításai is igazolják. Ezeket Pagán-Cánovas – Antović 2016 alapján a következőképpen lehet összefoglalni.

A nyelvtan elsajátítása e felfogás szerint olyan folyamat, amely halláson, ismétlésen és minták alkalmazásán alapul. A gyermek szavakat és szó szerkezeteket jegyez meg, amelyeket más és más szituációba és mondatkörnyezetbe is folyamatosan belepróbál. Az elsajátított konstrukciók úgynevezett keretekbe rendeződve tárolódnak a nyelvhasználók agyában.¹⁷ A nyelvhasználók dinamikusan alakuló minta- vagy szerkezetárral rendelkeznek, amelynek elemeit képesek az aktuális szituációs és kommunikációs igényekhez igazítani. A hétköznapi nyelvhasználatban tehát nagy szerepe van a „készen” aktiválható szókapcsolatoknak, kifejezéseknek, mondatdaraboknak.

A kognitív nyelvészeti megközelítés, valamint a folklorisztika mnemotechnikára vonatkozó kutatásainak eredményei tehát egybecsengenek: a hétköznapi nyelvhasználatban, valamint a verses epikus folklór előadásakor végbemenő folyamat lényegi elemei megfeleltethetők egymásnak (Pagán-Cánovas – Antović 2016), lásd a 2. táblázatot:

hétköznapi kommunikáció	epikus énekek létrehozása
beszélő	énekmondó
keret	téma / típusjelenet
minta ¹⁸	formula

2. táblázat:

A hétköznapi kommunikáció és az énekesi alkotófolyamat párhuzamai

A fentieknek az a jelentősége a vizsgálat szempontjából, hogy magyarázattal szolgál a hasonló mondat szerkezetű formulák használatára.

¹⁷ Ezt úgy kell elképzelni, hogy pl. az étterembe látogatás szcenáriója egy egész sor többé-kevésbé rögzült frázist vagy kifejezést foglal magában az étlap kérésétől az ételválasztáson át a fizetésig.

¹⁸ Az eredeti szövegben a *pattern* szó szerepel.

5. Előzmények a hősénekes stílus formuláinak kutatásában

Az északi hanti hősepika formuláinak kutatásában alapos, összegző monográfia Widmer Annától született, aki egy Pápay József által gyűjtött hősének szövegét vizsgálta. Az elemzés lényeges jellemzőket fogalmazott meg a formulák fajtáiról, szerkezetéről, a bennük előforduló töltelékszavakról, azok lehetséges funkciójáról, és az obugrisztikai hagyományokhoz hűen mindezt a verseléssel összefüggésben. Korpusza az említett hősének teljes szövegére kiterjed, tehát elvileg teljes képet ad a hősének formulakincséről. A kutatás azonban kizárólag a nominális sorokra koncentrál. Így például a Jégvárosi nép énekének 142. sorából (9) kizárólag a „nős hét csoport” szó szerkezet került be a példatárba (10):

(9) Pápay 1990: 20

si-ĩubinã niyi-pi lãbæt pãi lãft-ã lai-møl.
 ez-után nős-DER_{ADJ} hét halom hét-LAT áll-PST.EVID.3SG

’Ezután a nős hét csoport hétté állott’.

(10) Widmer 2000: 66

niyi-pi lãbæt pãi
 nős hét csoport

’nős hét csoport’

6. A formulák szerkezete

A jelen kutatásban a formula értelmezésekor az alkotóelemeket hierarchiába rendező nézőpontot követem. Formulán a teljes mondatot értem, amelyben a nominális részt szubformulának lehet tekinteni. Azért érdemes így eljárni, mert ezáltal a mondatnyi terjedelem vizsgálatával feltárható összefüggések nem vesznek el.

Az alábbi példák a formulák lehetséges többrétűségét illusztrálják, lásd az [obi csüllőmadár] szókapcsolat előfordulását különféle kontextusokban. A szereplő harsány hahotázását írja le a következő mondat (11):

(11) FEJF-0753

ass kaleu rohung nyãch konnzã nyach-tel
 Ob sirály vijjogó nevetés hanyatt nevet-EVID.PRS.3PL

(A délvidéki ember sok asszonya [tkp. asszonyod])

’Az obi csüllő madár rikoltó nevetését hanyatt nevetik’

Widmer kutatásainak középpontjában az [obi csüllő madár rikoltó nevetése]-féle szekvenciák, azaz a verbális soroktól a verselés alapján világosan elkülöníthető főnévi szerkezetek álltak. Egy másik hasonlatban az „obi csüllő madár” mozgását használták fel (12):

(12) MUNH-0263

täm ogol angen käsä nank täi-l-nä
ez.ADJ szán áll görbe vörösfenyő csúcs-3SG-LOC

ass kaleu vuat-langen tätä schi vuärtlt-em
Ob sirály lebeg-PTCP itt PTC akaszt-PTCP.PST

(... a vas szemű hét vichli) ’ezen szán orra¹⁹ [módjára] görbült (?) vörösfenyő tetejére obi csüllő madár himbálására im oda akasztotta.’

Az ’obi csüllő madár’ jelentésű szókapcsolat metrikailag fél sor terjedelmű frázis, amelyhez járulhat legalább kétféle második félsor, hogy létrejöjjön a nominális sor (13):

(13) Obi csüllő madár |
Obi csüllő madár | himbálása
Obi csüllő madár | rikoltó nevetése

Az igei sor, azaz a mondat befejező része mindkét idézett esetben megismétel egy tövet az előzményekből. Így stilisztikai érv is bizonyítja, hogy a mondatot is egységnek kell tekintenünk a formulák szempontjából. Az alábbi példák is bizonyítják, hogy a formulák terjedelme túllépheti a főneves szerkezet kereteit, mivel az ismétlés összekapcsolja a főnévi alaptagú szerkezet egyik elemét az igével (14) (15) (16):

(14) OBFA-0505

lyäm vuonsch-lä kar juch schidi vuonsch-l-ä
zelnice gyűjt-PTCP üres fa így gyűjt-PRS-PASS.3SG

(Hírhordó férfi sok apródunk) ’zelnice szedő puszta zelnice módjára meg van tépve.’²⁰

(15) OBFA-0537

käs-im nyäl säting vuoll kassl-tem
céloz-PTCP.PST nyíl drága hely céloz-EVID.PRS.1SG

’(Emberfia sokfelé ágazó két szememet ajtós házam ajtaja felé) megcélzott nyíl drága helyén odairányítom.’²¹

¹⁹ Tkp. a szán „áll”.

²⁰ A magyar fordítás két különböző igetövet alkalmaz, a hanti eredetiben ugyanaz a tö ismétlődik.

²¹ Ld. az előző lábjegyzetet.

(16) OBFA-0500

<i>laped</i>	<i>sar-pi</i>	<i>kor-ing</i>	<i>u</i>	<i>ti</i>	<i>kär-tel</i>
hét	rész-DER _{ADJ}	kiáltás-DER _{ADJ}	üvöltés	ide	kiált-EVID.PRS.3SG
<i>hot</i>	<i>sar-pi</i>	<i>kor-ing</i>	<i>u</i>	<i>ti</i>	<i>kär-tel</i>
hat	rész-DER _{ADJ}	kiáltás-DER _{ADJ}	üvöltés	ide	kiált-EVID.PRS.3SG

'A héttagú kurjantó üvöltést ím elüvöltik, a hattagú kurjantó üvöltést ím elüvöltik.'²²

6.1. Szintaktikailag egyöntetű szerkezetek

A formulák nem csupán tetszőleges felépítésű, azonos formában sűrűn ismétlődő szószerkezetek lehetnek. A szigvai hősénekekben jelentésüket tekintve egymástól teljesen független formulák egyforma mondattani struktúra köré csoportosulhatnak. Ezek a formulák a szintaktikai szerkezet, a lexikális összetevők, illetve az ismétlés segítségével írhatók le.

Az alább szereplő összes mondat a hősénekekben igen gyakori hasonlat. Mindegyikben eseményt hasonlítunk eseményhez, és a főige a fogalmi síkhoz, az archaikus képzővel alkotott igenév pedig a képi síkhoz tartozik. Valamennyi mondat ugyanazt a szintaktikai mintát követi. Az első két példa (17) (18) nem tartalmaz töismétlést, ezért nem is olyan prominens a szerkezete a befogadó számára.

(17) SZAM-0399

<i>ar</i>	<i>seu-i</i>	<i>koläng</i>	<i>och</i>	<i>numbe-m</i>	<i>eult</i>
sok	hajfonat-DER _{ADJ}	gazdag	fej	felső.rész-1SG	-rÓl

<i>säm-ing</i>	<i>kul</i>	<i>lälyi-tangen</i>	<i>säse+me-l-em</i>
pikkely-DER _{ADJ}	hal	csillog-PTCP	borít-PRS-1SG

(...isten havához hasonló fehér pán célt...) '(Sok fűrtben dús fejem fölött,) pikkelyes hal csillogásával kiterjesztem, (...)'

(18) MUNH-1100

<i>azse-l</i>	<i>vuäs-om</i>	<i>kul-ing</i>	<i>poll</i>	<i>vuäs-tangen</i>	<i>ames-tel</i>
apa-3PL	halászik-PTCP.PST	hal-DER _{ADJ}	halrekeszték	halászik-PTCP	ül-EVID.PRS.3PL

'mintha az apjuk halas gerébjén görnyednének, megülednek.'²³

A két idézett formulának tartalmilag semmi köze egymáshoz – szemben azzal, ahogy az 1. táblázat példáiban történik –, hanem kizárólag morfológiai és szintaktikai szerkezetük rokonítja őket.

²² Tkp. a héttagú kurjantó üvöltést ím elkurjantják.

²³ Tkp. apjuk halászta halas rekesztéken halászva (meg)ülnek.

Vannak emellett a (17)–(18)-ban bemutatott szerkezetet pontosan követő formulák is, amelyekben az ismétlés kapcsolatot teremt mondattani szempontból a módhatározó és a finit ige között (stiláris szempontból a képi sík és a fogalmi sík között). Az alábbi példákban a fentiekhez hasonlóan szerkezeti egyezés van, amit a tőismétlés csak prominensebbé tesz (19) (20):

(19) MUNH-1073

sas *vuazi* **ămes-tangen** *il+n/* **ămes-tal**
hermelin kacsá ül-PTCP lent ül-EVID.PRS.3SG

[Alvilági sokor-öreg] 'menyétréce ülésével megülepedik,
közönséges réce ülésével megülepedik.'

(20) OBDÉ-1087

jas-l *ke* *tăgărle-l* *lui+mang* *joch* **veleg-tangen** **velech-l-em**
kéz-3SG ha elakad-PRS.3SG bogas(?) fa legallyaz-PTCP legallyaz-PRS-1SG

kurelt/ke *tagarle-l* *nu-ung* *juch* **seng-tangen** **senh-l-em**
láb-3SG-ha elakad-PRS.3SG ág-DER_{ADJ} fa csap-PTCP csap-PRS-1SG

'ha a keze megakad, bogas (?) fa botolásával botolom, ha a lába akad meg, ágas fa csapkodásával lecsapkodom.'

A fenti séma köré számos formula szerveződik – szóismétléssel vagy anélkül –, amelyek mindegyike gyakori a hősénekek szövegében,²⁴ azaz összeségében sűrűn alkalmazott mondatszerkezetről, illetve sémáról van szó.

6.2. A felszínen egyöntetű szerkezetek

A következő példák eltérnek az előbbiektől. Ami egyöntetű bennük, az a tőismétlésben részt vevő latívuszragos határozó, amely változatos szemantikával van jelen: kifejezhet állapotváltozást, de azt is, hogy az esemény több egymást követő szakaszban ment végbe, és betöltheti az eredmény- vagy módhatározó funkcióját is. Míg azonban az 5.1-ben szereplő formulák ugyanazt a szintaktikai képletet követték, az alább ismertetendők csak a felszínen egyformák. Az első néhány példában a latívuszragos határozó a mondat alanyához tartozik (21) (22), a többiben a tárgyhoz (25) (26) (27), a (24) pedig passzív mondat:

²⁴ A (20) formula például több hősénekekben számos alkalommal is szerepel, mivel egy hadakozáshoz tartozó típusjelenet része (Sipos, kézirat).

(21) OBDÉ-0264

juch oni kolom schelm-ül kolm-ä tach-s
fa nagy három forgács-3SG három-LAT török-PST.3SG

(Ez az ajtód [bizony] kifordult [a sarkából,]) 'Fa-nagy három forgácsa hárommá törött.'

(22) SZKÉ-0649

neng+i/ki labet pai labt-a läi-mel
nő-DER_{ADJ}-PTC hét halom hét-LAT áll-EVID.PST.3SG

'a nős hét csoport hétté állt'²⁵

(23) JEVÉ-0137

lung-en²⁶ katl kab-ung ki läbed moi labt-ä kus jäch-mel
nyár-DER_{ADJ} nap csónak-DER_{ADJ} ha hét násznép hét-LAT bár jár-EVID.PST.3PL

'nyári napon csónakos hét lakodalmi nép hétté járt bár'

(24) SZKÉ-1306

tut/ leu-m labed anhl-el labt-a läny-s-em
tűz emészt-PTCP.PST hét oszlop-3SG hét-LAT állít-PTCP.PST

'tűz emésztette hét oszlopa hétté állt ott'

Tekintve, hogy az északi hantiban a névszóragozásban nem jelölik a tárgy-
esetet, morfológiai szempontból nem látszik köztük nagy különbség. Mivel
azonban a verselés szabályai meghatározzák a névszói (alanyi, tárgyi, függő)
és az igei sorok sorrendjét (lásd fent), a formulaválasztás egy sornál nagyobb
szakaszra is kihathat.

(25) SZKÉ-0514

au-ng unt-pi labed lagar labt-a leschät-l-än
torkolat-DER_{ADJ} szád-DER_{ADJ} hét páncél hét-LAT készít-PRS-2SG²⁷

'torkolatos szádú hét páncélt hétté készíték'

(26) SZKÉ-1892

nyol-tí ol-ti kolem eilm-eu kolm-ä vi-l-eu
orr-hegy van-PTCP.PRS három csók-1PL három-LAT vesz-PRS-1PL

'Orrhegyre való három csókunkat hárommá vesszük.'

²⁵ Kb. 'a hét csapat külön-külön láthatóan állt'. Anonim lektorom parafrázisa, köszönöm javaslatát.

²⁶ Más folklór adatok alapján felvetődik a nyár-2SG glosszázás lehetősége is

²⁷ Az igerag 2SG, de a szövegkörnyezet alapján egyértelműen 1SG-nek kell fordítani.

(27) ARFE-1167

sohta-ing *kütt* *belk-el* *kätn-ü* *nyailt-l-em*
 agyag-DER_{ADJ} két fél-3SG kettő-LAT vág-PRS-1SG.O

‘Agyagos két felét ketté vágom...’

Szófaji variációra is van példa: számnév helyett melléknév is szerepelhet ilyen felépítésű mondatban (28) (29) (30):

(28) ARFE-0433

van *nomes* *van-ü* *tal-l-em*
 rövid gondolat rövid-LAT húz-PRS-1SG.O

‘Rövid gondolatomat rövidre húzom’.

(29) OBDÉ-0510

laj *uri* *alng-el* *laj-ü* *pontläss-el*
 sötét vér vég-3SG sötét-LAT ömlik-PRS.3SG

‘alvilági (é. sötét) véres vége sötétté omlik, (...)’

(30) JEVÉ-0794

put-ing *lant säting* *sop* *put-ing-ü* *vuer-l-eu*
 üst-DER_{ADJ} étel drága darab üst-DER_{ADJ}-LAT készít-PRS-1PL

nyar *lanti jüm* *sop* *nyar-ü* *vuer-l-eu*
 nyers étel jó darab nyers-LAT készít-PRS-1PL

‘Az üstös étel drága darabját üstösen készítjük el (v. csináljuk)
 a nyers étel jeles darabját nyersen készítjük el.’

A fenti formulák tehát nem írhatók le egyetlen szintaktikai sémával, hiszen változó a jelzős főnév mondattani státusza (alany vagy tárgy), az először jelzőként, majd pedig határozóként szereplő lexéma szófaja is (számnév vagy melléknév). Ezzel szemben a felszínen nagyon hasonlítanak egymásra, ami szoros kapcsolatban van az északi hanti nyelvnek azzal a jellemzőjével, hogy a tárgy jelöletlen: a mennyiség- vagy minőségjelzővel bővített névszó után egy latívuszraggal alkotott határozó áll, és a mondatot az ige zárja. A fentiek alapján nemcsak a szintaktikai séma, hanem a felszíni hasonlóságon alapuló váz is alapul tud szolgálni az egyöntetű formuláknak.

7. Összegzés

A dolgozat a szigvai hanti hősénekekben vizsgálta a formulák szintaktikai hátterét. Elsőként bebizonyosodott, hogy az igei résszel együtt, teljes mondatként célszerű vizsgálni a formulákat. Ezután következett a formulák mon-

datszerkezetének vizsgálata. Ez azt tárta fel, hogy a szigvai hanti epikus hagyományban a formulák hajlamosak bizonyos szintaktikai mintákat követni, aminek eredményeképpen sok lexikálisan/tartalmilag különböző, ám egyforma szerkezetű formula létezik. Ez azonban nem feltétlenül szembevetendő. Rendszerint a töisméltés az, ami hangsúlyossá, könnyebben észlelhetővé teszi a formulák mondattani hasonlóságát.

A szerkezetminták szerinti formulaalkotás más szinten is megvalósul. Ezt illusztrálta a latívuszragos formulák elemzése. Az ide tartozó példák mondattani szempontból nem egyformák, csak a felszínen mutatnak hasonlóságokat, amire a hanti nyelv meghatározható grammatikai tulajdonságai, illetve a hősenekes nyelvezetnek a jellegzetességei adnak lehetőséget.

A sűrűn alkalmazott szintaktikai szerkezetminták a szubformulák, formulák, típusjelenetek stb. mellett minden bizonnyal szintén támpontot jelentenek az énekmondónak a szöveg megalkotásakor, vagyis mnemotechnikai, felidézı funkciójuk lehet.

A fentiek alapján a reduplikáció különbözı megnyilvánulásai, a paralel szerkesztésmód és az ismétlés számos más formája mellett a szigvai hősenekes jellemzı vonásaként könyvelhetjük el, hogy a formulák szintaktikai minták köré csoportosulnak.

Rövidítések

1	elsı személy	LOC	lokatívusz
2	második személy	PL	többszám
3	harmadik személy	PTC	partikula
ADJ	melléknév	PTCP	participium
ADV	határozó	PRS	jelen
DER	képzı	PST	múlt
DO	direkt tárgy	S	alany
DU	kettes szám	SG	egyszám
EVID	evidenciális	V	ige
LAT	latívusz		

Irodalom

- Austerlitz, Robert 1958: Ob-ugric Metrics. Folklore Fellows Communications 174. Helsinki.
- Bakró-Nagy, Marianne 1985: A paralelizmus szemantikájáról (kognitív mechanizmusok a paralelizmusokban). Műhelymunkák III. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Delić, Lidija 2015: Poetic grounds of epic formulae. In: Detelić, Mirjana – Delić, Lidija (eds), Epic formula. A Balkan perspective. Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade. 13–42.

- Demény István Pál 1977: Az északi osztják hősi énekek tipológiai elemzése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 21: 33–43.
- Demény István Pál 1978: Az északi osztják hősi énekek történeti fejlődése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 22: 147–158.
- Detelić, Mirjana 1996: The Function and significance of formula in Serbian decasyllabic epic poetry. https://www.academia.edu/1469724/The_Function_and_Significance_of_Formula_in_Serbian_Decasyllabic_Epic_Poetry
- Detelić, Mirjana 2010: Parry-Lord-Foley: and what can we do with them. *Serbian Studies Research* 1/1. Association for the Development of Serbian Studies, Novy Sad. 5–17.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Edwards, Mark W. 1992: Homer and oral tradition: The type-scene. *Oral Tradition* 7/2: 284–330.
- Foley, John Miles – Gejin, Chao 2012: Challenges in comparative oral epic. *Oral Tradition* 27/2: 381–418.
- Gurevich, Olga – Johnson, Matthew A. – Goldberg, Adele E. 2010: Incidental verbatim memory for language. *Language and Cognition* 2/1: 45–78.
- Hatto, Arthur 2017: *The World of the Khanty epic hero-princes: an exploration of a Siberian oral tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- A. Jászó Anna 1976: Megjegyzések a particípiumból alakult verbum finitumok mondatanához az északi osztjákban. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 353–358.
- Kiparsky, Paul 1976: Linguistic aspects of the poetic formula. In: Stolz, Benjamin – Shannon, Richard (eds), *Oral poetry and the formula*. Center for the Coordination of Ancient and Modern Studies, Ann Arbor. 73–106.
- Lord, Albert B. 1960: *The singer of tales*. Harvard University Press, Cambridge.
- OH I. = *Osztják hősenékek*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Közzéteszi Zsirai Miklós. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944.
- OH II. = *Osztják (chanti) hősenékek II*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Közzéteszi Zsirai Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.
- OH III/I. = *Osztják (chanti) hősenékek III/I*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékából közzéteszi Fokos Dávid. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- OH III/II. = *Osztják (chanti) hősenékek III/II*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékának felhasználásával közzéteszi Fokos Dávid. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- ONGy = *Osztják népköltési gyűjtemény*. Reguly Antal hagyatéka és saját gyűjtései alapján közzéteszi Pápay József. Hornyánszky Viktor – Hiersemann, Karl, Budapest – Leipzig, 1905.
- Pagán-Cánovas, Cristobal – Antović, Mihailo 2016: Formulaic creativity: oral poetics and cognitive grammar. *Language and Communication* 47: 66–74.
- Pápay József osztják hagyatéka. *Hősi énekek I*. Közzéteszi Vértes Edit. Debrecen, 1990.
- Parry, Milman – Parry, Adam (eds) 1971: *The making of Homeric verse. The collected papers of Milman Parry*. Clarendon Press, Oxford.

- Reichl, Karl 2015: The varieties of formulaic diction in Turkic oral epics. In: Detelić, Mirjana – Delić, Lidija (eds), *Epic formula. A Balkan perspective*. Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade. 159–172.
- Schmidt Éva 1990: Az osztják metrika másik oldaláról. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 181–194.
- Sipos Mária: Egy típusjelenet a Reguly-hősénekekből. *Közlésre benyújtott kézirat*.
- Smith John D. 1989: How to sing a tale: epic performance in Păbūji tradition. In: Hainsworth, J. Bryan – Hatto, Arthur T. (eds), *Traditions of heroic and epic poetry*. The Modern Humanities Research Association, London.
- Steinitz, Wolfgang 1976: Zur ostjakischen und wogulischen Volksdichtung. In: *Ostjakologische Arbeiten II. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1–61. [Első megjelenés: 1941.]
- Szabolcsi Anna 1990: Osztják parallelizmusok és mellérendelő összetételek. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 221–226.
- Tarzia, Wade: Oral formulaic epic: Introduction to oral formulaic epic traditions. <http://www.wtarzia.com/Folklore.html>
- VNGy I. = Vogul Népköltési Gyűjtemény I. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyatéka alapján közzéteszi Munkácsi Bernát. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1892–1902.
- Widmer, Anna 2001: Die poetischen Formeln der nordostjakischen Heldendichtung. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica* 53. Wiesbaden.

*

Formulae and syntactic structures in the heroic epic songs collected by Antal Reguly

The aim of the paper is to reveal and illustrate the importance of phrase or syntactic patterns among the mnemotechnic tools used by Antal Reguly's northern Khanty singer. In autumn 1844, Reguly collected 12 heroic epic songs, amounting to cca 17,000 lines, from Nikilov Maxim, an old Sygva Khanty singer. Despite being already processed, translated and published, they have remained quite unknown in international folkloristics.

Epic got into the focus of attention, especially in the first half of the 20th century, because of the so-called Homeric question. The central problems of folkloristics in this respect were (a) how Iliad and Odyssey came into being; (b) whether they were work of one single poet or rather many contributors; (c) in what way singers can memorize long texts.

Investigations were conducted to Serbian oral epic by Milman Parry and Albert B. Lord, which research revealed that long Serbian epic poems were transmitted orally, and that singers compose pieces of epic poetry during per-

formance. This realization, as well as the concept of composition-in-performance, gave rise to the study of specifics of oral poetry.

It was formulaic style that proved to be the most important feature of epic songs. In some cases, almost 100% of such texts is made up of formulas (cliches), i.e. units that are repeated in either the same form or with some kind of grammatical or lexical changes. Formulas are not uniform in different epic traditions because they are influenced by various specificities of language, metric rules, as well as stylistic particularities. Khanty heroic songs have also been characterized from this point of view.

Concerning the northern Khanty formulas, the structures of the nominal parts of formulas have already been described, while those of verbal formulas have not been investigated. In this paper, by way of several examples, it is shown that text composition is helped not only by simply using formulas and subformulas but also these units seem to follow syntactic patterns. It means that there exist a number of formulas that exhibit the same syntactic structure, although they are totally different from semantic point of view. However, it is not always prominent. It is regularly stem repetition, i.e. figura etymologica and word repetition that underline the same structure of various semantically independent formulas.

Thus, pattern following can be observed on syntactic level, in the strict sense of the word. Moreover, proven by numerous examples of a certain sentence pattern containing a lative case adverb, in numerous cases, a lot of formulas follow one pattern resulting in lots of sentences with similar structure only on the surface, while they do differ from syntactic point of view. It can be explained by well-known features of the northern Khanty language.

As there are a number of patterns clustering formulaic sentences, syntactic patterns must have had mnemotechnic function during the performance of long epic songs. Consequently, it can be claimed that, besides various forms of reduplication, use of parallel lines, many kinds of repetition etc., it belongs to the specific features of northern Khanty epic poetry that formulas tend to follow certain syntactic patterns.

Keywords: Khanty, heroic epic, oral formulaic poetry, formula, sentence structure.

MÁRIA SIPOS

„Сувениры Севера”
Óslakos közösségek reprezentációja a tajmiri közösségi médiában¹

VÁRNAI Zsuzsa

Nyelvtudományi Intézet, Budapest
varnai.zsuzsa@nytud.hu

Bevezetés

A tanulmány szociolingvisztikai keretben közelíti meg az óslakos kisebbségek helyzetének kérdéskörét, a nyelv, nyelvhasználat, kultúra és kisebbségi identitás kapcsolatait vizsgálva egy oroszországi város közösségeinek online reprezentációja alapján. Öt óslakos kisebbség megjelenését elemzi egy állami online újság híreiben, valamint a közösségek kulturális központjának közösségimédia-tevékenységében, és az eredmények alapján bemutatja, hogy az online kommunikációs és közösségi tér diskurzusaiban milyen fő közösségi kategóriák, valamint a kisebbségi identitás mely elemei jelennek meg, milyen hangsúlyokkal és milyen összefüggésekben. Különös figyelem irányul a nyelv dimenziójára, valamint a különféle – kisebbségi, illetve helyi és globális – identitások, identításelemek kapcsolatainak vizsgálatára. A kutatás elméleti és módszertani háttérként a kritikai szociolingvisztika megközelítésére, különösen az identításkonstruálás, szuperdiverzitás, multimedialitás fogalmaira épít, az identitás jelzéseit az írott szövegeken kívül az online kommunikáció vizuális tartományaiban (képek, videó) is keresve.²

A kutatás egy nagyobb projekt része, melynek célja a nyelvi és kulturális identitás, valamint a kisebbségek többnyelvű városi környezetbe történő beilleszkedésének vizsgálata az északi óslakos többnyelvű közösségek arktikus orosz és finn urbánus településeken élő képviselői körében.

¹ Jelen kutatás az NKFIH-11246 Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában: a városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörtől őshonos közösségekben című pályázat keretében készült.

² A kutatást Hámori Ágnessel végeztük, hasznos tanácsaiért itt mondok hálás köszönetet.

A kutatás során ezekre a kérdésekre keressük a választ: milyen mértékben része a kisebbségi nyelv a kisebbségi identitásnak; a kisebbségi kultúra milyen más elemeit tudják megőrizni azok a közösségek, melyek a városba költözés következtében elszakadtak hagyományos életmódjuktól és környezetükről; hogyan viszonyulnak a vizsgált városban élő kisebbségi közösség tagjai a kisebbségi nyelvhez; mennyire van jelen a kisebbségi nyelv a közösség mindennapi életében, és ez hogyan vethető össze a beszélők nyelvi attitűdjével; valamint, hogy milyen szerepet játszanak az alternatív oktatási és kulturális intézmények és a közösségi média a kisebbségi kultúra és nyelv megőrzésében?

A kutatás kiindulópontjában a nyelv áll. Az ENSZ 2019-et jelölte ki az őslakos nyelvek nemzetközi évének. Ezért állítottuk mi is ezt az időszakot a kutatás középpontjába, hogy megfigyeljük, hogyan jelenik meg a nyelv a vizsgált közösségek életében, diskurzusaikban, és hogyan jelenítik meg a közösségi médiában. A vizsgálat kiterjed arra is, hogy a megfigyelt médiában hány poszt, cikk foglalkozik őslakos kérdésekkel, és ezekben milyen a reprezentációja az őslakos nyelveknek? Milyen etnikai csoportokat, kategóriákat említenek? Milyen kulcsfogalmak és kollokációk bukkannak fel? Hogyan tükröződnek az őslakos identitás nyelven kívüli elemei a megfigyelt médiában, és ez hogyan tükröződik a vizuális, multimédiás repertoárban?

A kutatás tágabb kontextusa: az internet, a virtuális tér, a kibertér jelentősége és hatása a társadalomra

Korunkban az internet a társadalmi nyilvánosság egyik központi jelentőségű tere. Az információs és kommunikációs technika új típusú tér-idő viszonyokat alakított ki, új lehetőségeket kínálva; a technika egyre több gyakorlati hasznossággal tölti meg a virtuális teret és megváltoztatja az életmódunkat, kommunikációs és identitásalakító gyakorlatainkat is.

A kibertér nem is az információ továbbítására, feldolgozására van a legnagyobb hatással, hanem a társadalmi viszonyok, kapcsolatok alakulására. Képes befolyással lenni az éntudatra és a közösségre, a benne folyó interaktív társadalmi érintkezés jelentős hatással van egyes emberekre, megváltoztatja világnézetüket, értékrendjüket (McRae 1997). Egyszerre nyilvános és magántér ez, mely új terepet szolgáltat arra, hogy az egyéni és a kollektív identitás, illetve az egyén és a közösség közötti különbséget egyszerre éljük meg.

Sokan úgy gondolják, hogy az információs technika és az így létrejött kibertér elpusztítja a kulturális és társadalmi kapcsolatok hagyományos formáit, elősegíti a globális kultúra terjeszkedését, így meggyengítve a helyi szoká-

sokat, kultúrákat, hagyományokat. Ugyanakkor – amire jelen kutatás is rámutat – jelentős kölcsönhatást vehetünk észre a helyi és a globális szféra között, és kialakulnak a helyi jelleg új formái. A világon sok helyen észrevették az ebben rejlő lehetőségeket és törekednek arra, hogy egyensúlyt teremtsenek a globális és a helyi jelleg között, és kihasználva a kibertér adta lehetőségeket, igyekeznek tökétesen kövácsolni kultúrájuk egyediségéből, a lokális jellegéből. Egyre többen ébrednek rá arra, hogy a kultúra kívánatos árucikk, vonzza a fogyasztókat, a beruházásokat és a turistákat. Ezért sok esetben a városok kulturális erőforrásait eladják, hogy így tökéhez jussanak (Lash – Urry 1994). A kibertér egy olyan sajátos közeg, amelynek gazdasági vonatkozásai is jelentősek: megfigyelhető például, hogy e tér segítségével a városok a fogyasztás odavonzására törekednek, és ennek céljából átformálják magukat. Egyre több és több városi vezető testület, kulturális intézmény létesít számítógépes helyet a városának a hálózaton, azzal a szándékkal, hogy jelenlétük a világhálón majd „eladja” a várost. Úgy tűnik, hogy a világ városai egyszerre két irányban fejlődnek. Egyre kevésbé különböztethetők meg egymástól, globálisabb jellegűek, homogénebbek, mint korábban, ugyanakkor egy másik szinten úgy próbálják eladni magukat, mint egyedülálló, minden más helytől különböző térségeket, azzal a célból, hogy magukhoz vonzzák a fogyasztókat. Ebből a helyi és a globális, a hiteles és a nem hiteles, az egyedien helyi hangulatú és a helyileg jellegtelen bonyolult kölcsönhatása alakul ki (Mészáros 2001).

A közösségi háló nem egyszerűen kommunikációs csatorna, hanem fontos szerepet játszhat a szervezetépítésben, és az emberek mobilizálásában is. Az internet biztosította gyors és olcsó információ-hozzáférés állampolgári aktivizmusra sarkall, amely összehozza az embereket és segíti őket a földrajzi és egyéb határok átlépésében, fokozza a közösség részvételét a társadalmi és a politikai színtereken. Olyan nyilvános tér, amely lehetőséget biztosít a társadalmi és politikai viták lefolytatására (Papacharissi 2003; Poster 1995).

A kibertér kapcsán még két fő tényező emelhető ki. Az egyik az interaktivitás, amely elsődlegesen meghatározó ebben a közegben, és amelynek a széles körű lehetőségei tették a közösségi oldalakat, elsősorban a Facebookot egyedülállónak. Kialakult az interakció, a vélemények becsatornázásának, a közösséggel való „személyes” kapcsolat fenntartásának igénye, majd később a kommentelés lehetősége is megnyílt. A közösségi háló sajátos interaktivitást teremtett, mely különbözik mind a face-to-face, mind az online levelezési formáktól. Ebben az interaktív társadalmi és társas térben kiemelkedő fontosságúak az identitást kifejező és/vagy létrehozó megnyilvánulások, melyekre a Facebook számos lehetőséget biztosít, a lájkolás, megosztás, kom-

mentelés lehetőségeivel, melyek által a közönség mobilizálódik, és nemcsak az aktivitása, de a szimpátiája és elköteleződése is nő egy-egy adott ügy iránt (Mészáros 2001).

A kibertér másik meghatározó sajátossága a fregmentáltság. Az online szerzett információk többnyire fragmentált töredékinformációk, melyek egy kérdésnek csak az egyik oldalát mutatják meg, vagy éppen véletlenszerűen összeállított véleményekből és ellenőrizetlen tényekből tevődnek össze. Mindez visszahat a környezetre, amelyben értékeinket kialakítjuk, és amelyben létrehozuk a valóságot (Schement – Curtis 1997: 120).

A kutatás helyszíne: Dugyinka

Dugyinka Oroszországi kikötőváros a Jenyiszzej partján, Szibéria legészakibb, sarkkörön túli részén. Közigazgatásilag öt tajmiri falu is hozzá tartozik: Volocsanka, Levinszkie Peszki, Potapovo, Uszty-Avam és Hantajszkoe Ozero, ezek 90 km-től 340 km-ig terjedő távolságra találhatók Dugyinkától. A város a Krasnojarszki határterülethez tartozó Tajmiri (Dolgan-Nyenyec) járás székhelye.

Dugyinkában (a város hivatalos internetes oldala szerint a 2018. január elsejei adatok alapján) 21 978 fő, a 2010-es oroszországi népszámlálási adatok szerint 22 175 fő él (2002-ben 25 132, 1989-ben 32 325 főt számláltak). A várost a többségi orosz nemzetiségen kívül öt őslakos kisebbség lakja: legnagyobb számban nyenyecék és dolgánok, továbbá nganaszanok, evenkik és enyecék. Pontos adatokat a városi populáció etnikai megoszlását illetően ritkán publikálnak: 2005-ös adatok szerint a 25 000 lakosból 1328 őslakost számláltak, ez csupán a városi populáció 5,3%-a (Siegl 2013); a 2010-es népszámlálási adatok alapján a városban 786 dolgán, 390 nyenyec, 111 nganaszan, 71 evenki és 24 enyec él. Így az őslakosok a városi populáció egytizedét teszik ki.

A város hivatalos nyelve az orosz. Az őslakos népesség tagjai egyénenként és etnikai közösségenként nyelvtudásukat tekintve igen eltérőek és sokfélék, ennek megfelelően nyelvhasználati szokásaik is igen változóak. Nagyon szűk körbe, elsősorban az idősebb generációkhoz tartoznak azok, akik anyanyelvi szinten beszélnek és használják is nyelvüket. Ők dolgoznak többnyire azokban az oktatási és kulturális központokban, médiában, ahol az őslakos kisebbségi kultúra, nyelv és identitás eddig leginkább megőrződött. A közösségek nagyobb hányada azonban egyáltalán nem vagy csak alig ismeri anyanyelvét (nem beszél, vagy csak néhány kifejezést ismer belőle).

Nagyon kis mértékben ugyan, de az utóbbi években revitalizációs törekvések is megfigyelhetők a városban: családi klubok jöttek létre (nyenyec, dolgán, nganaszan), rendezvények, foglalkozások, nyelvtanfolyamok indultak, „nyelvi fészkek”, nyári iskolák, szabadegyetemek alakultak. Ezek azonban elsősorban ad hoc jellegű, projektekhez köthető kezdeményezések. A kisebbségi nyelvek oktatása néhány iskola kiváltsága csak, ezekben anyanyelvi tanárok és tananyagok hiányában is csak egy-egy nyelvet (nyenyec, nganaszan, dolgán) oktatnak. A tanulók heti 2-4 órában idegen nyelvként tanulhatják ezeket a nyelveket.

A korpusz

A jelen kutatáshoz a vizsgálat és az anyaggyűjtés egy éven át folyt, 2019 januárjától decemberéig. Ennek során három teljesen eltérő műfajú, tematikájú és terjedelmű médiumot dolgoztunk fel: a Városi Népművészeti Központ Dugyinka városi hivatalos oldalán megjelenő híreit; a Tajmiri Népművészetek Háza Facebook oldalán megjelenő híradásokat és végül a krasznójarszki területi online hírújságjának tudósításait. Amíg az első két médium a népművészeti központok rendezvényeiről tudósít, addig a Tajmiri Telegraf a krasznójarszki terület nem kizárólag kulturális eseményeiről ad híradást.

	Tajmir Telegraf A krasznójarszki terület online hírújságja (TT)		Tajmiri Népművészet Háza (Csum) Facebook oldala (Cs)		A Városi Népművészeti Központ oldala a hivatalos városi weboldalon (VNK)	
	össz.	őslakos	össz.	őslakos	össz.	őslakos
2019						
Jan.	177	5	3	3	1	0
Febr.	221	6	5	4	6	3
Márc	214	3	4	4	2	0
Ápr.	224	2	7	6	4	2
Máj.	208	4	8	8	4	2
Jún.	208	2	0	0	1	0
Júl.	242	4	1	1	1	1
Aug.	196	6	5	5	2	2
Szept.	181	8	4	4	4	4
Okt.	244	7	10	9	7	7
Nov.	215	27	4	3	2	2
Dec.	220	9	10	8	3	2
Σ	2550	47	63	57	37	25

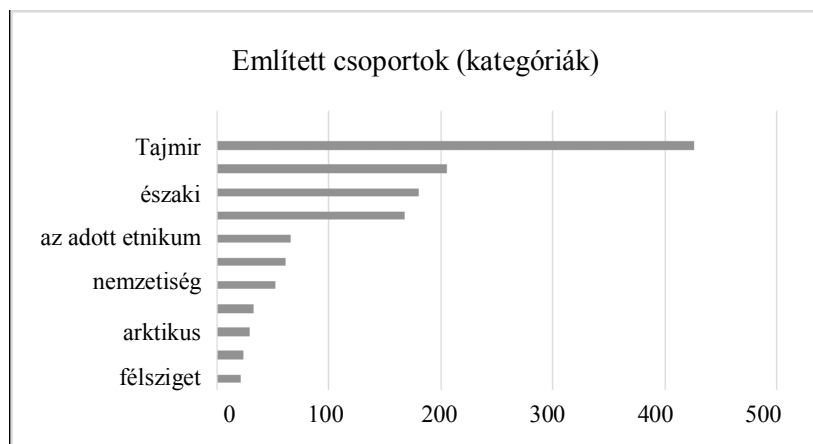
A hírek megoszlása havi bontásban, kiemelve az őslakosokkal foglalkozókat

A 2019-es évet megvizsgálva az adatokból az látható, hogy a tajmiri hír-újság jellegéből, műfajából adódóan sokkal kiterjedtebb, ezért szignifikáns különbséget találunk az őslakos tematikájú hírek megjelenésében a másik két vizsgált médiumhoz képest (a híreknek csak 1,8 %-a foglalkozik az őslakos népekkel). A másik két vizsgált oldalon az őslakos témájú megnyilatkozások dominálnak (Cs: 90%, VNK: 67%). Műfajából adódóan természetesen a tajmiri hírmondó tematikája is szélesebb körű, nemcsak a népművészet, kultúra, nyelv, szokások témái jelennek meg a hírekben, hanem nyomatékos hangsúlyt kapnak a gazdaság és a politika kérdései is. Ugyanakkor ez állami médium, ahol a hírek szerkesztése, a szövegek írása az állam szempontjaihoz és alkalmazottaihoz kötődik, míg a két népművészeti ház felületén a híreket, bejegyzéseket maguk az őslakos kisebbségek tagjai írják. Mindez különböző nézőpontokat és konstruálási módokat eredményez; a három médium közös vizsgálatát éppen ezek az eltérések indokolják.

Őslakos nyelv használata a szövegekben

A gyűjtött szövegekben őslakos nyelvű megnyilatkozásokat elvértve, nagyon kis százalékban találunk (Cs: 17, VNK: 14, TT: 13). Ezek az említések szimbolikusak, indexális használatúak, és jellemzően valamilyen elnevezést tartalmaznak: művészeti csoportok, emberek, helyszínek, tárgyak, nevei: *Клуб «Май"ма»*; *участники семейного долганского клуба «Биирге»*; *по сказке «Нохо-богатырь»*; *«Счастливый из народа Ня»*.

Kisebbségi csoportok és kategóriák a szövegekben

A hírekben előforduló különböző csoportelnevezéseket, kategóriákat vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg: több nagyobb kategória is megjelenik és egyformán gyakorinak számít, ezek pl. *Oroszország*, *Oroszország kisebbségű őslakos népei*, *Észak és a Távol-Kelet kisebbségi őslakos népei*. Fontos megemlíteni, hogy a gyakran megjelenő nagy csoportkategóriák kapcsán a kisebbségi/többségi szembenállás, amely a nyugati világban számos kisebbség helyzetében alapvető elem, itt egyáltalán nem figyelhető meg. A „kisebbségi lét” fogalma egyáltalán nem is jelenik meg ezekben a szövegekben, ezeket a népeket más megnevezéssel, őslakos, bennszülött népekként említik (az általános oroszországi nyelvhasználattal összhangban). A népek etnikai kategóriái tehát fontos szerepet kapnak; emellett markánsan megjelennek a földrajzi helyszínre és az ahhoz való kötődésre utaló, lokális kategóriák is, mint *tajmiri*, *északi ember*, *ennek a földnek a szülöttei*, *gazdái*, *a tundra emberei* kategóriái. Ezekből összességében egy jellegzetes, északi/tajmiri identitás rajzolódik ki, amely ezt az öt őslakos kisebbséget mintegy összefogja, és amelynek alapja a közös sors, élőhely és életmód élménye.

Korreláció az identitáselemekkel

Kutatásunkban, ahogy fentebb említettem, arra keressük a választ, hogy hogyan épül fel a kisebbségi identitás a vizsgált őshonos közösségekben, az egyén, illetve a közösség számára, és ebben a nyelv hol foglal helyet. Milyen mértékben része a kisebbségi nyelv a kisebbségi identitásnak?

Ennek vizsgálatára önálló módszert dolgoztunk ki. Ennek alapját a terepmunkák megfigyelései és kutatásaink eredményei segítségével meghatározott kisebbségi identitáselemek adták. A vizsgált kisebbségek identitásának fő összetevőiként a következő fogalmakat határoztuk meg: rokonság, szülők nemzetisége; tradíciók és kultúra; nyelv; vallás; a múlt ismerete; genetikai hasonlóság. Ezek alapján összeállítottunk egy ún. „Identitás-játékot”, melynek során az adatközlők azt a feladatot kapták, hogy rendezzék fontossági sorrendbe az egyes identitási elemeket; a feladat megengedte azt is, hogy azonos fontosságúnak tartsanak akár több elemet is.

A közösségek adatait összevetve, az elemzés során az egyes elemeket az egymáshoz való viszonyukban is vizsgáljuk majd, így képet kapunk arról, hogy a nyelvüket vesztő közösségek kisebbségi identitásának mely elemei azok, amelyek az asszimiláció és a nyelvcsere során előtérbe lépnek. Az egyes elemeket a vizsgált három városi közösségre külön-külön állapítottuk meg. Az összevethetőség miatt törekedtünk az egyöntetűsége, de ez az elv maradtalanul nem érvényesülhetett. Volt olyan elem, amelyet mindhárom ősla-

kos közösség a magáénak mondhatott, de akadt olyan közöttük, amelyik csak az egyikre volt jellemző: például amíg a választási névjegyzékben való szereplés a finnországi számi közösség kisebbségi identitásának fontos eleme, addig ez az Oroszországban élők esetében teljesen elhanyagolható politikai státuszuk különbözősége miatt. Vagy amíg a hagyományos ételek az oroszországi közösségek identitásának fontos része, addig a finnországi számik esetében nem sorolandó az identitáselemek közé, hiszen a számi hagyományos ételek nem térnek el a többségi finn konyha ételeitől

Az Identitásjátékot Finnországban a számi közösségben már sikerült alkalmaznunk: nyolc adatközlővel játszottuk végig a velük készített interjúk után (Duray 2018). A nyolc számi adatközlő nyilatkozatait összesítve a következő sorrendet tudtuk felállítani:

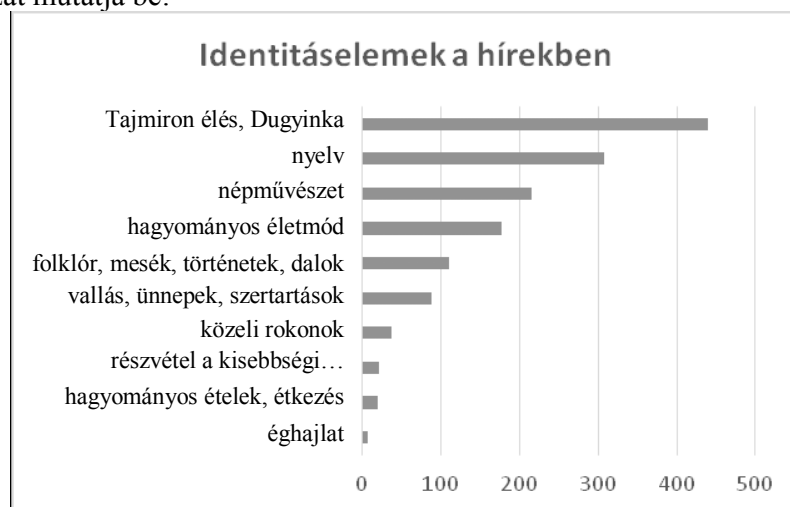
1. közeli számi rokonok	8. választói névjegyzékben szereplés
2. számi nyelv	9. halászat
3. számi közösséggel való kapcsolattartás	10. számi hitvilág
4. réntartás és az ahhoz kapcsolódó tevékenységek	11. részvétel a számi szervezetek tevékenységében
5. számi népviselet	12. jojkák/jojkálás (számi énekfajta ismerete)
6. számi kézművesség	13. számi sátorban élés
7. Lappföldön élés	

Eredményeink a vártaknak megfelelően alakultak: a származás került az első helyre, ebben a közösségben fontos szerepet kap a réntartás és a nyelv, annak ellenére, hogy a nyelvhasználati szokások nem mutattak következetes korrelációt azzal, hogy ki minek tartja magát, illetve, hogy mit nevezett meg anyanyelvének. Azt várjuk a többi közösségben is, hogy a nyelvváltás miatt az etnikai lét megőrzése, az etnikai identitástudat, a származástudat és a csoportba való önbesorolás a kollektív kulturális tradíciókra tevődik át.

A dugyinkai közösségben a következő identitáselemekkel dolgozunk:

1. közeli rokonok	7. népviselet
2. nyelv	8. kézművesség
3. Tajmiron élés	9. hitvilág, szokások, ünnepek
4. hagyományos életmód	10. énekek, mesék, folklórkincs ismerete
5. közösséggel való kapcsolattartás	11. hagyományos ételek
6. részvétel a helyi szervezetek tevékenységében	12. külső belső tulajdonságok

Az Identitásjáték elemeire és eddigi eredményeire alapozva ezeket az összetevőket vizsgáltuk meg a feldolgozott médiumok híreiben is. Arra kerestük a választ, hogy mely elemek jelennek meg a közösségi médiában, illetve hány említés történik az egyes elemekre. Az eredményeket az alábbi táblázat mutatja be:

Azt eredmények azt mutatták, hogy a „külső és belső tulajdonságok” az egyetlen olyan, amely semmilyen formában nem fordult elő a hírekben. Ugyanakkor megfigyelhető egy új, jellemző identitáselem megjelenése: a zord éghajlat elviselése, az időjárás viszonyosságok mint közösségformáló erő:

„Как мужество, терпение и мудрость помогли выжить им в этих вечных снегах в течение долгих тысячелетий?”

„Каким образом в нечеловеческих условиях арктического климата нашли они силы и место в душе для любви к этой суровой, но родной для них земле?”

„Красота северянок в контрасте с суровыми условиями жизни их сила воли, умение сохранять и передавать традиции предков новому поколению.”

„В описуемых условиях могут выжить только сильные телом и духом люди! Не представляю, чтобы коренные северные народы согласились-бы жить в Африке.”

„Hogyan segíthetett a bátorság, a türelem és a bölcsesség évezredekig fennmaradni az örök hóban?”

„Hogy találtak a sarkvidéki klíma ilyen embertelen körülményei között elég erőt és helyet a lelkükben ahhoz, hogy szeressék ezt a kegyetlen, de számukra ősi földet.”

„Az északiak szépsége abban az ellentétben rejlik, hogy a rideg életkörülmények ellenére erős az akaratuk és képesek tradícióik átadására az új generációnak.”

„A leírt körülményeket csak erős testben és szellemben élő emberek élhetik túl! El sem tudom képzelni, hogy az északi őslakos népek vállalnák-e, hogy Afrikában éljenek.”

A bemutatott sorrend kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a médiumok műfaji sajátosságai bizonyos mértékig befolyásolhatják az egyes elemek sorrendjét: például a közeli hozzátartozók a közösségi médiában nem tudnak olyan hangsúlyosan megjelenni, mint az egyének életében; ennek ellentét folyamataként viszont a lokális identitás sokkal hangsúlyosabban szerepel, így a Tajmiron élés került az első helyre.

A nyelvvel kapcsolatos kulcsfogalmak és pozitív kollokációk

Mivel vizsgálataink középpontjában a nyelv áll, ezért a következőkben azt tekintjük át, hogy a *nyelv* milyen szókapcsolatokban fordul elő az online hírekben. Azt már láttuk, hogy nagyszámú említésben szerepel.

нганасанский / энецкий / долганский / ненецкий язык 'nganaszan / enyec / dolgán / nyenyec nyelvek'

уральские и тунгусские языки / самодийские языки / языки Евразии 'uráli és tunguz nyelvek / szamojéd nyelvek / Eurázsia nyelvei'

языки коренных народов / языки народов Таймыра / язык и культура народов Севера 'őslakos népek nyelvei / Tajmir népeinek nyelvei / az északi népek nyelve és kultúrája'

международный симпозиум по языкам 'nemzetközi nyelvi szimpózium'

лингвистическая типология 'nyelvtipológia'

изучение синтаксических структур языков 'a nyelvek szintaktikai struktúráinak tanulmányozása'

отработать языковые грамматику 'kidolgozni a nyelvtant'

искусственный язык 'mesterséges nyelv'

международный год родных языков / международный год языков коренных народов 'az anyanyelvek nemzetközi éve / az őslakos nyelvek nemzetközi éve'

день языков коренных народов 'az őslakos nyelvek napja'

приняли участие в языковых играх 'részt vettek a nyelvi játékokban'

сохранение языков коренных народов Севера 'az északi őslakos nyelvek megőrzése'

развитие языкового многообразия 'a nyelvi sokféleség fejlesztése'

A legtöbb előfordulást az egyes nyelvek említése teszi ki. Megfigyelhetők olyan szókapcsolatok, ahol az egyes nyelvcsaládok nyelveit említik, vannak nyelvészeti szakszavak, az őslakos nyelvek évének neve.

Van továbbá egy olyan csoportja az említéseknek, ahol a nyelv pozitív, megőrzendő értéként, tanulni és szeretni való jelenségként tűnik fel. Ilyen pl. az *ősök nyelve*, a *nyelv varázsa*, valamint a *nyelv hatalmas ajándék*. Ebben a csoportban a nyelv pozitív kollokációkban fordul elő, pozitív attitűdöt jelenítve meg a nyelvvel kapcsolatban. Ez a beszélőközösség számára is fontos üzenet. Néhány példa:

желание обучаться языкам 'vágy nyelveket tanulni'
язык моих предков 'az őseim nyelve'
изучать и любить свой язык 'tanulni és szeretni a saját nyelvedet'
сохранение и развитие языков 'a nyelvek megőrzése és fejlesztése'
язык великий дар 'a nyelv hatalmas ajándék'
не ослабевает желание обучаться языкам, на которых говорят коренные народы нашего полуострова 'a félszigetünk őslakos népei által beszélt nyelvek megtanulásának vágya nem gyengül'
волшебство родной речи 'az anyanyelv varázsa'

Az identitás multimodális komponensei és a képi megjelenítés

Az őslakos identitás elemeinek megjelenése a vizuális, képi jelzésekben önálló, kiterjedtebb vizsgálatot igényelne. Itt csak néhány olyan szembeötlő sajátosságot emelnék ki, amelyek kutatási témánk szempontjából különösen fontosak, mivel az őslakos identitás városi környezetben való megjelenését alakítja. A képi megformálásról elmondható, hogy ezek nagy részében a különféle idősíkokhoz – a múlthoz és jelenhez –, másrészt a különböző kultúrákhoz kötődő jelentéselemek keveredése és együttes megjelenése jellemző.

A nagy Argist ünneplő őslakos nő

A képen a háttérben egymás mellett látunk lakótelepi házat és lábas házat a régi időkből, valamint modern anyagokból felállított őslakos sátrat nyenyec ornamentikával díszítve. Ebben a környezetben áll az ünnepen résztvevő dolgozó nő hagyományos gyöngyből varrott ékszerekkel feldíszítve, ugyanakkor modern ruhában, melyre őslakos népviseletbe öltözött figurák vannak nyomtatva.

*Dolgán népviseletbe öltözött táncsoport,
kezükben a Nagy Honvédő Háború
hőseinek arcképeivel*

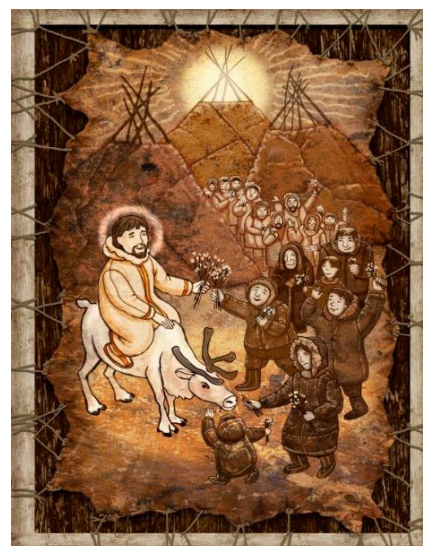
*A Nagy Honvédő Háborút
ünneplő gyerekek*

Mindkét képen az állami ünnepi műsor (a Nagy Honvédő Háború) szereplőit látjuk. Az első képen a dolgán népviseletbe öltözött táncsoport tagjai tartják kezükben a háborúban elesett hősök arcképét, a másodikon a műsorban fellépő, katonai ruhába öltözött gyerekeket látunk hagyományos hangszeren (dorombon és sámándobon) játszani. Ezek a képek a különböző kultúrák és közösségek jelentéshordozó elemei együtt jelennek meg, egy közös, egységes identitási keretet alkotva és egyben megjelenítve.

*Az állami nőnapra készült köszöntő
virágokkal, a háttérben doboló
őslakos sámánasszony*

*A dolgánra fordított biblia
könyvborítója*

Az első képen a tradicionális kultúra jegyei (doboló sámánasszony) keverednek az állami ünnep motívumaival. A második képen a tradicionális kultú-

ra stílusjegyeivel ellátott stilizált fakeretre feszített bőrképet figyelhetünk meg. A képen Jézus érkezésnek jelenetét látjuk, aki fehér rénszarvason érkezik az őslakosok közé, hagyományos ruhában, a háttérben sátrakkal. Mindebből a keveredésből megfigyelhető a jelen és a múlt, a helyi és a globális, a tradicionális és a modern egyedien helyi hangulatú, bonyolult kölcsönhatása.

5. Összegzés

Az elemzések eredményeit összefoglalva megállapítható, hogy a vizsgált őslakos közösségeket markáns online jelenlét jellemzi. Rendszeres megjelennek a digitális térben, és megjelenéseiket pozitív attitűd kíséri (sok like, sok pozitív komment). A médiában megjelenő hírekben, képekben, az ezekből létrejövő diskurzusokban és a diskurzusok által egy sajátos világ konstruálódik meg. Ugyanakkor ez eltér a fizikai valóságtól, például megfigyelhetjük, hogy problémák, vitatott kérdések nem jelennek meg a kommunikációban, csak áttételesen sejlenek fel:

„Компания поддерживает программы, направленные на улучшение качества жизни коренного населения Таймыра, уделяет внимание проблеме сохранения языков коренных народов Севера”

A társaság támogatja a tajmiri őslakosok életminőségének javítását célzó programokat, odafigyel az északi őslakos népek nyelvei megőrzésének problémájára.

„Среди участников не раз была делегация Таймыра. Но в этом году в Якутск из-за отсутствия финансирования она не поехала.”

A résztvevők között nem egyszer volt már tajmiri küldöttség. De ebben az évben a finanszírozás hiánya miatt nem mentek Jakutszkba.

Több különböző csoport- és identitáskategória jelenik meg a hírek szövegeiben, de a helyi identitás kerül a legelső helyre, a középpontba. Az etnikai identitást sokféle módon képviselik, gyakran és sok összetevővel, kiemelkedő helye van a lokalitásnak, a patriotizmusnak, egyfajta tundrai, északi, tajmiri identitásnak.

„Людей, которые проживают на Таймыре – самое лучшее, яркое, достойное.”

A Tajmiron élő emberek a legjobbak, a legnagyobbak, a legtisztelendőbbek.

„Самые самые СУПЕР Таймырцы.”

A legeslegSZUPEREBB tajmiriak.

„Великие патриоты северной земли.”

Az északi föld legnagyobb patriótái.

Helyet kapnak a tipikus etnikai markerek, de más új összetevők is felbukkannak, mint politika, tudomány, éghajlat az online diskurzusban. Az őslakos nyelvek csak szimbolikus használatban jelennek meg, de nagyon szembeütőek (gyakran említik) és relevánsak. Erős pozitív hozzáállást közvetítenek a közösség felé.

Kihasználva a kibertér adta lehetőségeket, a tajmiri online diskurzusban is megfigyelhető, hogy a város a fogyasztás odavonzására törekszik, hogy a világhálón „eladja” a várost. Az egyedi lokális jelleget hangsúlyozva megfogalmazódik egy „tajmiri brand”:

„Марка "Сделано в Арктике”	az Északi-sarkvidéken készült [made in Arctic]
„высокий туристический потенциал полуострова”	a félsziget nagy turisztikai potenciálja
„о фестивале «Фольклорная классика Таймыра», который значит культурным брендом северной территории”	a Tajmir Folk Classics fesztiválról, amely az északi terület kulturális márkája

Mindebben az is megfigyelhető, hogy az őslakos identitás és nyelv pozitív megjelenítése, és az idealizált, problémamentesre konstruált diskurzusvilág a az őslakos népeket mintegy ékszerként felhasználva mutatja be: ők észak szuvenirjei („Сувениры Севера”). Az ékszert jelentő orosz fogalom, a „szuvenir” azonban kétarcú: nemcsak az értékes kincset, hanem a díszként vagy díszletként mutogatott tárgyakat is jelöli, és a kisebbségek valós nyelvi és kulturális helyzetének ismeretében inkább az utóbbi jelentés az igazán releváns. Meg kell említenünk azonban, hogy az idealizált bemutatásnak, hamis felhangjai ellenére, a kisebbségek esetében pozitív, megtartó hatása is van: az elismerő, idealizáló reprezentáció pozitív hatással van a közösségek attitűdjére, és a városban ezáltal összességében mégis egyre markánsabban jelenik meg az őslakos identitás, mely a már alig beszélt, de értékesnek tartott nyelvet is magában foglalja.

Irodalom

- Bell, Daniel 1981: The social framework of the information society. In: Forester, Tom (ed.), *The microelectronics revolution*. MIT Press, Cambridge, MA. 500–549.
- Bellah, Robert N. – Madsen, Richard – Sullivan, William M. – Swidler, Ann – Tipton Steven M. 1985: *Habits of the heart*. University of California Press, Berkeley, CA.
- Duray, Zsuzsa 2018: "If you don't speak the language, you're excluded. You're a tough one, so to say.": Conceptions of being a Sámi today as reflected in interviews on language and identity with Sámi people in Enontekiö, Finland. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 42: 1–51.
- Lash, Scott – Urry, John 1994: *Economies of the sign and spaces*. Sage, London.
- Kling, Rob 1996: Hopes and horrors: technological utopianism and antiutopianism in narratives of computerization, In: Kling, Rob (ed.), *Computerization and controversy*. Academic Press, Boston, MA.
- McRae, Shannon 1997: Flesh made word: sex, text and the virtual body. In: Porter, David (ed.), *Internet culture*. Routledge, London. 73–86.
- Mészáros Rezső 2001: A kibertér társadalomföldrajzi megközelítése. *Magyar Tudomány* 46: 769–779.
- Negroponte, Nicholas 1998: Beyond digital. *Wired* 6 (12) – <https://web.media.mit.edu/~nicholas/Wired/WIRED6-12.html>
- Papacharissi, Zizi 2003: A virtuális szféra. *Médiakutató* 4/1: 121–137.
- Poster, Mark 1995: The Internet as a public sphere? *Wired* 3 (1) – <https://www.wired.com/1995/11/poster-if/>
- Schement, Jorge – Curtis, Terry 1997: *Tendencies and tensions of the information age: The production and distribution of information in the United States*. Transaction, New Brunswick, NJ.
- Siegel, Florian 2013: The sociolinguistic satus quo on the Taimyr Peninsula. *Études finno-ougriennes* 45: 239–280.
- Várnai Zsuzsa 2018: Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában. A városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörüi őshonos közösségekben – Dugyinka, In: *Kétnyelvűség – hátrány vagy esély? Újvidéki Egyetem, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék*. 99–108.
- Várnai Zsuzsa 2020: „Identitásjáték” Az etnikus identitás összetevőinek vizsgálata arktikus népeknél. [Kézirat.]
- Wodak, Ruth – Meyer, Michael 2009: *Methods of critical discourse analysis*. Sage, London.
- <http://www.gorod-dudinka.ru/>
<https://www.facebook.com/kgbuktdnt/>
<http://ttelegraf.ru/>

**Appearance of the indigenous communities in the social media:
the case of Dudinka**

The present research has been carried out in the framework of the project “Minority languages in the process of urbanization: A comparative study of urban multilingualism in Arctic indigenous communities” (NKFIH-11246). The overall aim of the project is to investigate linguistic and cultural identity among Arctic minorities in urban settings and to explore the ways minority members engage in multilingual urban communities and adapt to multilingual contexts. To what extent is the minority language an essential part of ethnic identity? What are the markers of ethnic minority that are left to the minority people after their traditional way of life and subsistence has been lost?

The study approaches the issue of the situation of indigenous minorities within a sociolinguistic framework by examining the relationship between language, language use, culture, and minority identity in the online representation of communities in a Russian city in Dudinka. The discussion in this article seeks to answer the following research questions:

What kind of role do the social media play in the revitalization and maintenance of the mother tongue and ethnic identity? How many posts/articles about this topic? Shortly we touch upon the visual semiotic signals in the pictures and videos.

Keywords: indigenous language, indigenous identity, discourse analysis in social media.

ZSUZSA VÁRNAI

A földművelés terminológiája a mordvinban III.¹

ZAICZ Gábor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
zaicz@btk.ppke.hu

4. A mordvin földművelési szakszókincs eredete²

4.1. Az eredeti szókincs

4.1.1. Az uráli kori szavak (a Kr. e. IV. évezred előtt)

csépel (167.), ?kása (25.), szitál (237.)

Az uráli népcsoport gyűjtögető életmódot folytatott, létbizonytalanságban, a természet fosztogatásából élt (vö. például a jelentős számú bogyónevet az uráli nyelvekben), majd fokozatosan áttért a vadászatra, illetve a halászatra.³

Ismerete-e az uráli ősnép a földművelést? Vizsgáljuk meg a kérdést dolgozatomban bevezetőjében leírt módszerrel, két alaptétel elfogadásával: (1) A nyelvészeti paleontológia mintegy 150 éves megállapításával, vagyis egyrészt „egy nyelvcsalád közös szókészlete alapján az illető nyelvcsaládhoz tartozó népek őskorának műveltségi viszonyairól fogalmat alkothatunk” (vö. Moór 1963: 81). (2) Másrészt a „közös szóhiányból” is levonhatunk pozitív következtetéseket (vö. Moór i. m. 95; Zsirai 1937: 119).

Az idetartozó három szóelem jelentésfejlődés alapján lett szaknyelvi szóvá. A fenti második axióma alapján az uráli népek közös, földművelésre vonatkozó terminológiájának teljes hiánya kétséget kizáróan azt bizonyítja, hogy semmi szerepe sem volt a földművelésnek az uráli gazdaságban (vö.

¹ A dolgozat első két részét ld. FUD 24: 309–346 és 25: 277–308.

² A 4. fejezetben minden alcím után megadom szójegyzékem oda tartozó mordvin tagjának magyar jelentését (a félidézőjelet elhagyom). A szó után zárójelben áll a szó száma a szójegyzékben.

³ Vö. N. Sebestyén Irén: *Az uráli nyelvek régi halnevei*. Budapest 1955. 1–3. – A szerző szerint az uráli ősnép halászata még kiterjedtebb volt, mint a finnugor ősnépé.

Moór i.m. 20). Ugyan a mordvin 'kása' jelentésű szónak (25.) van szamojéd megfelelője, de az nem világos, hogy gabonamagból zúzott lisztet használtak-e egyáltalán eredetileg ehhez az ételhez. E hangtani és jelentéstani szempontból megfelelő egyeztetést megkérdőjelezi az a körülmény, hogy mindez csak egyetlen finnugor nyelvből, valamint a szamojédból mutatható ki (vö. UEW 90, *jam3* címszó). De ha el is fogadjuk uráli kori szónak, kétségtelenül a földműveléstől független fogalomról van szó. Az ide tartozó tavgi szó 'vérrel, hússal, korpával és vízzel készült kása' jelentése megőrizhette azt a fokot, amelyet a mordvin lexéma jelentésfejlődéssel túlhaladt. A korábban az uráli korra is visszavezethetőnek tartott 'vetőmag' (234.) szót ld. A finn-volgai kori szavaknál.

Összegezve: semmi kétség sincs afelől, hogy a gyűjtögetéssel, majd vadászattal és halászattal foglalkozó uráli közösség a földművelést még nem ismerte (ld. még Hajdú 1962: 61, 63).

4.1.2. A finnugor kori szavak (a Kr. e. III. évezred végéig)

gabonakalász (182.), gyúr <tésztát> (20.), [kapar] (43.), karó <fajta> (202.), köt <kévé> (232.), málna (17.), malom (61.), [szór] (34.)

Szójegyzékünk finnugor szavainak etimológiai alapján a finnugor ősnép aligha ismerkedhetett meg a földműveléssel. A fent felsorolt szavak egy része (182., 20., 202., 232.) jelentésfejlődés alapján lett szaknyelvi szóvá.

A málna vadon termő növény,⁴ az esetleges kertgazdálkodás lehetősége nem jöhet szóba. A 'kapar' és a 'szór' esetében, mivel megfelelőik jelentése nem világos (ti. nem tudjuk meg, hogy a cselekvés mire irányul), merészség lenne pozitívan állást foglalnunk egy bizonyos finnugor kori földművelés mellett. A mordvin '(vető)mag' bizonyára 'fenyőmag' jelentésből fejlődhetett ki, azaz az osztják őrizhette meg az ősi jelentést. A mordvin 'pelyva' (33., 236.) pedig finn-permi eredetű.⁵

A finnugorság tehát vagy nem ismerte még a földművelést, vagy ha ismerte volna, ennek igazolására nem elégséges pusztán a mordvin terminológia vizsgálata. A tények az utóbbi feltevést igazolják.

A finnugor szakirodalom az alábbi, földműveléshez tartozó finnugor kori etimológiákat fogadja el:

1. FU **pušn3* ~ **pućn3* (**puš3-n3* ~ **puć3-n3*) 'liszt', vö. vtj. *piž*, *piž* 'ua.', ztj. *piž*, *piž* 'ua.', vog. *pasən* 'ua.' (UEW 1: 408).

⁴ A legújabb időkben is gyakran vadon nő (ld. Gyinyesz 1963: 107).

⁵ A mordvin *tarvas* 'sarló' szóról (265.) ld. az Iráni eredetű szavak című fejezetet.

2. FU *rokka* 'kása, leves', vö. fi. *rokka* 'borsóleves; borsófőzelék', osztj. *rok* 'halzsírból főzött zsír', vog. *rayt* plur. 'halzsír főzésekor az edény alján maradt üledék' (UEW 1: 425, SSA 3: 89).
3. FU **šántz* 'gabona fajta', vö. cser. *šādāṅṅə* 'búza', zrtj. *šobdi* 'ua.', osztj. *länt* 'gabona (árpa, rozs, zab)', ?m. R. *ed* 'gabona' (UEW 1: 496, MSzFE 1: 137, EWUng 1: 293).

Néhány egyeztetés bizonytalan:

4. ?FU **leše-* (*liše-*) 'levéltelenít, kihüvelyez', vö. fi. *lesi-* 'csépel', *lese-* 'szítal <lisztet>; finomra őröl', ??m. *liszt* (UEW 1: 246). Eszerint a magyar szó egy 'őröl' jelentésű igének főnevesült -t képzős melléknévi igeneve lenne (TESz 2: 775, EWUng 2: 901).
5. ?**pelna* (**polna*) 'egyfajta növény: (len, kender), amelynek rostjaiból szövet készül', vö. fi. *pellava* 'len (Linum)', ?osztj. *polən* 'kender (Cannabis sativa); csalán (Urtica)', ?vog. *polnä* 'kender' (UEW 1: 370, vö. SSA 2: 333).

A nyelvi adatokból kiderül, hogy az őshazában a finnugor ősnépnek már minden bizonnyal volt fogalma a földművelés legprimitívebb formájáról (Setälä, idézi Hajdú 1953: 25). A 'gabona', a 'kása (dara)' és a 'liszt' neve arra enged következtetni, hogy elődeink „ismertek valamilyen gabonafélét, amelyet darává és lisztté tudtak őrölni. Ebből kását [...] készítettek” (Toivonen 1928: 238, idézi Hajdú i. h.). A szakemberek véleménye a „termelés” fokáról oszlik meg, ti. arról, hogy ez az ismeret a „bővített újratermelésnek” (1) csak kezdeti formáival párosult-e, avagy (2) a vadászó-halászó életmódot jelentős mértékben egészítette-e ki. Az ingadozásnak az az oka, hogy az etimológiai, bár legfontosabb nyelvészeti tanúink, nem fogadhatók el perdöntő bizonyítékkul (vö. Hajdú 1953: 25, 1962: 70).

Hajdú Péter szerint a finnugor kori terminusok csak általában jelölnek valamilyen szemes terményt, valamint a belőle készített ételt. Hangsúlyozza, hogy ez a tény a mezőgazdasági ismeretek primitívségére vet fényt, sőt azt is el tudja képzelni, hogy ezek az ételek akár vadnövények gyökeréből vagy bogyókból is készülhettek, vagyis nem feltételezik szükségképpen a földnek állandó és tudatos „megművelését” (vö. Hajdú 1953: 26, 1962: 71). Ez a körülmény vizsgálatunknál a legszigorúbb szelektálást követeli meg, de még ebben az esetben sem tudjuk megmagyarázni azt a körülményt, hogy valamilyen gabonafajtának van-e finnugor kori neve (ld. fentebb a FU **šántz* eredetét). Valamilyen gabonafajtát ismerhettek a finnugorok kereskedelmi árucikként is, nem kellett azt okvetlenül termelniük, és ha a termelőeszközöknek nincs nevük, akkor talán nem is termelték. Más szavakkal: ha a finnugor kornál régebbi (például uráli) időben a népesség „kenyeret” és „lisztet” elő is ál-

lított a mezőgazdaságtól függetlenül, a finnugor korban már – bár alárendelt a szerepe – a termelő tevékenység nem ismeretlen a finnugor ősnép életében. Amikor pedig az indoeurópaiak szomszédságába kerültek, a gazdasági fejlettség magasabb fokán álló iráni törzsek már csak tovább fejleszthették a finnugorság mezőgazdasági ismereteit, és ezzel együtt a szókincsét, de semmiképpen sem alapozhatták meg.⁶

A földművelés alapszókincese, a munkafolyamatok és -eszközök nevei általában iráni jövevényszavak a finnugor nyelvekben, de egyikük sem finnugor kori, hanem későbbi átvétel. Intenzívebb földművelő életmódot a finnugor népek csak a szétválás után folytattak. Az iráni művelődési hatás (ld. erről az Iráni eredetű szavak című fejezetet) elsősorban a finn-permi ágat érintette.

Összefoglalva: a csekély számú finnugor kori művelődési szakszó a kor földművelésének tartalmát határozza meg, de ez nem az életmód meghatározója (vö. Toivonen 1928: 238).⁷ Feltehető ugyanis, hogy „a szétrajzás megindulásakor elődeink egyes csoportjai [vagy talán az egész közösség] már kezdték elsajátítani a kapás-földművelés kezdeti formáit” (Hajdú 1962: 72, vö. uő. 1953: 26). „Az élelemszerzés igazi színterül [viszont továbbra is] [...] a szabad természet, a halas víz és a vadas erdőség szolgált” (Zsirai 1937: 121). Vagyis a finnugor ősnép ismerte már a földművelés bizonyos primitív elemeit, de nem volt földművelő.

⁶ A magyar mezőgazdasági terminológiában ugyan a török és a szláv jövevényszóréteg dominál, a m. R. *ed* 'gabona', a *köles* és a *kenyér*, valamint a *vet* (ld. a szójegyzékben a 299. tételt) mellett az ismeretlen eredetű *szám*-szótóbból származtatható *szánt* (ld. EWUng 2: 1394) szavunk is azt tanúsítja, hogy a földművelésnek már a török hatás előtt megvoltak a csirái (vö. Moór 1963: 25). Az ősi kölestermesztés gabonaterjesztéssé való fejlesztése aztán már török hatásra ment végbe. Az ősmagyarország természetett növényeiről és a magyarok történelem előtti növényeiről ld. Rapaics 1943: 62–66.

⁷ Nem tekinthetők finnugor korinak, illetőleg a finnugor kori földművelés bizonyítékának a következő szavak: m. *kenyér*, m. *köles*, fi. *nauris* '(fehér)répa' és fi. *ohra* 'árpa'. A m. *kenyér* ópermi jövevényszó (ld. EWUng 729–730). A szó eredeti jelentése 'főzött vagy sütött kása' lehetett. A 'kása' > 'kenyér' jelentésfejlődés a szlávok hatására, a kenyérgéskészítés elsajátítása után történt: a szláv eredetű m. *kása* kiszorította *kenyér* szavunk ősi jelentését. A m. *köles* ugor kori szó (UEW 2: 861), a fi. *kylvä*- 'vet' igével való egyeztetése téves (SSA 1: 463). A fi. *nauris* '(fehér)répa (Brassica rapa rapifera)' kérdőjellel egyeztethető 'a szibériai cédrus (Pinus cembra) ehető gyümölese' jelentésű obi-ugor szavakkal (ld. SSA 2: 210, vö. UEW 1: 298). A finn '(fehér)répa' jelentés nyilván másodlagos (< FU **nekrz* 'cédrusdió'). A fi. *ohra* 'árpa (Hordeum)' szónak (< balti, vö. lett *āstras* 'éles') 'ostor' jelentésű ugor szavakkal való egyeztetése téves (vö. SSA 2: 259).

4.1.3. A finn-permi kori szavak (a Kr. e. II. évezred közepéig)⁸

- Termények nevei (6 szó):⁹ árpa (259.), gabona (137.), ?köles (233.), sóska (284.), zab (164.).
- Földművelési eszközök nevei (2): ?csúr (55.), szórólápát (66.).
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (4): pelyva (33., 236.), ??[szántóföldszakasz] (282.), széna (269.).
- Földművelési műveletek nevei (4): begyűjt <termést> (215.), ??csépel (266.), ?összetör <mozsárban> (252.), ?rostál <gabonát> (175.).

Már első látszatra feltűnik a finn-permi korig visszavezethető mordvin földművelési terminológia viszonylagos gazdagsága. A kőkorszaktól a bronzkorba való átlépés, a fémmunkaeszközökkel való megismerkedés gyors fejlődést eredményezett (ld. Manninen 1934: 97). Az egyre mélyülő iráni hatás (vö. Zsirai 1937: 203, Hajdú 1962: 90, 93, Moór 1963: 88) eredményeként a finn-permi ősnép fokozatosan megtanulta az iráni szomszédok gazdálkodási technikáját, és ezzel egyre inkább háttérbe szorította a „kizsákmányoló” életformát. A mordvin szakszókincs alapján kijelenthető, hogy csere útján előbb gabonaneműekkel és szemes terményekkel ismerkedett meg a finn-permi ősnép, majd az új termelési folyamatokkal is (vö. Hajdú i. m. 92).

Toivonen szerint a finn-permi kori földművelés nyelvi bizonyítékai lehetnek még az alábbi fogalmak nevei (Toivonen 1928: 232–235):

1. 'cséphadaró': fi. *varsta*, *vartta* ~ zrj. [nem jó az egyeztetés, a finn szó bizonytalan eredetű: SSA 3: 413];
2. 'gabona': cser. *kindā* ~ permi (< ?FP **kđnt3*: UEW 2: 681, vö. EWTsch 63–64);
3. 'gabonaszárító pajta': fi. *riihi* ~ vtj. [~ zrj.] (< FP **rije-še*: UEW 2: 745, vö. SSA 3: 73);
4. 'kapa; kapál': fi. *kuokka* ~ ?zrj. [~ ?vtj.] (< ?FP **kokka*: UEW 2: 669, vö. SSA 1: 439);
5. 'szánt':
 - a) fi. *kyntää* ~ cser. (< FV [!] **kinčä*- vagy **künčä*: UEW 2: 663 [más egyeztetése téves], vö. SSA 1: 465),
 - b) cser. *kđra·lam* ~ permi ~ ?osztj. (< FU [!] **kur3* [ld. szójegyzékemben: 43.]: UEW 1: 221, vö. EWTsch 90).

⁸ A finn-permi alapnyelvben az UEW-ben 23 biztos vagy bizonytalan iráni eredetű szó található.

⁹ E kortól kezdve az egyes terminusokat jelentésük szerint a bevezetőben említett csoportokba sorolom, azaz fogalmi körökbe osztom be és elkülönítem. Minden szó csak egy csoportban szerepel.

E kor földművelésének közvetett bizonyítéka az is, hogy a finn-permi népeknek a sóra (< FP **salz* 'só': fi. *suola*, md. *sal* stb.; vö. UEW 2: 750, de SSA 3: 214–215) és valószínűleg a sertésre is (< FV, ?FP **poršas* vagy **porčás* 'disznó, malac': fi. *porsas*, md. *purcos* stb.; vö. UEW 2: 736, SSA 2: 400) közös szavuk van. A só ismerete arra vall, hogy az addig elsősorban vadászó, tehát állati termékeken élő népcsoportok a finn-permi korban növényi eredetű ételekkel kezdtek táplálkozni, amelyek megkínálják a só használatát, míg a húsfélék só nélkül is élvezhetők. A 'disznó' jelentésű szó megléte pedig amellel szól, hogy a finn-permi ősnép megismerkedett a lótar-tással is, márpedig a vándorlásra, szállításra és betegségekre kényes, nehézkes disznó tartása a nomád életmód mellett nem képzelhető el (vö. Moór 1963: 20–21, 88, 98–99).

A finn-permi nyelvek szókészlete alapján, a művelődéstörténeti tények figyelembevételével a következőket szögezhetjük le: „A finn-permi ősnép már felszántotta a földet, illetve kapával művelte meg, ismert több gabonafajtát, legalábbis a rozst, a búzát, a tönkölyt és a zabot, a gabonát csűrben csépha-daróval csépelte ki, s a kicsépelte gabonát szórás vagy szítálás útján tisztította meg” (Lakó 1956: 629).¹⁰

„Technikailag a növénytermesztésnél két alaptípust különböztetünk meg: az egyik az irtásos módszer, amely «talajrablason» alapszik, a másik pedig a tulajdonképpeni földművelés, a talajművelés” (Bodrogi 1961: 111).

A finn-permi ősnép földművelése irtás művelés volt. Az irtásművelés az égetéses gazdálkodásra vezethető vissza: erdőtűz láttán maguk ismerték fel, hogy általa a föld jó széna-termelővé válik. E módszer átvitele a gabona-művelésre jelenti az irtásos gazdálkodás felfedezését (Manninen 1934: 99, vö. Koszven 1957: 70).

Ennek lényege: „Időről időre az őserdő más és más részén irtják ki a fákat és az aljnövényzetet. A fákat, a bokrokat elégetik, esetleg a fákat heverni hagyják, majd a nagyjából megtisztított földbe elültetik a természetendő növényt. Ezután állandó gyomlálás következik. [...] A talaj kimerülése után az erdő más részét fogják művelés alá (általában 2–3 év elteltével)” (Bodrogi 1961: 111–112, vö. Koszven 1957: 70–71).

A finn-permi korhoz kapcsolódnak a mordvin gazdálkodás alapvető kultúrnövényei (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80, vö. Vuorela 1960: 191, Haj-

¹⁰ Az árpaművelés (ld. 259.) a finn-volgai népek mellett a permieknél is régóta ismert. Az árpa jól bírja a hideget, úgyhogy az északabbra lakó zürjének is terjeszthették (vö. Manninen 1934: 97). A mordvinok az árpából lepényt sütöttek (Gyinyesz 1963: 122–123). A zab (164.) jelentős takarmánynövény volt a mordvin gazdaságban: korpát készítettek belőle (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80, vö. Manninen 1934: 98).

dú 1962: 248): az árpa (259.), a zab (164.), valamint – bár a szófejtés e tény nem erősíti meg – a rozs (200.) és a tönkölybúza (298.), emellett talán a hajdina (111.) és a köles (233.) is. A két bizonytalan eredetű terménynév közül a 'hajdina' (ld. 111.) egy magyarázat szerint idegen eredetű lehet a finn-permi alapnyelvben. Mindenesetre a finnségi népek, a volgai finnugorok és a votjakok is sokáig terjesztettek hajdinát, bár az égetéses gazdálkodás megszűnésével művelése visszafejlődött (Manninen 1934: 98, vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80). A mordvin 'köles' szó (ld. 233.) vagy finn-permi kori, vagy pedig balti eredetű. A feltehető rokonnyelvi megfelelések jelentései: 'gabonarozsok' és 'zab'. A nyelvi adatok alapján tehát a köles finn-permi kori termesztése nem valószínű. (A kölesművelésről ld. a Balti eredetű szavakat című fejezetet.)

A rosnövények közül először – a vándorszó rejtélyes etimológiáját tekintve – a kenderrel (ld. 40.) ismerkedhetett meg a finn-permi ősnép, és csak később a lennel. A mordvin nyelvi tények ezt igazolják, a len ugyanis (108.) balti jövevényszó a mordvinban. A kender vadon nőtt Szibériában és Kelet-Európában, innen terjedhetett nyugatra (vö. Manninen 1934: 98–99, Koszven 1957: 78, ld. még Belicer 1965: 71, Sejanova 1965: 178–179). A mordvinok és a cseremiszek a kender rostjából vásznat szöttek, és a kendermagból olajat sajtoltak (vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 81, 92; ma már inkább napraforgómagból nyerik az olajat, ld. Gyinyesz 1963: 110).

A terményeket a finn-permi népesség csűrökben (ld. 55.) tárolta. A csűr fából lehetett. A felszíni építmények mellett gyakran földbe vájt vermekben raktározták a szántóföld javait, de ezt nem támasztják alá nyelvi adatok (archeológiai nyomai viszont fellelhetők, ld. A finn-volgai szavakat tárgyaló részt). A földművelési eszközök közül a finn-permi ősnép ismerhette az elvetett mag betakarítására szolgáló legegyszerűbb borona fajtát, az ágboronát is, amely fárúdba erősített ágas-bogas gallyakból állt (vö. Bodrogi 1961: 119), e feltevést azonban a finn-permi szókészlet nem támogatja, a mordvin 'borona' lexéma (19.) ui. származékszó. A vasfogú borona elterjedése természetesen sokkal későbbi keletű (vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 89). A mordvin szókincséből ítélve a finn-permi népesség a magot falapátokkal (ld. 66.) rostálta (ld. 175.) (Novickaja – Fegyjanovics i.h. 100).

Összegezve: a finn-permi korban részben iráni hatásra kifejlődött kapás földművelés – a szókészletből következtetve – már elég jelentős szerepet játszhatott a finn-permi ősnép életében. Az ősnép a termények mellett a földművelés munkafolyamatait is kezdte megismerni, de természetesen még nagyon távol állt attól, hogy ez a munkafolyamat határozza meg gazdasági létét (vö. Zsirai 1937: 203, Hajdú 1962: 92).

4.1.4. A finn-volgai kori szavak (a Kr. e. I. évezredig)

- Termények nevei (5 szó): ??borsó (90.), ?fekete ribizli (257.), kender (127.), tavaszi gabona (60.), tönkölybúza (298.).
- Földművelési eszközök nevei (4): famozsár (255.), fejsze (286.), mozsártörő (162.), ?szénarakó vasvilla (204.).
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (11): bogyó (283.), csepűhulladék (37.), ?fogazás <sarlóé> (5.), gabonahalom (149.), liszt (274.), ?magtár (288.), szalma (139.), ?szalmakötél <kévekötéshez> (46.), talaj (125.), veteményeskert (165.), vetőmag (234.).
- Ételek és ételalapanyagok nevei (3): ?fánk (155.), ??kása <fajta> (194.), kenyér (92.).
- Földművelési műveletek nevei (7): ??érik (58.), irt <erdőt> (205.), köt <kévé> (227.), ?leszed <termést> (79.), ??tilol (196.), ??ültet <növényt> (195.), vet (299.).

A mordvin terminológia alapján megállapítható, hogy a finn-permi közösség a legfontosabb t e r m é n y e k k e l, a finn-volgai népesség pedig elsősorban a földművelési e s z k ö z ö k k e l és m ű v e l e t e k k e l ismerkedett meg.

A gabonát mozsárban (255.), mozsártörővel (162.) vagy kézimallommal aprította (61.), szitálással (237.) választotta el a lisztet (274., vö. 181.) a toklásztól és a pelyvától (33., 236.), kenyeret (92.) készített és pirított (vö. Toivonen 1928: 238), és feltehetőleg ismerte a borsót (90.) is (Sejanova 1965: 179). Elképzelhető, hogy egyes finn-volgai népcsoportok megismerkedtek a kapa utódjával, a legkezdetlegesebb ekével is (vö. a vót 'kapa' jelentésű szó cseremis 'eke' megfelelőjét; ld. Toivonen 1928: 236), de az 'eke' lehet cseremisz belső nyelvi fejlemény is.¹¹

A mordvin terminológiából az őrlést érdemes kiemelni. Az őrlés (29.) eleinte ún. kézimalmokkal (azaz malomkövekkel) történhetett. A kézimalom két malomkőből állt. A malomkő vagy kőből, vagy fából volt, és kis vaslemezekkel látták el. Ezek a kézimalmok voltak „a legegyszerűbb eszközök a kis mennyiségű gabona lisztté őrlésére, valamint dara-készítésre” (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 101).¹² Később terjedtek el a szél- és vízimalmok. Ezt bizonyítja, hogy a 'malom' az erzában jelentésfejlődés útján vált szaknyelvi szóvá (ld. 61.), a moksában pedig orosz jövevényszó (ld. 121.). A mordvin

¹¹ Még egy mordvin tagot nem tartalmazó etimológia: fi. *hara* 'borona' (~ lp. *suorre* 'ág, elágazás' ~ cser. *šar-*: *šarēm-pandō* 'gereblye' < FV *šara 'borona; gereblye'; UEW 2: 783, SSA 1: 141).

¹² A kézimalom a héjat is beledarálja a lisztbe. A gabonaszemnek héjtól való megtisztítása modern folyamat. Ma a gabonahéj a korpába jut.

falut egészen a legutóbbi időkig az jellemezte, hogy a gabonát öröletlenül meghagyták télire (Zsiganov 1963: 13).

A mordvinban a vetőmag jelentésű szó (234.) biztosan ebből a korból való, noha eredete vitatott. A tönkölybúza a mordvinoknak és a votjákoknak is jelentős terménye volt, amely hántolva és lisztté őrölve kásaként fogyasztható (vö. Manninen 1934: 95, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80).

A finn-volgai népek feltehetőleg ismerték a szénahányó villát is (vö. 204.). Ez fából, később vasból is készült (vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 93).

A 20. század közepén a mordvinföldi régészeti lelőhely, Os-Pando környékén folytatott ásasok során 6–9. századi kultúrnövények (árpa, rozs, tönkölybúza és borsó) elszenesedett magvait tárták fel. Kiderült, hogy a mordvinok ősei a magvakat különleges veremben, anyagedényekben tárolták (Zsiganov 1963: 7). A nyelvi adatok alapján bizonyosnak látszik, hogy a népesség gabonát vetett (299.), a vetőmagot (vö. 274.) szitával (237.) tisztította meg (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 100), a gabonamagvakat szétzúzta, és kását (vö. 25.), valamint tésztát (vö. 155.) készített belőle (Sztjepanov 1950: 167).

Os-Pando vidékén találtak még két ekevasat, hét sarlót és malomköveket is (Sztjepanov i. h. 162–166). E földművelési eszközök mind helyi készítmények: alakjuk más területek hasonló tárgyaitól különbözik. Az archeológiai adatok alapján feltehető, hogy a 6–9. századi mordvin törzsek még kapás földművelést folytattak (Sztjepanov i.h. 167, vö. Sejanova 1965: 178), bár ebben az időszakban térhettek át az ekés művelésre (Szmirnov 1965: 22).¹³

Összefoglalva: a finn-volgai népcsoport földművelési technikáját elsősorban az újonnan megismert mezőgazdasági eszközök felhasználásával tökéletesítette.¹⁴

¹³ Itt említem meg, hogy volgai-finnugor egységről legalább egy fél évszázada nem beszélhetünk. Bereczki Gábor, Erdélyi István és további kutatók feltevése szerint a mordvin és a cseremisiz nyelvben található rokon szavak nem „volgai koriak”, hanem úgy magyarázhatók, hogy a finn-volgai alapnyelven belül két egymás mellett élő törzs, illetőleg nyelvjárás – a mai mordvinok és cseremiszek elődei – között szorosabb kapcsolat állt fenn. A kérdést a szókészlet szempontjából én is megvizsgáltam (Zaicz 2005).

¹⁴ A földművelés finnugor eredetű terminológiájának vizsgálatakor érthetően annak az ágnak a művelődéstörténetére tértem ki, amelyből a mordvin nyelv k ö z v e t l e n ü l ered. Az ugorok közül a magyarok ősgazdálkodásáról már említést tettem. Az obi-ugorok finnugor kori (?) földművelési terminológiája – mint a lappé is – a mostoha életkörülmények között veszendőbe ment (Toivonen 1928: 240) ugyan, de a mai terminológia hiányát nem használhatjuk fel az ősi, kezdetleges műveltség létének tagadására. Az ősi terminológia hiánya ugyanis – legalábbis részben – totemizmus következménye lehet. A totemizmus különleges formája lehetett az, hogy személyeket vagy

4.2. A mordvin nyelv külön életében keletkezett szavak¹⁵

- Származékszavak (30 szó): áztat <lent> (289), begyűjt <termést> (193), borona (19.), burgonyaverem (119.), búzakereszt (128.), cékla (24.), csepű (261.), ?eke (117.), felszánt (238.), fogaz <kaszát> (156.), gabonarosta (231.), kasza (197.), ??kaszakés (245.), kéve (21.), kis lepény (160.), korpa (14., 239.), kovász (241.), liszt (181.), megfojt <dudva a vetést> (140.), nyű (133.), öröl (29.), pelyva (189.), szánt (220.), ??szénapajta (173.), szítalási hulladék (21.), tenyésztőágy (294.), ??tarackbúza (287.), ?tilol (196.), ültet (141.).
- Összetett szavak (15): anyarozs (6., 9.), [apaima] (8.), ekénél használt kötelék (297.), [ima a vetésért] (293.), [imádkozás a határban] (83.), [imádkozás a termésről] (152.), kapa <fajta> (62.), [lélegzetrészt] (290.), napraforgó (246, 249.), szérű (262.), ?szita (109.), takarmány (26.), zöld takarmány (166.).
- Hangutánzó, hangfestő szavak (4): ?csépel (168.), cséplőszérű (271.), gereblyéz (63.), ?összetör <mozsárban> (252.).

A belső keletkezésű szavak korát meghatározni igen nehéz, de számos esetben megközelítőleg lehetséges. Lehetséges akkor, ha

1) a származék biztos etimológiájú szó származéka. Például a 'tészta, kovász' (241.) legkésőbb a Kr. e. I. évezredig ismertté válhatott, mert a) alapszava legalábbis finn-volgai kori, és b) a finn-volgai nép feltehetőleg már ismerte a fogalmat (ld. 155. és a finn-volgai kort);

nemzetségeket esetleg éppen növényekről neveztek el, és – az összehasonlító etnológia elvei alapján – a növény nevével nevezett emberek halála után az ősi növénynév tiltott szó lett. Ez azzal a következménnyel járt, hogy új szóra volt szükség. E feltevés az egész finnugorságra általánosítható. – A török hatás már elkülönítve érte a mordvin és a cseremiszi népet (Zsirai 1937: 237, Hajdú 1962: 94). A két permi nyelv önálló életét és e népek ismereteinek gyarapodását újabb belső keletkezésű szóelemek és jövevényszavak igazolják (példákat ld. Toivonen 1928: 235, vö. még Hajdú 1962: 92). A finnségi együttlét gazdasági tényezőit a balti, majd a germán, illetve az orosz jövevényszavak világítják meg (részletesen ld. például Hajdú i.m. 95–97, vö. Manninen 1934: 97). Végül is az uráli népek közül a földművelésnek – a mordvinon kívül – a cseremiszi, a votják, a zürjén, a vogul, az osztják és a finnségi népek életében volt kisebb-nagyobb szerepe (vö. Kerecsi 2009: 150–151, 122–125, 95–99, 204–205, 222–223, 232, 236, 237, 240, 244).

¹⁵ E szavakat jelentéstani kategóriák helyett nyelvtaniakkal különítem el. A török és az orosz mintára alkotott tükörszavak általában majd a török, illetve az orosz jövevényszókat tárgyaló fejezetben szerepelnek, de az is lehetséges, hogy a mordvin belső keletkezésű szavak között is lappang egy-egy tükörszó.

2) az összetétel tagjainak kora ismert. Például a 'szita' (109.) igen ősi összetétel lehet terminológiánk szempontjából is, míg a 'szérű' (262.) valószínűleg csak néhány évszázada ismert (egyik tagja ugyanis orosz eredetű, az orosz átvételek pedig a legkésőbbiek időrendben). A végső soron amerikai eredetű burgonya elnevezése (283.) is csak kései belső fejlemény lehet (ld. még 125. is);

3) a jelentésfejlődés kora más szavakkal ellenőrizhető. Például a 'gyűr <tészta>' (20.) a finn-volgai kor táján vagy hamarosan utána fejlődhetett ki a 'nyom' jelentésből, mert hiszen a 'tészta' már ismert volt (vö. az 1. ponttal);

4) a szó hangalakjából nagyon óvatosan következtetni tudunk a szó eredetére. A moksában a č-s szókezdet (rendszerint E č ~ M š) többnyire jövevényszóra mutat (ld. esetleg a 243. és a 247. szócikket). Az ilyen szó semmi esetre sem lehet finnugor, tehát a szó legfeljebb ezer éves.

Más esetekben pusztán nyelvészeti eszközökkel általában nem állapítható meg a mordvin nyelv külön életében keletkezett szavak kora.

A termények és az ételek közül ebbe a csoportba tartozik a burgonya (125., 283.), amely a legújabb időkben a mordvinok legfontosabb étele (Gyinyesz 1963: 105, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 81). A burgonya termesztése a répáét szoríthatta ki a 18. század közepén (Manninen 1934: 88, Koszven 1957: 77). Az orosz források szerint a mordvin parasztságot rendeletek kötelezték arra, hogy burgonyát ültessen. Már a kender (40.) etimológiájának tárgyalásakor utaltam arra, hogy nevének volgai német eredete is elképzelhető. Bizonyítékul felhozható az is, hogy mind a burgonyát, mind pedig a kendert elsősorban háztáji földekbe ültették-vetették.

Belső keletkezésű szó lehet a 'kasza' (157.) is. Az európai eredetű kaszának – amely a szántóföldi művelésben fokozatosan kiszorította a sarlót – rövid és hosszú nyelvű formája ismeretes (Bodrogi 1961: 119–120). A finnugor népek kaszái is lehetnek rövid és hosszú nyelvűek egyaránt. Az ősi rövid nyelvű kasza nyomai megtalálhatók a finn, a cseremiszi és a zürjén kaszák formájában (vö. Manninen 1934: 134; a mordvin kaszáról részletesen: Novickaja – Fegyjanovics 1963: 92–93, ld. még Zsiganov 1963: 8–9, Sejanova 1965: 178).

Ugyanígy belső keletkezésű származékszó a 'borona' (19.). A mordvinok a 19. században vidékenként eltérő alakú, de azonos funkciójú boronát használtak. „Még a múlt században is használták az ágakból, illetve vesszőkből összefogott tövis- vagy vesszőboronát, de emellett már – a marikhoz és az udmurtokhoz hasonlóan – a fogas boronát is. Ez utóbbinak mind a fa fogú, mind a vas fogú változatát ismerték, melybe igásállatként hámfa segítségével lovat fogtak” (Kerecsi 2009: 178).

A malom (61.) egyszerű formájáról már említést tettem a finn-volgai szavakról szóló fejezetben. Régi eredetű a vízimalom. A nyelvi adatok igazolják, hogy a 'szélmalom' fogalom jelölésére is a 'vízimalom' kifejezés foglaldott le (vö. Zsiganov 1963: 22–23).

A mordvinok a vetéskor sajátos vető-inget (299.) használtak, a magot pedig háncskosárból szórták (ld. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 90, számos nyelvjárási változat felsorolásával).

Sok mordvin vallásos elképzelés, szertartás és ima kapcsolatos a földműveléssel (ld. 8., 83., 148., 152., 293.). „A földműveléssel foglalkozó finnugor népekre általánosan jellemző kultusz, melynek lényege, hogy a mezőgazdasági munkára, állattartásra befolyással bíró isteneket, szellemeket kiemelt tisztelet övezte. Hittek abban, hogy ezek az istenek olyan erőket tartanak kézben, melyekkel biztosíthatják a bő, gazdag termést, a magas állatszaporulatot, de el is pusztíthatják az ember fáradságos munkájának eredményét” (Kerezsi 2009: 11). A mordvinok imádkoztak a szántás, a vetés, a tavaszi és az őszi betakarítás előtt is. Hittek a megművelt föld védőasszonyában (E *Norov ava* <a gabona istenasszonya> (ld. 137.; *M paksä azjr-ava* <a mező védőasszonya> stb.) és a földművelési munkák védőszentjeiben (*pire ava* <a szérűskert anyja>, *avjn-azor-ava* <a csűr védőasszonya> stb.; a fenti példákat ld. Zsiganov 1963: 26; a mordvin hitvilág isteneiről ld. Kerezsi 2009: 195–200). A mordvin pogány hitvilágban a női istenségek neveinek nagy száma a matriarchátus nyomaira mutat (vö. Moksín 1965: 195–196).

4.3. Jövevényszavak

4.3.1. Iráni eredetű szavak

eke (59.), ?kender (40.), sarló (265.). Összesen 3 szó.

Már a finnugor ősnép kapcsolatban állt egy indoiráni, illetve ősiráni alanyelvet beszélő népcsoporttal. Az egyes finnugor népek külön életük során az indektől elvált iráni törzsekkel érintkeztek (vö. Zsirai 1937: 128, 203, 236). A mordvinok is kapcsolatba kerültek dél-oroszországi iráni törzsekkel.

A mordvinban, a cseremiszenben, a permi és az ugor nyelvekben vannak olyan iráni elemek, amelyek közvetlen átvételről tanúskodnak.¹⁶ Collinder

¹⁶ Az iráni és a finnugor népek kapcsolatairól szóló összefoglaló monográfia: Herman Jacobson, *Arier und Ugrofinnen*. Göttingen 1922. Az uráliak és az indoeurópaiak kérdéséről Joki (1973) írt, amely témát egy jó évtizeddel később újra feldolgozta Rédei Károly: *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten*. Wien 1986. Legközelebbi nyelvrokonaink iráni elemeiről egykori évfolyamtársam írt: Éva Korenchy, *Iranische*

szófejtő szótára a mordvin szókészletből ide sorolja az E *paz* 'isten', E *ravo* 'tenger; a Volga', M *riz* 'szerencse', E *seje* 'kecske', ?*semä* 'összes, minden' és a *verges* 'farkas' szót. A cser. *marij* 'ember; cseremis; hímállat', a vog. *räsne* 'kötél', a m. *ezer* és valószínűleg a m. *törvény* iráni jövevényszó lehet (ld. FUV; vö. még: Zaicz 1998: 213).¹⁷ A földművelési szakszavak közül Gorgyjejev iráni átvételnek tekinti a cser. *šäðäŋgə* 'búza', a *ložaš* 'liszt' és a *pučämäš* 'kása' szavakat (ld. Gorgyjejev 1967: 200, 202).

A mordvin földművelés terminológiájába feltehetőleg három iráni eredetű szó tartozik: a *tarvas* 'sarló' (265.), a *keret* 'faeke' (59.) és valószínűleg az E *kaňst*, M *kaňf* 'kender'.

A sarló a gabonaneműek begyűjtésének legősibb és a kasza mellett a legfontosabb eszköze (Bodrogi 1961: 119, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 82). Östörténete messzebbre nyúlik vissza, mint a fémek használata és a gabonaterjesztés; ismerték már a mezolitikum korában is (Manninen 1934: 122–124). Mostani alakját azonban csak a fémek használata után nyerhette. A vassarlót is már több mint két évezrede ismeri az emberiség (Bodrogi i.m.). A mordvinok sarlóval arattak a 14. századig (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 92, Zsiganov 1963: 8–9; a sarló használatáról: Zsiganov i. h. 19). Az aratás apró, metszett fogú – orosz típusú – sarlóval történt (Kerecsi 2009: 178).

Paasonen (1908) a md. *tarvas* 'sarló' szót finnugor kori átvételnek tekinti, és megjegyzi, hogy más finnugor (finn-permi?) népek is ismerhették a sarlót, de később e nyelvekben a török, illetve orosz eredetű szavak kiszorították az ősi iráni alakot (ld. még a 265. szócikket is). A mordvin szó etimológiájának vizsgálatakor nehézséget okoz, hogy az átvétel körülményei igen homályosak. A szó előfordulására ugyanis nincs adatunk sem az indból, sem pedig az iráni nyelvekből (Joki 1973: 325). Sőt: csupán a md. *tarvas* a bizonyítéka annak, hogy ez a szó az iráni nyelvekben egyáltalán létezett. Paasonen feltevése valószínűleg megállja a helyét, mert a mordvin szó hangalakja ősi átvételre mutat. Megjegyezzük azonban, hogy a sarló esetleges finnugor kori is-

Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest 1972. Sajnos már nem tudta befejezni a permi nyelvek iráni jövevényszavairól készített tanulmányát (erről korábban írt Vaszilij Lytkin a *Voprosy Jazykoznanija* 1953. évi 5. számában). A permi alapnyelvbe mindenesetre nagyszámú iráni elem kerülhetett.

¹⁷ A FUV 3 uráli, 24 finnugor, 11–11 finn és finn-volgai kori iráni jövevényszót sorol fel (FUV 129–141; e számokkal lényegében megegyeznek az UEW adatai is). A földművelés terminológiájából az iráni–finn-permi kapcsolatokra mutat a 'pelyva' (236.), az iráni–finn-volgaira a 'mozsártörő' (162.) neve. A szókincs alapján feltehető, hogy az érintkezés intenzitása egyre gyengült, noha a finn-volgai korban az iráni művelődési befolyás még érezhető volt (Zsirai 1937: 237, Hajdú 1962: 93).

merete aligha lehet a finnugor ősnép (vagy valamely törzs) földművelésének bizonyítéka, mert ennek nem sok köze lehetett a földműveléshez.

A sarló neve mellett az eke legrégebb mordvin elnevezése, a *keret* (59., ld. még Zsiganov 1963: 18) is iráni jövevényszó lehet. A mordvinság ezt az ekefajtát használta a 19. század elejéig (Belicer 1965: 70; a mordvin ekék nevééről és használatáról ld. a török jövevényszavakról szóló fejezetet).

Szerebrennyikov szerint (1965: 252) a mordvinok a kendertermesztést – és ezáltal a vászonszövet készítését is – a szkítáktól ismerték meg. A Kr. e. 8. század és a Kr. u. 14. század közötti időben Dél-Oroszország területén valóban számos iráni törzs tartózkodott. Ezek közé sorolhatjuk a szkítákat is. Az iráni–finnugor kapcsolatok vizsgálatánál kevés adatunk van arra, hogy az átadó iráni nyelvet azonosítani tudjuk egy meghatározott dél-oroszországi iráni törzs nyelvével. Amennyiben Szerebrennyikov feltevése igaznak bizonyulna, ez számunkra éppen ebben a problémában jelentene fogódzót, tudniillik számolhatnánk a szkíta-mordvin kapcsolat tényével.¹⁸

Szerebrennyikov nem támogatja meggyőző érvekkel hipotézisét. Az a tény azonban, hogy a szkíta és a mordvin sarlók nagy hasonlóságot mutatnak egymással,¹⁹ e kérdésben talán fontos és Szerebrennyikov feltevését valószínűsítő tárgyi bizonyítékot jelent számunkra. Nem kell azonban feltétlenül szkíta nyelvi hatásra gondolnunk, amikor a két nép – meglehetősen laza – érintkezéséről beszélünk. Elképzelhető ugyanis, hogy a mordvinok csupán tökéletesítették a sarlót, mint már meglévő eszközt, a szkíta példa alapján.

Összefoglalva: az iráni törzsekkel való szomszédság elősegíthette a mordvin földművelés fejlődését, ami terminológiánkban egy-két eszköz átvételében nyilvánul meg.

4.3.2. Balti eredetű szavak

gazdasági udvar (48.), ?köles (233.), len (108.). Összesen 3 szó.

A Kr. e. 2–1. század idején kezdődött (Zsirai 1937: 236) és a Kr. u. az első évezred közepéig tartott (Feoktyisztov 1965: 68) a mordvinok érintkezése a balti népekkel, a gyengülő iráni hatással párhuzamosan, majd felváltva azt.

Közvetlen balti átvételt vagy finn közvetítést kell-e feltennünk? Zsirai megállapítja, hogy a balti hatás kezdetén a finnságiek és a Volga-vidéki finn-

¹⁸ A kérdésre Erdődi József hívta fel a figyelmemet.

¹⁹ Vö. a szkíta és az Os-Pando vidéki ősi mordvin sarló rajzát (Szmirnov 1966: 126, illetőleg Zsiganov 1963: 8). E kérdést megemlítettem egyik ismertetésemben (Zaicz 1976: 124–125). – Az újabb, 13–14. századi mordvin sarlók a bolgár-török és a szláv sarlókhoz hasonlítanak (ld. Zsiganov 1963: 8, 20).

ugorok között még fennállott valamelyes kapcsolat. A finnségi nyelvekben található nagyszámú balti jövevényszó,²⁰ a mordvinban a balti jövevényszavak csekély száma, a cseremiszből pedig – egyes tudósok szerint – a hiánya²¹ – arra utal azonban, hogy „a balti hatás élénkebbé válásakor már megszakadt [...] a finn-volgai egység” (Zsirai 1937: 237).

Kalima szerint²² a mordvin nyelv balti jövevényszavai egyrészt a finnségi népek közvetítésére, másrészt pedig közvetlen átvételre mutatnak. Az utóbbi esetben az átadó nyelv egy keleti balti törzs nyelve lehetett.

A mordvin földművelési szakszókincs feltehető balti elemei is közvetlen átvételről tanúskodnak. A md. *kardas* 'gazdasági udvar' (48.), a *lianas* 'len' (108.) és esetleg a *suro* 'köles' (233.) szavaknak a finnségi nyelvekben ugyanis nincs (biztos) megfelelőjük.

A rosnövények közül hol a kendert, hol a lent kezdik el előbb természeteni (Manninen 1934: 98, vö. Koszven 1957: 78). A mordvinban a 'len' (108.) minden kétséget kizáróan balti jövevényszó, a 'kender' (40.) pedig valószínűleg iráni jövevényelem. Ezek szerint, hacsak az utóbbi átvételében nem számolunk a volgai németiség hatásával, a mordvinság előbb a kenderrel ismerkedett meg, nem pedig a lennel.

A köles (233.), az egyik legrégebbi gabonaféle neve bizonytalan eredetű: finn-permi vagy balti jövevény. A köleskása és a köles-palacsinta sokáig kedvelt étele volt a mordvinoknak (ld. Manninen 1934: 98–99, Gyinyesz 1963: 105, 114, 116, 121, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80).

Összefoglalva: a mordvinság balti kapcsolatai terminológiánkban elsősorban bizonyos igen ősi terménynevek átvételében jelentkeznek.

4.3.3. Török jövevényszavak

– Termények nevei²³ (22 szó): bab (T, 135.; CS, 171.), bogyó (T, 12.), bükköny (T, 45.), ?görögdinnye (CS, 4.), a kalász feje (T, 126.), káposzta (CS, 42.), ?káposztafej (T, 78.), komló (CS, 70.), lencse (28.),

²⁰ A finnségi nyelvek balti jövevényszavairól és balti eredetű szavairól ld. Kalima 1936; vö. még: Keresztes 2011: 112–113, Zaicz 2015.

²¹ A cseremiszből nyelv balti jövevényszavainak kérdéséről ld. Julius Mägiste: *Gibt es im Tschermisssischen baltische Lehnwörter?* Ural-Altische Jahrbücher 21 [1959]: 169–176.

²² Jalo Kalima: *Über die indoiranischen und baltischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen.* In: Germanen und Indogermanen. Volkstum, Sprache, Heimat, Kultur. Festschrift für Herman Hirt. Zweiter Band. Heidelberg 1936. 211–212.

²³ Jelölés: CS = csuvas, M = a tatár nyelv miser nyelvjárása, T = tatár (régebben a kazanyi nyelvjárást foglalta magában). – A tükörszavakat aláhúzással emelem ki.

lóhere (69., 292.), mustár (CS, 179.), napraforgó (248.), porzós kender (M, 155.), ?reték (93.), réti borsó (242.), sóska (T, 77.), ?torma (CS, 93.), uborka (T, 94.), vadóc (T, 147.), ?vöröshagyma (T, 258.).

- Földművelési eszközök nevei (6): cséphadaró (M, 226.), ?a cséphadaró sulyka (T, 267.), csűr (?T, 2., CS 49.), faeke (T, 206.), ösztöke (47.).
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (8): ágyás (CS, 151.), gabonamerítőkanál (M, 74.), kazal (CS, 41.), sarjú (M, 57.), ?szalma (260.), szántóföld (M, 148.), szántófölddarab (T, 144.), üszög (T, 228).
- Ételek és ételalapanyagok nevei (6): galuska (T, 203.), húsos derelye (M, 222.), kvász (T, 180.), pirog (63., 230.), túrós táska (T, 35.; T, 95.).

Összesen 42: 22 + 6 + 8 + 6 szó

Az oroszországi finnugor népek történelmében és jelenében hatással voltak, illetve vannak a rendszerint tőlük délre elhelyezkedő török népcsoportok.²⁴

A mordvinoknak „a cseremiszelektől történt elszakadása után hamarosan megalakult a Volga könyökénél a bolgár-török birodalom” (Zsirai 1937: 260; vö. Feoktyiszto 1965: 334), és a Kr. u. 7–8. században e birodalom „csuvas nyelvű lakóinak hatása alá került a permi társadalom déli része” (Hajdú 1965: 92–93; vö. Halikov 1965: 152), elsősorban a votjákok, a Volga vidékén pedig a cseremiszek. A birodalomtól távolabb, északnyugatra elhe-

²⁴ Az egyes finnugor nyelvek török jövevényszavairól írt legfontosabb monográfiák: **Cseremisze.** 1. Csuvas jövevényszavak (a továbbiakban: jsz.): Räsänen: MSFOu 48. (Index: Krueger, *Cheremis-Chuvash lexical relationships*. Bloomington – The Hague 1968); 2. Tatár jsz.: Räsänen: MSFOu 50. Földművelési szakszókincs: MSFOu 50: 96. A mintegy 500 csuvas, ill. 650 tatár kölcsönszó közül kb. 40, ill. 25 tartozik a földművelés körébe. Vö még: Budenz: NyK 3: 401–425, Räsänen: FUF 23: 103–107 (török jsz.), Beke: MSFOu 67: 42–50 (csuvas jsz.). **Permi nyelvek.** 1. Csuvas jsz.: Wichmann: MFSOu 21. Földművelési szakszókincs: 132. 1. A kb. 165 jsz. közül 15 tartozik terminológiánkba. 2. Tatár jsz.: Csúcs: *Die tatarischen Lehnwörter im Wotjakischen*. Budapest 1990. Vö. még: Räsänen: FUF 23: 103–107 (török jsz.); Raun: *Journal of the American Oriental Society* 77 [1957] (csuvas jsz. a zürjénben). **Osztják.** Török jsz.: Paasonen: FUF 2: 81–137. Földművelési szakszókincs: 106–109. A mintegy 145 szóból pusztán 8 tartozik a földművelés terminológiájába. **Vogul.** Tatár jsz.: Kannisto: FUF 17: 1–264. Földművelési szakszókincs: 238, 240–241. 1. A közel 560 kölcsönszó közül 32 tartozik a földművelés körébe. **Magyar.** Gombocz: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* (MSFOu 30). Földművelési szakszókincs: 190. A 227 kölcsönszó közül mindössze 15 tartozik ebbe a terminológiába. Róna-Tas-Berta: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. Wiesbaden 2011 (Turkologica 84). A földművelésnek és a kertgazdálkodásnak a szókincse összesen 49 [!] elem (Róna-Tas-Berta 2011: 1161). Vö. még: Gombocz: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. Budapest 1960.

lyezkedő mordvinok „sokkal kevésbé voltak kitéve a bolgár-törökök hatásának” (Zsirai i.m.).²⁵

A cseremiszen a török jövevényszavak tekintélyes, a mordvinban pedig jóval kisebb száma²⁶ arra utal, hogy „a mordvint és a cseremiszit már elkülönülve érte a csuvas hatás” (Hajdú 1965: 94). A művelődéstörténeti tények ismeretében és a mordvin nyelv török jövevényszavai alapján kijelenthető, hogy a mordvin–csuvas és a mordvin–tatár érintkezés mindvégig felszínes maradt (vö. Zsirai i.m., Szerebrennyikov 1965: 255).

Ha az Oroszország népességét feltüntető térképre tekintünk, szembe ötlük, hogy a mordvinok szomszédjai az oroszokon kívül tatárok, keletebbre pedig csuvasok (vö. mások mellett Vuorela 1960: 188). Az orosz és török szomszédság régi örökség: már a 12. században a nyugati mordvin földek az orosz hercegséghez tartoztak, a keletiek pedig a török államhoz (Zsiganov 1963: 36).

A néhány évszázados csuvas hatást a 13. századtól tatár váltotta fel: ekkor távolodtak el helyileg a csuvasok és a mordvinok. A tatárok 1236-ban lerohanták a mordvinokat, és megkezdődött a több mint 300 éves tatár uralom (Barna 1877: 19, 23, Erdődi 1966: 50, jegyzet).

A tatár fennhatóság alatt a mordvinok korábbi életmódjukat folytatták: vadászgattak, méhészgettek és „erdeik belsejében tett irtásaikon és tisztásaikon földművelést űztek” (Barna 1877: 19–20). A mordvinok lakta terület „gyönyörű szép, folyókban, erdőkben gazdag. Északon óriási erdőségek fekszenek” (Györffy 1965: 119). Az egész vidék „a termékeny feketeföld övezetébe esik, s így földművelésre, állattenyésztésre kiválóan alkalmas” (Hajdú 1965: 248).

A szakemberek véleménye megegyezik abban, hogy a mordvin nép gazdálkodásának alapja már a Kr. u. I. évezred végén – legalábbis a 10. században – a földművelés volt (Zsirai 1937: 264, Kozlov 1960: 8, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 77, Zsiganov 1963: 7, 36, Décsy 1965: 96, Hajdú 1965:

²⁵ A mordvin és a bolgár-török nép érintkezésének kezdeteiről ld. Muhamedova 1965: 193–194, Feoktyisztov 1965: 334).

²⁶ A török jövevényszavak közül a mordvinban kb. kétszázra tehető a tatár és mintegy harmincra a csuvas (és bolgár-török) szavak száma (Feoktyisztov 1965: 336, ill. 334). Paasonen a 19. század végén mintegy 200 török jövevényszót mutatott ki a mordvinban. A földműveléssel kapcsolatos szavak száma nála 14 (Paasonen 1897: 22–23). V. G. Jegorov szerint a cseremiszen több mint öt-hatszáz, a permi nyelvekben pedig közel kétszáz csuvas jövevényszó található (idézi Szerebrennyikov 1965: 255). A Volga felső folyása mentén élő csuvasok nyelvében megőrződött jó néhány mordvin szó is (Kahovszkij 1965: 174), míg a cseremisz – legalábbis a földművelés és az állattenyésztés köréből – egyetlen szót sem kölcsönzött a csuvasnak (Fedotov 1965: 259).

248).²⁷ A 13. századi orosz krónikák ugyancsak földművelő népnek mutatták be a mordvinokat (Erdődi 1966: 241). Ekkorra a tatár hatás – a jövevényszóanyag alapján – újabb fejlődést eredményezett (Zsiganov 1963: 13), de a mezőgazdaság színvonala – mai szemmel nézve – természetesen alacsony volt: egészen a 20. század elejéig a mordvin parasztság a helyi kovácsok által készített legegyszerűbb földművelő eszközöket használta (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 77).

A tatárok pusztításaitól, fosztogatásaitól a mordvinok egy része elmenekült, és a 14. században az üresen hagyott mordvin falvakat a szuzdali nagyfejedelem oroszokkal telepítette be. A mordvinok a hódító tatárok szövetségeseiként fosztogatták az orosz telepeket (Barna 1877: 20, 21). A történelem sodrában a különböző nyelvű népek a hódítások, a telepítések, a menekülés révén egyre inkább keveredtek egymással. A mordvin földművelésre gyakorolt orosz hatás feltehetőleg már ekkor megindult.

A 9–16. századig azonban – a földművelési terminológia is alátámasztja – a török nyelvi és művelődési hatás dominált: a Volga-vidéki és a permi finnugorság előbb a törököktől tanult, s csak a II. évezred elejétől szerzett ismereteket az oroszoktól (vö. Gombocz 1912: 307, Manninen 1934: 97 stb.).

A török eredetű mordvin földművelési terminológia általában vagy a csuvas, vagy a tatár²⁸ terminológia átvétele, néha azonban nehéz meghatározni, hogy az adott szó melyik török nyelvhez tartozik. Egyes török jövevényszavakat csak a moksá, másokat olykor csak az erza vett át.²⁹ Általában az erzában jóval kevesebb, a moksában pedig ugyanakkor jelentős a török jövevény-

²⁷ Zsiganov alapján itt közlök néhány bibliográfiai adatot a mordvinok földműveléséről. 1. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézete által összegyűjtött anyag. 2. Alihova: „A 16. századi mordvin földművelés és kézművesipar”. 3. Sztjepanov: „A mordvinság egykori földművelésének kérdéséről” (valamennyit idézi Zsiganov 1963: 5). – A Volga-vidék földművelésének kezdeteiről ld. Halikov 1969: 352–366.

²⁸ A földművelés terminológiájában a tatár hatás elsősorban a tatár nyugati nyelvjárása, a miser, valamint a kazányi (mely a tatár köznyelvvvel azonos) hatását jelenti. Egyes mezőgazdasági eszközöknek, ételeknek nemcsak elterjedése és használata (például a kék elhelyezése), hanem gyakran a nevük is (például a gabonamerítőkánál neve, ld. 74.) azonos a mordvinban, illetőleg a miser vagy a kazányi tatárban (vö. Muhamedova 1965: 186). A mordvin–miser hatás egyébként kölcsönös volt: sok mordvin nyelvjárás szó került át a miserbe (például a miser *moško* 'kender (Cannabis sativa)' mordvin jövevényszó, ld. 127. (további példák: Feoktyisztov 1965: 338), különösen a háztartással és a faiparral kapcsolatos terminusok (Szafargalijev 1965: 226).

²⁹ Az erzák és a moksák szétválása az 5–7. században fejeződhetett be (Sejanova 1965: 176–177), de nyilván csak nagyjából, hiszen ma is vannak átmeneti jellegű nyelvjárások.

szavak száma (fordítva, tévesen: Erdődi 1968: 11). Ez annak a következménye, hogy a moksa-mordvinok egy ideig a tatárok közvetlen szomszédai voltak (Feoktyisztov 1960: 68, 69).

A Volga vidékén élő finnugor népek nyelvébe került kölcsönszavak alapján megállapítható, hogy a bolgár-törökök nemcsak jeles kereskedők, állattenyésztők és prémvadászok voltak, hanem egy részük szorgos földművelő is volt (vö. Manninen 1934: 97, László 1944: 324). A csuvasok azóta is gondosan művelik földjeiket, a gazdálkodás terén még az oroszokat is felülmúlják. A csuvasok szeretete és tehetsége a föld iránt azzal kapcsolatos, hogy minden településük falura koncentrálódott, és nem voltak nagy városaik. Kedveztek a természeti feltételek is (vö. Tokarjov 1958: 164–165).

A tatárok nem fordítottak olyan nagy gondot a föld megmunkálására, mint szomszédaik.³⁰ Sokan közülük bérbé adták földjüket, és a városokba jártak be dolgozni, vagy kereskedéssel foglalkoztak. A tatár földművelési technika alig különbözik a Volga-vidék többi népétől (Tokarjov 1958: 174).

Mint említettem, néhány évszázaddal a török hatás után megkezdődött a szláv művelődési befolyás is a mordvinra. A vjaticsok gazdálkodása például már a 10. században is földművelésen alapult (Zsiganov 1963: 7). A vjatkai oroszok és más szláv törzsek hatásának lehet az eredménye az, hogy a volgai finnugorok és a permiek földművelése nem tér el nagymértékben a keleti szlávok földművelésétől (Tokarjov 1958: 151; a keleti szlávok gazdálkodásáról i.h. 36–44).

A mordvin nyelv török jövevényszavai közül a legjelentősebb réteget a földművelési eszközök nevei alkotják.

A régi mordvin földművelési eszközök tanulmányozása nehéz feladat, mert 1. a hajdani kis termelékenységű felszerelést haladó mezőgazdasági technika váltotta fel, és 2. a hagyományos eszközök leletei csekély számban kerültek elő a feltárt sírokból (vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 77, Zsiganov 1963: 14).

A földművelés legfőbb munkaeszköze a balta, az ásóbot, a kapa és az eke volt. A balta elsősorban olyan területeken volt lényeges, ahol irtásos gazdálkodást folytattak (Bodrogi 1961: 116). A 8–12. századi archeológiai emlékek között található az erdőirtásra és -tisztításra használt legrégebbi eszköz: a széles pengéjű vasfejsze. A néprajzi kutatások szerint ez a fejsze kelta eredetű fejszék továbbfejlesztett és tökéletesített változata (Zsiganov 1963: 9). A

³⁰ A baskírok – akiknek a kultúrájában ugyancsak tisztán felismerhetők a finnugor elemek (Halikov 1965: 152) – még kevésbé értenek a földműveléshez. Ezzel magyarázható, hogy a mordvin földművelési terminológia nem tartalmaz baskír elemeket.

nyelvtudomány a md. E *užeře*, M *uzeř* 'fejsze' szót a fi. *vasara* 'kalapács' szóval egyezteteti és iráni eredetűnek tartja (ld. 286.), de ebből korántsem lehet levonni tárgy történeti következtetéseket. Még a 12–14. században is a fejsze, az erdőirtó fejsze volt az egyik legfontosabb „földművelő” eszköz (részletesen: Zsiganov 1963: 12, 14–15).

„A kapás földművelésnél a lényeg a felső földréteg megforgatása” (Bodrogi 1961: 114). Volgai török területeken szép számban találtak vaskapákat és ekevasakat (vö. László 1944: 326). A mordvin nép kultúrtörténetében azonban – legalábbis a kitalapintható nyomok alapján – csak az ekés gazdálkodás volt jelentős. Ezért a mordvin eketípusokkal részletesebben foglalkozom.

Az arab források szerint a 10. században a bolgár-törökök földjein ekés földművelés folyt (Zsiganov 1963: 7; vö. László 1944: 325–326, Alihova, 1965: 65, Sejanova 1965: 178), A tat. *saban*-nal (ld. 206.), a két vagy több baromtól húzott nehéz, kétkerekű faekével szántottak a csuvasok, és ezt az eketípust használták a Volga-vidék finnugor népei is (vö. Manninen 1934: 118, Muhamedova 1965: 186, Tokarjov 1958: 164).

Érdekes, hogy a *saban*-t (az eszközt) a török népek hajdan az oroszoktól vették át, de később az oroszok a *saban* tatár nevet kölcsönözték (Manninen 1934: 119). A 14. században a *saban*-nak fontos része volt az ekevas (Zsiganov 1963: 17, 40), e fogalomnak jó része (59., 172., 225.) mindenestre a következő jövevényszó réteghez tartozik, orosz eredetű. Stukenberg véleménye szerint a mordvin *saban* vasrésze annyira hasonlít a régi török ekék vasrészéhez, hogy feltehető a farészek egykori hasonlósága is (idézi: László 1944: 324, 326, Zsiganov 1963: 17; vö. Muhamedova 1965: 186). A török átvételnek a mordvin terminológiában is megőrződött a nyoma. A *saban* szó a tatárban a föld feltörésének eszközét jelöli. Hasonló jelentésben található az egyik mordvin nyelvjárásban a *saban* mordvin igeképzővel ellátott származéka (Zsiganov 1963: 18). A *saban* főleg a déli területeken terjedt el, és egészen a 17. századig a szántás alapvető eszköze maradt (Muhamedova i. h.). Helyenként a 20. század elején is előfordult, de ma már sehol sem használják. Egykori népszerűségét bizonyítja, hogy még mordvin mesehősként is szerepel (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 87, Zsiganov i. h.).

Az iráni eredetű *keret*-et és a tat. *saban*-t az orosz eredetű *soka* 'faeke' (219.) váltotta fel (Manninen 1934: 114, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 82).

A *soka*-t használták a cseremiszek, a votjákok, a tatárok és a baskírok is. Mindegyik Volga-menti nép az oroszoktól kölcsönözte ezt a munkaeszközt (Manninen i. h. 113–114, Novickaja – Fegyjanovics i. h. 103). Az egész mordvinok lakta területen egy típusú ekét használtak, csak az ekeszarv felépítésében és az egyes részek elnevezésében adódtak kisebb különbségek (Novickaja –

Fegyjanovics i.h. 82; az eke részeinek felépítéséről és elnevezéseiről ld. i.h. 84–86). A *soka* még a 19. században, sőt a 20. század elején is a legalapvetőbb szántóeszköz volt. Hosszú fennmaradásának oka: olcsó volt, egyszerű felépítésű, csak egy szántóvető és egy ló munkáját igényelte, a keskeny földparcellán is könnyen mozgott, a köveket és a fatöngöket kikerülte. Ugyanakkor mélyszántásra nem volt alkalmas. A mezőgazdaság kollektivizálása után használata a háztáji gazdaságokba szorult vissza (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 82, 86; a *soka* használatáról ld. még Belicer 1965: 70).

Összefoglalásként elmondható: „A szimmetrikus ekevassal ellátott első faekék után, orosz hatásra áttértek a villás faekék, majd a múlt században az aszimmetrikus ekevassal ellátott ágyekék alkalmazására. Ugyanakkor bizonyos vidékeken az ukrán eketípus is elterjedt. A föld feltörésére nehéz ekét használtak. Ekéik elé általánosan lovat fogtak be” (Kerezsi 2009: 178).

A mordvin ekevasak a 10–14. századi bolgár-török ekevasakhoz hasonlítanak (Zsiganov 1963: 16, 17; vö. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 87–88; ld. még az orosz jövevényszavakat összefoglaló fejezetet is).

A nyelvi és a művelődéstörténeti tények alapján bizonyos, hogy a mordvin nép török hatásra ismerkedett meg a cséphadaróval.³¹ Aratás után a szemnyérés legkezdetlegesebb módszere, a cséplés ütéssel, veréssel – bottal vagy cséphadaróval – történik (vö. Manninen 1934: 129). „A bottal történő cséplés esetében a földre rétegesen terített gabonát hosszú, hajlékony botokkal ütögetik. Fejlettebb eszköz a cséphadaró: a bot ennél kétrészes, a hosszabb és a kézben tartott bot végéről csuklón forgó rövidebb rész lóg le, ez utóbbi vágódik a gabonára, és veri ki a magvakat. A cséplőasztalnál vagy széknél a kévét kézbe fogva veregetik valamilyen sík laphoz” (Bodrogi 1961: 120).

A 'csépel' terminusra négy szakszót is találtam (18., 167., 168. és 266.), ezeket megvizsgálva talán hangutánzó-hangfestő eredetű alapigéről beszélhetünk. A 13–14. században a mordvinok a gabonát főképp láncsal vagy bottal csépeltek (részletesen, a mordvin terminusok felsorolásával: ld. Novickaja – Fegyjanovics 1963: 99, Zsiganov 1963: 20), később lovakkal végezték a cséplést (Kerezsi 2009: 178, ugyanitt olvasható I. Ny. Lepjohin leírása a nyomtatás sajátos módjáról). Egyes helyeken úgy csépeltek, hogy a kazlak tetejére egy deszkalapot élére állítottak, és azt csapkodták a kévékkel (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 100). A mordvinok cséplési eljárására a tatárok, elsősorban a miserek módszere hatott (vö. Manninen 1934: 131, Muhamedova 1965: 186). A vizsgálatot nagyban nehezíti az a tény, hogy a cséplés esz-

³¹ Szójegyzékemben a cséplés terminológiájának török elemei: 226., ?267.; orosz elemei: 50., ?267., 277.; mordvin belső keletkezésű: 168., 271.; ismeretlen eredetű: 18., 243.

közének, a cséphadarónak a használatára kevés régi adatunk van (Zsiganov 1963: 20).

A török népektől ismert meg a mordvin számos kultúrnövényt, közöttük a káposztát (42.), a komlót (70.), a lencsét (28.), a ?napraforgót (248.), a ?retket (93.), a ?tormát (93.), az uborkát (94.) és a ?vöröshagymát (258.) (vö. Manninen 1934: 98, Vuorela 1960: 191, Hajdú 1962: 248, Gyinyesz 1963: 106, Novickaja – Fegyjanovics 1963: 80, 82 stb.).

A mordvinok táplálkozásában³² is megőrződtek a török elemek. Ezen a téren a kazányi török hatás a legszembetűnőbb. Mindkét nép ünnepi eledelei közé tartoznak a különféleképpen elkészített köles-ételek. A mordvinok hagyományos híg étele tésztadarabokkal a *salma* (ld. 203.). Italaik közül az ősi szertartási ital, a *poza* (180.) őrzi a mordvin és a tatár nép ősi, a pogányság időszakába visszanyúló kapcsolatait (Muhamedova 1965: 186–187; vö. Szafargalijev uo. 226). A múltban a *poza* mindig rozslisztből készült, de kb. 1930 óta céklából is főzik, különösen fehér céklarépából (Gyinyesz 1963: 118., ld. még az orosz eredetű terminológiát tárgyaló fejezetet is).

Összegezve: a mordvin nyelv nem túlságosan nagyszámú, de jelentéstaniilag igen fontos török jövevényszava arról tanúskodik, hogy a török hatás elsősorban a terményekre és a földművelési eszközökre terjedt ki, ezen a téren gazdagította a mordvin gazdálkodást és ezáltal a lexikát is.

4.3.4. Orosz jövevényszavak³³

– Termények nevei³⁴ (49 szó): 3., 4., 15., 23., 27., 30., 31., 54., 64., 65., 71., 76., 78., 85., 86., 89., 96., 106., 112., 113., 114., 115., 123., ?127., 142., 158., 163., 174., 176., 186., 187., 190., 191., 192., 198., 201., 210., 218., 223., 244., 251., 263., 268., 270., 272., 273., 278., 281., 296.

³² Az emberi táplálkozás ősi formáiról ld. Koszven 1957: 106–107.

³³ A mordvin nyelv orosz jövevényszavairól ld. Т. М. Шеянова, *Обогащение лексики эрзя-мордовского литературного языка заимствованиями из русского языка*. Вопросы мордовского языкознания. Труды, вып. XXXII. Саранск 1967. 178–194. Ld. még Sejanova 1965, Keresztes 2011: 114–118, Zaicz 2012, 2013, 2014.

³⁴ E szavak jelentését nem közlöm, csak a szócikkek sorszámát adom meg. (Indoklás az összegezésben.) A számok aláhúzásával az orosz mintára alkotott tükörszavakat jelzem. Egyes orosz eredetű mordvin terminusokra vonatkozó – e fejezetben nem tárgyalandó – művelődéstörténeti megjegyzések: Manninen 1934: 98, 127 (terményekről és földművelési eszközökről), Gyinyesz 1963: 106, 113, 115, 116, 118, 121 (elsősorban ételekről), Novickaja – Fegyjanovics 1963: 84, 88, 93, 102 (földművelési eszközökről), Zsiganov 1963: 13, 16, 17, 19, 32, 39 (főképpen a földművelési eszközökről).

- Földművelési eszközök nevei (22): 1., 50., 51., 81., 82., 84., 104., 120., 122., 159., 169., 172., 199., 207., 208., 219., 221., 225., 235., ?250., 267., 277.
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (36): ?2., 7., 10., 67., 68., 73., ?87., ?99., 102., 110., 120., 122., 124., 130., 131., 132., 134., 143., 146., 150., 153., 161., 170., 177., 178., 209., 212., 213., 216., 217., 223., 224., 229., 353., 291., 300.
- Ételek, ételalapanyagok és italok nevei (18): 16., 36., 39., 44., 52., 75., 88., 97., 103., 105., 116., 124., 183., 184., 185., 214., 279., 295.
- Földművelési műveletek nevei (8): 13., 56., 136., ?168., 264., 275., 280., 285.

Összesen 133: 49 + 22 + 36 + 16 + 8 szó.

A terminológia jó 44%-a orosz jövevényszó. Ez a számarány megfelel a várakozásnak: a mordvinban ui. a legnagyobb az orosz jövevényszavak száma (Feoktyisztov 1960: 69, 1965: 331, 334, Keresztes 2011: 114–118).

A mordvinok történelmének orosz korszaka 1552-ben kezdődött, amikor Rettegett Iván cár meghódította a Volga menti népeket (Barna 1877: 32, Erdődi 1966: 261–264, 250 jegyzet). A jó öt évszázada tartó orosz uralom politikai alávetést jelentett, de gazdasági és kulturális szempontból jelentősnek mondható. Az orosz parasztság földművelési ismeretei korábban fejlettebbek voltak (vö. Kozlov 1960: 13), a mordvin földművelés fejlődését tehát előrelendítették.

A cári orosz hatalmi gépezet pogány esküvel kötelezte a mordvinságot engedelmességre. Megkezdődtek az erőszakos keresztelések, de sokáig csekély eredménnyel: évszázadokon át felkelésekkel válaszolt a mordvin nép az orosz uralomra és a keresztény vallásra. Az 1607. évi lázadásban a cseremiszek, a votjákok és a csuvasok is csatlakoztak a mordvinokhoz, majd a mordvinok részt vettek az 1771–74. évi Pugacsov-felkelésben is (Barna 1877: 26, 40), és folytathatnánk a sort. Bár a térítés a 17–18. században egyre erőszakosabb lett (vö. Barna i.m. 39), Strahlenberg még a 17–18. század húszas éveiben is pogány népeknek tartotta őket.³⁵

A mordvinok a 18. századig termékeny feketeföld övezetben, „szétszórt fálvakban élnek, művelik földjeiket,³⁶ vaddal és mézzel táplálkoznak, bőség-

³⁵ Philipp Johann v. Strahlenberg: *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm 1730. 401., 402. l.

³⁶ „Földműveléssel foglalkoznak” – írja róluk Nicolaes Witsen is (*Noord en Oost Tartarye...* Amsterdam 1692; Witsenről ld. Maticsák 2012: 17–19).

ben vannak prémjeik” (Erdődi 1966: 252–253), hacsak az orosz támadások nem készítetik őket arra, hogy az erdőbe meneküljenek, vagy végleg odahagyják apáik földjét, és elköltözzenek, szétszóródjanak. „Egyes vidékek szegényebb férfilakossága a mezőgazdasági évad befejeztével kénytelen volt messzi földre elmenni, munkát keresni” (Kerecsi 2009: 179).

„A parasztok a minden trágyázás nélkül is termékeny, felszántatlan földbe vetik el a zabot, a rozsot és a kölest” (P. S. Pallas, idézi Erdődi i.m. 241), emellett – minthogy kitűnő termőföldjeiken valamennyi gabonafajta megerem – a tavaszi és az őszi búzát, valamint a hajdinát és a lent is (Kerecsi 2009: 179).

Közismert, hogy a trágyázás ritkán fordul elő az irtásos és a kapás művelésnél, csak az ekés műveléssel válik általánossá (Bodrogi 1961: 115–116). A feketeföld övezetében élő finnugor népek körében a trágyázás újabb keletű (Manninen 1934; a kérdéstről ld. László 1944: 327). Ezt bizonyítja a mordvin szóanyag is (vö. 131., 132.). A mordvinok a 16–17. századig a parlagi rendszert alkalmazták trágyázás helyett (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 78, Zsiganov 1963: 18): „a kimerült földet elhagyták, s újat törtek fel” (László i.h.). A votjákoknál ez a módszer a 19. század végéig fennmaradt; három-öt évig művelték a földet, majd öt évig parlagon hagyták (Manninen 1934: 106; vö. Hajdú 1962: 248).

„A folyók által bőven öntözött rétek és a kitűnő legelők megalapozták a takarmányozást, sőt a téli takarmányzükséglet kisebb-nagyobb mértékű begyűjtését is lehetővé tették. A földművelés megerősödésével a lakosság száma növekedett, s ezzel párhuzamosan nőtt a vetésterület is. Emiatt és a feudális társadalmi viszonyok megerősödésének következtében egyre csökkent a szabad erdőterületek, rétek száma. Mindezen folyamatok az állattenyésztést fokozatosan a második helyre szorították vissza, és a földművelés kiegészítő ágazatává tették. A lovon kívül elsősorban szarvasmarhát, juhot és sertést tenyésztettek. A házi szárnyasok tartása nem volt széleskörű. Állattartásuk a legeltető-istálló rendszeren alapult” (Kerecsi 2009: 179).

D. V. Bubrih szerint az orosz nyelvi és művelődési befolyás kezdetei a mordvin nyelvben a 13. századra tehetőek (Sejanova 1965: 183). A 13–14. században a mordvinok orosz parasztoktól ismerték meg a háromnyomásos földművelést (Zsiganov 1963: 18, 33),³⁷ de ez a módszer csak a 16. század második felétől, majd a 18. században vált uralkodóvá (Kozlov 1960: 13, Novickaja – Fegyjavovics 1963: 78). Kerecsi Ágnes szerint ez a földművelési módszer a mordvinoknál a 17. században terjedt el, míg az északi vidéke-

³⁷ Márkus Mihály: *Az orosz földművelés rövid összefoglalása*. In: Bolgár Elek (szerk.), *A Szovjetunió népei. Szláv népek*. (A Szovjetunió I.). Budapest 1946. 301–305.

ken lakó finnugor népeknél két évszázaddal később (Kerezi 2009: 178). Más vélemények szerint a háromnyomásos gazdálkodást a mordvinság – bolgár-török hatásra – már a 9–10. század határán megismerhette (vö. Novickaja – Fegyjanovics i.h.). A nyelvi tények az előbbi feltevést támogatják: a md. *M kolma paksäva* 'háromnyomásos gazdálkodás' orosz mintára alkotott tükörfelfejtés lehet (ld. 67.).

A mordvinok háromnyomásos gazdálkodásának lényege a következő. A mordvin parasztok az egész megművelésre szánt területet három részre osztották. Az egyikbe őszi gabonát vetettek (elsősorban rozsot), a másikba tavaszi gabonát (zabot, tönkölyt, búzát, kölest, árpát), a harmadik mező pedig parlagon maradt. A következő évben az őszi mezőbe tavaszi gabona, az azelőtt ugaron hagyott mezőbe viszont őszi gabona került. Ez a rendszer fennmaradt egészen a mezőgazdaság kollektivizálásáig, azaz szövetkezetekké egyesítéséig (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 78; vö. Zsiganov 1963: 32).

Az ekés – és ritkán az irtásos – műveléshez járul az öntözés, vagyis a vízvezetékrendszer építése (Bodrogi 1961: 114–115). A nyelvi adatok szerint (md. *kanava* 'öntözőárok' < or.; ld. 39.) a mordvinok öntözéses gazdálkodása ugyancsak újabb keletű.

A gabonaneműeket tekintve a mordvinoknál a rozs (200.) volt a legfontosabb (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 60; vö. Manninen 1934: 97), bár a szó bizonytalan etimológiája nem segíti feltevéstünket. A rozs lisztjéből – később a búzalisztből – a mordvinok metélt tésztát készítettek (Gyinyesz 1963: 115).

A földművelési épületek közül a gabonaszárító igen régi a mordvinoknál, a cseremiszeknél és az obi-ugoroknál is (Manninen 1934: 237, Muhamedova 1965: 186). A mordvinok a 19. század végéig az alábbi típusú szárítókat használták: *avña* (10.) és *šiš* (250.) 'gabonaszárító', *riga* (199.) 'cséplőpajta' (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 95, Muhamedova i.h.). Érdekes módon az oroszok és a mordvinok mintha kicserélték volna a különböző gabonaszárítókat: talán a mordvinoktól került át az oroszokhoz a *šiš* (de ld. 250.) – a nyelvészek nem így vélekednek (vö. például Vasmer 3: 403) –, a mordvinok pedig az oroszoktól kölcsönözték az *avña*-t, amit olykor „orosz gabonaszárító”-nak (*ruzoň avña*) is hívnak (Novickaja – Fegyjanovics i.h. 102).

Manninen (1934: 129, 136) szerint a hosszúkás alakú kazlak a Volga mentén ismeretlenek. A md. *E zorod*, *M zorad* (224.) arról győz meg bennünket, hogy csakugyan nem lehet régi fogalommal dolgunk, hiszen jelölője fiatal orosz jövevényszó.

Vessünk egy pillantást a mordvin konyhára (vö. Kerezi 2009: 182). „A mordvinok növényi tápláléka nem sokban különbözik az oroszokétól. Fekete kenyér, pirog, kvasz, káposztaleves, lepény, lángos, rozstészta és különféle

kásák a mordvin konyhához is alapvetően hozzátartoznak, mint az oroszhoz” (Erdődi 1966: 242). Az ételek elsősorban rozs- és köleslisztből készültek, zablisztet csak a jómódúak használtak, búzát meg keveset vetettek (Gyinyesz 1963: 105, 123). Lisztből készült még a fentiekén kívül a zsemle és a túrós táska is (i.m. 110, 113). A tönkölyből kását főztek (i.m. 105). Töltelékként használtak borsóból főzött kását is (181.) (Sejanova 1965: 179). Kedvelt étel volt az orosz eredetű pirog (ld. 183., 230.), egyes fajtáit kizárólag esküvőkön fogyasztották (ilyen az ismeretlen eredetű E *lukšo* [111.] és a – szótárakban nem adatolt – *kurnim* is [Gyinyesz 1963: 113]; az ételekkel kapcsolatos szókásokról ld. i.m. 120 kk.).

Az 1917. évi bolsevik győzelem következtében beállott gyökeres változások fejlődést jelentettek a mordvin nép szociális, gazdasági és kulturális életében (Kozlov 1960: 56). A mordvin parasztság ettől az időtől kezdve ismerkedett meg a nagyüzemi gazdálkodás alapjaival. Az ismeretség jeleit magán viseli a földművelés terminológiája is, legalább is az orosz jövevényszavak legújabb rétege (vö. Cigankin 1966: 351 stb.).³⁸

1) Eszközök: *kombajna* ’kombájn’, *molotilka* ’cséplőgép’, *M orositel’naj kanal* ’öntözőárok’, *E pultoń sulmamo mašina* ’kéveköto gép’, *M snopovjazalka* ’ua.’, *M sejalka* ’vetőgép’, *sevooborot* ’vetésforgó’ (*M paksäv vitcevi tišeń sevooborot* ’füves vagy füves-herés vetésforgó’), *silos* ’siló’ [?!] (> *E silosovams*, *M silosovandams* ’silóz’, *E silosovanija*, *M silosovandama* ’silózás’), *suroń kirdema-korodama tarka*, *M zernožranilišča* ’takarmány-gabonarakartár’, *žnejka* ’kéveköto-arató gép’, *traktor* ’traktor’ (*E guseničnoj / M guseničnaj traktor* ’traktor; lánctalpas vontató’), *E udobrenija*, *M udobrändama* ’trágyázás, trágya’ (*M iskusstvennaj udobrenija* ’műtrágya’) stb.

2) Egyéb (többnyire elvont) fogalmak: *agrikul’tura* ’földművelés’, *agrotehnik*a ’mezőgazdasági technika’, *artel* ’artel’, *E žlebozagotovkat* plur. ’gabonabeszolgáltatás’, *kolhoz* ’kolhoz’, *žozajstva* ’gazdaság’ (*veleń žozajstva* ’mezőgazdaság’), *piva* ’(gyári) sör’, *M polevod* ’mezőgazda’, *produkta* ’termény, termék’ (*M veleń žozajstvań produktat* plur. ’mezőgazdasági termények’), *E žabamo* ’őszi szántás’, *M zemledelijä* ’földművelés’, *sovžoz* ’szovhoz’, *E šuroń anokstamo* ’gabonabeszolgáltatás’, *M šoroń anoklamot* plur. ’ua.’, *urožaj* ’termés’ stb.

Természetesen a legújabb orosz jövevényszavak közé tartoznak a déligyümölcsök, a fűszernövények stb. nevei is: *apel’sin* ’narancs’, *finik* ’datolya’, *li-*

³⁸ Az alábbi szavakat az ERS és az MRS szótárakból (ld. FUD 24: 315–316) gyűjtöttem össze. Ha a szó mindkét említett forrásban megtalálható, a nyelvjárási hovatartozást nem jelölöm. Az orosz mintára alkotott legfiatalabb tükörszórétéget listám nem tünteti fel.

mon 'citrom', *mandarin* 'mandarin', *banan* 'banán', valamint *kofe* 'kávé', *korica* 'fahéj', *mandal'* 'mandula', továbbá a *ris* 'rizs'. E kultúrnövényeket azonban a mordvinok nem termelik, csak ismerik, fogyasztják.

Összefoglalva: a földművelés lexikája arra utal, hogy mind az újkori, mind pedig a modern mordvin földművelés – ide értve a nagyüzemi gazdálkodást is – erőteljes orosz hatásra lendült előre.

4.4. Ismeretlen eredetű szavak

- Termények nevei (1 szó): számóca (91.).
- Földművelési eszközök nevei (4): cséphadaró (243.), a cséphadaró nyele (53.), a faeke egy része (98.), a szín tetőgerendája (146.).
- A földműveléssel kapcsolatos egyéb fogalmak nevei (7): barázda (247.), boglya (256.), fészter (100.), kéve (188.), szál (211.), talaj (118.), tavaszi vetés (72.).
- Ételek és ételalapanyagok nevei (4): dara (276.), pirog (22., 111.), korpa (101.).
- Földművelési műveletek nevei (6): arat (138.), csépel (18.), dagaszt (254.), kaszál (107.), rostál (38.), tilol (240.).

Összesen 22: 1 + 4 + 7 + 4 + 6 szó.

Hangalakjuk és a művelődéstörténeti tények alapján e fogalmak jelölőinek túlnyomó többsége török eredetű lehet.

5. Összegzés

„A nyelvtudomány, amelyen kutatásaim alapulnak, és amelyből kiindulok, sohasem elégített ki annyira, hogy a szavaktól ne fordultam volna szívesen a tárgyak felé” (Jakob Grimm).

1. Dolgozatom elsősorban nyelvészeti jellegű. A rendelkezésemre álló mordvin szótárak szóanyaga alapján összegyűjtöttem a mordvin földművelési terminológiához tartozó fogalmak neveit, és megállapítottam a terminológia eredetét. A mordvinban a földművelés szakszóincse ősi (ezen belül elsősorban finn-permi és finn-volgai kori), belső keletkezésű, iráni, balti, török és orosz elemekből áll.

A mordvin földművelési terminológia százalékos megoszlása:

a) a szavak eredete szerint			b) nyelvjárási hovatartozás szerint		
	szó	%		szó	%
ősi ³⁹	59	19,03	erza és moksa	226	75,33
belső	49	15,81	csak erza	38	12,67
iráni	3	0,97	csak moksa	36	12,00
balti	3	0,97	összesen	300	100,00
török	41	13,22			
orosz	133	42,90			
ismeretlen	22	7,10			
összesen ⁴⁰	310	100,00			

c) a szavak jelentése szerint			d) a szavak szófaja szerint		
	szó	%		szó	%
termény neve	88	29,33	főnév	256	85,33
eszköz neve	53	17,67	ige	44	14,67
egyéb név	81	27,00	összesen	300	100,00
ételnév	34	11,33			
folyamat neve	44	14,67			
összesen	300	100,00			

2. Céлом az volt, hogy a mordvin terminológia elemzése révén ismereteket szerezzünk a mordvinok földműveléséről, életéről és műveltségéről. Pusztán nyelvészeti eszközökkel azonban nem volt lehetséges ezt a feladatot megoldani. „Kétségtelen, hogy a munka alapját a nyelvtudomány nyújtja, de a nyelvészeti anyagnak is vannak [...] hiányosságai.” A nyelvészet révén ugyanis nem értesülünk a tárgyak alakjáról, anyagáról, hanem csak magáról a fogalomról (László 1944: 21, 24). A nyelvtudomány tehát nem rajzolhatja meg hiánytalanul a mordvin földművelés képét, nem adhatja meg a mordvin földművelés történetét.

A bevezetésben írtam dolgozatom eredményességeinek korlátairól, A mordvin nyelv külön életében keletkezett szavak c. fejezetben pedig arról, hogy az oda tartozó szavak korát csak néhány esetben lehet pusztán a nyelvészeti eszközeivel meghatározni. Ez a tétel – ha nem is ilyen mértékben – általánosítható a terminológia egészére.

A dolgozat ugyan kivétel nélkül tartalmazza a földművelés szakszókincsének szótározott elemeit, de ki tudja, a letűnt századokban hány földművelési fogalom hullott el (ráadásul éppen a legősibb terminusok), és hány foga-

³⁹ Főleg finn-permi/finn-volgai.

⁴⁰ Néhány szó két kategóriába került.

lom neve cserélődött ki. „A grammatikai kategóriák sokkal tovább megmaradnak, és elsők a szók, amelyek kivesznek” (Szilasi 1884: 43).

3. Közismert, hogy a tárgy és az őt jelölő szó általában együtt terjed az egyik népcsoporttól a másikhoz, és ha egy tárgy idegenből származik, akkor idegen eredetű a tárgy elnevezése is. „Így, ha megállapítjuk az egyik nyelvből a másikba átkerült szavakat, egyúttal összegyűjtöttük azokat a tárgyakat, eszközöket és fogalmakat, amelyeket az egyik nép a másiktól átvett. Ha a szavak átvételének időpontját is sikerül megállapítani, úgy a tárgyak átvételének időpontját is ismerjük” (Csúcs 1970, 1972).

Ez a tény a „Wörter” és a „Sachen” egymásra utaltságát mutatja. Kertész Manó írja Szokásmondások c. könyve előszavában (Kertész 1922/1985: 6): „Az én munkám [...] nem a nyelvtörténet eredményeit szándékozik a művelődéstörténeti kutatás számára értékesíteni” – mint például Szinnyi A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás kori műveltsége című könyve, vagy akár ez a dolgozat –, „hanem éppen megfordítva, a művelődéstörténet ismert tényeivel akar [...] a nyelvi jelenségekre rávilágítani”.

A nyelvtudomány és a néprajz, a „Wörter und Sachen” kapcsolata, függősége tehát kölcsönös. Megállapításainkat ezért csak úgy tartottuk megindokoltnak, ha a szófejtést (a nyelvtörténetet) tárgytörténeti magyarázatokkal egészítettük ki.

Nem szabad azonban a „Wörter und Sachen” módszerét sem kizárólagosnak tartanunk. Ha ugyanis a nyelvészet, a néprajz, a régészet stb. bizonyítékai alapján kimutatható az, hogy a finn-permi ősnép nyelvében megvolt néhány terménynek a neve, és a termény ásatások során – tegyük fel – ebből a korból került elő, még ez sem elégséges bizonyíték arra, hogy azt a gabonaműt a kérdéses népesség termelte. Ha tehát a ’zab’ fogalom létezett, a zabot termelhették a szomszédok is. Szilasi megállapítása szerint „a kölcsönvett szó nem mindig arra vall, hogy vele együtt az általa jelölt tárgy vagy fogalom is kölcsönvétel” (Szilasi 1884: 294). A „Wörter und Sachen”-t nem használhatjuk tehát minden esetben olyan értelemben, hogy a „Sache” [= a tárgy] az adott népnek feltétlenül a sajátja volt.

4. A dolgozat igyekezett elsősorban az érdekes, a problematikus kérdésekre rámutatni, ezeket a problémákat kiemelni. Ez természetesen némi egyenlenséget eredményezett, de úgy véltem, hogy például az orosz jövevényszavak vizsgálata – éppen a mordvinban – nem gyümölcsöző téma, míg az iráni szavaké igen. A finnugor szavak részletesebb tárgyalása pedig nem szorul külön magyarázatra. Tehát nem a szavak gyakorisága, hanem a fogalmak, a korszakok kultúrtörténeti súlya alapján tárgyaltam valamit terjedelmesebben vagy tömörebben.

A szófejtések, a tárgytörténeti kutatások eredményei az előszóban írottakat csak megerősíthetik. Azt hiszem, hogy a dolgozat alapján túlzás nélkül kijelenthetjük: a földművelés terminológiája a mordvinban a mordvin nép jelentős és fejlett mezőgazdasági kultúrájának a bizonyítéka.

Irodalom

Az irodalomjegyzéket ld. FUD 24: 341–346, 25: 308. Pótlások:

- Alihova, A. Je. 1965: А. Е. Алихова, Распад первобытнообщинных отношений и становление феодальных отношений у мордвы. In: *Etnogenez* 1965: 62–68.
- Barna Ferdinánd 1877: A mordvaiak történelmi viszontagságai [a 17. század végéig]. Budapest. (Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből VI/8.)
- Belicer, V. N. 1965: В. Н. Белицер, Этногенез мордовского народа по данным этнографии. In: *Etnogenez* 1965: 69–74.
- Csúcs Sándor 1970, 1972: A votják nyelv orosz jövevényszavai I–II. *NyK* 72: 323–362, 74: 27–47.
- Décsy, Gyula 1965: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdődi József (szerk.) 1966: Az uráli népek történelme és műveltsége. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Etnogenez* = Б. А. Рыбаков – Б. А. Серебrenников – А. П. Смирнов (ред.), Этногенез мордовского народа. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Fedotov, M. R. 1965: Марийские заимствования в чувашском языке. *Советское Финно-угроведение* 1: 255–266.
- Györffy György 1965: Rubruk útleírása 1255-ből. Napkelet felfedezése. Válogatta, bevezette és jegyzetekkel ellátta: ~. Budapest.
- Hajdú Péter 1953: A magyarság kialakulásának előzményei. Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 2.)
- Hajdú Péter 1965: A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest. [Kézirat.]
- Halikov, A. H. 1965: А. Х. Халиков, Мордовские и болгаро-татарские взаимоотношения по данным археологии. In: *Etnogenez* 1965: 152–167.
- Halikov, A. H. 1969: А. Х. Халиков, Древняя история Среднего Поволжья. Москва.
- Joki, Aulis J. 1973: Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 151. Helsinki.
- Kahovszkij, V. F. 1965: В. Ф. Каховский, Мордовско-чувашские отношения по данным материальной и духовной культуры. In: *Etnogenez* 1965: 168–176.
- Kertész Manó 1922/1985: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Budapest.
- Koszven, M. O. 1957: М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры. 2-е исправленное и дополненное издание. Москва.

- Kozlov, V. I. 1960: В. И. Козлов, Расселение мордвы. (Исторический очерк.) In: Вопросы этнической истории мордовского народа. Труды мордовской этнографической экспедиции. Том I. Москва. 5–63.
- Lakó György 1956: Adalékok a finn-permi kori földművelés terminológiájához. In: Pais-Emlékkönyv. Budapest. 629–630.
- László Gyula 1944: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest. – Földművelés és állattartás: 323–327. 1.
- Manninen, I. 1934: Maanviljelys. Heinänteko. Suomen Suku III. Helsinki. 97–139.
- Maticsák Sándor 2012: A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század). Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Moksin, N. F. 1965: Н. Ф. Моксин, О мордовско-марийских этнических связях (по материалам религиозных верований). In: Etnogenez 1965: 195–200.
- Muhamedova, R. G. 1965: Р. Г. Мухамедова, Культурные взаимосвязи мордовского и татарского народов по данным этнографии. In: Etnogenez 1965: 185–194.
- Paasonen, Heikki 1908: Ein vorarisches lehnwort im mordwinischen. Finnisch-Ugrische Forschungen 8: 72–74.
- Rapaics Raymund 1943: Termesztett növényeink eredete. Budapest. (Kincsestar 89.)
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011: West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II. Turcologica 84. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Szafargalijev, M. G. 1965: М. Г. Сафаргалиев, Мордовско-татарские отношения. In: Etnogenez 1965: 223–226.
- Szerebrennyikov, B. A. 1965: Б. А. Серебренников, История мордовского народа по данным языка. In: Etnogenez 1965: 237–256.
- Szilasi Móricz 1884: Nyelvtudomány és őstörténet I–II. Magyar Nyelvőr 13: 249–253, 293–299.
- Szmirmov, A. P. 1965: А. П. Смирнов, Этногенез мордовского народа по данным археологии I–XV. вв н. э. In: Etnogenez 1965: 18–28.
- Szmirmov, A. P. 1966: А. П. Смирнов, Скифы. Наука, Москва.
- Sztyerapov, P. D. 1950: К вопросу о земледелии у древней мордвы. Советская Этнография 1950/3: 161–169.
- Tokarjov, Sz. A. 1958: С. А. Токарев, Этногафия народов СССР. Исторические основы быта и культуры. Москва. 147–182.
- Vuorela, T. 1960: Suomensukuiset kansat. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Zaicz Gábor 1976: G. J. Stipa: Mordwinisch als Forschungsobjekt. [Recenzió.] Nyelvtudományi Közlemények 78: 174–177.
- Zaicz, Gábor 1998: Mordva. In: Daniel Abondolo (ed.), The Uralic languages. Routledge, London – New York. 184–218.
- Zaicz Gábor 2005: Volgai finnugor kor? Folia Uralica Debreceniensia 12: 121–132.
- Zaicz Gábor 2012, 2013, 2014: A mordvin nyelv orosz jövevényszavai I–III. Folia Uralica Debreceniensia 19: 205–222, 20: 295–312, 21: 215–234.
- Zsiganov, M. F. 1963: Из истории хозяйства мордвы в XIII – XVI вв. In: Исследования по материальной культуре мордовского народа. Труды мордовской этнографической экспедиции. Том II. Москва. 5–77.

Jelentésmutató⁴¹

- áfonya: fekete ~ 69, vörös ~ 91
 ágy: meleg~ 294, palánta~ 42, tenyésztő~
 294, 299, virág~ 152, zöldséges ~ 150
 ágyás 152
 <áldozati ünnepség> 8
 alma 283
 ánizs 3
 arat: le~ 225
 aratás 138, ~idő 253
 arató 107, 138, ~gép 107
 árok 39
 árpa 31, 111, 259
 ás 43, 264, (földből) ki~ 205, 264
 ásó 66, 84, 208
 asztag 41, 73, 217, 224, 229, gabona~ 41
 áztat <lent, kendert> 289, ~ás 124
 bab 90, 135, 172, 176, zöld~ 15, ló~ 176
 babó 176
 bajusz 33, 202
 balta 286
 barázda 39, 177, 219, 247
 boglya 41, 73, 143, 229, 256, boglyát rak 34
 bogyó 12, 23, 91, 283
 borona 19, boronál 19, boronálás 19
 bors 159, 179
 borsó 90, réti ~ 242
 bot <eketisztításhoz> 47, <szárításhoz>
 139
 burgonya 54, 125, 283
 búza 200, 274, tarack~ 191, 287, tönköly~
 268, 298
 búzakereszt 87, 128
 bükköny 45, 90, 296
 cékla 24, 197, 210
 cipó: kis ~ 295
 csépel 18, 168, 169, 266
 cséphadaró 168, 226, 243, 266, a ~ nyele
 50, 53, 168, 266, a ~ szíja 168, 266
 cséplés 266, a ~ ideje 266
 cséplő 266., ~gép 266
 csepű 124, 127, 147, 261, ~csomó 127
 csévélő: fonal~ 243
 csirázik: ki~ 136
 csűr 2, 49, 55, 100, 207, 213, 216, gabona~
 288, gabonaszárító ~ 199
 dagaszt 20, 254
 dara 25, 88, 274, 276
 darab: erdő- vagy rét~ 144
 derelye: húsos ~ 183, 222
 dinnye: görög~ 4, sárga~ 94, 270
 dohány 263
 egres 89, 257
 eke 117, fa~ 219, kétkerekű fa~ 59, 206,
 a fa~ egy része 98, a fa~ gerendelye 219,
 a fa~ rúdja 206, vas~ 59, ~vas 59, 104,
 173, 219, 225, ~rúd 59, ~szarv 219, az ~
 szarva 82, vas~ 170
 éled <gabona> 215
 eper: földi ~ 91 kerti ~ 23, 137, 283
 érik <gabona> 13, 58, <kalász> 146
 étel 26, 92
 fánk 35, 95, 156, 185
 fejsze 286
 fészter 100
 fogaz <sarlót, kaszát> 5, 157
 fojt: meg~ja <dudva a vetést> 140
 fonál 211, ~rost 211
 föld 118, 125, kender~ 166, ledöngölt ~
 262, parlagon heverő ~ 154, ~darab 282,
 ~rakás 149
 földművelés 219, 234
 földműves 125, 219, 299
 fű 269, kaszálni való ~ 107, lekaszált ~ 11,
 száraz ~ 57
 gabona 137, 234, 274, tavaszi ~ 27, 60,
 ~csűr 55, ~félék 234, ~halom 149, 291,
 ~kalász 182, ~merítőkánál 74, ~mérleg
 160, ~rakás 162, 300, ~rosta 231,

⁴¹ A szóalakokat követő számok a mordvin szójegyzék sorszámaira vonatkoznak.

- gabonásláda 235, ~szárító 10, 250,
~termesztés 219, 234, ~zsizsik 99
galuska 203
garnyec 44
gaz 146, ~osodik 146
gazdálkodás: háromnyomásos ~ 67
gép: cséplő~ 168, kévekötő-arató~ 138,
vető~ 299
gereblye 84, gereblyéz 63
gríz 88, 274
gyapot 65, 190
gyom 146, ~lál 79, 80
gyúr <tésztát> 20, 254
gyűjt <szénát, termést> 193, 215, be~ 79,
be~és 193
gyümölcs 12, 58, 283, ~ös 166
hagyma 191, 258, fokhagyma 244, 258,
vörös~ 258
hajdina 86, 111
határkaró: szántóföldi ~ 282
héj 33, köles ~a 113
hely: elkerített ~ <pl. szérű> 166,
<lovaktól> letaposott ~ 262
here: ló~ 64, 69, 91, 242, 269, 292,
vörös ~ 69
hulladék: csepű~ 37, szítalási ~ 32, 237
húz 264, ki~ 264
ima <a mezőért> 148, <a vetésért> 293, 299
imádkozás 83, <a termésről> 153
imádság: pogány ~ 52
irt <erdőt> 205
istálló 49, ló~ 48, 49
ital: savanykás ~ 241
juheledel 266
kalács 36, mézes ~ 185
kalász 68, 234, a ~ feje 126, ~szálka 236,
~osodik 68, 182
kapa 62, 120, csákány~ 120, kapál 120
kapar <pl. szénát> 43, 63
kapor 3, 71, 281
káposzta 42, fehér ~ 42, vörös ~ 42, ~fej
78, ~leves 25
karám: marha~ 48
karfiol 42
karó 202
kása 25, 52, vajás ~ 183, zab~ 165,
~ <fajta> 97, 194
kasza 84, 107, 158, ~ <gereblyével> 84,
~nyél 129, a ~nyél fogantyúja 158, ~kés
51, 245, fű~ <traktoron> 107
kaszál 107, ~ás 107, 171, <szénakaszálás>
212
kaszáló 107, 110, ~gép 107
kaszás 107
kazal 1, 41, 143, 217, széna~ 41, 269
kender 40, 124, 127, him~ 155, porzós ~
155, ~köteg 127, 155
kenyér 92, 230, átszítált fehér~ 60, fehér ~ 72
keresztfa <a tető alatt> 145
kert 209
kétszersült 92
kéve 21, 188, 224, búza~ 188, kicsépel ~
169, zab~ 188, ~köteg 46, ~rakás 41,
~sor 178
kóc 124, 147
komló 70
konkoly 146
korpa 14, 101, 231, 239
kovász 241
köles 25, 186, 233, ~ föld 233, ~kása 233,
~liszt 233
kömény 3, 272
köpül 168
köt <kévet> 227, 232
kötélék <ekénél használatos> 297
krumpli 54, [125,] 283
kukorica 96, 114, ~málé 116
kvász 180, 241
laboda 106, kerti ~ 106
lapát 66, 84, szóró~ 66, vas~ 66, ~ol 43
legelőparcella: kis ~ 102
len 108, 124, ~olaj 108, ~rost 124
lencse 28, 251
lepény 105, 230, kis ~ 72, 161, lakodalmi ~
92, töltött ~ 111, 183
leves 25, 103, káposzta~ 103, kenyér~ 279
liszt 181, 274, borsó~ 181, búza~ 181,
rozs~ 181

- lórom 284
 lucerna 112
 mag 299, gabona~ 299, vető~ 234, 274, 299,
 ~láda 81, ~szem 299, ~tár 261, 288,
 ~vető 234, 299
 mák 115
 maláta 221
 málna 17, ~cserje 17
 malom 61, 121, kézi~ 61, szél~ 61, 121,
 vízi~ 61, 121, ~kő 29
 márt: be~ 289
 mező 107, 110, 138, 148
 mezsgye <két szántóföld között> 122, 219
 molyűző 284
 morzsol 252
 motolla 243
 mozsár: fa~ 255, ~törő 163
 munkás: cséplő~ 168, rostáló~ 175
 mustár 76, 179
 művel <földet> 125, 285, meg~etlen föld
 285
 napraforgó 246, 248, 249
 nyú <lent, kendert> 133, 264
 ocsú 189
 önt 34
 öröl <gabonát> 29
 ösztöke 47
 pajta 2, szárító ~ 10, 250, széna~ 55, 213,
 216
 palacsinta 185, ~sütő 156
 paradicsom 174, 273
 paraszt 234
 paszuly 15
 pelyva 33, 134, 189, 236
 pép 25, 241
 petrezselyem 164
 pirít <magot> 194
 pirog 183, 230, lakodalmi ~ 22, 111
 pohánka 85
 pörkölt <magot> 194
 rend <kaszálásnál> 171
 répa 197, cukor~ 197, karó~ 187, sárga~ 123
 192, takarmány~ 24, 197, 278, vörös~
 24, 197, 210, ~káposzta 187, ~rosta 33
 repce 197
 rét 107, 110
 retek 93, 197, 198, kerti ~ 93
 ribizli 218, fekete ~ 257, vörös ~ 257
 ritkít <erdőt> 205
 rost 127, fonál~ 211
 rostál <gabonát> 33, 175, <kölest> 38
 rozs 200, anya~ 6, 9, ~föld 148, ~kalász 200
 saláta 201
 sarjú 7, 57
 sarló 265, a ~ nyele 265
 savanyít 241, savanykás 241
 silóz 241, ~ás 241
 sóska 77, 284, ló~ 284
 sör: házi ~ 180, 184
 sulyok: a cséphadaró sulyka 267, 277
 sütemény 36, 111, 183
 szakasz: legelő~ 282, szántóföld~ 282
 szál <pl. lené> 211
 szálla 33
 szalma 139, 260, ~halom 1, ~köteg 260,
 ~kötél 46
 számlik (szántódik) 43
 számóca 91, 125, 137, 283
 szánt 43, 219, 220, felületesen fel~ 43, fel~
 fel~ja a földet 238, jól fel~ 113, kétszer
 56, másodszor fel~ 280
 szántás 219, őszi ~ 219, tavaszi ~ 219,
 a ~ ideje 219
 szántó 219, ~föld 125, 138, 148, a ~föld
 táblája 282, hosszú ~föld-vég 290, ~vető
 219
 szecska 134, 214
 szed: le~ <termést> 79, 193
 szeder: földi ~ 17, 283
 széna 269, ~hulladék 269, ~pajta 151, (kis)
 ~rakás 256, 291, ~rend 107, szénásláda 55
 szérű 262, ~skert 166, cséplő~ 271
 szita 109, 237, szítal 33, <lisztet> 237
 szór 34, <gabonát> 33, (gabona)~ólapát
 33, 175
 szősz 147, 260
 takarít: be~ <termést> 285, össze~
 <termést> 43, 193

takarmány 16, 26, 75, zöld ~ 167	ültet <növényt> 141, 195
talaj 118	üzög 228
tárolva van <gabona> 119	vadóc 146
tarló 138, 253	vág: le~ <gabonát> 11
táska: turos ~ 35, 95	váj 43
telek 290	vakarék <lisztmaradékból> 295
tengeri [96,] 114	választ: el~ja a pelyvát a gabonától 252
tép(ked): ki~ 133	válogat: ki~ 79
termékeny 137	vályú 33
termés 234	vasvilla <szénarakó> 204
tészta 156, 241	ver: le~ <kasza élet> 168
tetőgerenda: a szín tetőgerendája 145	verem 119, burgonya~ 118, gabonatarló ~ 10, 250
tilol <pl lent> 33, 196, 240, 275	vesszőkosár <vetőmagnak> 299
tisztít <szántással> 205, <vetőmagot> meg~ 285	vet 34, 299
toklász 202, 236	vetemény 12, konyhakerti ~ 234, ~es kert 166
torma 86, 93	vetés 299, tavaszi ~ 30, 72, a tavaszi ~ napja 299, őszi ~ 142, alá~ 32, után~ 32
torzsa 78	vetőmag 223, ~zsák 299
tök 94, 268	virágkel 42
tör 261, össze~ <gabonát> 252	zab 33, 165, zúzott ~liszt 194
török 33, 236	zöldség 12
trágya 131, 132, trágyáz 131, 132	zúz: össze~ <gabonát> 29
turkál: fel~ 220	zsákocska <vetőmagnak> 299
uborka 94, uborkás 166	zsemle 36
udvar: gazdasági ~ 48	
ugar 130, 148, 154	

*

The terminology of agriculture in the Mordvin language III.

The subject matter of Finno-Ugric agriculture has only been analysed in one linguistic study until this point (Toivonen 1928). The lack of research within this field is especially prominent in the case of Mordvin language, because among the Finno-Ugric people living outside the Pannonian Basin, Mordvin agriculture is the most important and advanced. High level Mordvin agriculture left a deep imprint in the lexicology of the language.

The present paper is based on my doctoral thesis defended in 1970. The literature of lexicography and etymology has been enriched with a significant amount of material in the past 50 years, thus the large-volume Mordvin dictionaries and etymological papers (UEW, MdKons, the Vershinin dictionary) had to be taken into consideration during the compilation of the present glossary.

In the introduction of the paper, the terminology of agriculture is defined and described, methodological considerations are outlined and a 24-item list of Mordvin dictionaries and glossaries is presented.

The first and second parts (FUD 24: 309–346 and 25: 277–308) of this three-part study present a 300-entry alphabetical word list of agriculture, compiled from the listed sources, etymological details provided.

The third and concluding part – published in the current issue of the journal – contains a linguistic and ethnographical study of the ancient Mordvin and language-internally formed words (derivatives, compounds, onomatopoeic words) and loan words as well.

It is established in the paper that the Mordvin technical vocabulary of agriculture is made up of Uralic (mainly Finno-Permic and Finno-Volgaic) words, language-internally formed words, Iranian, Baltic, Turkish and Russian loans and also of elements of unknown origin. (Certain elements also suggest the presence of a few Volga German loans.) As far as the origin of the words is concerned – 310 words were taken into consideration because of the uncertain origin of the rest – the most frequent elements are Russian loans (133 words = 42,9%), ancient origin words (59 = 19%), language-internally formed words (49 = 15,8%), Turkish loans (41 = 13,2%), words of unknown origin (22 = 7,1%), and Iranian and Baltic loans (3–3 word = 0,9% respectively). The dialectal distribution is as follows: dictionary entry present both in Erzya and Moksha (226 items = 75,3%), in Erzya only (38 = 12,7%) and in Moksha only (36 = 12%). According to their meaning, the words can refer to names of crops (88 words = 29,3%), other agricultural names (81 = 27%), tools (53 = 17,7%), processes (44 = 14,7%) and foods (34 = 11,3%). As far as parts of speech are concerned, most of the words are nouns (256 = 85,3%), but some verbs referring to processes also occur (44 = 14,7%).

In the concluding part, the method and interdependence of “Wörter und Sachen” (= words and objects) is discussed. “The linguistic research I am engaged in which is my point of departure, could never have satisfied me if I had not been able to constantly turn back to the things they denote” – Jacob Grimm wrote.

It can be stated in conclusion that the terminology of agriculture in Mordvin is a proof for how extended and advanced agriculture is among the Mordvins.

Keywords: Mordvin, terminology of agriculture, etymology.

GÁBOR ZAICZ

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Csúcs Sándor: *Miért finnugor nyelv a magyar?*

Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2019. 136 l.

ISBN 978-615-80229-2-7

Már a figyelemfelkeltő cím is sejteti, majd az *Előszó* (5–8) megerősíti a könyv célját: a szerző a nyelvészet iránt érdeklődő közönség elé kívánja tárni a finnugor nyelvrokonság rendszerezett bizonyítékait. Eltekint a tudománytalan nézetek cáfolatától, mivel ezek „a tudományosság alsó fokát” sem érik el. Az interneten elérhető forrásokat is olvasói figyelmébe ajánlja az író: 1986 és 1988 között jelent meg az uráli nyelvek etimológiai szótára (*Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II.*, UEW), ennek már elérhető számítógépes adatbázissá fejlesztett változata is, egyrészt a Koblenzi Egyetemnek, másrészt az MTA Nyelvtudományi Intézetének a honlapján. Mint ismeretes, Csúcs Sándornak – és Bátor S. István koblenzi professzornak – oroszlanrész volt a szótár, illetve az adatbázis létrehozásában.

Az 1. fejezet az *Uráli népek és nyelvek* (9–15) címet viseli. Ebben érthető okok miatt a finnugor népekről csak alapvető adatokat olvashatunk (lélekszám, a nyelvet beszélők száma, lakóhelyük), hiszen az érdeklődőknek már számos korábban megjelent ismeretterjesztő munka áll a rendelkezésére. A szerző közread egy családfaábrát az uráli nyelvek rokonsági viszonyairól, és felhívja arra a figyelmet, hogy ez egy leegyszerűsített, de valószínű bemutatása a nyelvek közötti viszonyoknak. Ugyanakkor a népcsoportok szétválása hosszú, bonyolult folyamat, amelyet a családfa nem képes ábrázolni.

A nyelvrokonság és bizonyítása (elméleti bevezetés) című részben (16–25) elsőként arra a gyakran feltett kérdésre ad választ a könyv írója, hogy a szláv nyelveket beszélőkkel ellentétben mi miért nem értjük meg egymást a finnekkel, ha rokon nyelveket beszélünk. Ennek magyarázata az időben rejlik, tudniillik a szláv nyelvek kb. 1200 éve váltak szét, a magyarok és a finnek elődei viszont mintegy 4500 éve. Minél régebben történt a szétválás, annál

távolabb állnak egymástól a rokon nyelvek, annál nagyobbak a különbségek közöttük.

A szerző logikusan mutatja be a nyelvi változások okait, ezek: a hatékony kommunikációra való törekvés, a gazdaságosság és a redundancia. A három tényező közül az első kettő ellentétes viszonyban van egymással, a kiegyenlítő szerepet a redundancia tölti be. Ennek a rendszernek a működését az író a finnugor nyelvek hangtörténeti változásaival szemlélteti, figyelembe veszi Labov szociolingvisztikai kutatásait is. Csúcs Sándor bevezeti a „határozatlansági reláció” fogalmát a hangváltozásokra, mivel ugyanaz a hang egy időben több irányba is fejlődhet, ebből következően el kell fogadnunk, hogy a szabálytalan elszakíthatatlan velejárója a szabályosnak. A nyelv és a nyelvet beszélők közössége elválaszthatatlan kapcsolatban van, és a szerző meggyőződése szerint kaotikus rendszert alkot e két tényező, ugyanis a kezdeti kicsi különbségek óriási eltérésekhez vezethetnek az idők folyamán. A hangváltozások egyetlen beszélő nyelvében kezdődnek ismeretlen okból, majd elterjednek egy kisebb közösség közvetítésével. A nyelvi változások természetéhez tartozik, hogy az új változat ki is szoríthatja a régit, vagy ha mindkét változat fennmarad, akkor funkciómegoszlás megy végbe a gazdaságosságra való törekvés következtében.

A szerző a nyelvrokonság bizonyításában két tényezőt nevez meg: a megőrzési tendenciát és a nyelvi változás szabályosságát. Ezzel kapcsolatban bemutatja a szabályos hangmegfelelés néhány példáját a magyar *ház, kéz, méz, fazék, vezet* és *víz* szavak rokon nyelvi megfelelőivel összevetve. A nyelvben a jel két összetevőjével (jelentés és hangalak) rendelkező részrendszerek (a szavak és a toldalékok) alkalmasak a nyelvrokonság bizonyítására, ugyanis a toldalékok a nyelv legkonzervatívabb részét képviselik, az alapszókinccs elemei (pl. a névmások, számnevek, elemi cselekvéseket kifejező igék, testrésznevek stb.) szintén ritkán és lassan változnak. Tehát az alapszókinccs szabályos hangmegfelelései a nyelvrokonság meggyőző eszközei.

A *Hangtörténet (hangok a szavakban)* a kötet legterjedelmesebb fejezete (26–59). Csúcs Sándor kifejti, hogy egy-egy szócsalád (etimológia) vizsgálatában három kritériumot (hangtanit, jelentés tanit és elterjedtségit) kell figyelembe venni. Mivel a hangtani a legegzaktabb, ezért ez a legfontosabb. Minél több nyelvben bizonyítható egy alapnyelvi szó folytatása, annál biztosabb az etimológia. Legalább két nyelvben kell meglennie egy-egy alapnyelvi szó folytatásának, az átlagos érték négy, azaz átlagosan egy alapnyelvi szónak négy mai uráli nyelvben bizonyítható a megfelelése.

Ezután az uráli alapnyelvi szavak hangtani felépítését ismerheti meg az olvasó, majd az alapnyelv hangjait, azok szabályos változásait mutatja be a

könyv. A hangok közül az explozívák a leggyakrabban előfordulók, ezeket követik a nazálisok, végül a likvidák és a félhangzók. A hangok és szabályos változásainak a bemutatása a következő sorrendben történik: explozívák, szibilánsok, affrikáták, zöngés réshangok, félhangzók, nazálisok, végül a likvidák. (A fejezet elején talán utalni lehetett volna arra, hogy a hangjelölések magyarázata a 109–110. lapon található.)

A *Magánhangzók* című alfejezetben (50–59) az első szótagi, majd a nem első szótagi magánhangzók bemutatása következik. A magánhangzók könnyebben változnak, mint a mássalhangzók, és többnyire a nyelvallás változott. A szerző az UEW álláspontjával nem mindig ért egyet, ilyenkor röviden indokolja véleményét. Ilyen például az *ü* hang önálló fonémaként való feltételezése. Az UEW ezt a hangot nem tartja önálló fonémának, csupán az *i* variánsának. Csúcs Sándor szerint nincs okunk kételkedni az *ü* alapnyelvi létezésében, mivel negyven biztos etimológiában kimutatható (57).

Az *Alaktan* (60–89) című részben előbb a szófajok kerülnek sorra. Az alapnyelvre jól rekonstruálhatók a névszók és az igék, ritkán rekonstruálhatók a határozószók, a névutók és az indulatszók; a névelők, a kötőszók és az igekötők pedig későbbi fejlemények. A 66. lapon az alapnyelvi eseteket és ragokat egy táblázat foglalja össze. Nagyon helyesen az eset magyar megnevezését (ahol van ilyen) is megadja a szerző (pl. accusativus – tárgyeset). Ahol nincs pontos magyar megfelelője a latin szónak, ott a jellemző kérdést közli (pl. locativus – hol?). Ugyanezt az eljárást lehetett volna követni a *Rövidítések* című (111–112) részben is.

A könyv egyik nagy erénye, hogy mindig az olvasó elé tárja a le nem zárt kutatásokat vagy a bizonytalan feltevéseket. A szerző annak is hangot ad, ha eltérő véleményen van, így például módosítaná Hajdúnak a locativusra vonatkozó feltevését (68).

Kitér a magyar határozóragok kialakulására (70). A számjelöléssel kapcsolatban a könyv írója ismerteti a *-k* többesjel és az *-i* birtoktöbbesítő jel eredetére vonatkozó elméleteket (72).

Az igeragozásban az uráli alapnyelvre a magyarban ma is meglévő három igemódot tesszük fel. A magyar *-j* módjel keletkezésével kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy az ősi *-j* kicsinyítő képzőtől való származtatása funkcionális szempontból kevésbé tartható valószínűnek.

Az uráli nyelvek többségében közös tulajdonság, hogy nincs külön jövő időt jelölő elem, a jelen idejű alakokkal fejezik ki a jövő időt, illetve az is közös vonás, hogy a jelen idő jelöletlen.

Az igei személyragok a birtokos személyragokhoz hasonlóan a személyes névmásokból agglutinálódtak. Csúcs bemutatja, hogy a magyar nyelv külön

életében hogyan keletkeztek finnugor eredetű elemekből a névmási eredetű személyragok. Külön foglalkozik a jelöletlen, személyragot nem tartalmazó alakokkal.

A magyar, a mordvin, az obi-ugor és a szamojéd nyelvek sajátja a kétféle (alanyi vagy általános, illetve tárgyas vagy határozott) igeragozás megkülönböztetése. A különböző nyelvekben azonban más-más funkciókat látnak el a tárgyas igei személyragok. Ezek szinte egyetlen esetben sem vezethetők vissza közös előzményre, ennek ellenére a kutatók többsége az alapnyelvre feltételezi a kétféle ragozás meglétét. A kérdés lezáratlan.

A *Szóalkotás* c. alfejezetben (81–88) a szerző megállapítja, hogy a mai uráli nyelvekben a szóképzés és a szóösszetétel a két leggyakoribb szóalkotási mód. Részletesebben foglalkozik a szóképzéssel, mert a képzők jól rekonstruálhatók, viszont az alapnyelvre összetett szavakat nem tudunk rekonstruálni, bár vannak az uráli nyelvekben ősi eredetű, ún. összefoglaló összetételek, pl. magy. *arc* < *orr-szá(j)*, vog. *ńol-sam* 'arc' (orr + szem), osztj. *ńot-sem* 'arc' (orr + szem).

Bár az alapnyelvre több tucat képzőt tudunk rekonstruálni, de az alapnyelvre rekonstruált 1200 szóból nagyjából csak 60-ról állíthatjuk biztosan, hogy valószínűleg képzett volt.

A szerző bemutatja, hogyan lehetne megállapítani egy szóról, hogy valóban képzett-e. Példaként a *lélek*, *ajak*, *fazék*, *fészek*, *homlok*, *könyök*, *nyirok*, *szurok*, *vöcsök* szavakat veti össze rokon nyelvi megfelelőivel, amelyek képzetlenek, tehát ezekben a magyar szavakban a szóvégi *-k* egykor képző lehetett. Sok esetben nem állapítható meg a képzők pontos funkciója, de szerepük a szó meghosszabbítása, azaz a redundancia növelése lehetett.

A *Mondattani sajátosságok* c. fejezetben (89–91) a könyv írója 14 pontban foglalja össze a mai uráli nyelvekre jellemző vonásokat, többek között a tőszámnévi jelző után az egyes számú főnév használatát, pl. *A teremben csak öt diák volt*. Továbbá egyes szám használata páros testrészek, ruhadarabok, tárgyak nevében: *Piros csizma volt a lábán*. Ha a páros testrészek egyikéről van szó, akkor a „fél” jelzővel látják el: magy. *félszemű* ~ finn *silmäpuoli* ~ osztj. *sempeläk*.

A *Szókészlet*-ről szóló részben (92–105) az alapnyelvi szókészlet jelentéskörök szerinti bemutatása található. A megszokott témaköröktől kicsit eltérő csoportosításban közli a szerző a szavakat: 1. Természet (élettelen és élő természet, ezen belül növények, állatok, ember); 2. Tudat és társadalom, 3. Gazdaság és technika, 4. Hangok, 5. Közlekedés, 6. Egyéb igék, 7. Minőség, mennyiség és idő. Szerencsés megoldás, hogy az író kurziválással jelöli azokat a szavakat, amelyeknek megfelelői a magyarban is megvannak.

Tanulságos és érdekfeszítő az *Ősi szavaink a mai magyarban* címet viselő alfejezet (97–105). A pusztán számszerűség a laikusok számára félrevezető lehet, ha azt nézzük például, hogy a Magyar értelmező kéziszótár 70 ezer címszava közül csupán 600–700 a finnugor eredetű szó, hiszen ez mindössze 1%-ot tesz ki. A szerző arra ad választ, hogy a nyelvhasználatban milyen súllyal, gyakorisággal vannak jelen ezek az ősi eredetű szavak. A könyv írója kétfajta vizsgálatot folytatott, illetve vezetett, ezek eredményeit publikációiban már korábban (a *Finnugor Világ* 2016/1–2. és 2017/2. számaiban) közre is adta. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének honlapján hozzáférhető a Magyar Nemzeti Szövegtár, ennek alapján végeztek egy számítógépes elemzést, az eredmény egy letölthető lista, amely a 187,6 millió szövegszót tartalmazó anyag alapján a feldolgozott szövegek leggyakoribb ezer szavát tartalmazza. Csúcs Sándor ezt a listát vetette etimológiai vizsgálat alá. Az ő jegyzéke azonban nem 1000, hanem 1022 szót tartalmaz, ugyanis egyrészt a számjegyekkel írt számneveket, a rövidítéseket, tulajdonnevek vizsgálatát mellőzte, másrészt viszont külön-külön vizsgálta az összetett szavak tagjait, hiszen ezek külön eredetűek lehetnek. Anyagát négy szempont szerint csoportosította: elkülönítette az ősi eredetű szavakat, a jövevényszavakat, a belső keletkezésű és az ismeretlen eredetű szavakat.

Ősi eredetűek azok a szavak, amelyek az uráli, finnugor vagy ugor alanyelvből származhatnak. A legfontosabb, hogy a magyaron kívül legalább egy rokon nyelvi megfelelőjük legyen, továbbá lényegesek a bizonyítható szabályos hangmegfelelések, valamint a rokonított szavak jelentésének azonosága vagy hasonlósága.

A szerző irányította azt a munkát, amelyben magyar szakos egyetemi hallgatók két csoportja (2015-ben és 2017-ben) azonos módszerekkel vizsgálta a tetszés szerint kiválasztott, minimum ötven szót tartalmazó szövegeket. Munkájukkal megerősítették a Csúcs Sándor által végzett kutatások eredményeit. Táblázatok szemléltetik, teszik összehasonlíthatóvá a vizsgálatok adatait. (Megjegyzem, hogy a gyorsabb tájékozódás érdekében tanácsos lett volna ezeket címmel ellátni.) A három kutatás alapján leggyakoribb ezer szavunk több mint 60%-át (61%, 66%, 67%) teszik ki az ősi eredetű szavak. A képzett és összetett szavakban ez az arány 70% fölé emelkedik. Vagyis ősi szavainkat nagyobb arányban használjuk fel új szavak alkotására, mint jövevényszavainkat. A jövevényszavak aránya 11 és 22% között mozog, a legnagyobb csoport a honfoglalás előtti török jövevényszavaké (4,2 és 7,1% között). Ez, összevetve az ősi szavak 61–67%-ával, elenyésző arány.

Csúcs azzal a gondolattal zárja fejtegetését, hogy a mai magyar nyelvhasználatban „elsőprő többségben vannak azok a szavak, amelyek közvetle-

nül vagy közvetve etimológiai kapcsolatba hozhatók a rokonnak tekintett nyelvek szavaival” (105).

A 7. fejezet az *Összefoglalás* (106–108), amely az előző fejezetekből levonható következtetéseket közli, illetve azt a gondolatmenetet tekinti át, amely a magyar nyelv finnugor eredetét bizonyítja. A rokonság a nyelvek esetében is azt jelenti, hogy közös ősük van. Azokban a nyelvekben, amelyek „csupán” 1000–1500 évvel ezelőtt váltak el, szembetűnőbb a hasonlóság, amely a nyelv minden részrendszerére jellemző, ha nem is azonos szinten. Elsősorban a szavak és a toldalékok fontosak a nyelvrokonság bizonyításában. A mondattan alátámasztja a nyelvrokonságot, de nem tekinthető döntő érvnek. A ragozási rendszer elemei és a képzők viszont számos rokon nyelvi megfelelővel rendelkeznek.

A *Hangjelölés* (109–110), majd a *Rövidítések* (111–112) részek következnek. Ez utóbbiban csak néhány eset nevét adta meg magyarul is a szerző, például *gen.* = *genitivus (birtokos eset)*; *instr.* = *instrumentalis (eszközhatározó eset)*. Hiányolom a többi eset magyar nyelvű megfelelőjét, vagy ha ilyen nincs, akkor legalább a tipikus kérdését, amely eligazíthatja a kevésbé szakavatott olvasót is. *Pl. abl.* = *ablativus (honnan?)*.

Nagyon hasznos része a kiadványnak a *Teljes példatár* (113–123) amely a szövegben tárgyalt etimológiák listáját adja az UEW betűrendjében. Az olvasó könnyen visszakeresheti az őt érdeklő adatokat a világhálón elérhető forrásban.

Az *Ősi eredetű szavaink* című részben a magyar szavak betűrendben szerepelnek az adatbázisban található sorszámmal együtt (124–132). E lista alapján jól áttekinthető az alapnyelvi szókincs, és megkönnyíti a rokon nyelvi megfelelőikben való tájékozódást.

Az Irodalom (133–135) listája után a Tartalomjegyzék (136) zárja a művet.

Logikus felépítésű, jól követhető magyarázatokat tartalmazó művet vehet kezébe az olvasó. Nagy értékének tartom, hogy olyan nyelvészeti adatbázisokra hívja fel a nagyközönség figyelmét, amelyek eddig feltehetően csak szűkebb szakmai körökben voltak ismertek. Ezáltal egyúttal megfelel a 21. századi ember igényeinek, aki szeret gyorsan és könnyen tájékozódni a modern technika adta lehetőségek segítségével. Haszonnal forgathatják a könyvet a nyelvrokonság iránt érdeklődők, az új módszerekre fogékony magyar- és történelemtanárok és a magyar szakos hallgatók.

RUSVAI JULIANNA

Pusztay János (szerk.): A Biblia finnugor nyelveken
 Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum, Budapest, 2019. 171 l.
 ISBN 987-615-5589-22-5

A Biblia nemzeti nyelvekre fordításának megindulása szorosan kapcsolódik a reformáció elterjedéséhez. A reformáció egyik alapvető célja ugyanis az volt, hogy az emberekhez közelebb kerüljön a Biblia azáltal, hogy az addigi latin helyett az anyanyelvükön is elérhetővé válik. Ezt tapasztalhatjuk a magyar vagy a finn bibliafordítások esetében is, ugyanakkor például az oroszországi finnugor népeknél nem a reformáció, hanem a pravoszláv vallásra való térítés volt a fordítások létrejöttének elsődleges mozgatórugója.

A Pusztay János szerkesztette *A Biblia finnugor nyelveken* című kötet kilenc tanulmányon keresztül mutatja be a legfőbb finnugor bibliafordításokat és az azok megszületéséhez vezető utat. A kötet a reformáció 500. évfordulója alkalmából a Nemzetek Háza (Collegium Fenno-Ugricum) és az ELTE Finnugor Tanszékének kezdeményezésére szervezett, 2017 őszén tartott konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza. Az alábbiakban röviden ismertetjük a tanulmányokat.

A bevezetésben a szerkesztő kiemeli, hogy fordításirodalomban mennyire elvitathatatlan a Biblia jelentősége: az Újszövetséget összesen 1333 nyelvre, az Ó- és Újszövetséget együtt pedig 544 különböző nyelvre fordították le, ezzel a Biblia a legtöbb nyelvre lefordított mű. Pusztay János bemutatja azokat a fordítói intézeteket, amelyek kulcsfontosságú szerepet játszanak a Biblia finnugor nyelvekre való lefordításában, valamint röviden felsorolja az újabb, finnugor nyelveken megjelent bibliai kiadványokat. Végül a szerkesztő több nyelvi példán keresztül mutatja be a bibliafordítások jelentőségét nyelvújítási és terminológiai szempontból.

1. Abauji Nikoletta és Nyiri Péter a magyar bibliafordítások történetét mutatja be („*Az örök Isten beszél magyarul.*” *Magyar bibliafordítások*, 17–27). Említést tesznek a középkorból fennmaradt első magyar nyelvű vallásos szövegekről (Halotti beszéd és könyörgés, Ómagyar Mária-siralom, Gyulaféhvári sorok, Königsbergi töredék és szalagjai, Marosvásárhelyi sorok), amelyek azt bizonyítják, hogy noha az ómagyar korban az egyház elsődleges nyelve a latin volt, sokszor mégis szükségzerű volt a magyar nyelv használata. Ezután rátérnek az első magyar bibliafordítás, a Huszita Biblia ismertetésére, melyet 1416 és 1441 között fordíthatott magyarra Pécsi Tamás és Újlaki Bálint. Szót ejtenek a szerzők azokról a kódexekről, amelyekben a Huszita Biblia részletei ránk maradtak: a Bécsi, a Münchener és az Apor-kódexről. Ezután mutatják be a nyomtatott bibliafordításokat, Komjáti Benedek,

Sylvester János, Pesti Mizsér Gábor, Heltai Gáspár, Melius Juhász Péter és Félegyházi Tamás műveit. Ezt követi az első teljes magyar nyelvű Biblia, az 1590-es protestáns Károlyi Biblia részletes ismertetése, majd az ellenreformáció válaszaként létrejött, Káldi György által fordított katolikus fordításé. Végül említést tesznek a szerzők a bibliafordítások 19. századi alakulásáról is.

2. Csepregi Márta legközelebbi nyelvrokonaink fordításait mutatja be *A manysi (vogul) és a hanti (osztják) bibliafordításokról* című tanulmányában (28–37). A szerző két nagyobb szakaszt különít el az oroszországi finnugor nyelvek bibliafordításainak történetében: az első szakaszt a 19. század második fele jelenti. Ez még kísérleti időszaknak tekinthető, kiforratlan, inkább nyelvészeti, mint vallási célokat szolgáló munkákkal. A második szakasz az 1990-es évektől napjainkig tartó időszakot foglalja magában: ekkor már a szervezett keretek között, tudatosan készített fordítások a jellemzőek, amelyek nyelvészek, teológusok és az anyanyelvi beszélők szoros együttműködésének eredményei.

3. Egey Emese a finn bibliafordítások megszületését ismerteti (*A finn bibliafordítás(ok) és jelentőségük*, 38–50). Írásában fontos szerepet kap a kultúrtörténeti háttér bemutatása. A reformáció, ill. a finneknek a Svéd Birodalomhoz való tartozása nagy szerepet játszott az első finn nyelvű bibliafordítások létrejöttében. Egey áttekinti az első finn bibliafordító, a finn irodalmi nyelv atyjaként is ismert Mikael Agricola életét és munkásságát, kitérve az Agricola munkáiban található szókincs elemzésére is. Ezt az 1642-es teljes finn nyelvű Biblia keletkezési körülményeinek bemutatása követi, majd az átláthatóság érdekében táblázatba foglalva szemlélteti az ezt követő finn bibliafordításokat.

4. Kelemen Ivett északi nyelvrokonaink bibliafordításait tekinti át tanulmányában (*A Biblia számi nyelveken. Az északi számi bibliafordítás története*, 51–62). Röviden szól az északi számi nyelvről, majd rátér a számi bibliafordítások kezdeti, keresztény hittérítéshez kapcsolódó időszakára. Bemutatja azokat a szereplőket (elsősorban papokat és misszionáriusokat), akik ebben az időszakban fontos szerepet játszottak a számi bibliafordítások megszületésében: Johannes Jon Tornæus, Isaac Olsen, Morten Lund, Anders Porsanger és Ole Tronæs. A következő, a 19. századtól a 20. század elejéig tartó időszakban elsősorban a különböző Bibliatársaságok képviselői foglalkoztak a számi nyelvű fordítások elkészítésével, őket mutatja be a szerző a tanulmány következő részében: Simon Kildal, Nils Vibe Stockfleth, Jacob Fellman, Jens Andreas Friis, Lars Jacobsen Hætta, Just Knud Qvigstad. Végül a modern, 20. század végétől napjainkig terjedő időszak fordításainak áttekintése következik.

5. Kubínyi Kata *Bibliafordítások a kis balti finn nyelveken* (63–102) című tanulmánya elején részletesen bemutatja a szóban forgó nyelvek (karjalai, vepsze, izsór, vót, lív, meänkieli, kvén és szetu) jelenlegi helyzetét, valamint írásbeliségük kialakulásának történetét. A tanulmány második részében ismerteti azokat a szervezeteket, melyek hozzájárultak az oroszországi uráli nyelvek bibliafordításainak létrejöttéhez (Brit és Külhoni Bibliai Társaság, Oroszországi Bibliai Társaság, Pravoszláv Hittérítő Társaság, Helsinki Bibliafordító Intézet). A harmadik részben részletes kronológiai sorrendben ismerteti az egyes nyelvek bibliafordításait és azok létrejöttének történetét. Elsőként a karjalai, a vepsze, az izsór és a vót, illetve a lív nyelvű fordítások történetét ismerhetjük meg, majd rátér az újabb balti finn nyelvek (meänkieli, kvén, szetu) bibliafordításainak bemutatására. A tanulmányt zárásaként a szerző a bibliafordítások nyelvfenntartó erejéről szól.

6. Maticsák Sándor *A mordvin bibliafordítások korszakai* című írásában (103–126) először röviden összefoglalja a mordvin írásbeliség történetét és a bibliafordítások előzményeit, majd rátér a mordvin bibliafordítások korszakainak részletes ismertetésére. Ezek hasonlóak a Csepregi Márta tanulmányában felvázolt korszakokhoz. Az első szakasz a 19. század első felét foglalja magában. Ennek az időszaknak a mordvin nyelvű fordításai szorosan összefonódnak az orosz nyelvű fordítások létrejöttével. A második szakasz a 19. század végétől a 20. század első évtizedéig terjed. Ezt követi az ezredforduló környékére tehető harmadik szakasz, amely a Szovjetunió vallást és nemzeti nyelveket elnyomó éveit követően a bibliafordítások fellendülését hozta magával. A tanulmányt a mordvin nyelvű vallásos szövegek fenti szakaszok szerint tagolt, időrendi, tételes felsorolása zárja.

7. Pomozi Péter *A legkorábbi észt bibliafordítások és hatásuk az észt írott norma alakulására* című tanulmányát (127–143) az északészt és délészt nyelvjárási területek kialakulásának történetével kezdi. Ezt követően az észt írásbeliség kialakulását, illetve a tartui és tallinni nyelvvaltozat fejlődését ismerteti. Ezután szól a 15. századtól megjelenő katekizmus-fordításokról, majd rátér arra, hogyan jutottak el a katekizmusoktól a teljes Biblia lefordításáig, részletezve azokat a tényezőket, melyek megakadályozták az észt bibliafordítások korábbi megszületését (háború, nyelvjárási megosztottság, anyagi támogatás hiánya, pestisjárvány). Pomozi megemlíti azokat a grammatikákat és szójegyzékeket, amelyek a bibliafordítások létrehozásának érdekében (is) készültek. Ezt az észt nyelvű Újszövetség-fordítások felsorolása követi, végül a tanulmány az első teljes, 1739-ben megjelent észt bibliafordítás bemutatásával, annak nyelvjárásokra gyakorolt hatásának ismertetésével zárul.

8. Szajpaseva Anasztaszia (*A Biblia mari nyelven*, 144–147) a mari nyelvű bibliafordítások történetét mutatja be röviden, kezdve az első, 1804-ben megjelent mari nyelvű katekizmussal. Az obi-ugor és mordvin fordításokhoz hasonló korszakolást végez el a szerző: az első, a bibliafordítások szempontjából jelentős időszak a 19. század végére, a 20. század elejére tehető, majd a következő fellendülés az ezredforduló környékén figyelhető meg. Ezt követően a szerző Lukács evangéliumának egy példabeszédén (Lk: 11: 33-36) keresztül szemlélteti az 1906-os és az 1995-ös mari fordítások közötti nyelvi különbségeket.

9. Szij Enikő *Komi bibliafordítások – epizódok* c. tanulmányában (148–171) elsőként áttekinti azokat a feltételeket, amelyek a 19. század folyamán, valamint a 20. század utolsó évtizedeitől lehetővé tették a komi nyelvű bibliafordítások megszületését: ez elsősorban olyan intézmények (pl. Oroszországi Bibliatársaság, Bibliafordító Társaság) megalakulását jelentette, melyek mind anyagi, mind szakmai támogatást nyújtottak a finnugor nyelvű bibliafordítások elkészítéséhez. Ezt követően a szerző a komi írásbeliség két fő korszakát ismerteti. Az első korszak a 14–17. századra tehető, amikor (más kis finnugor népeket jócskán megelőzve) a komik a Permi Szent István által létrehozott írásrendszer alapján saját írásbeliséggel rendelkeztek. A második korszak a pravoszláv hittérítés időszaka, amikor a cirill betűs vallási szövegek hozzáférhetőségének hatására a máig használt cirill betűs írásmód honosodott meg. Ezután következnek a szerző által a címben ígért „epizódok”, amelyek a komi bibliafordítások egy-egy mozzanatát, időszakát, fordítóját ismertetik. A tanulmány záró szakasza a bibliafordítások fordíthatóságával és azok nyelvi minőségével foglalkozik.

Megfigyelhető, hogy míg a két legnagyobb finnugor nyelv, a magyar és a finn esetében a reformáció hatására már korán, a 16. században létrejöttek az első bibliafordítások, addig a pravoszláv területeken élő oroszországi finnugor népeknél később, elsősorban a hittérítés jóvoltából születtek meg az első munkák. Az oroszországi területeken két, a bibliafordítások fellendülését hozó korszak figyelhető meg: a 19. század vége – 20. század eleje, majd az ezredforduló környéke.

A tanulmánykötet hiánypótló összefoglaló a finnugor nyelvek bibliafordításainak történetéről, szerzői sokszínűen, több különböző megközelítésből mutatják be a téma legfontosabb tudnivalóit. Nem csupán szakmai berkekben lehet hasznos, hanem a téma iránt érdeklődő nagyközönség számára is.

BAKSA ALEXANDRA – BAKSA MÁTÉ

Johanna Domokos – Michael Rießler – Christine Schlosser (Hrsg.):

Worte verschwinden fliegen zum blauen Licht.

Samische Lyrik von Joik bis Rap

Samica 4. Skandinavisches Seminar der Albert-Ludwigs-Universität,

Freiburg, 2019. 483 p.

ISBN 978-3-9816835-3-0

A számi irodalmi nyelv jeles évfordulóhoz ért 2019-ben: 400 éve jelent meg az első számi nyelvű könyv a svédországi Piteåban.¹ Ennek tiszteletére 2019-ben – jelen kötet mellett – több számi szöveggyűjtemény is napvilágot látott.²

A német fordítással közölt számi műveket tartalmazó kötetet 2019. október 17-én mutatták be a Frankfurti Könyvvásáron, norvégiai számi költők társaságában. Az antológiát Domokos Johanna (korábban a Bielefeldi Egyetem, jelenleg pedig a Károli Gáspár Református Egyetem docense), Michael Rießler (a Freiburgi Egyetem docense) és a berlini Christine Schlosser szerkesztette, utóbbi fordítóként is részt vett a munkálatokban.

E magyar kapcsolódási szál révén óhatatlanul felmerül a recenzensben az igény, hogy ezt az új kötetet az 1983-ban megjelent, Keresztes László szerkesztette *Aranylile mondja tavasszal* című magyar nyelvű antológiával összevetve ismertesse. A kontrasztív elemzés során nem kívánok pro és kontra érveket állítani az egyes kötetek mellé, csupán azt a szerkesztők által is hangsúlyozott jelenséget bemutatni, miszerint egy antológia összeállítása meglehetősen szubjektív, valamilyen elv szerinti válogatás eredménye. A válogatás nagyban függ a mindenkori szerkesztők céljától, prioritásaitól, így soha nem lehet teljes és tökéletes.

Mindkét kötet szerkesztőinek célja megegyezik: a négy ország területén élő számik meglehetősen elszigetelt irodalmába kíván betekintést nyújtani a számi líra iránt érdeklődő, magyarul, illetve németül értő olvasók számára. E cél „kivitelezésében” viszont jelentős különbségeket mutat a két kötet.

¹ Nicolaus Andrea Rehn (1557–1628) piteái lelkész 1619-ben jelentette meg ábécés és miscskönyvét. A „kevert” nyelven (számi, svéd, finn) írt munkáknak közös jellemzője a még következtelen helyesírás (pl. egy fonémát több betű jelöl), valamint a ragozás hiánya (a szavak gyakran alapalakjukban állnak egymás mellett) (vö. Tamás 2001: 621).

² Angol fordítással jelent meg: Emilie Demant Hatt (coll. & illustr.), Barbara Sjöholm (trans.): *By the Fire: Sami Folktales and Legends*. University of Minnesota Press, 2019; Tim Frandly (ed. & trans.): *Inari Sámi Folklore: Stories from Aanaar*. University of Wisconsin Press, 2019.

Bár első ránézésre nem szembetűnő, a magyar antológia jóval több művet tartalmaz a frissen megjelent kötetnél. Előbbi 59 szerző 388 versét mutatja be, utóbbi 264 művet tár az olvasó elé, amelyet 48 szerzőtől válogattak össze a szerkesztők.

A szerzők országok szerinti megoszlása is különbséget mutat: a Keresztes-féle antológia legtöbb szerzője norvégiai számi (40%), szemben a Domokos-féle kötettel, amely legnagyobb számban a finnországi szerzők (37%) számára biztosít megjelenési lehetőséget. A két kötet megegyezik viszont abban a tekintetben, hogy az oroszországi számi szerzők munkáiból ismerteti a legkevésbé (négyet, illetve ötöt).

Míg a magyar antológia csak a magyar fordításokat tartalmazza (a címek jelennek meg csupán számi nyelven), addig a német kötet bal oldalon közli az eredeti teljes szöveget, jobb oldalon pedig párhuzamosan a német fordítást. Mindezek kapcsán rögtön fel is merül egy, a számi nyelvekkel szorosan összefüggő probléma: a számi helyesírás sokszínűsége. A magyar kötetben Keresztes László az eredetileg különböző helyesírással írt címeket (és a számi tulajdonneveket is) az 1978-ban elfogadott helyesírási norma szerint egységesítette. Ezzel szemben a német kötetben a szerkesztők többnyire megtartották az eredeti helyesírási formákat. A német kötet nyelvi sokszínűsége nem is igényelne ilyen jellegű egységesítést, hiszen a számin kívül egyéb nyelven (angol, norvég, orosz) írt munkák is részét képezik ennek a gyűjteménynek.

Ezzel el is jutunk a számi irodalomkutatás egyik sarkalatos kérdéséhez: kit is tarthatunk számi költőnek? Csak azt, aki számi nyelven ír? Lehet-e a számi irodalomhoz sorolni a számi szerző nem számi nyelven írt művét?³ A recenzens nem tartja tisztjének megválaszolni ezeket a kérdéseket, de ebből a szempontból is jól érzékelhető a különbség a két kötetet illetően. Míg a magyar antológia csakis számi nyelven írt munkák fordításait közli, addig Domokosék Irene Larsen révén norvég, Sofia Jannok munkáival angol, Aszkold Basanov, Oktyjabrina Voronova és Iraide Vinogradova révén pedig orosz nyelvű, de témáját tekintve számi alkotásokat is közkinccsé kívánnak tenni.

A két kötet megjelenése között 36 év telt el, így a számi irodalom három nagy korszakából csupán az első két korszak az, amelynek alkotói és alkotásai között átfedést mutat a két gyűjtemény.

A számi irodalom első nagy korszakát (a 17. századtól az 1970-es évekig) mindkét kötetben nagyrészt a 20. századi néprajzi gyűjtések során lejegyzett népdalok képviselik (pl. Olaus Sirma, Else Britta Andersen, Anders

³ Például Matti Aikio (1872–1929) támogatta az 1920-as évek jellemező norvégosítási folyamatokat, ennek jegyében műveit is norvégul írta.

Ivar Guttorm, Nils Mosessen, Mikko Aikio versei). Mellettük mindkét kötet megemlékezik Anders Fjellnerről, aki a Kalevala hatására egy számi nemzeti eposz összeállításán dolgozott (ennek egyik epikus darabja a kötetekben megtalálható *Päiven pārne* 'A Nap fia').

Számi irodalmi antológiákból nem hiányozhatnak olyan – a számi irodalmi kánon „alapköveinek” tekinthető – szerzők, mint a nemzeti himnusz szövegét (*Same soga laula* 'Számi nemzeti dal') jegyző Isak Saba, vagy az első számi verseskötetet (1915) megjelentető Pedar Jalvi. A tájleíró Hans Aslak Guttorm, és a modern számi költészet úttörője, Paulus Utsi válogatott művei vezetik át az olvasót a számi irodalom következő korszakába.

Az 1970-es években (mellyel kezdetét veszi a számi irodalom második korszaka) a számi nyelvű oktatás bevezetésével a számi irodalom is fellendült. Jellemző műfaj a műköltészetben belül az ún. joikavers, melynek szerzői tudatosan játszanak rá a joika jellemzőire, felelevenítve a tradicionális joikahagyományt. Az e műfajt (is) képviselő jeles alkotók – Nils-Aslak Valkeapää, Rauni Magga Lukkari, Kirsti Paltto – a Keresztes-féle kötet megjelenésének idején még a „feltörekvő fiatal számi nemzedék képviselői” voltak, s így velük zárult a magyar antológia.

A 90-es évektől napjainkig tartó harmadik irodalmi korszak alkotóinak és alkotásainak bemutatásával hoz igazán újat a Domokos-féle antológia. Az új irodalmi generációval újabb, modern, irodalmi antológiákban talán szokatlanak tűnő műfajok felvillantásával igyekeztek a szerkesztők bemutatni a számi költészet legutóbbi szakaszát.

A 21. századi számi költészetre jellemző a nyelvi sokszínűség: így a kötetben helyet kapnak például Irene Larsen norvég nyelvű munkái. Újra előtérbe kerül a joika, de az már a modern, elsősorban zenei műfajokkal (rock, rap, country, jazz) vegyítve érkezik az európai művészetek porondjára, s küzd közben a számi identitás vállalásáért, a számi földhöz való jogért (ld. Mari Boine: *Gula gula* 'Hallgasd, hallgasd'). Ezzel szemben a fiatal nemzedéknek van egy, a számait mint „egzotikus északi kultúrát” ignoráló rétege. Ezt a vonulatot a kötetben a finn Amoc, illetve Tiina Sanila képviseli.

Hogyan lehet egy inari számi rapper műve egy irodalmi antológia része? A veszélyeztetett számi nyelvek életben tartásához nélkülözhetetlenül fontos a fiatal számi generáció megszólítása. Amoc (Antti Morottaja) a mai fiatalokhoz közelálló műfajban alkot egyedülállót a világon: inari számiul rapped. Nem szükséges részletesebb magyarázatot adni, miben rejlik ennek nyelvi szempontú jelentősége, tudván, hogy manapság az inari számi nyelvet beszélők száma kb. néhány száz. Túlzás nélkül állítható, hogy Amoc munkássága

részét képezi a napjainkban egyre látványosabb eredményekkel kecsegtető revitalizációs folyamatnak is (vö. Pasanen 2015).

Az előzőekhez szorosan kapcsolódva egy másik látványos különbség a két kötet belső szerkezetében figyelhető meg: a magyar antológia a művek eredete alapján két nagyobb részre osztható: népköltészeti és műköltészeti alkotásokat mutat be, kronológiai sorrendben. Ezzel szemben a német antológia a fent ismertetett irodalmi korszakok alkotásainak kronológiai sorrendjét nem feltétlenül tartva, inkább tematikus felosztás szerint tagolja kötetét. Az első egység (*Für die Kinder der Sonne* 'A Nap gyermekeinek') a számi néphagyományhoz, a második (*Raune dem Felsen ein Wort zu / irgendwo hört es jemand* 'Suttogj egy szót a szikláknak / valahol hallja valaki') a természeti tematikához kapcsolódó alkotásokat fogja össze. A harmadik egység a *so zeichne ich diese bilder / in den stein auf die trommel / in die zeit* 'így rajzolom én ezeket a képeket a dobon lévő köbe / az időbe' címet viseli. Ebben a fejezetben szintén a természeti tematikához kapcsolódó munkák szerepelnek, de a természeti képek, a tundra, a havas táj ábrázolása itt filozofikus, gondolati tartalommal párosul: a versekben a nemzeti identitás, a kisebbségi lét, rasszizmus kérdése is helyet kap. Ugyanezen kérdéskör köré rendeződnek a negyedik, *hier will ich bleiben* 'itt akarok maradni' c. fejezet versei: a számi nyelv, a számi tradíció megtartása, a számi lét kérdéseit boncolgató művek kerültek ebbe az egységbe. S végül az ötödik rész az „újító” generáció munkáit mutatja be. Ennek címe: *Gott ist ein Verb* 'Isten egy ige', ez egyben a fiatal finnországi művész, Niillas Holmberg kötetzáró versének utolsó sora is.

A szerkesztők a válogatás során szemmel láthatóan a „számiság” kérdésre fókuszálva gyűjtötték és válogatták az alkotásokat, vélhetően ez az oka annak, hogy hiányoznak a „klasszikus” témájú alkotások, mint például a szerelmi költészet versei.

A kötetet a fordító utószava (*Nachwort der Übersetzerin*, 425–446), a köszönetnyilvánítás (*Dank*, 447), majd a szerzők életrajzi adatai és a versek forrásjegyzékei (*Biobibliographien*, 451–474) valamint a helynevek gyűjteménye zárja (*Glossar*, 475–482). Itt csupán három, apróbb kritikai jellegű megjegyzést teszek:

A kötet egyértelműen az idén 70 éves norvégiai számi származású művésznő, Synnøve Persen előtt tiszteleg: a kötet címe – *Worte verschwinden / fliegen / zum blauen Licht* 'szavak tűnnek el / szállnak / a kék ég felé' – Persen egyik, a kötetben is szereplő verséből származik. Emellett a borítót színesben és a belső oldalt fekete-fehérben szintén a művésznő 2012-ben készített festményének másolata díszíti. Mivel a bemutatott szerzők között több

olyan is van, aki egyéb képzőművészeti területnek is jeles képviselője, jó lett volna – például az egyes fejezetcímek után – tőlük is bemutatni néhány alkotást.

A szerzők nevét érdemes lett volna [vezetéknév, keresztnév] formában megadni, mert bár – a vezetéknév alapján – valóban betűrendben állnak a szerzők nevei, az előttük lévő keresztnévek kissé zavaróak a keresés során, az életrajzok ismertetésekor (*Biobibliographien*, 451–474).

Mivel a fordító maga is utal rá, hogy a számi irodalom, a számi kultúra még mindig „elzárt” az európai társadalmak többsége előtt, így célszerű lett volna egy, az 1983-as antológia jegyzetanyagához (vö. Keresztes 1983: 535–544) hasonlót összeállítani. Ez segíteni tudta volna a német kultúrától idegen, ismeretlen, vagy a német olvasó számára értelmezhetetlennek tűnő, de a számi kultúrához szorosan kapcsolódó versrészek könnyebb megértését (pl. Valkeapää 272. versének tipográfiai megoldása révén a számi rénszarvascsorda látványa elevenedik meg az olvasó előtt).

Mindezen apró kifogások ellenére a recenzens üdvözli az új kötetet. Igényes, jól megszerkesztett, gondosan válogatott gyűjteményben nyit a számi költészet a „nagyvilág” felé, s büszkén hirdeti: bő harminc év után, a számi költészet virágzását hirdető aranylile eljövételét követően is számi „szavak szállnak a kék ég felé”.

Irodalom

- Domokos Johanna 2000: A számi költészet fordíthatóságáról. Budapesti Finnugor Füzetek 15.
- Keresztes László (szerk.) 1983: Aranylile mondja tavasszal. Lapp költészet. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács Magdolna 1986: A lapp irodalom kutatásának problémái. In: „Dvinán innen, Dvinán túl”. Jubileumi tanulmányok. (Tanulmányok a Szegedi Finnugor Nyelvtudományi Tanszék újjáalakulásának 25. évfordulója tiszteletére.) *Studia Uralo-Altaica*, Supplementum 2: 61–75.
- Pasanen, Annika 2015: Kuávsui já peeivičuová ’Sarastus ja päivänvalo’. *Inarisaamen kielen revitalisaatio*. *Uralica Helsingiensia* 9. Helsinki.
- Tamás Ildikó 2001: A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról. *Folia Uralica Debrecenensia* 8: 619–629.

KELEMEN IVETT

Gulyás Zoltán: Reguly Antal térképészeti munkássága

Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház, Zirc, 2019.

145 l. + 10 térképmelléklet.

ISBN 978-615-00-5630-2

A kétszáz éve, 1819. július 11-én Zircen született Reguly Antal neve nem csak finnugor berkekben ismert. Sokan tudják róla, hogy ő volt az első magyar, aki eljutott nyelvileg a legközelebbi, de földrajzilag a legtávolabbi finnugor rokonainkhoz, a vogulokhoz és az osztjákokhoz. A nyelvrokonság iránt érdeklődő ifjú 1839-ben Finnországba utazott, ahol nyelvészeti és néprajzi tanulmányokat folytatott, s közben megtanult jól finnül és svédül. Innen 1841-ben Szentpétervárra ment, ahol az orosz mellett mordvinul, cseremisziül és zürjénül is elkezdett tanulni. Kétéves felkészülés után, 1843 szeptemberének végén vágott neki a nagy útnak. 1845 márciusáig rengeteg néprajzi és nyelvi anyagot gyűjtött az obi-ugorok körében. Hazafelé megállt Kazanyban, ahol mordvin, cseremiszi és csuvas tanulmányokat folytatott. 1846 nyarán érkezett vissza Szentpétervárra, majd egy kevéske pihenőidőt Sziléziában töltve 1847 őszén tért haza Magyarországra.

Mindezek mellett talán kevésbé közismert Reguly térképészeti munkássága. Ő volt az első, aki 1846-ban megrajzolta az Urál hegység északi részének részletes térképét, ám ezzel sem a hazai finnugristák, sem a kartográfusok nem foglalkoztak mélyrehatóan. Mint jelen kötet rövid tudománytörténeti áttekintéséből (20–22. oldal) megtudjuk, Pápay József (1906), Borbély Andor (1955), Stegena Lajos és Hidas Gábor (1983), V. G. Karelin (1991), Márton Mátyás (2009), Klinghammer István és Gercsák Gábor (2009), Szőnyi Zsófia (2010) foglalkozott Reguly térképével, javarészt kartográfusi szempontok alapján.

A nemrég elhunyt pécsi finnugrista, B. Székely Gábor a kétezres években több tanulmányt szentelt Reguly vogul névanyagának, az elmúlt években pedig a zirci múzeum fiatal munkatársa, a térképész végzettségű Gulyás Zoltán kísérelte meg feltárni Reguly Antal kartográfusi munkásságát. E tárgykörben írt tanulmányai és doktori disszertációja után most egy igényesen összeállított, szép külsejű kötettel lepte meg a finnugristákat és a kartográfusokat. Ez a kiadvány a disszertációján alapul. Célkitűzése szerint „Az első hazai munkának tekinthető, amely nagy alaposággal, egyidejűleg elemzi a Reguly-térkép négyféle változatát és a terepi vázlatokat, továbbá – a térképészeti oldaláról – minden korábbinál részletesebben foglalkozik Reguly terepi felvételezésének körülményeivel, valamint a vázlatok és a kéziratos térkép keletkezésének történetével” (22).

Az A4-es méretű kötet három nagy részre osztható. Az első egységben (15–73) Reguly térképészeti munkásságáról szerezhetünk részletes információkat, ezt a térkép névanyagának közreadása, feldolgozása követi (75–140), majd a nagyméretű térképek zárják a kiadványt.

Regulynak az Urál vidékéről csak kevés és hiányos térkép állt rendelkezésére. Ezt mindenképpen orvosolni akarta, s emellett az általa gyűjtött néprajzi információkat is térképre kívánta vezetni. Reguly térképe azért is tiszteletre méltó, mert „a térképezést mérőeszközök nélkül, a terepi objektumok egymáshoz képest történő felvételezésével hajtotta végre” (25). Munkájához felhasználta a helyi lakosoktól szerzett információkat is – kitűnő nyelvérzéke révén jól meg tudta értetni magát az őslakosokkal. Eleinte csak egy-egy kisebb területrészt, folyószakaszt, hegycsoportot vázolt fel, majd ezekből állt össze a nagy egész.

A *Reguly kartográfiai szemlélete* c. fejezetből (28–30) megtudhatjuk, hogy munkáját elsősorban etnográfiai céllal készítette, ezért csak körülbelüli pontossággal tüntette fel a leglényegesebb földrajzi jellemzőket, a magaslatokat, vizeket, folyókanyarulatokat. Sok településnevet is felvitt, ezeket két- vagy háromnyelvű változatban is rögzítette, s még kategorizálta is a településtípusokat. Minden vogul települést feltüntetett, még az utazók előrehaladását segítő vadászkunyhókat is, sőt a Szoszva mentén vándorló rénszarvaspásztorok sátrait is. Célja az volt, hogy a későbbi expedíciók könnyebben boldogulhassanak. Bejelölte a főbb kereskedelmi útvonalakat és átjárókat, az északi területeken a téli utakat is. Az utak mentén feltüntette a távolságokat is, versztben (orosz mérföldben, 1067 m) megadva azt. A saját útvonalát is feltüntette, dátumokkal együtt.

A terepi vázlatok önmagukban nem voltak elegendőek az adatoknak a földrajzi térben való pontos elhelyezésére, ezért Reguly több forrást is felhasznált. Az eddigi kutatások nem tárgyalták részletesen ezeket a forrásokat, Gulyás Zoltán könyvében megtette ezt, öt forrást mutat be részletesen (30–34).

Érdekes Reguly térképének utóélete. Már a kortársak is értékes forrásműnek tartották, hiszen ez az Észak-Urál minden addigi térképénél pontosabb, részletesebb volt. Több oroszországi kartográfus közvetlenül is beépítette munkájába Reguly eredményeit, ezek közül a legismertebb az Ernst Hoffmann ezredes vezette 1847–48-as és 1850-es expedíció, melynek eredményeképp részletes térképet készítettek az Északi-Urálról. Az expedíció sikeréhez nagymértékben hozzájárult Reguly térképe, amely fontos útikalauzként szolgált a felfedezők számára, azonban az expedíció eredményeit bemutató kötetben meg sem említették Reguly nevét, aki pedig készségesen átadta az anya-

gát az Orosz Földrajzi Társaságnak. Reguly emiatt nagyon megbántódott. Hoffmann a második kötetben korrigálta figyelmetlenségét, és köszönetet mondott Regulynak (34–38)

Reguly a terepen nyolc vázlatot rajzolt meg. Ezeket jelenleg az MTA könyvtárában őrzik. Gulyás részletesen megvizsgálta ezeket a terepvázlatokat (41–54), s azonosította rajtuk a vízrajzi (vízfolyások, tavak, mocsarak, tengerpart, szigetek) és domborzati elemeket, a településeket és nevezetes helyeket (városok, templomosfalvak, falvak, vadászkunyhók, sátrak, pásztorok sátrai, szent helyek), a közlekedési jelzeteket (utak, hágók), valamint az etnikai és igazgatási határokat. Gulyás könyvében ezeket a vázlatokat külön-külön elemzi, megadva egy-egy körzet névanyagának típusait és azok össze-sített mutatóit is.

Ezt követően a szerző a Reguly-térképek változatait mutatja be részletesen, elsősorban kartográfiai szempontból (55–67). Ezek: a) a szentpétervári változat – ezt Reguly saját anyagára támaszkodva készítette el 1846-ban; b) a pesti akadémiai könyvatos térkép – a litografálás ugyancsak Pétervárott történt, még ugyanabban az évben; a kiadás célja az Orosz Földrajzi Társaság által szervezett expedíciók segítése volt; c) a Magyar Földrajzi Társaság kiadása (1906), és d) az ELTE Térképtudományi Tanszékének kiadása (1983).

A kötet második része a kéziratos Reguly-térkép névrajzi feldolgozását foglalja magában (77–139). Azért ezt a verziót használta a szerző, mert ez a későbbi kiadásokhoz képest jóval több nevet tartalmaz. Gulyás Zoltán kétféle módon közelíti meg a kérdést: a térkép vizuális és névrajzi feldolgozását adja közre.

Gulyás újrarajzolta a térkép grafikus elemeit, s ezen megjelenítette a saját olvasatában pontosított földrajzi neveket. A szerző hangsúlyozza, hogy ez nem egyszerű térképmásolat, hanem a mai kor igényeinek megfelelő, magyar nyelvű jelmagyarázattal felszerelt, bármikor elérhető átdolgozás. A korszerű tipográfiai megoldások révén a különféle földrajzi nevek jobban elkülönülnek egymástól, ezáltal az adatok könnyebben értelmezhetők, a térkép jobban olvasható.

A térkép névrajzi elemeit a szerző az alábbi kategóriákba osztotta: vízrajzhoz kapcsolódó nevek (753 tétel), domborzati nevek (349), településnevek (563), növényzeti nevek (3), útmegírások (9), dátumok (21), távolságadatok (184). Gulyás az egyes kategóriákon belüli neveket ábécésorrendben adja közre. Figyelemmel van a felcserélhető névváltozatokra és a rövidítésekre is. Minden adathoz keresőhálózati azonosítót rendel. Az adatokat az egyes vázlatok szerint csoportosítva is közli.

A kötet szöveges részét angol, német és orosz nyelvű rezümé zárja (141–145). Az irodalom- és ábrajegyzék kissé elrejtve, az első fejezet után szerepel (71–73).

A kötetet térképmellékletek zárják. Ezek az A4-es méretű (kettő még nagyobb, kihajtható), színes térképek Reguly vázlatainak újrarajzolt változatai. Az egyes részek: 1) Felső-Lozva, 2) Északi-Szoszva, 3) Tavda és Konda, 4) az Északi-Szoszva, a Pelim és a Tapszuj forrásterülete, 5) osztják és szamójéd területek, 6–7) Tobolszki terület 1–2, 8) Turinszki körzet. Emellett még két kisméretű vázlattöredék is helyet kapott itt (a Tavda és a Pelim, ill. a Konda vidéke, néhány névvel).

A szerző színekkel és szimbólumokkal világosan elkülöníti az egyes névfajtákat, élvezetes csemegét nyújtva a térképek szerelmeseinek, akiket még a könyv végi „zsebbe” dugott nagyméretű, 74 x 107 cm-es térképpel is megörvendeztet. A színes, korszerű, *Az Urál északi vidékei* címet viselő térkép Reguly egyesített térképének korszerű, színes átdolgozása.

Gulyás Zoltán munkája hiánypótló jellegű. Finnugor berkekben tudtunk róla, hogy létezik a térkép, de a kézzelfogható változatba belemélyedés nyújt igazán nagy élményt. A rendkívül alapos, precíz kartográfiai és névrajzi feldolgozás révén nemcsak Reguly munkásságának újabb, kevésbé ismert szegmensét ismerhetjük meg, hanem kitűnő kutatási témák nyílnak meg a névtanos szakemberek előtt is.

A szerző stílusa szakszerű, szövege ugyanakkor élvezetes olvasmány is. Külön dicséret illeti az ifjú kollégát, valamint a könyvet kiadó zirci múzeum munkatársait, hogy Reguly előtt tisztelegve a nagy térképészelőd születésének kétszázadik évfordulójára időzítették a kötet megjelentetését.

MATICSÁK SÁNDOR

In memoriam

B. Székely Gábor (1954–2019)

Székely Gábor 1954. március 1-jén született Földesen, Hajdú-Bihar megyében. A szarvasi gimnázium után egyetemi tanulmányait magyar–történelem szakos tanár, valamint finnugor nyelvész szakon végezte (JATE, 1978). A nyelvtudományok területén 1981-ben egyetemi bölcsészdoktori címet (ELTE), majd 2003-ban PhD-fokozatot szerzett (PTE), 2011-ben habilitált (DE).

40 éve tanított: 1978-tól középiskolai tanárként, 1989-től egyetemi oktatóként. 1978-tól a sümegi Kisfaludy Sándor Gimnáziumban, 1984-től a pécsi Kodály Zoltán Gimnáziumban, ahonnan óraadóként már bekapcsolódott a JPTE Nyelvi és Kommunikációs Intézetének magyar és finnugor nyelvészeti tantárgyainak oktatásába.

1986 és 1989 között az MTA Nyelvtudományi Intézetének ösztöndíjasa volt: osztják mondattani kutatásokat végzett Hajdú Péter professzor témavezetésével.

1989-től a JPTE Tanárképző Kar Nyelvi és Kommunikációs Intézete Uralisztikai Szemináriumában, majd Finnugor Tanszékén egyetemi adjunktus, 1998-tól megbízott tanszékvezető volt. 2011-től a PTE BTK Nyelvtudományi Tanszéke Finnugor és Magyar Nyelvtörténeti Szemináriumának egyetemi docense, szemináriumvezető lett.

Kutatási területe alapvetően a finnugrisztika (tágabb körben az uralisztika), illetve a magyar nyelvtörténet volt. Folyamatos tudományos közéleti tevékenysége nem merült ki az érintett fórumok tagságában (az MTA köztestületében, az MTA PAB Nyelvtudományi Munkabizottságában, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, a Reguly Társaságban, a Pécsi Magyar–Finn Társaságban stb.), hanem aktívan részt is vett a rendezvényeken: például a nemzetközi finnugor kongresszusokon, a szombathelyi uralisztikai konferenciákon, az MTA Nyelvtudományi Intézetének műhelyszemináriumain (a Budapesti Uráli Műhelyben), a MANYE magyar alkalmazott nyelvészeti kongresszusain. 1994-ben több hónapos általános nyelvészeti ösztöndíjjal tanul-

mányozta a Seminario Linguistico generatív nyelvészeti irányzatait a velencei egyetemen, 2001-ben bekapcsolódott az Onomastica Uralica debreceni egyetemi műhelykutatásába, amelynek keretében az obi-ugor névtani kutatások történetét írva a bibliográfia összeállítását is végezte. PhD-értekezésének könyvváltozata *Agreement in North-Siberian Languages* címmel jelent meg. 2005-től 2014-ig öt nyelvészeti expedíciót vezetett az Északi-Urálba a Londoni Egyetem Keleti és Ázsiai Kutatások Központja (University of London, SOAS) terepgyakorlat-projektjének, illetve egy angol alapítvány (HRELP / Endangered Language Fund, New Haven) támogatásával.

Közülük a legjelentősebb a szűkebb kutatási területének számító digitális manysi filológia (terepmunka modern hang- és képrögzítő digitális technika segítségével). Ennek keretében – a mostoha közlekedési körülmények miatt embert próbáló és rendkívül jelentős kutatási újdonságokkal szolgáló uráli expedíciók (2008, 2014) nyomán – a veszélyeztetett helyzetben lévő ivgyeli manysik nyelvét, annak változásait dokumentálta. Személyében ilyen alapos kutatás igényével a 19. század óta először járt magyar legközelebbi nyelvrokonainknál.

Kutatásaihoz kiválóan mozgósítani tudta – természetesen a rokon finnugor nyelveken túl – angol, német, olasz és orosz nyelvtudását, amely nemzetközi publikációiban is tükröződik. Érdekességekben, személyes élményekben is gazdag uráli terepgyakorlatairól többször tartott ismeretterjesztő, tudományos-népszerűsítő előadásokat is.

Az egyetemen oktatott tantárgyai igen nagy sokszínűségről tanúskodnak: a finnugor összehasonlító nyelvészet, a finnugor és magyar nyelvtörténet, a finnugor művelődéstörténet, a kéziratos magyar nyelvemlékek, a nyelvtipológia kurzusai mellett természetesen szűkebb kutatási területét is érintették a manysi mint kisebb finnugor nyelv és a nyelvészeti terepmunka kurzusaival. Kiemelkedő oktatómunkája mögött kiterjedt szakirodalmi olvasottság, sok nyelvre kiterjedő érdeklődés, a filológiai pontosság mindenkori igénye állt hiteles szakmai háttérként. Az említett expedíciókból adódó, de általában is a terepgyakorlatos tapasztalataiból következő gyakorlatias szemléletének köszönhetően hallgatói valóban hiteles, életközeli tudáshoz juthattak a tankönyvekben szereplő ismeretanyag meghaladásával.

A hallgatókkal szemben mindenkor fáradhatatlanul segítőkész volt, kitűnő pedagógiai érzékkel élt az egyéni tehetséggondozás lehetőségeivel. Empátiájára, nyitottságára, egyénített tutori segítségére a tanulmányokban igazán elmélyedni kívánó hallgatóink mindig is bizvást számíthattak. Számos eredményes szakdolgozat témavezetője volt. A tanárjelöltekre külön figyelmet fordított, s töretlenül lelkes tanáregyéniségként oktatói magatartásával folyama-

tosan példát mutatott. Ekként különleges megbecsültségnek, közszeretnek örvendhetett magyar szakos hallgatóink körében; élvezetes, közvetlen hangú, humortól is eleven előadói stílusán, szemléletes ismeretközvetítésén túl ezt közismerten hallgatóbaráti magatartásával is kiérdemelte. A diákság szavazatai szerint karunk többszörös „legnépszerűbb oktatója” lett. Példamutató oktató-nevelő és tudományos munkássága valóban méltónak bizonyul minden kollegiális és tanítványi elismerésre.

Az oktatásban töltött 40 évével éppen nyugállományba vonult. Ebből az alkalomból köszöntöttük 2018. november 27-én, amikor megnyilatkozása szerint még mindig voltak szakmai tervei. Annak ellenére, hogy a türelmesen viselt szenvedéssel járó betegség akkor már láthatóan előrehaladott stádiumba került. Most különösen fájdalmas tudomásul venni, hogy ez volt az a tanszéki jelenléte, amikor a kollégák és a diákok együtt utoljára találkozhattak és beszélgethettek vele. Székely Gábor 2019. március 23-án hunyt el.

Ifjúkorának nagy álma végül valóra vált tehát. Ám nemcsak a messzi nyelvrokonokhoz jutott el, akik azonnal szívükbe is fogadták, hanem – ami még ennél is több – közel tudott kerülni mindenkinek a szívéhez, akivel életútja során valaha is igazán személyesen találkozott. Most pedig immár átöleli „a Szeretet, mely mozgat napot és minden csillagot.” Emlékét mi is szívünkben őrizzük: a sudár termet és a csillogó szemmel mosolygós arc fiatalsága, az emberi tartás méltósága, barátságos és lendületes lényének kisugárzása bizonyára nem halványul majd, megmarad előttünk.

SZÜCS TIBOR

Vértes Edit születésének centenáriuma

Száz évvel ezelőtt, 1919. május 31-én született Vértes Edit nyelvész, akit a hazai és a nemzetközi finnugrisztikában elsősorban a hanti (osztják) nyelv kutatójaként tartanak számon. A *Folia Uralica Debreceniensia* hasábjain azért is illő megemlékezni róla, mert öt éven keresztül, 1984 és 1989 között vezette a debreceni egyetem finnugor tanszékét.

Ha valaki viszonylag magas kort ér meg, pályája során többször adódik alkalom az összegzésre. Vértes Editet is köszöntötték kollégái 70, 75 és 80 éves korában. Amikor 2002. augusztus 11-én, 83 éves korában elhunyt, számos fórumon búcsúztatták. Ez azt jelenti, hogy életművét, munkásságát többször áttekintették – a köszöntők, nekrológok és önvallomások listája megtalálható jelen írásom végén. Ezért én most arra összpontosítok, amit a legje-

lentősebbnek tartok Vértés Edit életművéből – legalábbis a halála óta eltelt majd két évtized távlatából. Előljáróban azonban felidézem életének legfontosabb állomásait.

Szakmai életútja

Vértés Edit 1941–42-ben szerzett matematika–fizika szakos tanári diplomát a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen, 1943-ban pedig doktori fokozatot finnugor nyelvészetből. Friss diplomásként tíz évig különféle iskolákban tanított különféle tantárgyakat: magyart, matematikát, fizikát, olaszt, németet, háztartástant, gazdaságtant, latint és művészettörténetet. Pedagógiai pályáját egy hangszálait megtámadó alattomos betegség törte ketté. Számos műtétnek köszönhetően később visszanyerte hangját, de addigra már kutatóként dolgozott. Először 1951–52-ben a Központi Fizikai Kutatóintézetben kapott munkát, ahol hangstatisztikai vizsgálatokat végzett. Tudományos pályájának fő helyszíne végül a Nyelvtudományi Intézet lett, ahol 1952-től 1984-ig dolgozott. Az ötvenes években elindított, sok nyelvész számára állást biztosító nagy tervmunkák, *A magyar szókészlet finnugor elemei* (MSzFE), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz) és az *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (UEW) című szótárak munkálataiban vett részt. A kötelező kollektív munka mellett sajtó alá rendezte két finn tudós, K. F. Karjalainen és Heikki Paasonen 20. század eleji osztják nyelvi gyűjtéseit. A feladattal Erkki Itkonen bízta meg a helsinki székhelyű Finnugor Társaság nevében. A nagyszabású projektum a finn–magyar kulturális együttműködési egyezménynek is része lett, s Vértés Edit számára méltán hozott számos elismerést, többek között a Finnugor Társaság és a Finn Akadémia külső tagságát.

Az 1984–1989 közti időszak bemutatására hiteles forrást hívok segítségül, amikor Kálmán Béla professzor köszöntő szavaiból idézek: „Döntő fordulatot jelentett ünnepeltünk életében, hogy a művelődési miniszter 1984-ben – elődje nyugdíjba vonulása után – kinevezte a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem finnugor tanszékének élére egyetemi tanárnak. Hosszú évekig tartó »suttogó« korszaka már korábban véget ért, hangszálai annyira rendbejöttek, hogy előadásokat tudott és tud tartani hazai és külföldi konferenciákon és kongresszusokon. 1984-től kezdve az egyetemen is nagy óraszámokban ad elő lendülettel, és kitűnő előadónak bizonyul a nagy termekben is. Helyzete is alapvetően megváltozott. 1984-ig beosztott volt egy tudományos intézetben egy osztályvezető irányításával, az egyetemen pedig ő irányított felelőséggel és demokratikusan” (Kálmán 1989: 6).

Vértes Edit 70 éves korában, 1989-ben vonult nyugdíjba. Debreceni megbízatásának lejártával Mikola Tibor felkérésére a szegedi finnugrisztikai doktori képzésében is részt vett. Nyelvészeti kutatásait, publikációs tevékenységét élete végéig folytatta. Műveinek jegyzéke több mint 200 tételt, köztük 31 önálló kiadvány adatait tartalmazza.¹ A publikációk többségét három nagy csoportba lehet sorolni. Az első és a legfontosabb a hagyatékok kiadása. Ezen alapul Vértes Edit további munkássága, nyelvészeti és mitológiai kutatásai, valamint tankönyvíró és ismeretterjesztő tevékenysége.

Hagyatékkiadás

Amint fentebb említettem, Vértes Edit élethosszig tartó munkája volt Karjalainen és Paasonen kéziratos hagyatékának sajtó alá rendezése. Előbb a két tudós nyelvtani feljegyzéseit adta ki (*Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. Karjalainen*. MSFOu. 128. Helsinki, 1964; *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. Paasonen*. JSFOu. 66/2. Helsinki, 1965). A budapesti finnugor kongresszusra jelentette meg Karjalainen déli osztják szövegeit (*K. F. Karjalainens südostjakische Textsammlungen*. Bd. I. MSFOu. 157. Helsinki, 1975), a turkui finnugor kongresszusra pedig Paasonen déli osztják szövegeit négy kötetben (*H. Paasonens südostjakische Textsammlungen I–IV*. MSFOu. 172–175. Helsinki, 1980). Összeállított egy szójegyzéket is azokból a szavakból, melyek előfordulnak Karjalainen szövegeiben, de nem kerültek bele a korábban, 1948-ban megjelent nyelvjárási szótárába (*Ergänzungen aus Karjalainens südostjakischen Textaufzeichnungen zu seinem postumen Wörterbuch*. LSFU X, 3. Helsinki, 1996). A Karjalainen-sorozat második, magyarázó kötete 1997-ben jelent meg (*Karjalainens südostjakische Textsammlungen. Bd. II. Transkription, Phonembestand, allgemeine Erörterungen*. MSFOu. 225.), a III. kötet pedig, melynek kiadása a szerzőtől független okok miatt nagyon elhúzódott, 2003-ban látott napvilágot (*Kommentare zu den Texten*. MSFOu. 247.). A hagyatéksorozat utolsó, még Vértes Edit életében megjelent kötete Paasonen szurguti osztják szöveggyűjtése (*H. Paasonens surgutostjakische Textsammlungen am Jugan*. MSFOu. 240. Helsinki, 2001). Bár tervezte, de végül nem került sor arra, hogy kommentárokkal lássa el Paasonen déli osztják szövegeit, s Karjalainen keleti szövegeinek átírása és értelmezése is az utókorra maradt.

¹ A bibliográfia elektronikus változatban is elérhető: <http://www.mek.oszk.hu/01600/01624/01624.htm>

A másik nagy vállalkozás Pápay Józsefnek az MTA kéziratárában kiadásra váró hagyatékának, a szótárnak és a szövegfeljegyzéseknek a megjelentetése volt. Vértes Edit ezzel már az 1950-es években elkezdett foglalkozni, de eredményt csak az 1980-as évek második felében, debreceni időszakában ért el. Ő maga így vallott erről: „Több, mint egy fél évszázada foglalkozom Pápay hagyatékával, de még csak tervbe sem mertem venni, hogy a szótárt befejezzem, mert azt, hogy mi van földolgozva, mi van kicédulázva, mit kellene még hozzá földolgozni, milyen elrendezést akart, mindez nincs írásban, nincs összefoglalva, csupán innen-onnan lehet következtetni rá. Gyakorlatilag tehát az egészet át kellett volna újra nézni. Szerencsére azért az idők változnak, és a számítógép megjelenésével a lehetőségek megváltoztak. Tanítványaim közül Kis Tamás mert arra vállalkozni, hogy számítógép segítségével nagyon közeli jövőre ígérje a szótár kiadását” (Vértes 1998: 39). A szótár végül nyomtatásban nem jelent meg, de a cédulák elektronikus változatban megtalálhatók a Debreceni Egyetem honlapján: Pápay József északi osztják szótára: <http://mnytud.arts.klte.hu/papay/>

A szöveghagyaték kiadása sem volt zökkenőmentes. Ismét Vértes Editet idézzük: „Az ötvenes évek végén engem bíztak meg a Pápay hagyaték gondozásával. Fel is mértem a hagyatékot az Akadémián, kiszámítottam a körülbelüli terjedelmét. (...) Voltak ugyanakkor mások is, akik szerették volna a hagyatékot, ha nem is kiadni, de legalább azt elérni, hogy ne én foglalkozzam vele” (Vértes 1998: 43). Debrecenben aztán Nyirkos Istvánnal közösen létrehozták a Bibliotheca Pápayensis című sorozatot. A sorozatban hét kötetnyi osztják nyelvű anyag látott napvilágot, egy pedig a csuvas gyűjtést tartalmazza (*Pápay József osztják hagyatéka*. Bd. I. *Próbafüzet*. Debrecen, 1988; Bd. II–III: *Hősi énekek I–II*. 1990; Bd. IV: *Hősi ének töredékek*. 1993; Bd. V: *Regék és regetöredékek*. 1992; Bd. VI: *Népélet és egyebek*. 1995; Bd. VII: *Pápay József csuvas hagyatéka*. 1997; Bd. VIII: *Osztják nyelvtani feljegyzések*. 1998). A kiadás fotoprint eljárással készült. Erre a megoldásra az időhiány kényszerítette a kiadót. A kéziratban ugyanis az írás annyira elhalványodott, hogy néhány év alatt láthatatlanná vált volna még azelőtt, hogy a sajtó alá rendezés megtörténik. A fényképezéssel tehát szó szerint az enyészettől mentették meg az értékes anyagot.

Többekkel együtt Vértes Edit részt vett Wolfgang Steinitz hagyatékának sajtó alá rendezésében is a délies típusú szövegek gondozásával, mely az *Ostjakologische Arbeiten* III. kötetében jelent meg (Wolfgang Steinitz: *Texte aus dem Nachlass*. 30–67, 102–104, 219–386. Budapest, 1989).

Nyelvészeti és mitológiai kutatások

Vértes Edit abban az időben élt és alkotott, amikor a szibériai nyelvek kutatója már nem és még nem juthatott terepre. Csak a mások által gyűjtött anyagra támaszkodhatott. Sok esetben viszont éppen ő látta elsőként ezeket az anyagokat. A hagyatékok sajtó alá rendezése során olyan új információkhoz jutott, melyeket rendre meg is osztott a tudományos közvéleménnyel. Több tucatnyi tanulmánya foglalkozik az osztják nyelvjárások hangtani, alaktani, mondattani kérdéseivel. Két könyvét cím szerint is meg kell említeni: az osztják névmásokról írt monográfiáját (*Die ostjakischen Pronomina*. Budapest, 1967) és az osztják fonémák kölcsönhatásáról írt akadémiai doktori disszertációjának német nyelvű változatát (*Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie*. Budapest, 1977).

A mitológiai tárgyú szövegek fordítása és értelmezése közben szinte észrevétlenül beledolgozta magát az obi-ugor, valamint a szamojéd folklór és hitvilág rejtelseibe. Ennek a bűvárkodásnak lett eredménye a *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága* című, rendkívül adatgazdag összefoglalás (Budapest, 1990). A téma lexikonszerű feldolgozása a Klett-Cotta kiadónál megjelenő sorozat, a *Wörterbuch der Mythologie* 30–31. füzetében látott napvilágot (*Die Mythologie der Uralier Sibiriens*. Stuttgart, 1997).

Ismeretterjesztő és tankönyvíró tevékenység

Folklór szövegekkel foglalkozó kutató esetében természetes az az igény, hogy minél szélesebb közönséggel meg kívánja ismertetni eme alkotásokat. Vértes Edit szerkesztette a *Sámándobok, szóljatok* című magyar nyelvű népköltészeti antológia obi-ugor és szamojéd anyagát (Budapest, 1973); az Európa könyvkiadó *Népek meséi* című sorozatában déli osztják mesekötetet jelentetett meg (*Hadmenet, nászmenet*. Budapest, 1975). A mesék többsége az általa kiadott szövegek magyar fordítása.

Debreceni időszakában Vértes Edit egyetemi tankönyvet jelentetett meg *Bevezetés az uráli népköltészetbe* címmel (Budapest, 1985), melyben egy terjedelmes hőséneket is közölt Paasonen hagyatékából T. Lovas Rózsa fordításában. A szerzőpáros ugyanezt a hőséneket németül is kiadta (*Brautfahrten. Ein ostjakisches Volksepos*. Hamburg, 1986).

Az egyetemi jegyzet bevezetőjéből fény derül egy érdekes tudománytörténeti részletre is. A Finnugor Társaság eredetileg nem kívánta kiadni Karjalainen és Paasonen szövegfeljegyzéseit, csak „a magyarországi finnugrisztika obi-ugor anyagéhségének kielégítésére szánta rá magát a helsinki Finnugor Társaság ezeknek a kiterjedelműnek és jelentéktelennek hitt déli és keleti

osztják szöveggyűjteményeknek a kiadására” (Vértes – T. Lovas 1986: 23). Ezt erősíti meg Yrjö Wichmann egyik levélrészlete: „Neki [Karjalainennak] sincs sok szövege, és nincs hozzájuk fordítás. Toivonen nem akarja őket kiadni” (Y. Wichmann levele Pápay Józsefhez, Helsinki, 1925. V. 31-én, idézi Fazekas Jenő *Északi osztják medveénekek*, 038, 87. lábjegyzet).² Pedig Wichmann egészen más véleménnyel volt a szöveggyűjtések jelentőségéről: „Én azok közé tartozom, akik nagyra értékelik a szövegkiadványokat. Ne feledjük, hogy abból, amit mi nyelvészek publikálunk, minden más idővel elavul, kivéve a szövegeinket és a szótárainkat. Ezek megérdemlik azt a sok munkát és fáradságot, melyet rájuk áldozunk” (Y. Wichmann levele Pápay Józsefhez, Helsinki, 1911. VI. 13-án, idézi Fazekas Jenő *Északi osztják medveénekek*, 036, 76. lábjegyzet).³

Minden más idővel elavul?

Van némi igazsága Yrjö Wichmannak, és ez áll Vértes Edit nyelvészeti tanulmányainak egy részére is. Sokszor úgy tűnik, hogy minden apró részletre kiterjedő, gondos kutatómunkával készített művei már a megjelenésükkor sem kaptak elegendő figyelmet és elismerést. A mai utódok pedig valóban leginkább csak a szövegközléseket forgatják. Azok közül is elsősorban a nyomtatott anyagokat, mert Pápay kézírásának kisilabizálására kevesen vállalkoznak. Pedig valódi kincsesbányák, ma is sokféle nyelvészeti és folklorisztikai kutatás alapjául szolgálhatnának.

Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy Vértes Edit tartalmas, termékeny életet élt. Akkor volt boldog, ha valamilyen nyelvészeti probléma megoldásán gondolkodhatott. Mélységesen tisztelte a nyelvi tényeket, és sohasem sajnálta az időt az alapos, gondos munkára. Szakma- és életszeretete mindenkit megfogott, aki a közelébe került. Én ezt a képet őrzőm róla, és szeretném, ha más is így emlékezne rá.

² „Tekstejä hänelläkään [Karjalaisella] ei ole paljo ja nekin ovat ilman käännöstä, Toivonen ei aio niitä ruveta julkaisemaan.”

³ „Minä kuulun niihin, jotka panevat suurta arvoa tekstijulkaisuille. Muistakaamme, että siitä, mitä me kielentutkijat julkaisemme, kaikki muu, aikaa myöten vanhenee, paitsi kielitekstimme ja sanakirjamme. Ne ovat siis sen suuren työn ja vaivan arvoiset, minkä niihin uhraamme.”

Köszöntések, nekrológok, vallomások:

- Sz. Bakró-Nagy Marianne 1991: Vértés Edit 70 éves. *Magyar Nyelv* 87: 120–123.
- Csepregi Márta 1999: Vértés Edit 80 éves. *Finnugor Világ* 4/2: 9.
- Csepregi Márta 2002: Vértés Edit 1919–2002. *Finnugor Világ* 7/3: 8–11.
- Csepregi, Márta 2002–2003: In memoriam Edith Vértés (1919–2002). *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 26/27: 249–252. Hamburg.
- Csepregi, Márta 2003: Edit Vértés 1919–2002. *Linguistica Uralica* 39/3: 233–236.
- Csepregi Márta 2019: Száz éve született Vértés Edit. *Finnugor Világ* 24/2: 36–39.
<http://www.regulytarsasag.hu/wp-content/uploads/2019/07/192.pdf>
- Hajdú Péter 1999: Ünnepi szó Vértés Edit jubileumán. *Magyar Nyelv* 95: 376–381.
<http://www.c3.hu/~magyarnyelv/99-3/hajdup.html>
- Kálmán Béla 1989: Vértés Edit 70 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 1: 5–7.
<http://mnytud.arts.unideb.hu/centenarium/vertes.pdf>
- Keresztes, László 1994: Zum 75. Geburtstag von Edit Vértés. *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 151–152.
- Nyirkos István 1998: Vértés Edit 80 éves. *Folia Uralica Debreceniensia* 5: 255.
- Nyirkos, István 2001: Nachwort. Edith Vértés 80 Jahre. In: H. Paasonens surgutostjaksche Textsammlungen am Jugan. Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und mit Kommentaren versehen von Edith Vértés. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 240: 109–111.
- Vértés Edit 1991: Indulásom a C épületi szemináriumból. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 251–260.
- Vértés Edit 1998: Pápay József osztják hagyatékáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 5: 39–47. <http://mek.oszk.hu/01700/01787/#>
- Zaicz Gábor 2002: Vértés Edit 1919–2002. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 319–324.
- Zaicz Gábor – Csepregi Márta 2004: Vértés Edit emlékezete. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 82. Debrecen.
<http://www.mek.oszk.hu/01600/01624/01624.htm>

CSEPREGI MÁRTA

Vértes Edit és a „Finnugor-díj Vértes Edit emlékére”

Vértes Edit (1919–2002) az osztják nyelv kimagasló kutatója és nagy hagyatékainak feldolgozója, a nyugat-szibériai mitológia egyik legkitűnőbb ismerője volt. Három évtizedes intézeti munkáját 1994-ben felváltotta a debreceni egyetemi katedrával. 65 éves korában lett és 70 éves koráig maradt a finnugor tanszék vezetője. Én magam is – saját példámon – látom, hogy más annak a helyzete, aki 23–24 évesen kezdi egyetemi oktatói pályafutását, mint aki élete utolsó évtizedeiben.

Az osztják meséken és mondákon, az osztják népköltészen át egyenes út vezetett a nyugat szibériai rokon népek – a vogulok, az osztjákok és a szamojédok – mitológiájának vizsgálatához. *Szibériai nyelvrokonaink mitológiai lexikona* című recenziómban részletesen bemutattam a *Die Mythologie der Uralier Sibiriens* címmel 1997-ben, Stuttgartban napvilágot látott, 314 oldalas enciklopédikus összegzését. Ebben a lexikonszerű feldolgozás fő értékékként ezt jelöltem meg: „A [szerző a] mintegy százesztendősszakirodalomnak minden maradandó megállapítását egyetlen munkába sűríti” (MNY 97: 248).

Amit Vértes Edit fogalmazott meg Lakó-nekrológiájában (vö. FUD 4: 245), őrá is áll: „Noha több mint 60 éven keresztül jelentek meg publikációi, ezek sohasem váltak elavulttá, mind a kor színvonalának megfelelő maradt a legutolsóig.” Alighanem valamennyi tanulmányáról elmondható mindaz, amit Sz. Kispál Magdolna így fejezett ki 1980-ban, akadémiai doktori értekezését [vö. *Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie*. Budapest, 1977] bemutatván: „Az anyag fölényes ismeretéből fakadó aprólékos filológiai gondtal kidolgozott mű módszerben is, eredményekben is sok újat nyújt. Értékét fokozza a gazdag technikai szerelés [...], és a szakmai zsargontól ment elegáns stílus” (NyK 82: 381). Tudományos módszeréről pedig Hajdú Péter ekként nyilatkozott: „Az adatok halmozott mikrofilológiai elemzése viszi közel végső állásfoglalásának megfogalmazásához, miközben a kérdés történetét és a megoldás valamennyi lehetséges alternatíváját elemzi” (MNY 95: 380).

2002-ben tehát az uralisztika és a magyar nyelvtudomány jelentős személyisége távozott körünkből. Hatalmas életműve joggal buzdíthatja arra tudományunk legifjabb nemzedékét, hogy a töretlen kitartás, a szakadatlan munkálkodás és annak eredményességében a megingathatatlan hit egész életre szóló lendületet és életkedvet adnak az új évezred emberének is.

Halála után örököse, Nemes László író (1920–2018) unokanővére teljes tudományos és magánkönyvtárát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem finnugor tanszékére hagyományozta, különösen gazdag obi-ugor és finn anyagá-

val. (Ezzel Lakó György szakkönyvi hagyatéka, továbbá a neves műfordító, Gombár Endre több mint 400 finn szépirodalmi munkája, és az egykori göttingai kollégánk, Futaky István ötven finnugor nyelvészeti kiadványa mellett gazdagította a piliscsabai könyvállományt.)

Emellett Nemes László elhatározta egy „Finnugor-díj Vértés Edit emlékére” elnevezésű alapítvány létrehozását. Ennek székhelyeként a PPKE egykori piliscsabai bölcsészkarát jelölte meg, és elnökének Zaicz Gábort kérte fel. A kuratóriumban a hazai egyetemek vezető finnugor nyelvészei képviseltetik magukat (Csepregi Márta, Maticsák Sándor, Sipőcz Katalin, Zaicz Gábor és haláláig B. Székely Gábor). Az alapítvány célja: finnugor nyelvészeti, valamint néprajzi, történelmi, zenei, irodalmi, térképészeti stb. területen figyelemre méltó tevékenységet folytató, negyven év alatti magyar anyanyelvű kutató, oktató munkájának elismerése. Az alapítvány a PPKE székhelyén és támogatásával működik. A Vértés Edit emlékére létrehozott díj 2004-től kezdve kétévenként ítéltek oda. A kuratórium minden esetben közzéteszi a kuratórium döntését a *Finnugor Világban*, a *Reguly Társaság Értesítőjében*.

2004-ben Wagner-Nagy Bea szamojedológus volt az első, 2006-ban Nyugat-Szibéria néprajzkutatója, Nagy Zoltán a második, 2008-ban az obugrista Ruttkay Miklián Eszter a harmadik, 2010-ben a szamojedológus Szeverényi Sándor a negyedik, 2012-ben a lappológus Tamás Ildikó az ötödik, 2014-ben az obugrista Gugán Katalin a hatodik, 2016-ban a lappológus Kelemen Ivett a hetedik, majd 2018-ban a folklorista Dyekiss Virág a nyolcadik díjazott. (Említést érdemel, hogy az eddigi kitüntetettek általában Nyugat-Szibéria finnugor és szamojéd nyelveit tanulmányozták, mint Vértés Edit.) Kivételes esetekben az ünnepségre nem az egyetem piliscsabai campusán, hanem, mint például 2008 júliusában – az alapítványt gondozó PPKE hozzájárulásával – a zirci Nemzetközi Reguly Konferencián került sor. 2016 októberében pedig a Debreceni Egyetem finnugor tanszékén adta át a kuratórium elnöke a kitüntetést, amikor a kitüntetett Kelemen Ivett maga tartotta a bemutató előadást Sajnovics Jánosról, aki Demonstrációjával első tudományosnak mondható állásfoglalásunkat adta közre a magyar nyelv eredetének kérdésében. Ugyanígy 2018-ban a jutalmazott Dyekiss Virág kitüntetésével egyidejűleg számolt be úti tapasztalatai alapján a nyelvileg és földrajzilag is legtávolabbi nyelvrokonainkról, a nganaszanokról.

A finnugor díj átadását rendszerint egy „senior” kollégánk előadásával is összekötöttük. Ezen a finnugrisztika legkülönbözőbb területeiről hangoztak el előadások, elsősorban nyelvészeti témakörben. A 2004. évi Pázmány-napi ünnepi megnyitó egyik előadása – a finnugor díjhoz kapcsolódva – Csúcs Sándor egyetemi tanár előadása volt, *Nyelvrokonság és finnugrisztika* cím-

mel. Bogár Edit a lapp nyelvjárásokról tartott a 2010. októberi Pázmány-napon tudományos előadást. Egy másik alkalommal B. Székely Gábor a 21. század elején tett vogulföldi útjáról számolt be.

A „Finnugor-díj Vértes Edit emlékére” alapítványával kapcsolatban az utóbbi időben két nehézség mutatkozik. Az egyik a jelenlegi bankkamatok alacsony mértéke, a másik pedig az, hogy a mai fiatal és középkorosztály publikálási hajlandósága nemigen ad a közeljövőben sok reményt a díjkiadásra.

ZAICZ GÁBOR

E számunk szerzői

Baksa Alexandra	Debreceni Egyetem
Baksa Máté	Debreceni Egyetem
Bíró Bernadett	Szegedi Tudományegyetem
Csepregi Márta	ELTE, Budapest
Gulyás Zoltán	Reguly Antal Múzeum, Zirc
Honti László	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Juhos Meri	Debreceni Egyetem
Kelemen Ivett	Debreceni Egyetem
Klima László	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
Kubitsch Rebeka	Szegedi Tudományegyetem
Lauerma, Petri	Kotimaisten kielten keskus, Helsinki
Maticsák Sándor	Debreceni Egyetem
Pusztai Gábor	Debreceni Egyetem
Rusvai Julianna	Nyíregyházi Egyetem
Sarhema, Maria	Debreceni Egyetem
Sipos Mária	Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Sipőcz Katalin	Szegedi Tudományegyetem
Szeverényi Sándor	Szegedi Tudományegyetem
Szűcs Tibor	Pécsi Tudományegyetem
Várnai Zsuzsa	Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Zaicz Gábor	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA

- 1. 1989 pp. 142 Red. Keresztes László – Kiss Antal
- 2. 1991 pp. 222 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 3. 1994 pp. 160 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 4. 1997 pp. 260 Red. Nyirkos István – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 5. 1998 pp. 262 Red. Nyirkos István
- 6. 1999 pp. 246 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 7. 2000 pp. 216 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 8. 2001 pp. 761 Red. Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma
- 9. 2002 pp. 224 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 10. 2003 pp. 270 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 11. 2004 pp. 184 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 12. 2005 pp. 194 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 13. 2006 pp. 258 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 14. 2007 pp. 218 Red. Keresztes László – Petteri Laihonen – Maticsák Sándor
- 15. 2008 pp. 242 Red. Keresztes László – Petteri Laihonen – Maticsák Sándor
- 16. 2009 pp. 234 Red. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen – Keresztes László
- 17. 2010 pp. 275 Red. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen – Keresztes László
- 18. 2011 pp. 231 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 19. 2012 pp. 264 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 20. 2013 pp. 404 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Susanna Virtanen
- 21. 2014 pp. 290 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 22. 2015 pp. 431 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 23. 2016 pp. 359 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 24. 2017 pp. 413 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 25. 2018 pp. 371 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 26. 2019 pp. 362 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László

Megrendelhető – tilaukset – to be ordered from – Bestellbar – заказ:

Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
H-4002 Debrecen, Pf. 400. – Tel.: (36-52) 512 923
E-mail: hlavacskae@mnytud.arts.unideb.hu

Interneten elérhető: <http://finnugor.arts.unideb.hu/fud.php>